अशुद्धिः।	शुद्धिः।	पृष्ठाङ्कः।	पङ्क्त्यङ्कः।
मध्याह्ने ...	मध्याह्ने ...	... ४८०	... १४
प्रमाणिकोक्तेः ...	प्रामाणिकोक्तेः	... ४८५	... १३
प्रतिविद्यते ...	प्रतिविध्यते ...	... ५०८	... ११
दानेवौ ...	दानवौ ...	... ५१६	... १६
रतं	रत्नं ...	... ५१६	... २०
सौगाग्यो ...	सौभाग्ये ...	... ५२८	... १४
शङ्ख ...	शङ्खः ...	... ५३१	... १२
मधूरत्वात् ...	मधुरत्वात् ...	... ५४१	... ६
तथ	तथा ...	... ५४२	... -१०
प्रार्थिन ...	पार्थिना ...	... ५४८	... २
विद्याद ...	विद्याद् ...	... ५५५	... १०
शान्तिकाध्याय	शान्तिकाध्यायं	... ५६१	... १
श्रर्द्धं ...	श्राद्धं ...	... ५६४	... १०
वश्यस्य ...	वैश्यस्य ...	... ५७३	... ३
तिष्णु ...	विष्णु ...	... ५७४	... १८
स्वन्दति ...	स्पन्दति ...	... ५७६	... २
उर्द्धं ...	ऊर्द्धं ...	... ५८०	... ४
परहिनस्य ...	परदिनस्य ...	... ५८०	... ८
उभयाथा ...	उभयथा ...	... ५८०	... १७
चन्द्रर्कग्रहयो ...	चन्द्रार्कग्रहणे	... ५६०	... ७
प्रतिपन्मिश्र ...	प्रतिपन्मिश्रा	... ६०४	... ११
प्युद्रत ...	प्युद्गत ...	... ६१२	... १२

कालसारधृतप्रमाणग्रन्थानां ग्रन्थकृताञ्च अनुक्रमणी ।

.1

अशुद्धिः ।	शुद्धिः ।	पृष्ठाङ्कः ।	पङ्क्त्यङ्कः ।
दोलयात्रा ...	दोलायात्रा ...	१९८ ...	२१
श्राद्धभूक् ...	श्राद्धभुक् ...	१९९ ...	२
मरुद्देशस्थः ...	मरुदेशस्थः ...	२०० ...	१२
चापिटकस्य ...	चापिलकस्य ...	२०० ...	२२
विदराष्ट्र ...	विश्वराष्ट्र ...	२०१ ...	७
दुर्वाभिः ...	दूर्वाभिः ...	२०७ ...	११
दुर्वा ...	दूर्वा ...	२०७ ...	१५
एवमित्यारभ्याद्रियतइत्यन्तं चानावश्यकोऽयमत्र		२०९ ...	१४
द्वादशेहनि ...	द्वादशेऽहनि ...	२१८ ...	११
वराजेन्द्र ...	राजेन्द्र ...	२१८ ...	११
भ्रणहत्या ...	भ्रूणहत्या ...	२२२ ...	१५
दक्षिणात्य ...	दाक्षिणात्य ...	२२४ ...	२२
प्रतिप्रसवाङ्मूलं	प्रतिप्रसववाङ्मूलं ...	२२९ ...	२२
दित्थैवेत्थ ...	दित्यवेत्थ ...	२३३ ...	१०
दित्थैवेत्थ ...	दित्यवेत्थ ...	२३३ ...	२१
इत्यथः ...	इत्यर्थः ...	२३६ ...	१८
केवलाधिमासयं	केवलाधिमासवर्षं ...	२३७ ...	८
वर्ज्यावर्ज्यानि ...	वर्ज्यावर्ज्यानि ...	२३७ ...	१९
निस्कलाः ...	निष्कलाः ...	२३८ ...	१
तच्छरतो ...	तस्करतो ...	२४८ ...	३
ज्योतिविवचनेन ...	ज्योतिर्विवचनेन ...	२४८ ...	६
मारण्ड्य ...	माण्डव्य ...	२४८ ...	१४
गयाश्राद्ध ...	गयाश्राद्धं ...	२५० ...	२१
षष्ठाद ...	षष्ठा ...	२६० ...	५
याज्ञवल्क्यीय ...	याज्ञवल्क्यीय ...	२६३ ...	६

अशुद्धिः ।	शुद्धिः ।	पत्राङ्कः ।	पङ्क्त्यङ्कः ।
प्रेयान ...	प्रेयान् ...	... २८३	... ११
त्रिपात्रं ...	त्रिरात्रं ...	... २८६	... ६
दिवसेः ...	दिवसैः ...	... ३०२	... ७
त्रिरात्रोशौचं ...	त्रिरात्राशौचे	... ३१०	... २०
याज्ञ्यवल्क्यः ...	याज्ञवल्क्यः	... ३१३	... २१
दुश्चिकित्के ...	दुश्चिकित्सै	... ३१७	... १७
धानादि ...	धनादि ...	... ३२०	... १२
धमाधमादीनां ...	धर्माधर्मादीनां	... ३६४	... १०
प्रतिग्रहीत्वेऽपि ...	प्रतिग्रहीतृत्वेऽपि	... ३६५	... १३
अपराङ्कः ...	अपराह्णः ...	... ३८०	... ११
वाधित्ता ...	बाधित्वा ...	... ३८९	... ११
तद्नुष्ठेयं ...	तदनुष्ठेयं ...	... ३९८	... १३
यत्कमार्धं ...	यत्कर्मार्थं	... ४०२	... २२
आहिताग्निं ...	आहिताग्नेः	... ४०५	... २२
प्रतिभावमापन्ना	प्रेतभावमापन्ना	... ४०७	... १
इथं	इत्थं ...	... ४२६	... ६
सपिण्डीकरणावचारः	सपिण्डीकरणविचारः...	४२९	... १०
अश्वमेधफल ...	अश्वमेधफलं	... ४३०	... ५
संविशेषं ...	सविशेषं ...	... ४३१	... १५
अथत्त्यं ...	अथन्तं ...	... ४३८	... ३
क्रासम्मादस्यत्वात्	क्रमसम्पाद्यत्वात्	... ४३८	... २१
इत्युक्तो ...	इत्युक्तेः ...	... ४४१	... २१
पश्चपर्णिक ...	पाश्चपर्णिक	... ४६०	... ११
प्रदापयत् ...	प्रदापयेत् ...	... ४६८	... १५
कर्थयन ...	कथयन ...	... ४७३	... १२

नामानि पत्रेषु

नामानि — पत्रेषु

नामानि पत्रेषु

नामानि पत्रेषु

नामानि — पत्रेषु

नामानि पत्रेषु

नामानि पत्रेषु

आ ।

इ ।

उ ।

ऋ ।

ए ।

क ।

कालसारस्य विषयानुक्रमणी ।

——:o:——

अ ।

आ ।

इ ।

उ ।

ऋ ।

ए ।

क ।

त ।

द ।

न ।

प ।

फ ।

श्रीश्रीजगन्नाथः शरणम् ।

गदाधरपद्धतौ—

कालसारः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

अविघ्नमस्तु ।

अशेषवर्णाश्रमधर्मवृद्धये
शरीरिमात्रस्य च शीघ्रमुक्तये ।
निजालये श्रीपुरुषोत्तमाह्वये
दधद्वपुर्दारुमयं महः श्रये ॥

रचितजननिकायाभीष्टदानैकदक्षः
क्षपयतु विमलाया दीनपक्षः कटाक्षः ।
स्मृतिनिकरगभीराम्भोधिमध्यार्थरत्ना-
नयनकृतिविधाने नूनयत्नेऽन्तरायम् ॥

कृष्णात् कौशिकवाजपेयि-तुलसीवंशाद् बृहत्खण्डिता-
नीतिग्रन्थकृतः स रायगुरुरित्यासीद् वदान्याग्रणीः ।
पुत्रः शारदवाजपेयमखकृद् विद्वान् हरेः कृष्णाभू-
नाथश्रीमहिषीगुरुर्हलधराभिख्योऽग्रजो ग्रामकृत् ॥

ष।

स।

वेदान्तादिसमस्तशास्त्रनिलयो नीलाम्बराख्योऽनुज-
स्तस्य स्मार्त्तवरोऽतिदैवविदभूत्साहित्यविद्यार्णवः ।
सद्वैयाकरणश्च नीतिनिपुणः श्रीनीलमेघेऽमित-
संख्यानमुखोत्सवान्(१)वयवस्तोत्रं च योऽवर्णयत् ॥
धीरेशान् स्ववितीर्णदापितमहासत्प्राशनेपूत्तमान्
संस्थाप्याध्वरिणो विधाय धनदप्रख्यान् द्विजांस्तान् व्यधात् ।
प्राज्यं प्राप चतुर्मुखादिकमहायज्ञेषु सन्तोषयन्
विप्रादीनपि राजसूयजनितं यौधिष्ठिरं यो यशः ॥
यो नीलाम्बरराजगुर्वभिधया ख्यातः क्षितौ श्रीहरे-
कृष्णाख्यक्षितिपेश्वरैभपतिना शिष्येण सम्मानितः ।
श्रीवर्षोद्भवतुष्टयाच्युतपदाम्भोजाङ्ककृष्णातप-
त्रापेन द्विपचामरप्रभृतिभिश्चात्मीयचिह्नैः परैः ॥
यज्वा यज्ञरतो धर्मेश्वर इति भ्राता दृष्टपण्डित-
स्तं नीलाम्बरनामकं च पितरं श्रीजानकीं मातरम् ।
नत्वा राजगुरुर्गदाधरसुधीस्तं कालसाराभिधं
ग्रन्थं प्रारभते विलोक्य यमिमं निःसंशयाः स्यु र्जनाः ॥

कालो द्विविधः, नित्यो जन्यश्चेति । तत्र कालकालापरनामा ईश्वर एव नित्यकालः । स विश्वकृद्विश्ववेदात्मा योऽभिज्ञः कालकालो गुणी सर्व्वविद्यः प्रधानक्षेत्रमिति निर्गुणः संसारमोक्षस्थितिबन्धहेतुरिति श्रुतेः ।

---

(१) सद्व्याख्यानमुखोत्सवान्वयवचस्तोत्रं च योऽवर्णयत् ।

कौर्म्मेऽपि,—

अनादिरेष भगवान् कालोऽनन्तोऽव्ययः परः।

सर्व्वगत्वात् स्वतन्त्रत्वात् सर्व्वात्मत्वान्महेश्वरः॥

पुनस्तत्र,—

परं ब्रह्म च भूतानि वासुदेवोऽपि शङ्करः।

कालेनैव हि सृज्यन्ते स एव ग्रसते पुनः॥

ज्योतिःशास्त्रेऽपि,—

भूतानामन्तकृत्कालः कालोऽन्यः कलनात्मकः।

तस्मात् जन्यस्य कालस्य वासुदेवादीनामपि कलनात् कालकालः परमेश्वरः तस्य सर्व्वकर्म्मारम्भे स्मर्त्तव्यत्वात् तन्निरूपणमप्यपेक्षितम्।
तथाच स्मरन्ति,—

सर्व्वेषु कालेषु समस्तदेशेष्वशेषकार्य्येषु तथेश्वरेश्वरः।
सर्व्वैः स्वरूपैर्भगवाननादिर्ममास्तु माङ्गल्यविवृद्धये हरिः॥

यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या तपोयज्ञक्रियादिकम्।

न्यूनं सम्पूर्णतां याति सद्यो वन्दे तमच्युतम्॥

वामनपुराणे,—

सर्व्वमङ्गलमङ्गल्यं वरेण्यं वरदं शुभं।

नारायणं नमस्कृत्य सर्व्वकर्म्माणि कारयेत्॥ इति

परमेश्वरस्य निर्गुणत्वात् कथं तत्स्मरणमिति चेत्, उच्यते,—

नित्यो जन्यश्च कालौ द्वौ तयोराद्यः परेश्वरः।

सोऽवाङ्मानसगम्योऽपि(१) दृष्टो भक्तानुकम्पया॥ इति

(१) अवाङ्मनसगम्योऽपि।

तस्य देहत्वाच्च विरोधः ।

तथाच वाशिष्ठरामायणे,—

खड्गपाशधरः श्रीमान् कुण्डली कवचान्वितः ।
छत्रपट्टमयोदारवक्षपट्टसमन्वितः ॥
साष्टदाद्शकोद्दामभुजद्वाद्शकोद्भटः ।
स्वाकारसमया यक्षा हृतः किङ्करसेनया ॥ इति

कालस्वरूपं यद्यप्यस्ति तथापि भक्तानुजिघृक्षया स्वीकृतनाना-मूर्त्तेस्तस्य नानामूर्त्तिस्मरणम् ।

तथाच भगवद्गीतायाम्,—

यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति ।
तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥
स तया श्रद्धया युक्त स्तस्याराधनमीहते ।
लभते च ततः कामान् मयैव विहितान् हितान् ॥

तथा,—

यजन्ते सात्त्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसाः ।
प्रेतान् भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥

अतएव लोकेष्वाविदिता गोपाद्यं सर्व्वेऽपि स्वेच्छया एकैकां देवतामुपासते । एवं च मायाया अपि ईश्वरात्मकत्वात् नानाविध-शक्तिमयी सा जनयति कालतत्त्वमेवादौ ।

भाविभवद्भूतमयं कलयति जगदेव कालोऽस इति ।

भोजराजमैवागमसद्भावश्लोकावपि अन्यकालस्य मायाकार्य्यत्वं सङ्ग-च्छते। भाविभवद्भूतमयमित्येकं पदं स्वार्थे मयट्प्रत्ययः। आरभ्य इव

कर्म्मणोऽन्तेऽपि ईश्वरस्मरणं कर्त्तव्यम्(१)।

यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत्।
यत् तपस्यसि कौन्तेय तत् कुरुष्व मदर्पणम्॥

इति भगवदुक्तेः।

पूर्व्ववद्‌चापि यो यां यां देवतां समुपास्ते स तत्र समर्पयेत् चेत् न कश्चित् विरोधः। देवीपूजादौ शिष्टा अपि तथा एव आचरन्ति(२)। ईश्वररूपात् नित्यकालात् जन्यकालोत्पत्ति-स्तैत्तिरीयशाखायां नारायणीये श्रूयते।

सर्व्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधि।
कलाः काष्ठा मुहूर्त्ताश्च अहोरात्राश्च(३) सर्व्वशः॥

अर्द्धमासा मासा ऋतवः संवत्सराश्च कल्पान्ता इति।

मनुरपि,—

कालं कालविभक्तीश्च नक्षत्राणि ग्रहांस्तथा।
सृष्टिं ससर्ज चैवेमां स्रष्टुमिच्छन्निमाः प्रजाः॥ इति।

तत्र निमेषादिपरार्द्धान्तेषु जन्यकालेषु संवत्सरः प्रधानभूतः, अन्ये गुणभूताः।

सोऽकामयत, द्वितीयो मम आत्मा जायेत इति मनसा वाचं मिथुनः समभवत् तदाश्रितः समभवदिति श्रुतेः।

एवं नानासमुत्थानाः कालाः संवत्सराश्रिताः।
अणुशश्च महान्तश्च सर्व्वे समवयन्ति तम्॥ इति श्रुतेश्च।

(१) कार्य्यं। (२) तथाचरन्ति।
(३) अहोरात्रश्च सर्व्वशः।

कालस्य अन्यत्वपदे चिरचिप्रप्रत्ययोपाधिद्वारेण कलयत्याचिप-तीत्यर्थः इति, व्युत्पत्तिः। तथाच अन्यकालेभ्यादौ संवत्सरो नाम मासायनाद्यवयवयुक्तो अवयवी कालविशेषः, सम्यग् वसन्त्यस्मिन्‌ ऋतुमासादय इति व्युत्पत्तेः। स च द्वादशमासात्मकः द्वादशमासाः संवत्सर इति श्रुतेः। स पञ्चविधः, तथाच ज्योतिःशास्त्रे,—

सौरो वर्षः पञ्चषष्ट्युत्तरत्रिशतवासरैः।
बार्हस्पत्य एकषष्ट्युत्तरत्रिशतवासरैः॥
सावनोऽब्दः षष्ट्यधिकत्रिशतैर्वासरैर्भवेत्।
चतुःपञ्चाशदधिकत्रिशताहैस्तु चान्द्रकः॥
नाक्षत्रोऽब्दस्तु विंशत्यधिकैस्त्रिशतैर्दिनैः।
पञ्चेत्यब्दाः सौर-जैव-सावनेन्दव-तारकाः॥

तारकाणामयं तारको नाक्षत्र इत्यर्थः। तत्र,

सौरसावनचान्द्राणां श्रौतस्मार्त्तेषु कर्मसु।
उपयोगोऽस्य नाक्षत्रस्यायुर्दायेऽधिवत्सरे॥
बार्हस्पत्यस्योपयोग इति वर्षेषु पञ्चसु॥

तथाच माधवाचार्याः,—

अब्दे पञ्चविधे चान्द्रो मतादौ तिलकादिके।
सुजन्मादिमते सौरो गोमचादिषु सावनः॥
चयोऽप्याचार्य्यैवादौ विकल्प्यन्ते निजेच्छया।
आयुर्दाये हि नाक्षत्रो बार्हस्पत्योऽधिवत्सरे॥
चान्द्राणां प्रभवादीनां पञ्चके पञ्चके युगे।
सम्परीदान्विदित्येतत् शब्दपूर्व्वास्तु वत्सराः॥

तिलं यवो वस्त्रधान्ये रजतं दीयतेऽत्र तु ।

तत् स्फुटं विष्णुधर्म्मोत्तरे,—

संवत्सरे तु दातृणां तिलदानं महाफलम् ।
परिपूर्व्वे तथादानं यवानां द्विजसत्तम ॥
इदापूर्व्वे तु वस्त्राणां धान्यानां चानुपूर्व्वके ।
इत्पूर्व्वे रजतस्यापि दानं दत्तं महाफलम् ॥

इति संवत्सरनिर्णयः ॥

अथ अयनम् । अयगताविति धातोर्निष्पन्नं, अयते यात्यनेन ऋतुत्रयेण सूर्य्यो दक्षिणामुत्तरां चेति, ऋतुत्रयमयनम् । तच्च द्विविधं, दक्षिणायनमुत्तरायणं चेति ।

यान् षण्मासान् दक्षिणादित्य एति यान् षण्मासान् उदगादित्य एतीति श्रुतेः ।

अयनप्रकरणे, सौरमानमधिकृत्य ऋतुत्रयं स्यादिति विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तेश्च । एतेन अयनद्वयं सौरमानेनैवेति सिद्धम् ।

तत्र मत्स्यमतः,—

देवतारामवाप्यादिप्रतिष्ठोदङ्मुखे रवौ ।
दक्षिणाभिमुखे कुर्व्वन् न तत्-फलमवाप्नुयात् ॥

भविष्योत्तरे,—

पुण्यानि यानि कर्म्माणि वर्ज्जयेद्दक्षिणायने ।

उपदेवतानां तु प्रतिष्ठा अत्रैव(१) कार्य्या । तथाच वैश्वानरसंहितायाम्,—

(१) अत्रापि ।

शाकम्भरीवराहनारसिंहत्रिविक्रमाः ।
महिषासुरहन्त्री च स्थाप्या वै दक्षिणायने ॥

एतासां देवतानां गृहप्रासादादिकमप्येवं कार्य्यम् ।

यस्य देवस्य यः कालः प्रतिष्ठाध्वजरोपणे ।
गर्त्तापूरशिलान्यासे स कालः परिकीर्त्तितः ॥ इति देवीपुराणोक्तेः ।

येषां येषां कर्म्मणां यत्र यत्र अयने उल्लेखः, तत्र तत्र तानि कार्य्याणि। दक्षिणायने कार्य्याकार्य्यविचारो यस्त्वन्यः, स चातुर्मास्य प्रकरणे वाच्यः । इत्ययननिर्णयः ॥

अथ ऋतुः । स च चान्द्रादिमासद्वयात्मकोऽभिन्नः। इयत्तिं गच्छति अशोकपुष्पाद्यसाधारणचिह्नमिति वसन्तादिकालविशेषः ऋतुः । स षड्विधः, वसन्तग्रीष्मवर्षाशरद्धेमन्तशिशिरभेदादिति,(१) षड्वा ऋतवः इति श्रुतेः। यत्तु, द्वादशमासाः पञ्चर्त्तवो हेमन्तशिशिरयोः समासेनेति श्रुतावुक्तम् । तदनुमन्त्रणीयस्य पञ्चस्य प्रयाजस्य अभावात् प्रयाजानुमन्त्रणार्थम् । न तु ऋतूनां पञ्चत्वप्रतिपादनार्थमिति ज्ञेयम्। ते च ऋतवः(२) चैत्रवैशाखाभ्यां वसन्त इत्यादि मासाभ्यां मासाभ्यां भवन्ति । तथाच कालमाधवीये, इष्टकोपधानमन्त्रेषु पठ्यते, मधुश्च माधवश्च वासन्तिका ऋतू, शुक्रश्च शुचिश्च ग्रैष्मा ऋतू, नभश्च नभस्यश्च वार्षिका ऋतू, इषश्चोर्ज्जश्च शारदा ऋतू, सहश्च सहस्यश्च हैमन्तिका ऋतू, तपश्च तपस्यश्च शैशिरा ऋतू इति, तत्र वसन्तः प्रथमः। मुखं वा एतद् ऋतूनां यद्वसन्त इति श्रुतेः ।

(१) शिशिरा इति । (२) ते च विशेषा ऋतवः ।

ते च प्रत्येकं द्विविधाः, चान्द्राः सौराश्चेति। चैत्राद्यात्मकानां वसन्तादीनां चन्द्रगतिकल्पितत्वात्, चन्द्रमाः षड्होतावऋतून् कल्पयतीति श्रुतेश्च। ननु ऋतूनां मासद्वयात्मकत्वमेवेत्युक्तं अधिमासपाते चान्द्राणां कथं निर्वाह इति चेत् उच्यते। ययोर्मासयोर्मध्ये मलमासपातः[१] तयो र्यो मास उत्तरः तस्मिंस्तस्यान्तर्भावः, तथाचौ षष्टिदिनात्मकौ मलिनशुद्धभागद्वयात्मक इति न का यनुपपत्तिः। अत्र मलमासविचारे स्पष्टी[२]भविष्यति। सौरेषु ऋतुषु मीनादिनं मेषादित्वञ्च वैकल्पिकम्।

तदाह वृद्धगार्ग्यः,—

मीनमेषौ रविर्यावत् वसन्तस्तदद्वेव हि।

वशिष्ठः,—

यावन्मेषवृषौ भानु र्वसन्तस्तावदिष्यते। इति

उभयोर्विकल्पः, तदनुसारेण ग्रीष्मादयोऽपि यथायथं विकल्प्यन्ते। ऋतूनां विनियोगस्तु श्रुत्याद्यवगतः, तथाच श्रुतिः, वसन्ते ब्राह्मणः अग्नीनादधीत,[३] ग्रीष्मे राजन्य आदधीत, शरदि वैश्य आदधीतेत्यादि। स्मृतिस्तु, वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत ग्रीष्मे राजन्यं शरदि वैश्यमित्यादि।

विष्णुधर्म्मोत्तरे,—

षष्मूर्त्तिर्महते षट्सु वसन्ताद्यृतुषु पृथक् पृथक् पूजाविशेषा उक्ताः। तथा वसन्ते गन्धानुलेपनादि दानं, एवमन्यत्राप्युदाहार्य्यम्।

ऋतुनिर्णयः॥

(१) मलमासो दृश्यते। (२) स्पष्टी। (३) अग्नीनादधीत।

अथ मासाः। मासिति सान्तं चन्द्रवाचकं प्रातिपदिकं तस्यायमिति सम्बन्धार्थे अण्(१) मासः, एवं सति चान्द्र एव मासो मुख्यः, अन्यत्र गौणः, सर्व्वेषां साधारण्याय अर्थान्तरमुच्यते, मसी परिमाणे इति धातोर्निष्पन्नोऽयं मासशब्दः, मास्येते परिमीयेते यावता कालेन चन्द्रवृद्धिक्षयौ, स चान्द्रमासः, चन्द्रवृद्धिक्षयाभ्यां स्वयं मस्यत इति वा मासः। तथाच

(२)सिद्धान्तशिरोमणौ,—

मास्यन्ते परिमीयन्ते स्वकालवृद्धिहानितः।
तस्मादेते स्मृता मासा त्रिंशत्तिथिसमन्विताः॥

सूर्य्यस्य राशिगतिर्यत्र परिमीयते स सौरो मासः। अहोरात्राणां त्रिंशत्सङ्ख्या यत्र परिमीयते स सावनो मासः।

तथाच ब्रह्मसिद्धान्ते,—

चान्द्रः शुक्लादिदर्शान्तः सावनस्त्रिंशता दिनैः।
एकराशौ रविर्यावत्कालं मासः स भास्करः॥

भास्करस्यायमिति भास्करः सौरः। नक्षत्राणां सप्तविंशतिसङ्ख्या परिमीयतेऽनेनेति नाक्षत्रो मासः।

तदुक्तं विष्णुधर्म्मोत्तरे,—

सर्व्वर्क्षपरिवर्त्तैस्तु नाक्षत्रो मास उच्यते।

तथाच चान्द्रसौरसावननाक्षत्राश्चतुर्विधा मासाः। तत्र सौरमा-

(१) अथवा मासः।　　(२) तर्कसिद्धान्तशिरोमणौ।

तस्य आद्यन्तौ मेषादिराशीनामाद्यन्ताभ्यां व्यवस्थितः। श्रावणेषु पुरु-षेच्छादिनियामकः[1]। चान्द्रो द्विविधः दर्शान्तः पूर्णिमान्तश्चेति।

दर्शान्तत्वे लघुहारीतः,—

इन्द्राग्नी यत्र हूयेते मासादिः स प्रकीर्त्तितः।

अग्निषोमौ स्मृतौ मध्ये समाप्तौ पितृसोमकौ। इति

दर्शपौर्णमासयाजिना शुक्लप्रतिपदि दर्शेष्टिदेवते इन्द्राग्नी हूयेते, पौर्णमासे अग्निषोमौ इष्टिदेवते[2] हूयेते। दर्शे पिण्डपितृयज्ञे पितृसोमकौ देवौ इति दर्शान्तो मासः।

पूर्णिमान्तत्वे तु महालयप्रकरणे स्मर्य्यते,—

अश्वयुक्कृष्णपक्षे तु श्राद्धं कार्य्यं दिने दिने। इति

दर्शान्तत्वे तु भाद्रकृष्णपक्ष इत्युक्तं स्यात्। तस्मात् दर्शान्त पौर्णमास्यन्तत्वयोः समो विकल्पः। अनुष्ठानन्तु क्वचित् वचन-विशेषात् शिष्टाचाराद्वा व्यवस्थितम्।

यत्तु ब्रह्मसिद्धान्ते,—

अमावास्यापरिच्छिन्नो मासः स्यात् ब्राह्मणस्य तु।

सङ्क्रान्तिपौर्णमासीभ्यां तथैव नृपवैश्ययोः॥

इत्युक्तं तत्कर्मविशेषे बोध्यं।

यथा विष्णुपुराणे,—

माघासिते पञ्चदशी कदाचित् उपैति योगं यदि वारुणेन।

इति शतभिषायुक्तमाघदर्शे यत् श्राद्धं विहितं तद् ब्राह्मणस्याधिक-

(१) श्रावणे बहुधं नियामकं। (२) देवते।

फलदमिति । एवं चचत्रिणोः सौरपौर्णमास्यन्तमासयोरुदाहार्यम् । तेन सर्व्वकर्मसु सामान्यतः सर्व्वेषामपि पौर्णमास्यन्तमासो ग्राह्यः । तस्य मुख्यत्वादाचाराच्च । चान्द्रमासानां चैत्रादिसंज्ञा नक्षत्रप्रयुक्ता । तथाच, चित्रायुक्ता पौर्णमासी चैत्री साऽस्मिन् मासे अस्ति इति चैत्रो मासः। दर्शान्त-चान्द्रेऽपि मध्ये तादृशपौर्णमासीसत्त्वात् चैत्रादिसंज्ञायविरुद्धा, एवं वैशाखादिष्वपीयम् । तत्र चित्राविशाखादियोगस्योपलक्षणत्वात् तत्प्रत्यासन्नस्वात्यनुराधादियोगोऽप्यविरुद्धः । तदुक्तं,

ज्योतिःशास्त्रे,—

चित्रादित्रितयं चैत्रश्रावणान्तेषु पञ्चसु ।
वारुणादिद्वयं भाद्रेऽश्विने रेवतीत्रिकम् ॥
ऊर्ज्जादिमाघान्तेषु स्यात् कृत्तिका रोहिणी तथा ।
फाल्गुने पूर्व्वफाल्गुन्यादित्रयन्तु प्रयोजकम्[१] ॥

तत्र सामान्यतः कर्त्तव्यानि । श्रुतेः, मासि मासि वोऽशनं वा पितॄणाम् ।

तथा स्कान्दे,—

एकभक्तेन यो देवि मासं मार्गं क्षिपेन्नरः ।

इत्यादि व्रतानि, एवं माघमासादिषु तिलदानादीनि विष्णुधर्म्मोत्तराद्युक्तानि । कर्म्मविशेषेषु मासविशेषाणां प्राशस्त्यं, यथा,—

आभ्युदये स्वेर्मानं चन्द्रस्य पितृकर्म्मणि ।
यज्ञे सावनमित्याहु र्व्रतचर्य्याव्रतेषु च ॥

(१) प्रयोजनं ।

आभ्युदये विवाहादौ।

पाद्मे,—

देवव्रत-वृषोत्सर्ग-चूड़ाकरण-मेखलाः।

सौरमानेन कर्त्तव्या अभिषेकस्तथाब्दिकः॥

व्यासः,—

सूतकादिपरिच्छेदो दिनमासाब्दगास्तथा।

मध्यमग्रहभुक्तिश्च सावनेन प्रकीर्त्तिता॥ इत्यादि

इति शुद्धमासनिर्णयः। मलनिर्णयस्तु अशुद्धकालप्रकरणे लेख्यः।

अथ मासकृत्यानि। यद्यपि महाभारतादिषु मार्गशीर्षादित्वेन तत्कृत्यानि लिखितानि तथापि चैत्रस्य सृष्ट्यादिमहत्त्वात् तमारभ्य लिख्यते।

तथाच ब्राह्मे,—

चैत्रे मासि जगद् ब्रह्मा ससर्ज प्रथमेऽहनि।

शुक्लपक्षे समग्रन्तु तथा सूर्योदये सति॥

प्रवर्त्तयामास तदा कालस्य गणनामपि।

ग्रहान् नागानृतून् मासान् वत्सरान् वत्सराधिपान्॥ इति।

चैत्रमासकृत्यं, महाभारते,—

चैत्रन्तु नियतो मासमेकभक्तेन यः क्षिपेत्।

सुवर्णमणिमुक्ताढ्ये कुले महति जायते॥

मासव्रतादिकमस्मद्देशे पूर्णिमान्त[१] एव कुर्व्वन्ति।

---

(१) पूर्णिमान्तमास एव।

ब्राह्मे कार्त्तिकपूर्णिमान्तमुक्ता,—

मार्गशीर्षस्य मासस्य प्रारम्भे प्रतिपद्यपि ।

नववर्षसमारम्भो देवैः कृतयुगे कृतः ॥ इति ।

पूर्णिमान्तस्य मासस्य(१) मुख्यत्वेन कल्पितत्वादिति दिक् । तत्र वक्ष्यमाणे मध्याह्नरूपैकभक्तकाले मासादिप्रतिपत्तिथेरुभयदिनगामित्वे उत्तरदिने व्रतारम्भः कार्यः(२) ।

तथाच स्मृतिः,—

मासि संवत्सरे चैव तिथिद्वैधं यदा भवेत् ।

तत्रोत्तरोत्तमा ग्राह्या पूर्व्वा तु स्यात् मलिम्लुचः ॥

मासादितिथेर्वर्षादितिथेश्च द्वैधे यत् कर्मारभ्यं तत्कर्मयुक्तकालस्य दिनद्वये सम्भवे इत्यर्थः । सर्व्वकर्मारम्भे सङ्कल्प आवश्यकः ।

तथाच भविष्ये,—

सङ्कल्पेन विना विप्र यत्किञ्चित् कुरुते नरः ।

फलञ्चाल्पाल्पिकं तस्य धर्म्मस्यार्द्धक्षयो भवेत् ॥

शुक्तिशङ्खाश्महस्तैश्च कांस्यरूप्यादिभिस्तथा ।

सङ्कल्पो नैव कर्त्तव्यो मृन्मये च कदाचन ॥

गृहीत्वौदुम्बरं पात्रं वारिपूर्णं गुणान्वितम् ।

दर्भत्रयं साग्रमूलं फलपुष्पाक्षतान्वितम् ॥

जलाशयारामकूपे सङ्कल्पे पूर्व्वदिङ्मुखः ।

साधारणे चोत्तरास्ये ऐशान्यां निश्चिपेत्पयः ॥

(१) पूर्णिमान्तमासस्य । (२) व्रतारम्भः ।

तावर्पाचम्य अत्यन्तासम्भवे जलमात्रं[१] गृहीत्वा तत्करणम्।

गृहीत्वौदुम्बरं पात्रं वारिपूर्णं गुणान्वितम्।

उपवासन्तु गृह्णीयात् यद्वा वार्य्येव धारयेत्॥ इति वाराहोक्तेः।

पौर्णमास्युल्लेखेन शुक्लपक्षोक्ते वैयर्थ्येऽपि

मासपक्षतिथीनाञ्च निमित्तानाञ्च सर्व्वशः।

उल्लेखनमकुर्व्वाणो न तस्य फलभाग् भवेत्॥ इति भविष्योक्तेः पक्षोल्लेखः कार्य्य एव।

एवं कृष्णपक्षामावास्ययोरुल्लेखः।

व्रतमारभ्यासमापने दोषः।

परिगृह्य व्रतं सम्यगेकादश्यादिकं नरः।

न समापयते तस्य गतिः पापीयसी भवेत्॥ इति विष्णुरहस्योक्तेः[२]। आपदि तु जलादीनां न व्रतघ्नत्वं।

अष्टौ तान्यव्रतघ्नानि आपो मूलं फलं पयः।

हवि र्ब्राह्मणकाम्या च गुरोर्वचनमौषधम्॥ इतिशास्त्रात्।

सर्व्वव्रतभयं व्याधिः प्रमादो गुरुशासनम्।

अव्रतघ्नानि प्रोक्तानि सकृदेतानि शास्त्रतः॥ इति भविष्योक्तेश्च।

अथ वैशाखमासमाहात्म्यम्।

भारते,—

निस्तरेदेकभक्तेन वैशाखं यो जितेन्द्रियः।

(१) जलपात्रं। (२) रहस्योक्तेः।

नरो वा यदि वा नारी ख्यातीर्थां चेहतां प्रव्रेत् ॥

स्कान्दे धर्मदत्तप्रयुक्तम् ।

पाद्मे च,—

यः परित्यज्य वैशाखं व्रतमन्यदुपाचरेत् ।

स करस्थं महारत्नं हित्वा लोष्टं हि याचते ॥

अवैशाखी भवेत्पापी विप्रः श्रौतपरोऽपि च ।

तथाच,—

वक्ष्यमाणसंयोगपृथक्त्वन्यायेनेदं व्रतं नित्यं काम्यञ्च ।

पुनः पाद्मे,—

वैशाखं सकलं मासं नित्यस्नायी जितेन्द्रियः ।

जपन् हविष्यभुग् दान्तः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

तीर्थे चाभ्युदिते स्नानमिति च ।

तथा,—

माधवं सकलं मासं तुलस्या योऽर्चयेन्नरः ।

त्रिसन्ध्यं मधुहन्तारं नास्ति तस्य पुनर्भवः ॥

मात्स्ये,—

वैशाखे पुष्पलवणे वर्जयित्वाथ गोप्रदः ।

भूत्वा विष्णुपदे कल्पं स्थित्वा राजा भवेदिह ॥

गोदानं मासान्ते । पुष्पलवणवर्जनस्य निषेधरूपत्वात् "निषेधः कालमात्रके" इत्युक्तेः वैशाखमासप्रवेशमारभ्यैव कार्यत्वं । इदं पुष्पवर्जनं देवार्चनकालीननिर्माल्यपुष्पेतरपरं, तद्ग्रहणस्य पूजाङ्गत्वेन विहितत्वात् ।

तत्स्नानमन्त्रः। पाद्मे,—

वैशाखं सकलं मासं मेषसङ्क्रमणे रवेः।
प्रातः सुनियतः स्नास्ये प्रीयतां मधुसूदनः॥
मधुहन्तुः प्रसादेन ब्राह्मणानामनुग्रहात्।
निर्विघ्नमस्तु मे पुण्यं वैशाखस्नानमन्वहम्॥
माधवे मेषगे भानौ मुरारे मधुसूदन।
प्रातःस्नानेन मे नाथ फलदो भव पापहा॥

एतत् काम्यप्रातःस्नानं नित्यप्रातःस्नानोत्तरं सन्ध्यातः पूर्व्वमेव कार्य्यम्। प्रातःस्नायी अरुणकिरणग्रस्तां प्राचीमवलोक्य स्नायादिति विष्णुस्मृतौ सर्व्वसाधारण्येन काम्यनित्यस्नानोद्देशेनारुणोदयकालविधानात्[१]। प्रातःस्नानस्य देहशुद्धिद्वारा कर्म्माधिकारसम्पादकत्वात् काम्यस्य स्नानान्तरस्य प्रातःस्नानानन्तरमेव काल इति कालभेदसम्भवाच्च न नित्यकाम्ययोस्तन्त्रेणानुष्ठानम्॥

ननु सन्ध्याया अकरणे सर्व्वकर्म्मानर्हत्वात् सन्ध्योत्तरं काम्यं प्रातःस्नानमिति चेत् न। सन्ध्यायाः सूर्य्योदयावधिकत्वात् सूर्य्योदयोत्तरकालीनकर्म्मणामेव सन्ध्योत्तरत्वाधिकारसम्पादकत्वात्॥

ननु सूर्य्योदयात् पूर्व्वं सन्ध्यां समाप्य काम्यं स्नानं कर्त्तव्यमिति चेन्न। सूर्य्योदयावधिकपक्षपसन्ध्याबाधापत्तेः सन्ध्यावसाने काम्यप्रातःस्नानं कार्य्यमिति वाक्याभावाच्च॥

ननु "न वासोभिः सहाजस्रम्" इति अजस्रस्नानस्य मनुना

(१) काम्यनित्यप्रातःस्नानोद्देशेनारुणोदयकालविधानात्।

निषिद्धत्वात् कथं वङ्कस्नानमिति चेत् न। तस्य याद्दच्छिकस्नानत्वेन निर्णयादित्यलमतिविस्तरेण(१)। एवं माघादिकाम्यप्रातःस्नानेष्वपि बोध्यम्॥ यत्तु,—

तुलायां मकरे मेषे प्रातःस्नानं तिलैः सह।
हविष्यं ब्रह्मचर्य्यञ्च महापातकनाशनम्॥

इति भारते उक्तम्। तत्तिलसहितस्नानपूर्वकं काम्यं व्रतान्तरम्॥

यत्तु, पाद्मे नारदेनोक्तम्,—

मधुमासस्य शुक्लायामेकादश्यामुपोषितः।
पञ्चदश्याञ्च भो गौर मेषसंक्रमणेऽपि च॥
वैशाखस्नाननियमं ब्राह्मणानामनुज्ञया।
मधुसूदनमभ्यर्च्य कुर्य्यात् सङ्कल्पपूर्व्वकम्॥

इति। तत्र व्यवस्थितो विकल्पः। तथाच, वैष्णवानां कार्त्तिकव्रतवद्वैचशुक्लैकादश्यामारम्भपक्षः। तस्य वैष्णवत्वादादौ तदुद्देशः कृतः। अतस्तस्य वैष्णवानामावश्यकत्वमिति हरिभक्तिविलासादौ लिखितम्। क्षत्रियाणां संक्रमणाद्यारम्भः। तेषां सौरमासेऽधिकफलप्राप्तेः। ब्राह्मणानां वैशाखाद्य चान्द्रमास एवाधिकारात् पौर्णमास्यादिपक्षः। शूद्राणामप्ययं पक्षः। "शूद्रा वाजसनेयिनः" इति आपस्तम्बोक्त्या तेषां सर्व्वकर्मसु वाजसनेयिसमाचरणात् इति व्यवस्था॥

ननु वक्ष्यमाणचातुर्मास्यव्रतवत् अत्रापि एकादश्यादिपक्षाणां सर्व्वसाधारण्यमस्तु इति चेन्न। तत्र सर्व्वेषामेव पक्षाणां "द्वादश्यामेव

(१) विस्तरेण तत्र।

पारणम्" इति सर्व्वसाधारणस्य वाचकत्वात् तथाचारात्। अत्र तु तादृशवाक्याभावात् तथाचाराभावाच्च॥

। अथास्मत्पितृचरणाः, चैत्रपौर्णमास्युपादानमपि अस्य व्रतस्य पौर्णमास्यन्तमासाभिव्यञ्जकम्, व्रतन्तु वैशाखकृष्णप्रतिपदादिवेत्याहुः॥

केचित्तु, पौर्णमास्युपादानं सङ्कल्पपरमिति, तदपि युक्तम्। प्रातः प्रतिपदि सन्ध्यातः पूर्वं कर्मण्यनधिकारात् सङ्कल्पकरणस्यानुचितत्वात्। सन्ध्योत्तरं सङ्कल्पकरणे तु "वैशाखं सकलं मासम्" इत्युक्तस्य साकल्यस्य बाधापत्तिरिति। अतो मासादितिथे द्वैधे उत्तरविद्धाया ग्राह्यत्वेऽपि एतद्वचनबलात् पूर्वविद्धा ग्राह्या। एवं माघादिमासेऽपि(१) बोध्यम्॥ सङ्कल्पवाक्ये तु अद्य चैत्रपौर्णमास्यामित्याद्युक्त्वा श्वः प्रातरारभ्य वैशाखपौर्णमासीपर्य्यन्तं वैशाखव्रतमहं करिष्ये इति विशेषः। केवलस्नानपक्षे तु वैशाखस्नानमहं करिष्ये इति॥

अत्र जपमिति सामान्येनोक्तत्वात् सङ्ख्यानुक्तौ शतं सहस्रमयुतं वेति सिद्धान्तितत्वात् शतसंख्यकजपेनापि पापक्षयात् शतजपेऽपि व्रतसिद्धिः। शक्तौ तु प्रत्यहं सहस्रजपोऽत्यन्ताशक्तौ मासेन लक्षजपः कार्य्यः। जपोऽयं बहिर्जपविधिना कार्य्यः। स जपविधिरस्मत्कृते आचारसारे द्रष्टव्यः॥ स्त्रीशूद्रयोस्तु स्नानम्,—

> ब्रह्मक्षत्रविशाञ्चैव मन्त्रवत् स्नानमिष्यते।
> तूष्णीमेव हि शूद्रस्य स्त्रीणाञ्च कुरुनन्दन॥

---

(१) माघमासेऽपि।

इति महाभारतोक्तेरमन्त्रकमप्याप्नोति न शङ्कनीयम्। अथ मन्त्रशब्दस्य वैदिकमन्त्रपरत्वात्। प्रकृते तु मन्त्रशब्दस्य पौराणिकत्वेन स्मार्त्तत्वात् स्त्रीशूद्राणामप्यधिकारः। आचारोऽपि तथैव। एतद्विचारः श्राद्धप्रकरणे वक्ष्यते॥

अथ हविष्यद्रव्याणि। भविष्योत्तरे,—

हैमन्तिकं सिताखिन्नं धान्यमुद्गास्तिला यवाः।
कलायकन्दुनीवारा वास्तुकं हीडमोचिका॥
कालेयं कालशाकञ्च मूलकं केवुकेतरत्।
कन्दं सैन्धवसामुद्रे लवणे दधिसर्पिषी॥
पयोऽनुद्धृतसारञ्च पनसाम्रहरीतकी।
पिप्पली जीरकञ्चैव नागरं तिन्तिडीफलम्॥
कदली लवली धात्री फलान्यगुडमैक्षवम्।
अतैलपक्वं मुनयो हविष्याणि प्रचक्षते॥

छन्दोगपरिशिष्टे,—

हविष्येषु यवा मुख्यास्तदनु व्रीहयः स्मृताः।
माषकोद्रवगौरादीन् सर्व्वालाभेऽपि वर्ज्जयेत्॥

मात्स्ये— कलायाश्चणका मुद्गा मिथुनानां हवींषि च।
एतेभ्योऽन्यानि नाश्नीयात् मिथुनानामनापदि॥

अगस्त्यसंहितायाम्,—

नारिकेलफलञ्चैव कदलीं लवलीं तथा।
आम्रमामलकञ्चैव पनसञ्च हरीतकीम्॥
व्रतान्तरे प्रशस्तञ्च हविष्यं मन्यते बुधः॥

हैमन्तिकं हैमन्तपक्कं शाल्यपरनामकं। मुद्गाः स्थूलमुद्गव्यतिरिक्ताः, स्थूलमुद्गानां सामान्यतोऽप्यभक्ष्यत्वात्। "निष्पावा आढ़का मुद्गा" इति वक्ष्यमाणच्छान्दोक्तौ मुद्गस्य हविष्यत्वाभावोऽपि स्थूलमुद्गपर एव। अन्यथा बहुवाक्यप्रतिपादितं मुद्गहविष्यत्वं व्याहतं स्यात्। कालेयं तिक्तशाकविशेष इति वृद्धाः। कन्दं शूरणादि। पयोदधिघृतानि गव्यान्येव।

अमाहिषं तथा सर्पिर्दधिक्षीरमथापि वा।
एतद्भुक्तं[१] मतं विप्रा मैथुनस्य विपर्ययः॥

इति विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तेः। पनसं दाक्षिणात्यप्रसिद्धभूप्रोतफलकं पनसव्यतिरिक्तम्। हरीतकी वन्येव। भूप्रोतफलकपनसस्य ग्राम्यहरीतक्याश्च सामान्यतोऽप्यभक्ष्यत्वात्। जीरकमप्यत्र[२] शुक्लजीरकं, कृष्णजीरकस्य श्राद्धेऽपि निषेधात्। नागरं शुण्ठी तस्य आर्द्रकप्रकृतिकत्वात् आर्द्रकस्य हविष्यत्वमिति आचार्य्याः। ऐक्षवपदेन इक्षुरस एव ग्राह्यः। खण्डादीनां गुडप्रकृतिकत्वात् गुडत्वम् इत्यस्मत्पितामह-कृष्णहरपण्डितादीनामाग्रहः॥ वस्तुतस्तु यथा इक्षुरसस्य पाके गुडत्वं तथा गुडस्य पुनःपाकेन खण्डादित्वमिति हविष्यत्वमेव। शिष्टाचारोऽपि तथैव दृश्यते। व्रीहिः शरत्पक्वधान्यम्। गौराः श्वेतसर्षपाः। "मुख्यालाभे प्रतिनिधिरपि शास्त्रार्थः" इति प्रतिनिध्यधिकरणन्यायेन प्राप्तान् माषकोद्रवगौरादीन् वर्ज्जयेदित्यर्थः। मिथुनानां द्विदलानां मध्ये कलायचणकाः खुडि-

(१) भक्तं। (२) जीरकमत्र।

याचणा इति प्रसिद्धा हविष्याः। हविष्यनिषेधं प्रकृत्य "वर्त्तुला-श्चणकाश्चापि" इति स्कान्दोक्तिः, हरिचणकादीनां निषेध इति केचित्। बहवः स्थूलकलायचणकयोः[1] पार्थक्यं। चणकश्छोला इति देशान्तरीयः। कलायो वर्त्तुलकलायः इति नानाविध-संशयात् अस्मद्देशचणकवाच्यानां देशान्तरवाच्यछोलानामप्युभयो नैव हविष्यत्वमिति वदन्ति। इति परिगणनपद्धौ पञ्चग्रन्थकाराणां सम्मतः॥ हविर्योग्यं हविष्यमिति विज्ञानेश्वरः[2]। कल्पतरु-कारास्तु मधुमाषमांसेतरश्राद्धदेयं हविष्यमित्याहुः। तदनुया-यिनस्तु हविष्यदेयेष्वपि[3] विविच्यागणयन्। तथाच वेशवार-हिङ्गुमरीचादीनां व्यञ्जनसंस्कारकत्वेनोपात्तत्वात् न तेषां हवि-ष्यत्वम्॥ भविष्योत्तरादिगणितद्रव्येभ्योऽधिकहविष्याणि, यथा,—

गोधूमश्यामाकाश्चयवा धान्यानि। सुखाशिकाख्यकर्कटीभेद-पटोलतिन्दुकखर्जूराम्रातककार्म्मरणा इति प्रसिद्धफललकुचहरिद्दरी-वैकङ्कतदाडिमहरीतकीफलानि। मध्वालुकमालूककसेरुविदारीशता-वरीतालमूलीफलालूव्यतिरिक्तसर्वालुभेददीर्घमूलकानीति मूलानि। पालङ्कखदिरतुलसीतण्डुलीयकसर्षपपिप्पलीकुष्माण्डवार्त्ताकु[4]काक-जङ्घाकुसुम्भभूम्याणकर्फेलुवर्जितानि शाकानि। सर्व्वगव्यविकाराः। वेत्राङ्कुरं कर्पूरं लाजाश्चेति॥ एतद्द्रव्याणां हविष्यत्वादिविवेकः श्राद्ध-प्रकरणे लेख्यः॥

---

(१) बहवः कलायचणकयोः। (२) हविर्योग्यं हविष्यं स्यात्। (३) श्राद्धदेयेष्वपि। (४) वार्त्ताकी।

ननु मधुमाषमांसानां श्राद्धदेयत्वेन हविष्यत्वमिति चेन्न। माषमसूरमधुमांसपराचमैथुनानि मत्योऽहनि वर्जयेदिति वाक्यात्, माषस्य हविष्यमतिनिखिलनिषेधाच्च॥

यदा वैशाखपौर्णमासी परदिने जपादिकालव्यापिनी तदा परदिने जपादिमासकृत्यं[1] कार्य्यम्, "कर्मणो यस्य यः कालः" इति वृद्धयाज्ञवल्क्योक्तेः। हविष्यभोजनस्य तु हविष्येतरभोजननिवृत्तिरूपत्वात्। "निषेधः कालमात्रके। निषेधस्तु निवृत्त्यात्मा कालमात्रमपेक्षते"॥ इति वृद्धगार्ग्योक्तेः। एकभक्तकाले पौर्णमास्यभावात् हविष्याकरणेऽपि न व्रतहानिः॥ एवं कार्त्तिकाद्येकभक्तादिषु बोध्यम्॥

अथ ज्यैष्ठमासकृत्यम्।

भारते,—ज्यैष्ठामूलन्तु यो मासमेकभक्तेन सङ्क्षिपेत्।
ऐश्वर्य्यमतुलं श्रेष्ठं पुमान् स्त्री वाभिविन्दति॥

श्रैष्ठ्यमिति भ्रातृणामिति शेषः "भ्रातृणां भवति श्रेष्ठः" इति स्कान्दोक्तेः।

अथ आषाढमासकृत्यम्।

भारते,—आषाढमेकभक्तेन स्थित्वा मासमतन्द्रितः।
बहुधान्यो बहुधनो बहुपुत्रश्च जायते।

---

(१) तदा जपादिवैशाखमासकृत्यं कार्य्यम्।

अथ श्रावणमासकृत्यम् ।

भारते,—श्रावणं नियतो मासमेकभक्तेन यः क्षिपेत् ।
यत्र तत्राभिषेकेण पूज्यते ज्ञातिवर्द्धनः ॥

अथ भाद्रमासकृत्यम् ।

भारते,—प्रौष्ठपदं तु यो मासमेकाहारो भवेन्नरः ।
गवाढ्यं स्फीतमतुलमैश्वर्यं प्रतिपद्यते ॥
एकाहार इति एकभक्ताशी ।

अथ आश्विनमासकृत्यम् ।

भारते,—अथैवाश्वयुजं मासमेकभक्तेन यः क्षिपेत् ।
मृजावान् वाहनाढ्यश्च बहुपुत्रश्च जायते ॥
मृजा शुद्धिः ॥

अथ कार्त्तिकमासकृत्यम् ।

भारते,—कार्त्तिकन्तु नरो मासं यः कुर्य्यादेकभोजनम् ।
शूरश्च बहुभार्य्यश्च कीर्त्तिमांश्चैव जायते ॥
स्कान्दे, अश्वमेधफलप्राप्तिर्वैकुण्ठलोकफलप्राप्तिश्चोक्ता ।
नारदीयपुराणे,—
एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।
कृते व्रते धराप्राप्तिर्जायते दीपमालिनी ॥
इति केवलैकभक्तादिके फलम् ॥

सुपुण्ये कार्त्तिके मासि देवर्षिपितृसेविते।
क्रियमाणे व्रते नृणां स्वल्पेऽपि च महाफलम्॥
इति विष्णुरहस्ये यत्किञ्चिद्व्रतमात्रेऽपि फलम्।
अव्रतेन क्षिपेद्यस्तु मासं दामोदरप्रियम्।
तिर्य्यग्योनिमवाप्नोति सर्व्वधर्मबहिष्कृतः॥
इति नारदीयोक्तेः यत्किञ्चिद्व्रताकरणे दोषः॥
नारदीये,— न कार्त्तिकसमो मासः न कृतेन समं युगम्।
न वेदेन समं शास्त्रं न तीर्थं गङ्गया समम्॥
तथा,— मांसाशिनोऽपि भूपाला अत्यर्थे[१] मृगयारताः।
ते मांसं कार्त्तिके त्यक्त्वा गता विष्णवालयं शुभम्॥
तथा,— न माष्यं भक्षयेत् मांसं न कौर्म्मं मात्स्यमेव हि।
चण्डालो जायते राजन् कार्त्तिके मांसभक्षणात्॥
स्कान्दे,— दुष्प्राप्यं प्राप्य मानुष्यं कार्त्तिकोक्तव्रतेन हि।
धर्मं धर्मभृतां श्रेष्ठ स मातृपितृहा[२] भवेत्॥
स ब्रह्महा स गोघ्नश्च स्वर्णस्तेयी सदानृती।
न करोति मुनिश्रेष्ठ यो नरः कार्त्तिके व्रतम्॥
विधवा च विशेषेण व्रतं यदि न कार्त्तिके[३]।
करोति मुनिशार्द्दूल नरकं याति दारुणम्॥
तथा,— यतिश्च विधवा चैव विशेषेण वनाश्रमी।

---

(१) अत्यन्तम्। (२) मातृपितृघातकः।
(३) व्रतं वा न तु कार्त्तिके।

ननु, मन्त्रे प्रातःशब्दस्य का गतिरिति चेत् उच्यते। "अहं सायं अहं प्रातः" इति प्राजापत्यकृच्छ्रादाविव प्रातःशब्दस्य दिवसपरत्वमित्यभियुक्ताः।

यदीच्छेद्विपुलान् भोगान् चन्द्रसूर्य्यग्रहोपमान्।
कार्त्तिके सकले मासि प्रातःस्नायी भवेन्नरः॥

इति वाक्यस्य केवलस्नानपक्षे यावकाशत्वमिति केचित्। तथाचारस्य दर्शनात्। मन्त्रे मयेति सङ्ख्या सह॥

ननु,— तुलामकरमेषेषु प्रातःस्नानं प्रशस्यते।
हविष्यं ब्रह्मचर्य्यञ्च महापातकनाशनम्॥

इति राजमार्त्तण्डोक्तेः का गतिरिति चेदुच्यते। तत्[१] सौरमासत्रयात्मकमन्यदेव व्रतमिति पूर्वाचार्य्याः॥

ननु, एतदपि न साधु। मासत्रयस्य संहतत्वविवक्षायां "आकामावेषु यत्स्नानम्" इत्यादावपि पौर्णमासीचतुष्टयकालीनपृथक्स्नानविधानापत्तिः[२]। न तत् केनाप्यिष्टमिष्टं। सौरमासोपादानं तुलादिपदोपादानादिति चेत् वाच्यम्। तर्हि "कन्यां गते सवितरि" इत्यादौ सौरमासोपादानादाश्विनमासि महालयश्राद्धं कथं स्यादिति चेत् सत्यं। राजमार्त्तण्डोक्तौ यत्प्रातःस्नानमुक्तं तत् केवलस्नानमभिप्रेत्यैव। अत एव प्रशस्त इत्युक्तम्। "हविष्यं ब्रह्मचर्य्यञ्चेति" पुनर्यदुक्तं तत् यत्किञ्चिद्व्रताभिप्रायेण इति वाक्यद्वयं तत्॥

अतएव,— तुलामकरमेषेषु प्रातःस्नायी भवेन्नरः।

(१) एतत्। (२) स्नानापत्तिः।

हविष्यभुक् ब्रह्मचारी सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥

इत्यार्थवाक्यान्तरेऽपि पृथक्क्रियाद्वयमुक्तम् ॥

किञ्च कार्त्तिकव्रतासमाप्ते यद्भीष्मपञ्चकमुक्तम्, तत्र प्रातःस्नानमुक्त्वा पुनः स्नानान्तरं तर्पणान्तरमुक्तमिति दिवसे यदा कदापि कार्य्यं स्नानान्तरमिति सिद्धम् ॥ अस्य स्नानस्य काम्यत्वा(१)त्तीर्थे करणम्। तदसम्भवे स्वकारिते विहकारिते वा जलाशये अत्यन्तासम्भवे तु पञ्चपिण्डोद्धारणादिपूर्वकं परजलाशयेऽपि कार्य्यम् ॥ जलवह्निप्रोगवता तु,—

आपः स्वभावतो मेध्याः किं पुनर्वह्निसंयुताः।

तेन सन्तः प्रशंसन्ति स्नानमुष्णेन वारिणा ॥

इति षट्त्रिंशन्मतोक्तेरुष्णजलेनापि स्नातव्यं। अस्य नित्यकाम्यत्वाद् यथाकथञ्चिन्निर्व्वाह्यत्वात्। एतत्सर्व्वमस्मत्कृते आचारसारे द्रष्टव्यम् ॥ स्नानोत्तरमर्घ्यदानम्। तत्र मन्त्रः,—

व्रतिनः कार्त्तिके मासि स्नानस्य विधिवन्मम।

गृहाणार्घ्यं मया दत्तं दनुजेन्द्रनिसूदन ॥

नित्यनैमित्तिके कृष्ण कार्त्तिके पापनाशने।

गृहाणार्घ्यं मया दत्तं राधया सहितो भवान् ॥

इति मन्त्रं समुच्चार्य्य योऽर्घ्यं मह्यं प्रयच्छति।

स सुपर्णपृथिवीदानस्य फलमश्नुते ॥

अत्र गायत्रीजपसंख्याया अनुक्तावपि सर्व्वपापमुक्त्यर्थं लक्षजप-

(१) नित्यकाम्यत्वात्।

कार्त्तिके नरकं यान्ति अकृत्वा वैष्णवं व्रतम् ॥

एवं स्कन्दपुराणेऽप्यन्ये बहवो दोषा अकरणे उक्ताः ॥

तथा,— न स्पृष्टे कार्त्तिकं कुर्य्यात् विशेषेण तु कार्त्तिकीम् ।

चैत्रे तु(१) कार्त्तिकीं कुर्यात् सर्व्वयत्नेन भाविनि ॥

नन्दीपुराणे,— यो नरः कार्त्तिकं मासं मांसं तु परिवर्ज्जयेत् ।

संवत्सरस्य लभते पुण्यं मांसस्य वर्जनात् ॥

असामर्थ्ये शुक्लपक्षेऽपि मांसं वर्ज्यम् ।

कौमुदं तु विशेषेण शुक्लपक्षं नराधिप ।

वर्जयेत् सर्व्वमांसानि धर्म्मो ह्यत्र विधीयते ॥

इति वाक्यात् । कौमुदं कार्त्तिकम् ।

तत्राप्यसामर्थ्ये भीष्मपञ्चके मत्स्यमांसादिकं वर्ज्यम् । तेनात्र मांसवर्जनं नित्यं काम्यञ्च ॥

नारदीये,— कार्त्तिके वर्जयेत्तैलं, कार्त्तिके वर्जयेन्मधु ।

कार्त्तिके वर्जयेत् कांस्यं, कार्त्तिके शुक्ति सन्धितम् ॥

कार्त्तिके वर्जयेत् स्त्रियमिति क्वचित् चतुर्थपादे पाठः । सन्धितं आमवादि ।

काशीखण्डे,— ऊर्जे यवान्नमश्नीयादेकान्नमथवा पुनः ।

वृन्ताकं सूरणं चैव शूकशिम्बीञ्च वर्जयेत् ॥

सूरणं ओल इति ख्यातम् ।

नारदीये,— आमिषं मैथुनञ्चैव कार्त्तिके यस्तु वर्जयेत् ।

---

(१) चोर्य्य ।

सर्व्वकालकृतं पापं दुष्कृतं वापि नश्यति ॥

विष्णुः,— कार्त्तिकोऽग्निर्दैवत्योऽग्निश्च देवानां मुखं तस्मात् कार्त्तिके मासि वहिःस्नायी गायत्रीजपनिरतः सकृदेव हविष्याशी संवत्सरकृतात् पापात् मुक्तो भवति ॥ पुनः स एव,—

कार्त्तिकं सकलं मासं वहिःस्नायी जितेन्द्रियः।

जपन् हविष्यभुग्दान्तः सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥ इति।

अत्र कल्पतरुकाराः आवश्यकस्नानानन्तरवर्जिते काले कार्त्तिके वहिःस्नानं प्रातःकालेतरकालेऽपि प्रकरणान्तराधिकरणन्यायेन काम्यं स्नानान्तरम्। यत्तु, "प्रातःकालो मुहूर्त्तांस्त्रीन्" इति मात्स्यादावुक्तं, तच्छ्राद्धादिविषयमिति। अतएव, शिष्टास्तदनुसारेण दिवसे यदा कदापि कार्त्तिकव्रतकाम्यस्नानं कुर्व्वन्ति। वहिःस्नायी प्रातःस्नानादहिरित्यर्थापयन्ति। एतदेव विधिवाक्यमित्यपि वदन्ति। वहिर्नद्यादाविति केचित् ॥

कार्त्तिकं सकलं मासमित्युक्तेर्मासादितिथिः पूर्वविद्धापि ग्राह्या। तस्मात् पूर्व्वदिवसमारभ्य व्रतस्यारम्भात्र प्रातःकाले काम्यस्नानप्राप्तिः ॥

ननु,— कार्त्तिकेऽहं करिष्यामि प्रातःस्नानं जनार्दन।

प्रीत्यर्थं तव देवेश दामोदर मया सह ॥

इति मन्त्रलिङ्गात् प्रातःस्नानस्य प्राप्तिरिति चेन्न। वैशाख-माघयोस्तु प्रातःस्नानस्यावश्यकताभिप्रायेणैव चैत्रपौर्णमास्यां पुष्य-पौर्णमास्यां च सङ्कल्पस्योक्तिर्नाच तयोरेतिः। वैशाखे वक्ष्यमुक्तम्। माघे वक्ष्यते ॥

स्त्रीकालात्तदभावे लक्षजपः कार्य्यः । "सर्व्वपापैः प्रमुच्यते" इति लक्ष-जपं प्रकृत्य विष्णुस्मृतेः । तदसामर्थ्ये प्रत्यहं सहस्रजपः कार्य्यः ॥

सहस्रकृत्वस्त्वभ्यस्य बहिरेतत्त्रिकं द्विजः ।
महतोऽप्येनसो मासात्त्वचेवाहिर्विमुच्यते ॥

इति मनूक्तेः । त्रिकं प्रणवव्याहृतिगायत्र्यात्मकम् । अत्र "गायत्रीं-जपन्निरत" इति निरतपदोपादानात् सहस्रजपान्न्यूनजपो न कार्य्यः ॥ बहिर्ग्रामाद्बहिरिति बहवः । तदभावे तु,—

श्मशाने चान्यगारे च मठे देवालयेऽपि वा ।
गवां गोष्ठे पुण्यतीर्थे सिद्धक्षेत्रेऽथवा गृहे ॥

इत्युक्तेरनाहते गृहैकदेशेऽपि शिष्टा जपन्ति ॥

स्कान्दे,—गवामयुतदानेन यत्फलं लभते खग ।
तुलसीपत्रकेन तत्फलं कार्त्तिके स्मृतम् ॥
विहाय सर्व्वपुष्पाणि मुनिपुष्पेण केशवम् ।
कार्त्तिके योऽर्च्चयेद्भक्त्या वाजपेयफलं लभेत् ॥

सायंसन्ध्याकालारम्भे आकाशदीपदानम् । विष्णुधर्म्मोत्तरे,—

आश्वयुज्यामतीतायां यावद्राजेन्द्र कार्त्तिकी ।
तावत् दीपप्रदस्योक्तं फलं राजेन्द्र शाश्वतम् ॥
तावत्कालं प्रयच्छन्ति ये तु दीपं सदा निशि ।
तुङ्गे देशे वहिस्तेषां महत्पुण्यफलं भवेत् ॥
अप्यन्धकारे गहने आकाशं तेन जायते ।
आकाशाद् यदुशार्दूल तेन यान्ति तथा शुभम् ॥

ब्रह्माण्डे,—तुलायां तिलतैलेन सायंसन्ध्यासमागमे ।

आकाशदीपं यो दद्यान्मासमेकं निरन्तरम्।
यश्रीकाय श्रीपतये स श्रिया न वियुज्यते॥

दीपदानमन्त्रः, शतानन्दसङ्ग्रहे,—

दामोदराय नभसि तुलायां लोलया सह।
प्रदीपन्ते प्रयच्छामि नमोऽनन्ताय वेधसे॥
इति मन्त्रेण यो दद्यात् प्रदीपं सर्पिरादिना।
आकाशमण्डले वापि स चाक्षयफलं लभेत्॥

लोलया लक्ष्म्या। एवञ्च तिलतैलगव्याज्ययोर्दीपदाने विकल्पः॥

ब्राह्मे तु,—घृतुर्वेर्दीपमाकाशं यो दद्यात् कार्त्तिके निशि।

सप्तजन्मकृतं पापं त्रिभिर्वर्षैर्व्यपोहति॥
चतुष्पथेषु रथ्यासु ब्राह्मणावसथेषु च।
वृक्षमूलेषु गोष्ठेषु कान्तारगहनेषु च॥
विष्णुवेश्मनि यो दद्यात् कार्त्तिके मासि दीपकम्।
अग्निष्टोमसहस्रस्य फलं प्राप्नोति मानवः॥०॥

अथ भीष्मपञ्चकम्।

भविष्योत्तरे,—कार्त्तिके शुक्लपक्षस्य शृणु धर्मं पुरातनम्।

एकादश्यां समारभ्य विज्ञेयं भीष्मपञ्चकम्॥

तथा,— शाकाहारेण मुन्यन्नैः कृष्णार्चनपरैर्नरैः।

स्त्रीभिर्वा भर्तृवाक्येन कर्त्तव्यं सुखवर्द्धनम्॥
विधवाभिश्च कर्त्तव्यं पुत्रपौत्रविवृद्धये।
सर्व्वकामसमृद्ध्यर्थं मोक्षार्थमपि पार्थिव॥

इत्यादि विधिस्तत्रैव द्रष्टव्यः॥

विष्णुरहस्ये,—भीष्मेणैतत् यतः प्राप्तं व्रतं पञ्चदिनात्मकम् ।
सकाशाद्वासुदेवस्य तेनोक्तं भीष्मपञ्चकम् ॥
तथा,— व्रतस्यास्य गुणान् वक्तुं कः शक्तः केशवादृते ।
तथा,— कार्त्तिकस्यामले पक्षे स्नात्वा सम्यग्यतव्रतः ।
एकादश्यां तु गृह्णीयाद्व्रतं पञ्चदिनात्मकम् ॥
प्रातः स्नात्वा विधानेन मध्याह्ने च तथा व्रती ।
नद्यां निर्झरगर्त्ते वा समालभ्य च गोमयम् ॥
यवव्रीहितिलैः सम्यक् प्रकुर्य्यात्तर्पणं क्रमात् ॥ इत्यादि ।
ब्राह्मे,— एकादशीं समारभ्य राका यावत् प्रबोधने ।
बकोऽपि तत्र नाश्नीयान्मत्स्यं मांसञ्च किञ्चन ॥

तेन मत्स्यादिकं सर्व्वथा न भक्ष्यम् ॥ अतएव बकपञ्चकमिति प्रसिद्धिः ॥ इति कार्त्तिकव्रतं(१) प्रकरणे प्रत्यवायाद्युक्तेः फलश्रवणाच्च नित्यकाम्यम् । तच्चान्द्रमानेनैव ।

कार्त्तिकस्य तु यत् स्नानं माघे मासि विशेषतः ।
कृच्छ्रादिनियमानाञ्च चान्द्रमासे प्रशस्यते ॥ इति पितामहोक्तेः ॥

चैतन्यदेवानुयायिगौडवैष्णवैस्तु आश्विनशुक्लैकादश्यामारभ्य कार्त्तिकशुक्लैकादशीं यावद् व्रतमाचरन्ति तत्र शुक्लदादश्यां पारणे सम्यक् प्रमाणं न दृश्यते । इति तत्पक्षेऽपि पूर्णिमावधि व्रताचरणं समीचीनम् । तथाचारस्य श्रीपुरुषोत्तमक्षेत्रे श्रीजगन्नाथप्रासादे दर्शनात् । इति कार्त्तिकव्रतविचारः ॥

---

(१) इदं कार्त्तिकव्रतम् ।

अथ चातुर्मास्यव्रतम्।

भारते,—आषाढ़स्य सिते पक्षे एकादश्यामुपोषितः।

चातुर्मास्यव्रतं कुर्याद् यत्किञ्चिन्नियतो नरः॥

वाराहे,—आषाढ़शुक्लैकादश्यां पौर्णमास्यामथापि वा।

चातुर्मास्यव्रतारम्भं कुर्यात् कर्कटसंक्रमे॥

अभावेऽपि तुलार्केऽपि मन्त्रेण नियमं व्रती।

कार्त्तिके शुक्लद्वादश्यां विधिवत्तत् समापयेत्॥

चतुर्धापि हि तत् चीर्णं चातुर्मास्यव्रतं नरः।

तुलार्के कार्त्तिके। चीर्णं शुक्लैरिति शेषः। "चतुर्धा शुक्लैश्चीर्ण"मिति भारतोक्तेः। नारदीये,—

एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च।

कृते व्रते धराप्राप्तिर्जायते द्वीपमालिनी।

भविष्ये,—यस्तु सुप्ते हृषीकेशे नक्तमाचरते व्रती।

वस्त्रयुग्मं नरो दत्वा विष्णुलोकस्य गच्छति॥

मात्स्ये,—आषाढ़ादिचतुर्मासं प्रातःस्नायी भवेन्नरः।

वाराहे,—चातुर्मास्यव्रतं कुर्यान्नरः किञ्चिन्महीपते।

नान्यथा त्वाब्दिकं पापं विनिहन्त्यप्रयत्नतः॥

पक्षचतुष्टयाशक्तौ तु स्कान्दे,—

अशक्तः कार्त्तिके मासि व्रतं कुर्यात् पुरोदितम्।

तत्रापि चेदशक्तः स्याद्भीष्मपञ्चकमुत्तमम्॥

पुरोदितं चातुर्मास्योक्तम्। एतेन चातुर्मास्यव्रतस्य नित्यत्वम्॥

तस्यारम्भमन्त्रौ विष्णुरहस्ये,—

इदं व्रतं मया देव गृहीतं पुरतस्तव ।
निर्विघ्नं सिद्धिमायातु प्रसन्ने त्वयि केशव ॥
गृहीतेऽस्मिन् व्रते देव यद्यपूर्णे म्रियाम्यहम् ।
तन्मे भवतु सम्पूर्णं त्वत्प्रसादात् जनार्दन ॥
उद्यापनमन्त्रोऽपि तत्रैव,—
इदं व्रतं मया देव कृतं प्रीत्यै तव प्रभो ।
न्यूनं सम्पूर्णतां यातु त्वत्प्रसादाज्जनार्दन ॥
चातुर्मास्यनियमाः स्कान्दे,—
मञ्चखट्वादिशयनं वर्जयेद्भक्तिमाश्रितः ।
अनृतौ न व्रजेद्भार्यां मांसं मधु परौदनम् ॥
पटोलं मूलकञ्चैव वार्त्ताकीं नैव भक्षयेत् ।
अभक्ष्यं वर्जयेत् दूरान्मधुरं सितसर्षपम् ॥
राजमाषान् कुलत्थांश्चाप्यणुधान्यञ्च वर्जयेत् ।
शाकं दधि पयो मासान् श्रावणादौ क्रमादिमान् ॥
राज-गोप-यतींस्त्यक्त्वा नारोहेच्चर्मपादुके ।
तैलाभ्यङ्गं दिवास्वप्नं मृषावादञ्च वर्जयेत् ॥
एतेनात्र नृपगोपालयतीनां चर्मपादुकारोहणं न निषिद्धम् । हविष्यस्यापि दीर्घमूलकस्यात्र वर्जनम्, भाषानिषेधात् । केचित्त्वि-भाते पटोलस्यापि तथा ॥ मात्स्ये च काम्यनियमाः,—
चतुरो वार्षिकान् मासान् देवस्योत्थापनावधि ।
मधुस्वरो भवेन्नित्यं नरो गुडविवर्जनात् ॥
तैलस्य वर्जनादेव सुन्दराङ्गः प्रजायते । •

लभते सन्ततिं दीर्घां स्थालीपाकमभक्षयन् ॥
सदा मुनिः सदा योगी मधुमांसस्य वर्जनात्।
निर्व्याधि नीरुगोजस्वी विष्णुभक्तश्च जायते ॥
एकान्तरोपवासेन विष्णुलोकमवाप्नुयात्।
धारणात्रखलोम्नां वै गङ्गास्नानं दिने दिने ॥
नमो नारायणायेति जप्त्वाऽनशनजं फलम्।
पादाभिवन्दनाद्विष्णोर्लभेद् गोदानजं फलम् ॥
एवमादिव्रतैः पार्थ तुष्टिमायाति केशवः ॥

नात्र कालशुद्ध्यपेक्षा। तथाच गार्ग्यः,—

न शैशवं नैव मौढ्यं शुक्रगुर्वो र्न वा तिथेः।
खण्डत्वं चिन्तयेच्चातुर्मास्यव्रतविधौ नरः ॥

एवञ्च सति,—

अस्तगे च गुरौ शुक्रे बाले वृद्धे मलिम्लुचे।
उद्यापनमुपारम्भं व्रतानां नैव कारयेत् ॥

इति वृद्धगार्ग्यवाक्यं सामान्यत्वादितरव्रतविषयम् ॥

याम्यायने हरौ सुप्ते सर्व्वकर्माणि वर्जयेत्।

इत्यपि विहितेतरविषयम् ॥ तथाचात्र कर्त्तव्याकर्त्तव्यविषये अस्मातनशुद्धिसारकारिका स्वकृताष्टचर्य्यव्याख्या च अशुद्धकालप्रकरणे लेख्याः ॥ तत्र श्रीभुवनेश्वरक्षेत्रे निवासफलं शिवपुराणे,—

चातुर्मास्यं नरस्तत्र कृत्वा शिवपरायणः।
राजसूयसहस्रस्य फलं प्राप्नोति नान्यथा ॥

तत्र एकाम्रक्षेत्रे श्रीपुरुषोत्तमक्षेत्रे। तत्र निवासफलं ब्राह्मे,—

वार्षिकांश्चतुरो मासान् यस्तिष्ठेत् पुरुषोत्तमे।
विहाय सर्व्वपापानि विष्णुलोकं स गच्छति॥
पृथिव्यां यानि तीर्थानि क्षेत्राण्यायतनानि च।
तिष्ठन्ति चतुरो मासान् क्षेत्रे श्रीपुरुषोत्तमे॥
पुष्करिण्याञ्च नद्याञ्च वाप्यां कूपे सरित्सु च।
तिष्ठन्ति सर्व्वतीर्थानि शयनोत्थापने हरेः॥

स्कान्दे,—काश्यां यद्युगे वासाच्चियमसमसंस्थितेः।
फलं यदुक्तं तद्विद्यात् क्षेत्रे श्रीपुरुषोत्तमे॥
चातुर्मास्ये नियमतिः क्षेत्रे श्रीपुरुषोत्तमे।
साचात् दृष्टिर्भगवतस्तद्द्वयं मोक्षसाधनम्॥
दिने दिने महापुण्यं सर्व्वक्षेत्रनिवासजम्॥

इत्यादि बहुफलानि विस्तरभयान्न लिखितानि॥

यतीनां तु एकस्थानावस्थानादिचातुर्मास्यधर्म्माः श्रावणादि-मासद्वय एव। ऊर्द्धं वार्षिकाभ्यां मासाभ्यां नैकस्थानवासः स्यादिति तद्धर्म्मेषु शङ्खोक्तेः॥

एकरात्रं वसेद्ग्रामे नगरे पञ्चरात्रकम्।
वर्षाभ्योऽन्यत्र वर्षासु मासांश्च चतुरो वसेत्॥

इति चाकारद्वयमत्यन्तानाधिकविषयम्॥

अथ मार्गशीर्षमासकृत्यम्।

भारते,— मार्गशीर्षन्तु यो मासमेकभक्तेन सङ्क्षिपेत्।
भोजयेच्च द्विजान् भक्त्या स मुच्येद्व्याधिकिल्बिषैः॥

सर्वकल्याणसम्पन्नः सर्वौषधिसमन्वितः ।
उपोष्य व्याधिरहितो वीर्य्यवानभिजायते ॥
कृषिभागी बहुधनो बहुधान्यश्च जायते ॥

अथ पौषमासकृत्यम् ।

भारते,— पौषमासन्तु कौन्तेय भक्तेनैकेन यः क्षिपेत् ।
सुभगो दर्शनीयश्च यशोभागी च जायते ॥

अथ माघमासकृत्यम् ।

भारते,— पितृभक्तो मघास्वेवं क्षिपेदुयस्त्वेकभोजनः ।
श्रीमत्कुले ज्ञातिमांश्च[1] सुमहांश्चैव जायते ॥

मघासु मघायुक्तपौर्णमासीके माघ इत्यर्थः । भविष्योत्तरे,—
दुर्लभो माघमासस्तु वैष्णवानामतिप्रियः ।
देवतानामृषीणाञ्च मुनीनां सुरनायक ॥

तथा,— माघमासे रटन्त्यापः किञ्चिदभ्युदिते रवौ ।
ब्रह्मघ्नं वा सुरापं वा कम्पतन्तं पुनीमहे ॥

किञ्चिदभ्युदित इति प्रातःकालावधिरूपम् ।
मकरस्थे रवौ माघे प्रातःकाले तथामले ।
गोष्पदेऽपि जले स्नानं मोक्षदं पापिनामपि ॥

इति पाद्मोक्तेः ॥ भविष्योत्तरे,—
यो माघमासमुषसि सूर्य्यकराभितापे

---

(१) ज्ञातिमति च महत्त्वं प्रपद्यते ।

स्नानं समाचरति चारुमरीचिमत्यौ ।
उद्धृत्य सप्त पुरुषान् पितृमातृवंश्यान्
स्वर्गं प्रयात्यमरदेहधरो नरोऽसौ ॥
अत्र सूर्यकराभितप्त इति उक्तं न तु सूर्याभितप्त इति ।
तथा,— दारिद्र्यपापदौर्भाग्यपापप्रक्षालनाय वै ।
माघस्नानाच्च चान्योऽस्ति उपायो नरसत्तम ॥
अविमुक्ते प्रयागे च गङ्गासागरसङ्गमे ।
यत्फलं दशभिर्वर्षैः प्राप्यते नियतं नरैः ॥
तत्फलं लभते माघे गृहस्नानात्र संशयः ।
ब्रह्महा हेमहारी च सुरापो गुरुतल्पगः ॥
माघस्नायी विपापः स्यात् तत्संसर्गी तु पञ्चमः ।
आयुर्वित्तकलत्रादिसम्पदः प्रभवन्ति च ॥
तथा,— कामादिकञ्च यत्पापं ज्ञानाज्ञानकृतञ्च यत् ।
स्नानमात्रेण नश्येत्तु मकरस्थे दिवाकरे ॥
पाद्मे,— सम्प्राप्ते मकरादित्ये पुण्ये पुण्यप्रदे सदा ।
कर्त्तव्यो नियमः कश्चिद्व्रतरूपो नरोत्तमैः ॥
फलातिशयहेतो वै किञ्चिद्भोज्यं त्यजेद्बुधः ।
हरेरर्चा तु वैशाखे तपः पूजा तु कार्त्तिके ॥
तपोऽप्यर्चा तथा दानं त्रयं माघे विशिष्यते । इति ॥

माघव्रतं यद्यपि नित्यकाम्यम्, तथापि बहुवाक्येषु स्नाने बहुफलोक्तेः केवलस्नानमावश्यकम् ॥

ब्रह्माण्डे,— माघे प्रतिदिनं प्रातःस्नानाशक्तौ तु पर्वणि ।

स्नातव्यं यत्नतो धीरैरवश्यं देवपूजनम् ॥
आद्ये चान्ते च मध्ये च अहं च स्नानमाचरेत् ।
बलवान् पुरुषो नित्यं बालवृद्धातुरैर्विना ॥
नारदीये, माघप्रातःस्नाने जलोक्तिः,—
पुनीमः सर्वपापानि त्रिविधानि न संशयः ॥
तथा,— माघमासे वरारोहे प्रशस्तं वै निम्नगाजलम् ।
तदभावे तु स स्नायात् कूपे भाण्डाश्रिते तथा ॥
तथा,— सरितामप्यभावे तु नवकुम्भस्थितं जलम् ।
वायुना ताड़ितं रात्रौ गङ्गास्नानसमं विदुः ॥
तथा,— न वह्निं सेवयेत् स्नातो नास्नातो वा वरानने ।
होमार्थं सेवयेद्वह्निं न शीतार्थं कदाचन ॥
शैवे,— माघमासे नरो यस्तु स्नायात् शीतेन वारिणा ।
स याति ब्रह्मणः सद्म ब्रह्महत्यायुतोऽपि सन् ॥
यत्रातिशीतलं तोयं पुण्यं तत्राधिकं भवेत् ॥
अत्यन्ताशक्तौ तु पाद्मे,—
तप्तेन वारिणा स्नानं यद्गृहे क्रियते नरैः ।
षडब्दफलदं तद्धि मकरस्थे दिवाकरे ॥
अत्र वह्निप्रज्वलनादिकं वस्त्रादिदानं [1]च अस्मत्कृतदानसारे द्रष्टव्यम् ॥
भविष्ये,— बालाखवरणका वृद्धा नरो नारी नपुंसकाः ।
स्नात्वा माघं शुभे तीर्थे प्राप्नुवन्तीप्सितं फलम् ॥

(१) वस्त्रादिदानच सर्वम् ।

विष्णुः,— दर्शं वा पौर्णमासीं वा प्रारभ्य स्नानमाचरेत् ।
त्रिंशद्दिनानि पुण्यानि मकरस्थे दिवाकरे ॥
तच्चोत्थाय नियमं गृह्णीयाद्विधिपूर्वकम् ।
माघमासमिमं पूर्णं स्नास्येऽहं देव माधव ॥ इत्यादि ।

अत्र प्रतारम्भः पुण्यपौर्णमास्यामिति न भ्रमः कार्य्यः । "दर्शं वा पौर्णमासीं वा" इति द्विविधचान्द्रमासस्यैवादरो न मासान्तराणामित्यभिप्रायात् । पौर्णमास्यारम्भे तु "त्रिंशद्दिनानीति" विरोधः स्यात्, तस्मान्माघकृष्णप्रतिपद्येवारम्भः ॥ स्पष्टं स्कान्दे,—
पौर्ण्यां तु समतीतायां यावद्भवति पूर्णिमा ।
माघमासस्य राजेन्द्र विष्णोः पूजा विधीयते ॥

इति पूर्णिमाकथनं मद्रूपपरमिति नारायणोपाध्यायाः ॥

अथ दर्शान्तपक्षो(१)ऽस्मद्देशे नाचर्य्यते ॥ माघमुपक्रम्य स्कान्दे,—
मातृणां देवतानाञ्च मूलकं नैव दापयेत् ।
दद्याद्यरकमाप्नोति भुञ्जीत ब्राह्मणो यदि ॥
ब्राह्मणो मूलकं भुक्त्वा चरेच्चान्द्रायणं व्रतम् ।
अन्यथा याति नरकं चवबिट्शूद्र एव हि ॥
वर्जनीयं प्रयत्नेन मूलकं यदि वागममिति ।

स्नानमन्त्रो नारदीये,—
सवितुः प्रसवस्येह परं धाम जले मम ।
त्वत्तेजसा परिभ्रष्टं पापं यातु सहस्रधा ॥ —

(१) दर्शान्तमासपक्षो ।

दिवाकर जगन्नाथ प्रभाकर नमोऽस्तु ते।
परिपूर्णं कुरुष्वेदं माघस्नानं ममाच्युत॥

इमं मन्त्रं सर्वे पठन्ति॥ पाद्मे तु,—

मकरस्थे रवौ माघे गोविन्दाच्युत माधव।
स्नानेनानेन देवेश यथोक्तफलदो भव॥
यथा नारायणः सूर्यो यथा नारायणो जलम्।
यथा नारायणो माघ स्तथा पापं विनश्यतु॥

इति मन्त्रान्तरं तदपि पठन्ति॥ माघस्नानं प्रयागेऽधिकफलम्।
महाभारते,—

सितासिते च यैः स्नातं माघमासे युधिष्ठिर।
न तेषां पुनरावृत्तिः कल्पकोटिशतैरपि॥

मात्स्ये,— षष्टितीर्थसहस्राणि षष्टितीर्थशतानि च।
माघमासे गमिष्यन्ति गङ्गायमुनसङ्गमे॥
गवां शतसहस्रस्य सम्यग्दत्तस्य यत् फलम्।
प्रयागे माघमासस्य त्र्यहं स्नातस्य तत् फलम्॥

माघस्नानमन्त्रे स्त्रीशूद्रयोरप्यधिकारः पौराणिकत्वादिति पूर्व-मुक्तम्॥

अथ फाल्गुनमासकृत्यम्।

भारते,— भगदैवं तु यो मासमेकभक्तेन सङ्क्षिपेत्।
स्त्रीषु वल्लभतां याति वश्याश्चैव भवन्ति ताः॥

भगदैवतं, पूर्वफल्गुनीनक्षत्रं तदुपलक्षितं मासं फाल्गुनमित्यर्थः॥

विष्णुः,— स इच्छेद्विपुलान् भोगान् चन्द्रसूर्य्यग्रहोपमान् ।

प्रातःस्नायी भवेन्नित्यं द्वौ मासौ माघफाल्गुनौ ॥

यमोऽप्यधिकमाह,—

देवान् पितॄन् समभ्यर्च्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

देवपित्रर्चनं तर्पणादिना ॥

इति माघकृत्यानि ॥

अथ पक्षनिर्णयः ।

पक्षशब्दः पक्ष परिग्रह इति धातोर्निष्पन्नः । चन्द्रस्य पञ्चदशकलानां पूरणं क्षयो वा यत्र पक्ष्यते गृह्यते स पक्षः । यद्वा देवपितृकार्य्यार्थं पक्ष्यते यः कालविशेषः स पक्षः । तथा च स द्विविधः, शुक्लः कृष्णश्चेति । तथा च हारीतः, उदगयनं शुक्लोऽहः पूर्वाह्णश्च तद्देवानां, दक्षिणायनं तमिस्रो रात्रिरपराह्णश्च तत् पितॄणामिति । शुक्लः शुक्लपक्षः । तमिस्रः कृष्णपक्षः । तथा च माधवीये,—

दैवे मुख्यः शुक्लपक्षः कृष्णः पित्र्ये विशिष्यते ।

अथ तिथिनिर्णयः ।

तिथिशब्दोऽपि तनु विस्तार इति धातोर्निष्पन्नः । वर्द्धमानया क्षीयमाणया वा चन्द्रकलया तन्यते यः कालविशेषः सा तिथिः ।

सिद्धान्तशिरमणौ,—

तन्यन्ते कलया यस्मात् तस्मात्तास्तिथयः स्मृताः ।

यद्वा तनोति वर्द्धमानां क्षीयमाणां वा चन्द्रकलामेकां यः कालविशेषः सा तिथिः । षट्त्रिंशन्मते,—

चन्द्रवृद्धिकरः शुक्लः कृष्णः चन्द्रक्षयात्मकः ।
पक्षत्याद्यास्तु तिथयः क्रमात् पञ्चदश स्मृताः ॥

पक्षतिः प्रतिपत् । तथा च सोमोत्पत्तौ पठ्यते,—

प्रथमां पिबते वह्निर्द्वितीयां पिबते रविः ।
विश्वेदेवास्तृतीयान्तु चतुर्थीं सलिलाधिपः ॥
पञ्चमीं तु वषट्कारः षष्ठीं पिबति वासवः ।
सप्तमीमृषयो दिव्यामष्टमी मज एकपात् ।
नवमीं कृष्णपक्षस्य यमः प्राप्नोति[1] वै कलाम् ॥
दशमीं पिबते वायुः पिबत्येकादशीमुमा ।
द्वादशीं पितरः सर्वे समं प्राश्नन्ति भागशः ॥
त्रयोदशीं धनाध्यक्षः कुबेरः पिबते कलाम् ।
चतुर्दशीं पशुपतिः पञ्चदशीं प्रजापतिः ॥
निष्कलस्य कलाशेषश्चन्द्रमा न प्रकाशते ।
कला षोडशिका या तु अपः प्रविशते सदा ॥
अमायां तु सदा सोम ओषधीः प्रतिपद्यते ।
तमोषधिगतं गावः पिबन्त्यम्बुगतं च यत् ॥
तत् क्षीरममृतं भूत्वा मन्त्रपूतं द्विजातिभिः ।
हुतमग्निषु यज्ञेषु पुनराप्यायते शशी ॥
दिने दिने कलावृद्धिः पौर्णमास्यां च पूर्णता ॥

एवं प्रतिपदादिपौर्णमास्यन्ताभ्यः पञ्चदशतिथिभ्योऽतिरिक्ता अमावास्या तिथिरिति सामान्यविशेषरूपेण तिथयो द्विविधाः । तत्र

(१) प्राप्नोति ।

अमावास्यातिथिः सामान्यरूपा। अन्याः प्रतिपदाद्यास्तिथयो विशेषरूपाः ॥

ननु ज्योतिःशास्त्रादौ कलानां सूर्य्यप्रवेशनिर्गमाभ्यां तिथ्युत्पत्तिरुक्ता, अत्र पानमुक्तमिति तद्विरोध इति चेन्न। अस्मदादिदर्शनापेक्षया ज्योतिःशास्त्रस्य प्रवृत्तत्वात् अत्र च वह्न्यादिदेवानां तत्कालप्रयुक्तत्वेनैवविवक्षितत्वात् ॥ वस्तुतस्तु सूर्य्यप्रवेशनिर्गमौ वा वह्न्यादिदेवतापानं वा सर्व्वथापि कलाप्रयुक्ता एव प्रतिपदादितिथयः। तत्र तिथिविशेषेषु प्रथमा कला इति प्रतिपन्नाम्नी। प्रतिपच्छब्दः प्रत्युपसर्गात् पदगताविति धातोर्निष्पन्नः। चान्द्रः पक्षो मासो वा प्रतिपद्यते आरभ्यते यस्यां सा तिथिः प्रतिपत्। सा च शुक्लपक्षे चन्द्रं प्रविशेत् कृष्णपक्षे चन्द्रान्निःसरेदित्युभयथापि प्रथमैव। तदुपलक्षितः कालविशेषः प्रतिपच्छब्देनोच्यते। एवं द्वितीयादिषु बोध्यम् ॥ तत्र ज्योतिःशास्त्रे,—

षष्टिदण्डात्मिकाः सर्वास्तिथयस्तत्र तु क्षयः।
षड्दण्डावधिका वृद्धिः पञ्चदण्डावधिर्मता ॥

तथा च ह्रासवृद्धिवशेन सन्देहात् तन्निर्णयः कार्य्यः ॥

ह्रासवृद्धौ तु गार्ग्येणोक्तम्,—

खर्वो दर्पस्तथा हिंस्र स्त्रिविधं तिथिलक्षणम्।
धर्माधर्मवशादेव तिथिस्त्रेधा विदन्ति ते(१) ॥

सूर्णो धर्माधर्मवशादिति कालादर्शे। बौधायनः,—

(१) विवर्त्तते।

खर्वा समतिथिर्ज्ञेया दर्पा वृद्धिमती स्मृता ।

क्षीयमाणा तिथि र्हिंस्रा निर्णयः प्रागुदीरितः ॥

खर्वः साम्यमल्पक्षयो वा हिंस्रोऽधिकक्षय इति माधवाचार्य्याः ।

एतत्त्रैविध्यस्य विपरिवर्त्तनविशेषात् तिथिर्द्विविधा सम्पूर्णा खण्डा चेति । तत्र स्कान्दे,—

प्रतिपत्प्रभृतयः सर्वा उदयादोदयाद्रवेः ।

सम्पूर्णा इति विख्याता हरिवासरवर्जिताः ॥

हरिवासर एकादशी । तत्र वैष्णवमते अरुणोदयवेधाक्तदर्शिता इत्युक्तम् । नारदीये तु,—

आदित्योदयवेलाया आरभ्य षष्टिनाडिकाः ।

या तिथिः सा तु शुद्धा स्यात् सार्वतिथ्यो ह्ययं विधिः ॥

या तु नोक्तलक्षणा सा खण्डा । एतेन सम्पूर्णा शुद्धा खण्डा विद्धेति बोध्यम् ॥ तत्र शुद्धायां विधिनिषेधयोर्न सन्देहः ॥

विद्धायां विधिनिषेधयोर्व्यवस्था गार्ग्येणोक्ता,—

निमित्तं कालमासाद्य वृत्तिर्विधिनिषेधयोः ।

विधिः पूर्व्वतिथौ तत्र निषेधः कालमात्रके ॥

तिथीनां पूज्यता नाम कर्मानुष्ठानयोग्यता ।

निषेधस्तु निवृत्त्यात्मा कालमात्रमपेक्षते ॥

वृत्तिः पालनम् । तथा च पूर्व्वकालमाश्रित्य विधेरनुष्ठानरूपपालनमिति तिथिमाश्रित्य निषेधस्याननुष्ठानरूपपालनमिति । तयोः पालने कालस्य निमित्तत्वमित्यर्थः । यथा, पञ्चिमदशमि एकादशी उदयमात्रव्यापिनी तत्र "एकादश्यामुपवसेत्" इति विधिवा-

स्नद्रवते हन्त्रमदो गृह्यते इति तिथेः पूज्यता। तैलाभ्यङ्गादि-
निषेधे तु कालमात्रापेक्षा। तथा च शिवरहस्ये,—

अभ्यङ्गे चोदधिस्नाने दन्तधावनमैथुने।
जाते च निधने चैव तत्कालव्यापिनी तिथिः॥ इत्यादि।
तस्मादिद्धतिथौ पूज्यत्वं निर्णेयम्॥ तत्र पराशरः,—
त्रिसन्ध्यव्यापिनी या तु सैव पूज्या सदा तिथिः।
न तत्र युग्मादरणमन्यत्र हरिवासरात्॥

मरीचिः,— खखण्डव्यापिमार्त्तण्डा यात्पूर्णोदयगा तिथिः।
सा ह्यखण्डा व्रतानां स्यात् तत्रारम्भसमापनम्॥

अन्यत्र,— उदितो यत्र मार्त्तण्डः खखण्डादतिवर्त्तते।
अखण्डा सा तिथिर्ग्राह्या स्नानदानव्रतादिषु॥

सत्यव्रतः,— उदयस्था तिथिर्या हि न भवेद्दिनमध्यगा।
सा खण्डा न व्रतानां स्यादारम्भश्च समापनम्॥

विष्णुधर्मोत्तरे,—

व्रतोपवासस्नानादौ घटिकैका यदा भवेत्।
सा तिथिः सकला ज्ञेया श्राद्धादौ त्वस्तगामिनी॥

भविष्ये तु व्रतोपवासनियम इति पाठः। इति कर्मकाल-
व्याप्तिः॥ तत्र व्रते वेध उक्तः पैठीनसिना।

पक्षद्वयेऽपि तिथयस्तिथिं पूर्वां तथोत्तराम्।
त्रिभिर्मुहूर्त्तैर्विध्यन्ति सामान्योऽयं विधिः स्मृतः॥

पूर्वेद्युरुदयानन्तरममावास्या त्रिमुहूर्त्ता चेत् सा प्रतिपदं विध्यति
परेद्युरस्तमयात् प्राक् द्वितीया त्रिमुहूर्त्ता चेत् सापि पूर्वां प्रतिपदं

विध्यति । एवं सर्वत्र । तत्र चान्द्राणां तिथीनां अहोरात्रविभागं विना व्यवस्था कर्त्तुमशक्येति तद्विभागो गर्गेणोक्तः ।

अक्षिपक्ष्मपरिक्षेपो निमेषः परिकीर्त्तितः ।
द्वौ निमेषौ त्रुटि र्नाम द्वे त्रुटी तु लवो मतः ॥
द्वौ लवौ च क्षण इत्युक्तः काष्ठा प्रोक्ता दश क्षणाः ।
त्रिंशत् काष्ठाः कला प्रोक्ता कलास्त्रिंशन्मुहूर्त्तकाः ॥
ते च त्रिंशदहोरात्रमित्याह भगवान् हरः ।

एतादृशाहोरात्रस्य श्रुति-स्मृति-पुराण-ज्योतिःशास्त्रेषु दिवसस्य पञ्चदशमुहूर्त्तानां पञ्चदशनामानि रात्रेरपि तथा नानाविधानि पठितानि । प्रकृते तु रात्रिनाम्नामनुपयोगात् दिवसस्य मुहूर्त्त-नामान्युच्यन्ते । तथा च शङ्खः,—

रौद्रश्चैत्रश्च मैत्रश्च तथा शालकटः स्मृतः ।
सावित्रश्च जयन्तश्च गान्धर्वः कुतपस्तथा ॥
रौहिणश्च विरिञ्चिश्च विजयो नैर्ऋतस्तथा ।
महेन्द्रो वरुणश्चैव भेदाः पञ्चदश स्मृताः ॥

उत्तरायणे दिवसवृद्धौ मुहूर्त्तानां वृद्धिः । दक्षिणायने दिवसस्य हानौ तेषां हानिश्च । तथा च ज्योतिःशास्त्रे,— अह्नः पञ्चदशांशो मुहूर्त्त इति । एवं अयनयोः रात्रावपि वैपरीत्येन ह्रासवृद्धौ ज्ञातव्ये । एवं पञ्चधा विभागादिष्वपि बोध्यं । एवं पञ्चदशधा विभागः, पञ्चधा विभागोऽपि । तथा च व्यासः,—

मुहूर्त्तत्रितयं प्रातः तावानेव तु सङ्गवः ।
मध्याह्नस्त्रिमुहूर्त्तः स्यादपराह्णस्तु तादृशः ॥

सायाह्नस्त्रिमुहूर्त्तः स्यात् सर्वकर्मबहिष्कृतः ।

चतुर्धा विभागोऽपि । तथाच गोभिलः,—

पूर्वाह्णः प्रहरस्त्वाद्यः मध्याह्नः प्रहरस्तथा ।

आतृतीयादपराह्णः सायाह्नश्च ततः परम् ॥

त्रिधा विभागोऽपि स्कान्दे,—

ऊर्द्धं सूर्य्योदयात् प्रोक्तं मुहूर्त्तानां तु पञ्चकम् ।

पूर्वाह्णः पञ्चकं प्रोक्तो मध्याह्नस्तु ततः परम् ॥

अपराह्णस्ततः प्रोक्तो मुहूर्त्तानां तु पञ्चकम् ।

द्वेधा विभागोऽपि । स्कान्दे,—

आवर्त्तनात्तु पूर्वाह्णो ह्यपराह्णस्ततः परः ।

तत्र पञ्चधा विभागस्य बहुप्रमाणसम्मतत्वात् प्रायेण तं समाश्रित्य विधिनिषेधौ निर्णीयेते । यत्र यत्र विशेषविधिस्तत्र तत्रान्ये पक्षा ज्ञेयाः ॥

तत्रोपवासैकभक्ते नक्तं चायाचितं व्रतं ।

दानं चाध्ययनं सप्तविधं दैवकमं ब्रूवे ॥

उपवासशब्दार्थो विष्णुधर्मे,—

उपावृत्तस्य पापेभ्यो यस्तु वासो गुणैः सह ।

उपवासः स विज्ञेयः सर्वच भोगवर्जितः ॥

तत्रोपवासः सर्वतिथिषु विहितः । नारदीये,—

शुक्लान् वा यदि वा कृष्णान् प्रतिपत्प्रभृतीन् तिथीन् ।

उपोष्यैव बलिं दत्वा विधिना ह्यपरेऽहनि ॥

ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

इत्युपवासस्याहोरात्रसाध्यत्वात् सम्पूर्णव्यापिन्यां न सन्देहः। तद-सम्भवे त्रिसन्ध्यव्यापिन्याम्। तदसम्भवे खण्डतिथौ। तत्र वाक्यान्युदाहृतानि। तत्र शुक्लपक्षे अमावास्याविद्धा प्रतिपदुपोष्या। तत्राप्य-पराह्णव्यापिनी मुख्या। तदसम्भवे सायाह्नव्यापिनी ग्राह्या। न तु उदयत्रिमुहूर्त्तव्यापिनी। तथा च व्यासः,—

प्रतिपत्सैव विज्ञेया या भवेदापराह्णिकी।
दैवं कर्म तथा ज्ञेयं पित्र्यं वा मनुरब्रवीत्॥

पैठीनसिः,—पञ्चमी सप्तमी चैव दशमी च त्रयोदशी।
प्रतिपन्नवमी चैव कर्त्तव्या सम्मुखी तिथिः॥

सम्मुखीलक्षणं स्कान्दे,—

सम्मुखी नाम सायाह्नव्यापिनी दृश्यते यदा।
प्रतिपत्सम्मुखी कार्य्या या भवेदापराह्णिकी॥

निगमोक्तिरपि,—

युग्माग्नियुगभूतानां षण्मुन्योर्वसुरन्ध्रयोः।
रुद्रेण द्वादशी युक्ता चतुर्दश्या च पूर्णिमा॥
प्रतिपद्यप्यमावास्या तिथ्योर्युग्मं महाफलम्।
एतद्व्यस्तं महाघोरं हन्ति पुण्यं पुरा कृतम्॥

युग्मं द्वितीया। अग्निस्तृतीया। युगं चतुर्थी। भूतं पञ्चमी। षट् षष्ठी। मुनिः सप्तमी। वसुः अष्टमी। रन्ध्रं नवमी। रुद्रः एकादशी। अत्र द्वितीयादिसप्तयुग्मेषु पूर्वतिथिः उत्तरविद्धा ग्राह्या। उत्तरा तु पूर्वविद्धेत्यर्थः। द्वितीयातृतीययोर्युग्मं सेव्यं महाफलम्। तत्तत्तिथिनिमित्तके कर्मणीति शेषः। एतद्युग्मं

युग्मादिविपरीतम्। प्रतिपद्द्वितीययोरित्याद्योर्महत् महाघोरम्।
एवं चतुर्थीपञ्चम्यादिषु बोध्यम्॥

अथ उपवासविचारः।

इदं युग्मवाक्यमुपवासविषयमेव।

एकादश्यष्टमी षष्ठी द्वितीया च चतुर्थिका।
चतुर्दश्यमावास्या उपोष्याः स्युः पराग्विताः॥

इति शङ्करगीतावचनादिषु उपवासस्यैवोक्तत्वात्॥

ननु व्यासोक्तौ दैवशब्देन व्रतादीनामपि विवक्षेति चेत्, न।
तेषूदयतिथिग्राह्यत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्। तथा युग्मोक्तिः शुक्लपक्षविषया, प्रतिपद्यमावस्येति ज्ञापनात्। अतएव,—

प्रतिपत् सद्वितीया स्याद् द्वितीया प्रतिपद्युता।

इत्यापस्तम्बोक्तिः भविष्योत्तरोक्तिश्च कृष्णप्रतिपद्विषया।
तथाच, कृष्णप्रतिपत् परेद्युरुदयादूर्द्धं त्रिमुहूर्त्ता ततोऽप्यधिका वा स्यात्तदा सैवोपोष्या माधवपराशरव्याप्तिः। कृष्णपक्षे द्वितीयायुतायाः प्रतिपदो विशेषसुखत्वेन पञ्चमी सप्तमीत्यादिवचनस्याप्रवृत्तेः॥

ननु,— यो यस्य विहितः कालः कर्मणस्तदुपक्रमे।
तिथिर्याभिमता सा तु कार्या नोपक्रमोज्झिता॥

अत्र बौधायनोक्त्या पूर्वविद्धायां शुक्लप्रतिपदि प्रतिपत्प्रवेश एव सङ्कल्पः प्रतीयते।

प्रातः सङ्कल्पयेत् विद्वानुपवासव्रतादिकम्।
प्रातरापूर्य्य मतिमान् कुर्य्यान्नक्तव्रतादिकम्॥
नापराह्णे न मध्याह्ने पित्र्यकालौ हि तौ स्मृतौ।

इत्यादि स्मृतिषु प्रातरेव सङ्कल्पस्य कार्य्यत्वात्। तदुभयं कथं सङ्गच्छत इति चेदुच्यते। तिथिव्याप्तिः द्विविधा। ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धस्वाभाविकी एका। सत्युकसाकल्यापादकवचनोत्थापितान्या चेति। तथा च देवलः,—

यां तिथिं समनुप्राप्य उदयं याति भास्करः।
सा तिथिः सकला ज्ञेया स्नानदानजपादिषु॥

तथा,— यां तिथिं समनुप्राप्य उदयं[1] याति भास्करः।
सा तिथिः सकला ज्ञेया दानाध्ययनकर्मसु॥

कर्मस्विति बहुवचनात् निखिलदैवोपवाससङ्ग्रहः[2]।

सौरपुराणे,—

यां प्राप्यास्तमुपैत्यर्कः सा चेत् स्यात्त्रिमुहूर्त्तगा।
धर्मकृत्येषु सर्वेषु सम्पूर्णां तां विदुर्बुधाः॥

एवं च विशेषवचनाभावे त्रिमुहूर्त्तव्याप्तिरेव साकल्यापादिका। तथा सति,

आदित्योदयवेलायां यास्यापि हि तिथिर्भवेत्।
सा पूर्णेत्येव मन्तव्या प्रभूता नोदयं विना॥

इति देवलोक्तौ।

उदये सा तिथिर्ग्राह्या विपरीता तु पैतृके।

इति स्कान्दोक्तौ च त्रिमुहूर्त्तव्याप्तिरेवेति बोध्यम्॥

एवं च सति साकल्यापादकवचनादसत्यामपि शुक्लप्रतिपदि

---

(१) अस्तं याति दिवाकरः।

(२) निखिलदैवोपसङ्ग्रहः।

अमावास्यायाः प्रातरेव मङ्गल्य इति मते मङ्गलम्। एवमन्यास्व-
तिथिष्वपि ज्ञेयम् ॥

अभावेऽपि प्रतिपदः मङ्गल्यः प्रातरिष्यते।

इति माधवाचार्याः ॥ भर्तृस्त्रीणां तु,—

नास्ति स्त्रीणां पृथक् धर्मो न व्रतं नाप्युपोषणम्।

इति मनूक्तेरुपवासादिषु निषिद्धेष्वपि, भर्त्रानुज्ञायां न दोषः।

भार्य्या भर्तृमतेनैव व्रतादीनाचरेत् सदा।

इति कात्यायनोक्तेः।

नारी त्वननुज्ञाता भर्त्रा पित्रा सुतेन वा।

निष्फलं तु भवेत्तस्याः यत् करोति व्रतादिकम् ॥

इति मार्कण्डेयोक्तेश्च। आदिशब्देनोपवासाद्युपलक्षणः ॥

इत्युपवासनिर्णयः।

असमाप्ते व्रतादौ दोषः। परिगृह्येत्यादिविष्णुरहस्याद्युक्तौ दोष-
श्रवणेऽपि प्रतिनिधिद्वारा तत्समापनेऽप्यदोषः। तथा च पैठीनसिः,—

भार्य्यां पत्युर्व्रतं कुर्यात् भार्य्यायास्तु पतिर्व्रतम्।

असामर्थ्ये परस्ताभ्यां व्रतभङ्गो न विद्यते ॥

स्कान्दे,— पुत्रं वा विनयोपेतं भगिनीं भ्रातरं तथा।

एषामभाव एवान्यं ब्राह्मणं विनियोजयेत् ॥

भ्रातरं भगिनीं शिष्यं ब्राह्मणं दक्षिणादिभिः।

स्मृत्यन्तरेऽपि,—

पितृमातृपतिभ्रातृश्वसृगुर्वादिभुजाम्।

अद्दृष्टार्थमुपोषित्वा स्वयं च फलभाग् भवेत् ॥

पितृमातृस्वसृभ्रातृगुर्वर्थे च विशेषतः।
उपवासं प्रकुर्वाणः पुण्यं क्रतुशतं लभेत्॥
दक्षिणा नात्र दातव्या शुश्रूषाविहिता च सा।

ब्राह्मे,— त्रिय्यव्रतं प्रकुर्वन्ति गुरुसम्बन्धिबान्धवाः।

पुनः स्कान्दे,—

आत्मा पुत्रः पुरोधाश्च भ्राता पत्नी सखापि वा।
याचार्या धर्मकार्य्येषु जायन्ते प्रतिहस्तकाः॥
एभिः कृतं महादेवि स्वयमेव कृतं भवेत्।

आत्मा आत्मीय इति कृतिहस्तस्तिः॥ अत्यन्तासम्भवे तु,—

उपवासासमर्थश्चेदेकं विप्रं तु भोजयेत्।
तावद्धनानि वा दद्यात् यद् भुक्ताद्द्विगुणं भवेत्॥
सहस्रसम्मितां देवीं जपेद्वा प्राणसंयमात्।
कुर्य्यात् द्वादशसङ्ख्याकान् यथाशक्ति व्रते नरः॥

देवीं गायत्रीम्॥

अथ उपवासादिनियमाः।

आदित्यपुराणे,—

अञ्जनं रोचनं वापि गन्धः सुमनसस्तथा।
व्रतस्थे चोपवासे च नित्यमेव विवर्जयेत्॥

रोचनं, हरिद्रादिना गात्रोज्ज्वलीकरणम्॥

स्मृत्यन्तरे,— व्रते चैवोपवासे च वर्जयेद्दन्तधावनम्।

गायत्र्याः शतशः पूता अपः प्राश्य विशुद्ध्यति॥

इति प्रायश्चित्तं चोक्तम्॥

मुखशुद्धिस्तु द्वादशगण्डूषैराम्रपत्रादिना वेति दन्तधावननिषेधकालप्रकरणे लेख्यम् ॥

सधवास्त्रीणां तु व्रतादिष्वपि हरिद्राग्रहणादिकं आवश्यकम् ।

वस्त्रालङ्कारपुष्पाणि गन्धधूपानुलेपनम् ।

उपवासे न दुष्यन्ति दन्तधावनमञ्जनम् ॥

इति मनूक्तेः । तैलस्य प्रतिप्रसवाभावात् तद्ग्रहणाभावः । आचारोऽप्येवमेव ॥

कौर्मे,— कांस्यं मांसं मसूरांश्च चणकान् कोरदूषकान् ।

शाकं मधु परान्नञ्च वर्जयेदुपवासवत् ॥

बृहस्पतिः,— दिवानिद्रां परान्नञ्च पुनर्भोजनमैथुनम् ।

चौरं कांस्यामिषं तैलं द्वादश्यामष्ट वर्जयेत् ॥

एतत् पारणमात्रोपलक्षणम् ॥

विष्णुधर्मे,— अशक्यायाम् हि सम्प्राप्य तुलसीमिश्रकादलम् ।

आमलक्याः फलं वापि पारणे प्राश्य शुद्धति ॥

असकृत् जलपानञ्च दिवास्वापञ्च मैथुनम् ।

ताम्बूलचर्वणं मांसं वर्जयेद्व्रतवासरे ॥

हारीतः,— पतितपाषण्डनास्तिकसम्भाषणं अनृताश्लीलादिकमुपवासदिने वर्जयेत् । कौर्मे,—

बहिर्ग्रामान्त्यजान् सूतं पतितञ्च रजस्वलाम् ।

न स्पृशेन्नापि भाषेत नेक्षेत व्रतवासरे ॥

स्त्रीणान्तु प्रेक्षणात् सङ्गात् ताभिः संकथनादपि ।

निःस्यन्दते ब्रह्मचर्य्यं न दारेष्वृतुसङ्गमात् ॥

गरुडपुराणे,—

स्मरणं कीर्त्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम्।

संकल्पोऽध्यवसायश्च कार्य्यनिष्पत्तिरेव च॥

एतन् मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः।

तत्र पारणमावश्यकम्।

पारणान्तं व्रतं ज्ञेयं व्रतान्ते द्विजभोजनम्।

असमाप्ते व्रते पूर्वे नैव कुर्य्याद्व्रतान्तकम्॥

इत्यादित्यपुराणोक्तेः॥

ब्रह्मवैवर्त्ते,— सर्व्वेष्वेवोपवासेषु दिवा पारणमिष्यते।

अन्यथा पुण्यहानिः स्यादृते पारणधारणात्॥

तत्रापि पूर्व्वाह्ण एव,—

उपवासेषु सर्व्वेषु पूर्व्वाह्णे पारणं भवेत्।

अन्यथा तत्फलस्यार्द्धं धर्म्ममेवोपसर्पति॥

इति देवलोक्तेः। धर्मं यमम्॥ पूर्व्वाह्णे पारणासम्भवे,—

सन्ध्यादिकं भवेन्नित्यं पारणन्तु निमित्ततः।

अद्भिस्तु पारयित्वा तु नैत्यकान्ते भुजिक्रिया॥

इत्युक्तेर्जलपारणं कृत्वा नित्यकर्म्माणि समाप्य पुनःपारणे न दोषः॥ तत्र स्कान्दे स्पष्टम्,—

पारयित्वोदकेनापि भुञ्जानो नैव दुष्यति।

अशितानशिता यस्मादापो विद्वद्भिरीरिताः॥

मनु,— तिथीनामेव सर्व्वासामुपवासव्रतादिषु।

तिथ्यन्ते पारणं कुर्यात् विना शिवचतुर्द्दशीम्॥

इति स्कान्दोक्तेस्तिथ्यन्तप्रतीक्षायां कथं पूर्वाह्णे पारणमिति चेत् सत्यम्,—

तिथ्यन्ते चोत्सवान्ते च पारणं यत्र चोद्यते ।

यामत्रयोर्द्धवर्त्तिन्यां प्रातरेव हि पारणम् ॥

इति स्मृत्यन्तरात् प्रहरत्रयपर्यन्तं तिथ्यन्तापेक्षा । अन्यथा पूर्वाह्ण एव ॥ व्रतादिष्वित्यत्र आदिशब्देन एकभक्तनक्तायाचितव्रतानि गृह्यन्ते, इति माधवाचार्याः ॥ इति च साधारणपारणाविधिः । विशेषस्तु कृष्णजयन्त्यादिषु लेख्यः ॥

यद्यपि पारणशब्दः पार तीरकर्मसमाप्ताविति धातोर्व्युत्पन्नत्वेन समाप्तिमात्रवाचकस्तथापि लोकशास्त्रयोरुपवाससमाप्तावेव पङ्कजादिशब्दवत् योगरूढः ॥

अथैकभक्तं निर्णीयते भाष्ये वैश्वानरव्रते,—

प्रतिपद्येकभक्ताशी समाप्ते कपिलाप्रदः ।

इति । तच्च एकभक्तं त्रिविधम् । स्वतन्त्रमन्याङ्गमुपवासप्रतिनिधिरूपञ्चेति । तत्र वैश्वानरव्रतादिषु स्वतन्त्रम्,—

पूजाव्रतेषु सर्वेषु मध्याह्नव्यापिनी तिथिः ।

तथा "मध्याह्ने पूजयेत् नृप" इत्यादिविहितगणेशव्रतादावन्याङ्गम् ।

तिथौ यत्रोपवासः स्यादेकभक्तेऽपि सा तिथिः ।

इति सुमन्तुवाक्यादिविहितमुपवासप्रतिनिधिरूपम् । तत्रान्याङ्गे प्रधानानुसारेण गुणस्य नैतय्यलाद्दिनः पूजाविधेर्मध्याह्ने विहितत्वेनाङ्गस्यैकभक्तस्यापराह्णादौ नाप्यमाणत्वात्तत्रैव मुख्यकालापेक्षा ॥

किञ्च यदा स्वतन्त्रैकभक्तेऽपि केनचिन्निमित्तेन मुख्यकालासम्भवे गौणकालोऽभ्यनुज्ञायते । तदा किं वाच्यमन्याङ्गे । उपवासप्रतिनिधिरूपस्य च उपवासतिथौ कार्य्यत्वं तस्य गौणोपवासत्वात् ।

"तिथौ यत्रोपवासः स्यादेकभक्तेऽपि सा तिथिः"

इति सुमन्तूक्तेश्च । तच्च मार्कण्डेयपुराणे । "एकभक्तेन नक्तेन" इति वक्ष्यमाणैकादशीमतादावुक्तम् ॥ एवञ्च पारिशेष्यात् स्वतन्त्रैकभक्ते मुख्यकालापेक्षा ॥

तत्कर्मकालस्वरूपञ्च स्कान्दे,—

दिनार्द्धसमयेऽतीते भुज्यते नियमेन यत् ।
एकभक्तमिति प्रोक्तमतस्तस्मात् दिवैव हि ॥

देवलोक्तौ तु न्यूनग्रासत्रयेण तु इति विशेषः । नियमेनेत्यनेन हविष्यभोजनप्राप्तिः । तन्मुख्यकालस्तु पञ्चधाविभक्ताहर्मध्याह्नापरभागरूपो दिनार्द्धस्योपरि सार्द्धमुहूर्त्तपरिमितः कालः । दिनार्द्धेऽतीते सति समनन्तरभावित्वादस्तमयात् प्राचीनोऽवशिष्टः कालो गौणः । दिवेत्यभ्यनुज्ञानात् ॥

एवं व्यवस्थिते सति मध्याह्नव्यापिनी तिथिर्ग्राह्या,—

उदये तूपवासस्य नक्तस्यास्तमये तिथिः ।
मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्या एकभक्तव्रते तिथिः ॥

इति बौधायनोक्तेः । तत्र निर्णयस्य विषयस्य षोढ़ाभेदा ऊह्याः । पूर्व्वेद्युरेव मध्याह्नव्याप्तिः । परेद्युरेव तद्व्याप्तिः । उभयत्र तद्व्याप्तिः । नोभयत्र तद्व्याप्तिः । उभयत्र साम्येन तदेकदेशव्याप्तिः । उभयत्र वैषम्येण तदेकदेशव्याप्तिश्चेति । तत्राद्यद्वितीययोर्न सन्देहः ।

अन्यदिने मध्याह्नव्याप्तेरभावात्। तृतीये पूर्वविद्धा ग्राह्या। मुख्यकालव्याप्तेः समत्वेऽपि गौणकालव्याप्तेरधिकत्वात्। चतुर्थे पूर्वविद्धैव। दिनद्वये मुख्यकालव्याप्तेरभावेऽपि गौणकालव्याप्तिलाभात्। पञ्चमेऽपि पूर्वविद्धैव। मुख्यकालव्याप्तेरुभयत्र साम्येऽपि अधिकगौणकालव्याप्तिप्राप्तेः। षष्ठे तु यदा पूर्वेद्युर्मध्याह्नैकदेशेऽधिकव्याप्तिस्तदाधिक्यात् गौणकालव्याप्तेश्च पूर्वविद्धैव। तस्मिन्नेव षष्ठे यदा परेद्युर्मध्याह्नैकदेशेऽधिकव्याप्तिस्तदा परविद्धैव परेद्युर्गौणकालव्याप्त्यभावेऽपि मुख्यकालव्याप्त्याधिक्यात्। इत्येकभक्तनिर्णयः॥

अथ नक्तनिर्णयः।

भविष्ये,— चतुर्दश्यामथाष्टम्यां पक्षयोः शुक्लकृष्णयोः।
योऽब्दं नित्यं न भुञ्जीत शिवार्चनरतो नरः॥

तथा,— नक्तं कृष्णचतुर्दश्यां तथा कृष्णाष्टमीषु च।
कृत्वा भोगानिहाप्नोति परत्र च शिवे रतिम्॥

एवमादौ नक्तं विहितम्। तच्च त्रिविधम्, अन्याङ्गं उपवासप्रतिनिधिरूपं स्वतन्त्रञ्चेति। तत्रान्याङ्गे नक्तव्रते दुर्गापूजादौ पूजाविधेरङ्गिनोऽनुसारेणाङ्गस्य नक्तभोजनस्य रात्रौ प्रहरोत्तरमपि प्राप्यमाणत्वात् मुख्यकालापेक्षा। उपवासप्रतिनिधिरूपेऽपि तस्मिन्नेव मुख्यकालापेक्षा। तस्य उपवासदिन एवानुष्ठानात्। तथाच स्कान्दे,—
प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या सदा नक्तव्रते तिथिः।
उदयस्था सदा पूज्या हरिनक्तव्रते तिथिः॥

एवमन्यत्रापि। तस्मात् स्वतन्त्रनक्ते मुख्यकालो निर्णयः। तत्र नक्तशब्दो भोजनपरः। अन्यथा,—

सदोपवासी भवति यस्तु नक्तं समाचरेत्।
देवैर्भुक्तन्तु पूर्वाह्णे मध्याह्ने पितृभिः सदा॥
ऋषिभिश्चापराह्णे तु सायाह्ने गुह्यकादिभिः।
सर्ववेलामतिक्रम्य नक्तभुक्तमभोजनम्॥
त्रिमुहूर्त्तः प्रदोषः स्यात् भानावस्तं गते सति।
नक्तं तत्र प्रकुर्वीत इति शास्त्रविनिश्चयः॥

इति व्यासोक्तौ समाचरेत् प्रकुर्वीतेत्यादेरन्वयो न स्यात्। न हि कालः केनचिदिच्छया कर्त्तुं शक्यते। तच्चक्तस्य कालद्वयम्, भविष्ये,—

मुहूर्त्तोनं दिनं नक्तं प्रवदन्ति मनीषिणः।
नक्षत्रदर्शनान्नक्तमहमन्ये गणाधिप॥

अस्य कालद्वयस्याधिकारिभेदेन व्यवस्था। तथाच देवलः,—

नक्षत्रदर्शनान्नक्तं गृहस्थस्य बुधैः स्मृतम्।
यतेर्दिनाष्टमे भागे तस्य रात्रौ निषिध्यते॥

स्मृत्यन्तरे,— नक्तं निशायां कुर्वीत गृहस्थो विधिसंयुतः।
यतिश्च विधवा चैव प्रकुर्य्यात् स दिवाकरम्॥
सदिवाकरं तु यत्प्रोक्तमन्तिमे घटिकाद्वये।
निशानक्तन्तु तत्प्रोक्तं यामार्द्धे प्रथमे सदा॥

"त्रिमुहूर्त्तः प्रदोषः स्यात्" इति रात्रिभोजने कालो व्यासेनोक्तः। प्रदोषव्याप्त्यसम्भवे गृहस्थस्यापि दिवानक्तं ग्राह्यम्। तथाच स्कान्दे,—

प्रदोषव्यापिनी न स्यात् दिवानक्तं विधीयते ।
आत्मनो द्विगुणां छायामतिक्रामति भास्करे ॥
तन्नक्तं नक्तमित्याहुर्न नक्तं निशि भोजनम् ।
एवं ज्ञात्वा ततो विद्वान् सायाह्ने तु सुसिक्रियाम् ॥
कुर्य्यान्नक्तव्रती नक्तफलं भवति निश्चितम् ।

वत्सः,—प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या तिथिर्नक्तव्रते सदा ।
एकादशीं विना सर्वाः शुक्ले कृष्णे तथा स्मृताः ॥

तथाच प्रदोषव्याप्तिर्मुख्यकल्पः । सायंकालव्याप्तिरनुकल्पः । तच्च नक्तं प्रदोषव्यापिन्यां तिथौ कार्य्यम् । तदेवं नक्तत्त्कालौ व्यवस्थितौ ॥ अत्रापि रात्रिनक्ते षोढ़ाभेदाः । पूर्वेद्युरेव प्रदोषव्याप्तिः । परेद्युरेव प्रदोषव्याप्तिः । उभयत्र प्रदोषव्याप्तिः । नोभयत्र प्रदोषव्याप्तिः । उभयत्र साम्येन प्रदोषैकदेशव्याप्तिः । उभयत्र वैषम्येण प्रदोषैकदेशव्याप्तिरिति । तत्र नाद्यद्वितीययोः सन्देहः । तृतीये परतिथिरेव,—

यदैव तिथ्योरुभयोः प्रदोषव्यापिनी तिथिः ।
तदोत्तरत्र नक्तं स्यादुभयत्रापि सा यतः ॥

इति जावालिवाक्यात् । उभयत्रापि दिवा रात्रावपि सा तिथिर्विद्यते यत इत्यर्थः । चतुर्थेऽपि परैव ।

"अतथात्वे परत्र स्याद्यतोऽर्वागस्तगो हि सा ।

इति जावालिवाक्यात्" । प्रदोषे तदभावेऽपि अस्तमयादर्वाक् यतः सा विद्यते ततो ग्राह्येत्यर्थः । "अर्वागस्तमयात्" इत्यनेन अंशे च दिवारात्रिव्याप्तत्वेन प्रदोषव्याप्तिवत् सायंकालव्याप्त्यापि निर्णय

इति श्रूयते। पञ्चमषष्ठयोरपि परैव। सायंकालस्य गौणस्य तत्तिथिव्याप्तत्वात्। रात्रिनक्तभोजने नाडीत्रयमुत्तमः कालः,—

प्रदोषोऽस्तमयादूर्द्धं घटिकात्रयमिष्यते।

इति स्मृतेः। मुहूर्त्तत्रयं मध्यमः कालः,—

त्रिमुहूर्त्तः प्रदोषः स्याद्भानावस्तं गते सति।

इति व्यासोक्तेः। निशीथपर्य्यन्तो जघन्यः कालः, "नक्तं निशायां कुर्वीत" इति सामान्येनाभिधानात्॥

ननु,—सायंसन्ध्या त्रिघटिका अस्तादुपरि भास्वतः।

तथा,—चत्वारीमानि कर्माणि सन्ध्यायां परिवर्जयेत्।

आहारं मैथुनं निद्रां स्वाध्यायञ्च चतुर्थकम्॥

इति स्मृतेश्च सन्ध्याकाले कथं भोजनमिति चेत्, न। क्रत्वर्थेन व्रतार्थनक्षत्रदर्शनभोजनविधिना पुरुषार्थस्य सन्ध्याकालनिषेधस्य बाधात्। यथा पुरुषार्थप्राणिहिंसाप्रतिषेधः क्रत्वर्थाग्निष्टोमीयहिंसाविधिना बाध्यते॥

यत्तु सप्तमीभानुवासरादौ सौरनक्तं विहितम्। तत्र पूर्वोक्तविपर्य्यासेन सायंकालव्याप्तिर्मुख्यः कल्पः। प्रदोषव्याप्तिरनुकल्पः। तत्र षोढाभेदे पूर्वस्मिन्नेव परस्मिन्नेव वा सायंकालव्याप्तौ न सन्देहः। उभयत्र सायंकालव्याप्तौ पूर्वतिथिरेव। उभयत्रापि तत्तिथेर्विद्यमानत्वात्। नोभयत्र तद्व्याप्तौ पूर्वतिथिरेव। सायंकाले तदभावेऽपि प्रदोषकालेऽपि तत्तिथेः सत्वात्। उभयत्र साम्येन वैषम्येण वा तदेकदेशव्याप्तौ पूर्वैव। गौणस्य प्रदोषकालस्य तत्तिथिव्याप्तत्वात्। सौरनक्तभोजने दिवसस्यान्तिममुहूर्त्तं उत्तमः।

"मुहूर्त्तोनं दिनं नक्तम्" इत्युक्तेः। अस्तिमाधो मुहूर्त्तो मध्यमः,—

सदिवाकरं यत्प्रोक्तमन्तिमे घटिकाद्वये।

इत्युक्तेः। ततः प्राचीनो जघन्यः,—

त्रिमुहूर्त्तं स्पृशेदाह्नि निशि चैतावती तिथिः।

तस्यां सौरं भवेन्नक्तमहन्येव तु भोजनम्॥

इति सुमन्तूक्तेः। "आत्मनो द्विगुणां छायां" इत्यादि अत्रैव पर्य्यवस्यति,—

ये त्वादित्यदिने ब्रह्मन्नक्तं कुर्वन्ति मानवाः।

ते दिनान्तेऽपि भुञ्जीरन् निषेधाद्रात्रिभोजने॥

इति भविष्ये रविवासरे रात्रिनक्तस्य निषेधात् गृहस्थस्यापि दिवैव भोजनम्। एवं रविसंक्रान्त्यादिष्वपि ज्ञेयम्॥

माधवाचार्य्यैस्तु एकस्मिन्नेव दिने एकभक्तनक्तयोः प्रसक्तौ गौण-कालस्याप्यसम्भवपक्षे भार्य्यापुत्रादिना कर्त्रन्तरेण नक्तं करणीयमिति लिखितमनुसन्धेयम्॥

धवलसंग्रहे,—हविष्यभोजनं स्नानं सत्यमाहारलाघवम्।

ब्रह्मचर्य्यमधः शय्यां नक्तभोजी षडाचरेत्॥

भविष्ये,—"अग्निकार्य्यमधःशय्याम्" इति पठित्वा अग्निकार्य्यं व्याहृतिभिराज्यहोम इति लक्ष्मीधरः।

स्कान्दे,—एतानि वर्जयेत् नक्ते अन्नानि सुरसुन्दरि।

निष्पावा आढ़की मुद्गा माषाश्चैव कुलुत्थकाः॥

मसूरा राजमाषाश्च गोधूमा स्तिपुटास्तथा।

चणका वर्त्तुलाश्चापि मुसुकाश्चैवमादयः॥

एतदुपलक्षणम्। नक्ते हविष्यद्रव्यमेव भोज्यमित्यर्थः। स विचारो हविष्यप्रकरणे लेख्यः॥ इति नक्तनिर्णयः॥

अथ अयाचितं निर्णीयते।

प्राजापत्यकृच्छ्रादौ - सप्तमीव्रतादौ च नदिहितम्। तच्च द्वावर्थौ। न याचितमयाचितमित्येकः प्रतिषेधरूपः। तथाच प्राजापत्यकृच्छ्रव्याख्याने गौतमः। अथापरं त्र्यहं कञ्चन न याचेतेति। अतः उपवासवदहोरात्रमेव विषयीकरोति। अत एव संकल्पोऽप्यस्मिन्नहोरात्रे याचितमन्नं न भोक्ष्य इति वाच्यम्। तथा पर्युदासोऽपि। तथा च वृहस्पतिः,—

त्र्यहं प्रातः त्र्यहं सायं त्र्यहमद्यादयाचितम्।

त्र्यहं परञ्च नाश्नीयात् प्राजापत्यञ्चरन् द्विजः॥

स्मृत्यन्तरेऽपि,—

अयाचिताशी मितभुक् परां सिद्धिमवाप्नुयात्।

इति। द्वग्रासभोजित्वं मितभोजित्वम्। "अयाचिते द्वौ चाष्टौ" इति चतुर्विंशतिमतोक्तेः। तथाच, याचितादन्यदयाचितमित्यस्याप्रयत्नलभ्यस्य परदत्तस्य भोजनं विवक्ष्यते। तदापि पराधीनत्वादेव कालविशेषविधानस्याशक्यत्वादहोरात्रमेव विषयीकरोति। स्वग्रहस्थितवस्तुनः इदानीमयाचितत्वेऽपि पूर्वयत्नप्रच्चितत्वाद्याचितमेव। तथाच पर्युदासः। यद्वा निषेधस्य प्रसक्तिपूर्वकत्वाद्याच्ञाप्रसक्तेश्च परद्रव्यविषयत्वादयाचितशब्दोऽपि परद्रव्यमेव विषयीकरोति। तच्च भोज्यद्रव्यं परकीयमयत्नोपनीतञ्च। तथाच याज्ञवल्क्यः,—

अयाचिताद्व्रतं याह्यमपि दुष्कृतकर्मणः।

यतिधर्म्मपुराणः,—

भिक्षागमनमुद्योगात् प्राक्केनापि निमन्त्रितम्।
अयाचितं हि तद्भक्ष्यं भोक्तव्यं मनुरब्रवीत्॥

यदि प्रतिषेधो यदि वा पर्य्युदास उभयथापि एकभक्तादिवन्न कालो विशेषणीयः। प्रतिषेधेऽनुष्ठेयाभावात् पर्य्युदासे पराधीनत्वाच्च। असति कालविशेषविधौ न कर्मकालव्याप्तिवचनमत्र प्रवर्त्तते। तथा सति कालविशेषविध्यभावात् शुक्लकृष्णप्रतिपदादौ उपवासवत् पूर्वोत्तरविद्धे ग्राह्ये। एवमयाचिते सर्वतिथिषु उपवासवत् निर्णयः इति सुस्थितम्॥ इत्ययाचितनिर्णयः॥

अथ दानव्रतकालो निर्णीयते।

भविष्योत्तरे,— प्रतिपत्सु द्विजान् पूज्य पूजयित्वा प्रजापतिम्।
सौवर्णमरविन्दञ्च कारयित्वाष्टपत्रकम्॥
कृत्वा लौदुम्बरे पात्रे सुगन्धिघृतपूरिते।
पुष्पैर्धूपैः पूजयित्वा विप्राय प्रतिपादयेत्॥

ब्राह्मे मण्डलव्रते,—

मासि भाद्रपदे शुक्ले पक्षे च प्रतिपत्तिथौ।
नैवेद्यन्तु पचेन्मौनी षोड़शत्रिगुणानि च॥
फलानि पिष्टपक्कानि दद्यात् विप्राय षोड़श।
देवाय षोड़शैतानि दातव्यानि प्रयत्नतः॥
भुञ्जन्ते षोड़श तथा व्रतस्य नियमास्तयः।

एवमन्यान्यपि ज्ञेयानि। तत्र,—

पौर्वाह्णिकास्तु तिथयो दैवकार्य्ये फलप्रदाः।

इति वृद्धयाज्ञवल्क्यवाक्ये दैवे पूर्वाह्णव्याप्त्यभिधानात् पूर्वाह्णस्य पञ्चधा विभक्तस्य मुख्यत्वात्।

"पक्षद्वयेऽपि तिथयस्तिथिं पूर्वां तथोत्तराम्।

त्रिभिर्मुहूर्त्तैर्विध्यन्ति सामान्योऽयं विधिः स्मृतः॥

इति पैठीनसिवचनाच्चोदिते भानौ त्रिमुहूर्त्ता तिथिर्ग्राह्या। एकभक्तनक्तादौ प्रतिपदोक्तकालविशेषशास्त्राभावात् सामान्यशास्त्रस्य प्रवृत्तेः। अतएव माधवाचार्य्याः,—

सोदयत्रिमुहूर्त्तायां कुर्य्याद्दानं व्रतानि च। इति।

ननु,— यां तिथिं समनुप्राप्य उदयं याति भास्करः।

सा तिथिः सकला ज्ञेया स्नानदानजपादिषु॥

इति देवलादिवाक्यस्य,

व्रतोपवासस्नानादौ घटिकैका यदा भवेत्।

उदये सा तिथिर्ग्राह्या श्राद्धादौ चास्तगामिनी॥

इति विष्णुधर्मोत्तरादिवचनस्य, "आदित्योदयवेलायाम्" इत्यादिबौधायनोक्तेश्च का गतिरिति चेत्, उच्यते। वैश्वानराधिकरणन्यायेन अवयुत्यानुवादरूपतया तेषां त्रिमुहूर्त्तव्याप्तिप्रशंसापरत्वम्। तत्र षोढा भेदः। उदयकाले पूर्वेद्युरेव त्रिमुहूर्त्तव्यापिनी। परेद्युरेव उदयकाले त्रिमुहूर्त्तव्यापिनी। उभयत्रापि त्रिमुहूर्त्तव्यापिनी। नोभयत्र त्रिमुहूर्त्तस्पर्शिनी। उभयत्रापि साम्येन वैषम्येण वा त्रिमुहूर्त्तैकदेशस्पर्शिनी चेति। तत्राद्ये खण्डतिथित्वा-

भावात् न सन्देहः। द्वितीये चयगामित्वे त्रिमुहूर्त्तामप्युत्तरविद्धां परित्यज्य पूर्वेद्युरेवानुष्ठेयम्। वृद्धिगामित्वे साम्ये च परेद्युरेव। तथाच उशनाः,—

खर्वो दर्पस्तथा हिंस्रा त्रिविधं तिथिलक्षणम्।
खर्वदर्पौ परौ कार्य्यौ हिंस्रा स्यात् पूर्वकालिकी॥

तृतीयादिषु चतुर्षु पक्षेषु अस्तमयव्याप्तेः कर्मकालव्याप्त्यस्य च लाभात् पूर्वेद्युरेवानुष्ठेयम्॥

अस्तमयव्याप्तेर्निर्णायकत्वम्, पाद्मे,—

व्रते स्नाने तथा नक्ते पितृकार्य्ये विशेषतः।
यस्यामस्तंगतो भानुः सा तिथिः पुण्यभाग्भवेत्॥

तीर्थस्नानजपहोमादयस्तु व्रतशब्देन संगृहीता इति माधवाचार्य्याः।

इति दानव्रतकालौ।

अथ व्रतविशेषेषु कालाः निरूप्यन्ते। तत्र वत्सरादिः प्रतिपत्। ब्राह्मे,— या शुक्ला चैत्रमासस्य वत्सरादितिथिः स्मृता।

या शुक्ला प्रतिपच्चैत्रमासस्य वत्सरस्य सा॥
पूर्वविद्धा न कर्त्तव्या कर्त्तव्या परसंयुता।
नन्दां संवत्सरादौ तु दर्शविद्धां न कारयेत्॥
परविद्धा प्रकर्त्तव्या द्विमुहूर्त्ता भवेद्यदि।
मुहूर्त्तमेव कर्त्तव्या प्रतिपद् द्वितीयान्विता॥
मुहूर्त्तद्वितयं चैव मुहूर्त्तं यदि चापरे।
वर्त्तते वासरे यस्मिन् प्रातः साब्दतिथि र्भवेत्॥

कार्त्तिकशुक्लप्रतिपदि बलिराजोत्सवः। तत्र ब्राह्मे,—

तस्माद्द्यूतं प्रकर्त्तव्यं प्रभाते तत्र मानवैरित्यादि।

स च पूर्वविद्धायां प्रतिपदि कार्य्यः।

पाद्मे,— श्रावणी दुर्गनवमी तथा दूर्वाष्टमी च या।

पूर्वविद्धैव कर्त्तव्या शिवरात्रि र्बलेर्दिनम्॥ इति।

माधवाचार्य्यास्तु,— वत्सपूजाव्रतश्च पूर्वेद्युरुपवासवदाचरेत्।

इति। उपवासवत् शुक्लप्रतिपदुपवासवदित्यर्थः। एवं च माधवीये व्याख्यातम्। कृष्णप्रतिपदि परविद्धायामुपवासस्य सिद्धान्तितत्वात्।

अथ द्वितीयाविचारः।

अथ द्वितीया। सा च पूर्वविद्धा ग्राह्या,

प्रतिपत् सद्वितीया स्याद्द्वितीया प्रतिपद्युता।

इत्यापस्तम्बोक्तेः।

ननु,— एकादश्यष्टमी षष्ठी द्वितीया च चतुर्दशी।

त्रयोदश्यप्यमावास्या उपोष्याः स्युः परान्विताः।

इति भृगुस्मृतिवचनस्य, युग्मवचनस्य च का गतिरिति चेदुच्यते। पूर्वदिने त्रिमुहूर्त्तसत्त्वे एव परदिने त्रिमुहूर्त्तसत्त्वे एतद्वचनात् परविद्धा ग्राह्या। अनन्तभट्टीये यद्व्यवस्थापितं तत्र कस्यापि सम्मतम्। तथाच माधवाचार्य्याः,—

पूर्वेद्युरस्मती प्रातः परेद्युस्त्रिमुहूर्त्तगा।

सा द्वितीया परोपोष्या पूर्वविद्धा ततोऽपरा॥ इति।

यमद्वितीया। लैङ्गे। अस्यां दत्वा भगिन्या प्रार्थनीयम्,—

तृतीया चन्दनस्यैव[1] तुष्टैरत्र चन्दनदानं शस्तम् ॥

दानात्तु चन्दनस्येह कद्मषो नात्र संशयः ।

इति वचनाच । कद्मषो ब्रह्मा ।

आग्नेयादिषु उपानच्छत्रजलपात्रदानान्युक्तानि,—

या शुक्ला कुरुशार्दूल वैशाखे मासि वै तिथिः ।
तृतीया साक्षया लोके गीर्वाणैरभिवन्दिता ॥
योऽस्यां ददाति करकान् वारिवाजसमन्वितान् ।
स याति पुरुषो वीर लोकान् वै हेममालिनः ॥

करकान् कुम्भान् । वाजमन्नम् । हेममालिनः सूर्यस्य ।

विष्णुधर्मोत्तरे नक्षत्रविशेषे गुणविशेषः,—

अक्षया सा तिथिर्ज्ञेया कृत्तिकाभिर्युता यदि ।
भविष्यति महाभागे विशेषेण फलप्रदा ॥
वैशाखे मासि राजेन्द्र शुक्लपक्षे च या तिथिः ।
तृतीया रोहिणीयुक्ता अक्षया सा प्रकीर्त्तिता ॥

तथा,— वैशाखे शुक्लपक्षे तु तृतीयायां द्विजोत्तम ।
यद्ददाति नरश्रेष्ठ तत्तदक्षयमश्नुते ॥
विशेषेण तथा दानमक्षतानां महाफलम् ।

ब्राह्मे,— वैशाखे मासि शुक्लायां तृतीयायां जनार्दन ।
यवानुत्पादयामास युगमारब्धवान् कृतम् ॥
ब्रह्मलोकात् त्रिपथगां पृथिव्यामवतारयत् ।
तस्यां कार्य्यो यवैर्होमो यवैर्विष्णुं समर्च्चयेत् ॥

---

(१) चन्दनस्य चेदृशैः ।

यवान् दद्यात् द्विजातिभ्यः प्रयतः प्राशयेद्यवान् ।
पूजयेच्छङ्करं गङ्गां कैलासं तुहिनाचलम् ॥
भगीरथं च नृपतिं सागराणां सुखावहम् ।
स्नानं दानं तपः श्राद्धं जपहोमादि किञ्चन ॥
श्रद्धया क्रियते यत्तु तदानन्त्याय कल्पते ।
सिन्धोस्तीरे विशेषेण सर्वमक्षयमश्नुते ॥
श्राद्धन्तु श्राद्धप्रकरणे लेख्यम् । दानादौ पूर्ववत् परविद्धा ग्राह्या ॥

अथ रम्भातृतीया ।

भविष्योत्तरे,— भद्रे कुरुष्व यत्नेन रम्भाख्यं व्रतमुत्तमम् ।
ज्यैष्ठशुक्लतृतीयायां स्नाता नियमतत्परा ॥
तथापरं रम्भाव्रतं तत्रैव,—
रम्भातृतीयां वक्ष्यामि सर्वपापप्रणाशिनीम् ।
मार्गशीर्षे तथा मासि तृतीयायां नराधिप ॥
शुक्लायां प्रातरुत्थाय दन्तधावनपूर्वकम् । इत्यादि ।
उपहारसंहारे,— सौभाग्यार्थं पुरा चीर्णं रम्भया राजसत्तम ।
तेन रम्भातृतीयेयं सर्वसौभाग्यदायिनी ॥
सा च पूर्वविद्धा ग्राह्या ।
स्कान्दे,— वृहत्तपा तथा रम्भा सावित्री वटपैतृकी ।
कृष्णाष्टमी च भूता च कर्त्तव्या सम्मुखी तिथिः ॥
ब्रह्मवैवर्त्ते,— रम्भाख्यामित्यादि ।

भ्रातस्तवानुजाताहं भुङ्क्ष्व भक्तमिदं शुभम् ।
प्रीतये यमराजस्य यमुनाया विशेषतः ॥

ज्येष्ठा चेद्भ्रजाताहमित्यूह्यम् ।

कार्त्तिके तु द्वितीयायां शुक्लायां भ्रातृपूजनम् ।
या न कुर्य्यात् विनश्यन्ति भ्रातरः सप्तजन्मनि ॥

तस्या इति शेषः ।

भारते,—कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु द्वितीयायां युधिष्ठिर ।
यमो यमुनया पूर्वं भोजितः स्वगृहे स्वयम् ॥
तस्यां निजगृहे राजन् न भोक्तव्यमतो बुधैः ।
यत्नेन भगिनीहस्तात् भोक्तव्यं पुष्टिवर्द्धनम् ॥
दानानि च प्रदेयानि भगिनीभ्यो विशेषतः ।

अत्राष्टधा विभक्तदिवसस्य पञ्चमभागो मुख्यः कर्मकालः। "भोक्तव्यं पुष्टिवर्द्धनम्" इति विधिसमभिव्याहृतफलश्रुत्या भोजननियमस्य प्राधान्यात्। पञ्चमभागस्य च भोजनकालत्वात्। तिथिद्वैधे "द्वितीया प्रतिपद्युता" इत्युक्तेः पूर्वविद्धा ग्राह्या, इति अनन्तभट्टीये यल्लिखितं तन्न। तस्या उक्तेः कृष्णपक्षविषयत्वेन निर्णयात्। तथाच युग्मोक्त्या परविद्धैव ग्राह्या। ज्योतिःशास्त्रे,—

तथा यमद्वितीयायां यात्रायां मरणं ध्रुवम् ।

इति द्वितीयाविचारः ।

अथ तृतीया ।

सा चतुर्थीयुता ग्राह्या । आपस्तम्बः,—

द्वितीयाशेषसंयुक्तां तृतीयां कारयेत्तु यः ।

स याति नरकं घोरं कालसूत्रं भयङ्करम् ॥
द्वितीयाशेषसंयुक्तां या करोति विमोहिता ।
सा वैधव्यमवाप्नोति प्रवदन्ति मनीषिणः ॥

एवं स्कान्देऽपि बहूनि वाक्यानि सन्ति। अत्र त्रिमुहूर्त्तव्याप्त्यैव व्यवस्था । वैधमास्ते तथैव निर्णयात् ।

कला काष्ठापि वा चैव द्वितीया संप्रदृश्यते ।
सा तृतीया न कर्त्तव्या कर्त्तव्या गणसंयुता ॥

इति यत् स्कान्दवचनं, तत् कैमुतिकन्यायेन त्रिमुहूर्त्तं द्रढ्यतीति माधवाचार्य्याः। परदिने तृतीयाया अभावे एव पूर्व्वविद्धा ग्राह्या ।

वशिष्ठः,—एकादशी तृतीया च षष्ठी चैव त्रयोदशी ।
पूर्व्वविद्धा च कर्त्तव्या यदि न स्यात् परेऽहनि ॥
युग्मवाक्यं रम्भाव्रतविषयत्वेन निर्णयमिति न विरोधः ।
रम्भाख्यां वर्जयित्वा तु तृतीयां द्विजसत्तम ।
अन्येषु सर्व्वकार्य्येषु गणयुक्ता प्रशस्यते ॥
इति ब्रह्मवैवर्त्तोक्तेः ॥

अक्षयतृतीया ।

भविष्ये,—वैशाखे मासि राजेन्द्र तृतीया चन्दनस्य च ।
कलधौतं तथा धान्यं घृतं वापि विशेषतः ॥
यद्यो दत्तन्त्वक्षयं स्यात् तेनेयमक्षया स्मृता ।

गौरीव्रतम् ।

शतानन्दसंग्रहे,— गुडपूपाः प्रदातव्या मासि भाद्रपदे सिते ।

तृतीयायां सर्वदानं वासुदेवस्य प्रीतये ॥

उमां शिवं गणेशञ्च विधिवत् पूजयन्ति याः ।

गौरीवरप्रसादेन परं सौभाग्यमाप्नुयुः ॥

तिथिद्वैधे परदिने व्रतम् । नात्र त्रिमुहूर्त्तवेधोऽपि अपेक्ष्यते ।

तथा च माधवाचार्य्याः,—

मुहूर्त्तमात्रसत्त्वेऽपि दिने गौरीव्रतं परे ।

शुद्धाधिकायामप्येवं गणयोगः प्रशस्यते ॥

अथ चतुर्थी ।

सात्र परविद्धा ग्राह्या,—

एकादशी तथा षष्ठी अमावास्या चतुर्थिका ।

उपोष्याः परसंयुक्ताः पराः पूर्व्वेण संयुताः ॥

इति वृहद्वशिष्ठोक्तेः, युग्मवचनाच्च ।

द्वितीया पञ्चमी चैव दशमी च त्रयोदशी ।

चतुर्दशी चोपवासे हन्युः पूर्व्वोत्तरे तिथी ॥

इति वृहद्वशिष्ठवचनान्तरं मतान्तरविषयमित्यवधेयम् ।

मङ्गलवारचतुर्थीयोगे फलाधिक्यम्,—

अमा वै सोमवारेण रविवारेण सप्तमी ।

चतुर्थी भौमवारेण अक्षयादपि चाक्षया ।

इति भविष्योक्तेः ॥

शिवचतुर्थी ।

शतानन्दसंग्रहे,— मासि भाद्रपदे शुक्ला चतुर्थी शिवपूजिता ।

तस्यां स्नानं तथा दानमुपवासो जपस्तथा ॥

तावत्सहस्रगुणितं प्रसादाद्यतिनो नृप ।

यतिनो योगिनः शिवस्येति यावत् ।

रौद्रत्वादपराह्णोऽत्र पूजाकाल इति निबन्धनकृतः । तिथिद्वैधे परेऽह्नि व्रतम् ॥

गौरीगणेशचतुर्थी ।

लिङ्गपुराणे,—चतुर्थ्यां तु गणेशस्य गौर्याश्चैव विधानतः ।

पूजां कृत्वा लभेत् सिद्धिं सौभाग्यञ्च नरः क्रमात् ॥

इति । सिद्धिसौभाग्यरूपफलविशिष्टकामो यस्यां कस्याञ्चित् चतुर्थ्यां गौरीगणेशौ पूजयेत् । पूजाकालव्यवस्था वक्ष्यमाणगणेशव्रतवत् द्रष्टव्या ॥

विनायकव्रतम् ।

भविष्ये,— विनायकं समभ्यर्च्य चतुर्थ्यां यदुनन्दन ।

सर्वविघ्नविनिर्मुक्तः कार्य्यसिद्धिमवाप्नुयात् ॥

स्कान्दे,— विनायकव्रते कार्य्या सर्वमासेषु षण्मुख ।

चतुर्थी च जयायुक्ता गणनाथस्तोषिणी ॥

प्रातः शुक्लतिलैः स्नात्वा मध्याह्ने पूजयेन्नृप ।

इति कश्यपवचनात् ।

चतुर्थी गणनाथस्य मातृविद्धा प्रशस्यते ।

मध्याह्नव्यापिनी चेत् स्यात् परतश्च परेऽहनि ॥

इति वृहस्पतिवचनाच, परदिन एव मध्याह्नव्याप्तौ परदिने व्रतमन्येषु पक्षेषु पूर्वदिन एव। नात्र सोदयत्रिमुहूर्त्तवेधः, मध्याह्नस्य कर्मकालत्वात्। जयायुक्ता तृतीयायुक्ता। मातृविद्धा तृतीयाविद्धा। शुक्लतिलैः स्नानं, शुक्लतिलान् शिरसि निक्षिप्येति कालादर्शकारः।

स्कान्दे,—गजवक्त्रं तु शुक्लायां चतुर्थ्यां पूजयेन्नृप।

माघि भाद्रपदे मासि शुक्लपक्षे विशेषतः ॥

यदा चोत्पद्यते भक्तिर्मासि पूज्यो गणाधिपः।

एकमासं द्विमासं वा षण्मासं वत्सरं तथा ॥

अथवा गणनाथस्य व्रतं द्वादशवार्षिकम्।

एवं सति यदा आत्यायिककार्य्यसिद्धिकामो भवेत्, तदैव यस्मिन् कस्मिंश्चन मासे शुक्लचतुर्थ्यां गणेशव्रतं कुर्य्यात्। "यदा चोत्पद्यते" इति वचनात्। भाद्रमासे यद्व्रतारम्भं कुर्वन्ति तत्र विशेषत इति फलाधिक्यात् प्रतीचासह-कार्य्येष्वेवेति ज्ञेयम्। अन्यथा सीतान्वेषणार्थं हनूमता आचरितस्य व्रतस्य सत्काले कार्य्यलं न स्यात्। एवं अमृताहरणादावपि ज्ञेयम्। एतदपि एकमास-पक्षे प्रमाणम्। तथा कार्य्यगौरवमपेक्ष्य द्विमासं व्याप्य व्रतं द्विवार-मित्यर्थः। तथा अधिकविघ्नाशङ्कायां षण्मासं व्याप्य व्रतम्। षण्मा-सैरेव व्रतस्य समाप्तिः। वत्सरपक्षेऽपि द्वादशभिर्मासैर्मलमासपाते तु चयोदशमासैरिति कालशुद्धिप्रकरणे लेख्यम्। अत्यधिक-कार्य्यगौरवे द्वादशवर्षपक्षे प्रतिशुक्लचतुर्थि द्वादशवर्षपर्य्यन्तं व्रतं कार्य्यमिति माधीयः। अस्मिन् द्वादशवर्षपक्षे यत् प्रतिवत्सरं

भाद्रशुक्लचतुर्थ्यामेकवारमनुतिष्ठन्ति, तदपि अज्ञानविलसितमिति ज्ञेयम् ॥

अथ वर्षासु भवं वार्षिकं व्रतं द्वादशेति केचिद्व्याचक्षते, तदमन्दमेव । एकवचनान्तव्रतशब्दस्य द्वादशेत्यनेनान्वयाभावात् । एकमासमित्यस्य एकैकमासमित्यर्थः कुतो भवेत् । एवं द्विमासादिषु ज्ञेयम् । "संख्याशब्दस्य वृत्तिविषये वीप्सार्थत्वमिष्यते" इति भाष्यकारोक्त्या यथाकथञ्चित् समाधेयमिति चेत्, वत्सरं तथेत्यादावौ न काचित् गतिरस्तीति सोऽर्थो हेय एव । किञ्च हनुमद्गरुडादीनामेकवारानुष्ठाने फलप्राप्तिरपि विरुद्धा स्यादिति दिक् ॥

व्रतेऽस्मिन् विशेषो, वाराहे,—

शुक्ला चतुर्थी कन्यार्कभौमवारेण संयुता ।
महती तत्र विघ्नेशमर्चयित्वेष्टं लभेन्नरः ॥

अर्कवारेण भौमवारेणेति वा कालादर्शवचनात् बोध्यम् ॥

इति विनायकव्रतम् ।

अथ तद्दिनकर्त्तव्यानि ।

विनायकं समभ्यर्च्चेत्यनन्तरं भविष्ये, "तद्दिने निद्रां मतिं शिवाम्" इत्याद्युक्त्वा,

विद्याकामो विशेषेण पूजयेच्च सरस्वतीम् ।

इति विहितस्य सरस्वतीपूजनस्य तु यस्यां रात्रौ चतुर्थी भवति तस्यामेव करणं समाचारमूलम् । अस्यां भाद्रशुक्लचतुर्थ्यां रात्रौ चन्द्रदर्शनं निषिद्धम् ।

तथाच पाद्मे,—शुक्लपक्षे चतुर्थ्यां तु सिंहे चन्द्रस्य दर्शनम् ।

मिथ्याभिशंसनं कुर्य्यात् तस्मात् पश्येन्न तं सदा ।

सिंहे भाद्रे मासि ।

ब्राह्मे,—वासुदेवोऽभिशस्तश्च निशाकरमरीचिषु ।

स्थितश्चतुर्थ्यामद्यापि मनुष्यायापतेच्च सः ॥

अतश्चतुर्थ्यां चन्द्रन्तु प्रमादादीक्ष्य मानवः ।

पठेद्धात्रेयिकावाक्यं प्राङ्मुखो वाप्युदङ्मुखः ॥

धात्रीवाक्यं तत्रैव,—

सिंहः प्रसेनमवधीत् सिंहो जाम्बवता हतः ।

सुकुमारक मारोदीस्तव ह्येष स्यमन्तकः ॥

कृष्णोऽपि तद्रात्रौ चन्द्रकिरणेषु स्थित इति ।

अभिशापमाप, अद्यापि सोऽभिशापोऽपवाद इति यावत् मनुष्याय आपतेदित्यर्थः। अतएवेयं चतुर्थी हरितालिकेति प्रसिद्धा। हरेः श्रीकृष्णस्य, तालिका अपवाददायिका इति यावत्। डलयोरैक्यात्। तस्मात् चन्द्रेक्षणं निषिद्धम्। प्रमादात् तदीक्षणे सिंहप्रसेनमित्यादिमन्त्रं पठेदित्यर्थः। चतुर्थ्यां चन्द्रदर्शनस्य निषेधात्। "निषेधः कालमात्रके" इत्युक्तेस्तद्रात्रौ तृतीयया पञ्चम्या वा विद्धायां तद्रात्रिगततृतीयापञ्चम्योश्चन्द्रदर्शनसमाचारः।

पञ्चाननगते भानौ पक्षयोरुभयोरपि ।

चतुर्थ्यामुदितश्चन्द्रो नेक्षितव्यः कदाचन ॥

इत्यत्र शुक्लमासमलमासाभिप्रायेण पक्षयोरित्युक्तेर्मलमासेऽपि चन्द्रदर्शनं निषिद्धम्। अतएव पञ्चाननगते इति सौरमासोक्तिः।

अतएव,— सीमन्तं प्रेतकृत्यं च नवगव्या नवः शशी ।
मलमासेऽपि कर्त्तव्यं निमित्तविहितञ्च यत् ॥

इति सत्यव्रतान्मलमासेऽपि नैमित्तिकचन्द्रदर्शननिषेधस्य परिपालनसमाचारः। उदितशब्दोऽत्राहोदितत्वाद्यक्तिपरः, स्वरूपव्याख्यानपरो वेति तिथितत्त्वकाराः। यत्तु पञ्चाननगते भानाविति वाक्यमवलम्ब्य शुक्लकृष्णपक्षेऽपि चन्द्रदर्शनं निषिद्धमित्यलिखन्, तत् शुक्लपक्ष इत्यादिपाद्यादिवाक्यविरोधाचाद्रियत एवास्मद्देशे। नागचतुर्थीव्यवस्था नागपञ्चम्यङ्गत्वात् तत्र लेख्या ॥

वरदाचतुर्थी ।

नारदीये,— माघशुक्लचतुर्थ्यां तु गौरीमाराधयेद्बुधः ।
चतुर्थी वरदा नाम गौरी तत्र सुपूजिता ।

अत्र व्रतसामान्यात् सोदयत्रिमुहूर्त्तव्यापिनी ग्राह्या। तिथिद्वैधे तृतीयाविद्धैव। नात्र युग्मोक्तेः प्रसरः।

जया च यदि सम्पूर्णा चतुर्थी ह्रसते यदि ।
जया सैव हि कर्त्तव्या नागविद्धां न कारयेत् ॥

इति विशेषस्मृतेः। तथा च माधवाचार्य्याः,—
गौर्य्याः शुक्लजयायस्तु नागविद्धा निषिध्यते ।

अथ पञ्चमी ।

सा चोपवासे चतुर्थीयुता ग्राह्या। व्रतेऽपि तथा।
चतुर्थीसंयुता कार्य्या पञ्चमी परया नतु ।

इति हारीतोक्तेः ।

स्कान्देऽपि,—पञ्चमी तु सदा ग्राह्या चतुर्थीसहिता विभो ।

यत्तु ब्रह्मवैवर्त्ते,—

पञ्चमी तु प्रकर्त्तव्या षष्ठ्या युक्ता तु नारद । इति ।

तत् स्कन्दषष्ठ्यां स्कन्दोपासनाय विहितं पञ्चम्युपवासं विषयीकरोति

"स्कन्दोपवासे स्वीकार्य्या पञ्चमी परसंयुता" ।

इति वाक्यबोधात् । तथा च, स्कन्दोपवासपञ्चमीव्यतिरिक्त-पञ्चमीषु पूर्वविद्धैव ॥

श्रावणशुक्लपक्षे जागद्गौरीपञ्चमी ।

पुराणे,—पद्मनाभे गते शय्यां सर्वै र्देवै रनन्तरम् ।

पञ्चम्यामसितौ पक्षे समुत्तिष्ठन्ति पन्नगाः ॥

सुप्ते तु देवदेवेशे पञ्चमी व्यालपञ्चमी ।

कुर्युस्तत्र यथाशक्त्या जागद्गौरीमहोत्सवम् ॥

देवैरिति षष्ठ्यर्थे तृतीया । असितौ शुक्लपक्षे । सितिर्धवलमे-चकाविति कोषात्, शुक्लपक्षे समाचाराच्च । हरिशयनानन्तरं श्रावणमास इत्यर्थः । आषाढे शयनविधानात् । तथा श्रावणशुक्लपक्षे जागद्गौरी इत्याख्या । इयं पूजा राढावाद्रियते[१], जागच्छ-ब्दश्रवणात् ॥

भाद्रकृष्णपक्षे रक्षापञ्चमी ।

भविष्ये,—तत्र भाद्रपदे मासि पञ्चम्यां श्रद्धयान्वितः ।

यस्त्वालिख्य नरो नागान् कृष्णवर्णादिवर्णकैः ॥

---

(१) क्रियते ।

पूजयेद्गन्धपुष्पैश्च सर्पिःपायसगुग्गुलैः ।
तस्य तुष्टिं समायान्ति पन्नगास्तक्षकादयः ॥
आसप्तमात् कुलात्तस्य न भयं नागतो भवेत् ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन नागान् संपूजयेद् बुधः ॥

इयं नागपूजा दिवैव । नागानां नामानि पञ्चम्यां लेख्यानि । रक्षाविधानं तु रात्रौ क्रियते । रात्रिपदेन प्रदोष एवात्र ज्ञेयः । भविष्ये,—यः श्रावणे स्नवति शीतजले सुरेन्द्र

रक्षाविधानमिदमाचरते मनुष्यः ।
आस्ते सुखेन परमेण स वर्षमेकं
पुत्रप्रियादिसहितः ससुहृज्जनश्च ॥

श्रावण इति चैत्रशुक्लादिमासाभिप्रायेण ।

रक्षाकरणमन्त्रो यथा,—

घण्टाकर्ण महावीर सर्वव्याधिनिवारण ।
सर्वोपद्रवसंघातविद्रावण हरप्रिय ॥
कण्ठे यस्य महानीलं भूषणं यस्य पन्नगाः ।
तेजांसि तस्य देवस्य रक्षन्तु मम मन्दिरम् ॥

रज्जुधारणमन्त्रो यथा,—

येन बद्धो बली राजा दानवेन्द्रो महासुरः ।
तेन त्वामपि बध्नामि रक्षामाचर मा चल ॥

यदोभयदिने पञ्चमी रात्रिं स्पृशति। तदा पूर्वदिने रक्षाविधानमिति निबन्धनहृतः ॥

ऋषिपञ्चमी ।

स्मृतिसमुच्चये,—भाद्रे सितेऽपराह्णे तु पञ्चमी यत्र तिष्ठति ।
विश्वामित्र ऋषिः स्मार्त्तैः पूज्यः सन्तानवृद्धये ॥
अपराह्णः कर्मकालः । तत्र तिथिद्वैधे पूर्वविद्धैव ग्राह्या ।
षष्ठीयुक्ता पञ्चमी या मदर्थैस्तत्र पूजने ।
पतिपुत्त्रहता नारी सा नारी नरकं व्रजेत् ॥
इति शतानन्दसंग्रहोक्तेः ॥

घोटकपञ्चमी ।

देवीपुराणे,—आश्विनस्यासिते पक्षे पञ्चमी या तिथिर्भवेत् ।
तस्यां शान्तिं प्रकुर्वीत अश्वानां वृद्धये सदा ॥
इत्यादिना रेवन्तादिपूजाविधिमुक्त्वा(१),
एवं समस्तकृत्य मुक्त यः शान्तिं कारयेन्नृपः ।
तस्याश्वाः प्रविवर्द्धन्ते अश्वपूर्णं च मन्दिरम् ॥
इत्युक्तत्वात् नृपस्यावश्यकी पूजा । "पञ्चमी सप्तमी चैव" इति वाक्यात् षष्ठ्याक्रान्ता ग्राह्या इत्यस्य यत्प्रपितामहकृतनीतिरत्नाकरे लिखितम् ॥

नागपञ्चमी ।

भविष्ये,—श्रावणे मासि पञ्चम्यां शुक्लपक्षे नराधिप ।
द्वारस्योभयतो लेख्या गोमयेन विषोल्बणाः ॥
अनन्तो वासुकिश्चैव राजीवो मणिभद्रकः ।

---

(१) इत्यादिपूजामुक्त्वा ।

ऐरावतो धृतराष्ट्रः कर्कोटकधनञ्जयौ ॥

पूजयेद्दधिदूर्वाभिर्दधिदूर्वाङ्कुरैः कुशैः ।

गन्धपुष्पोपचारैश्च ब्राह्मणानां च तर्पणैः ॥

ये तस्यां पूजयन्तीह नागान् भक्तिपुरःसराः ।

न तेषां सर्पतो वीर भयं भवति कुत्रचित् ॥

इति। श्रावणमासे विहितमपीदं व्रतं कार्त्तिकमासे कुर्वन्ति.॥

एवं चतुर्षु मासेषु पञ्चम्यां यः प्रपूजयेत् ।

आसप्तमात् कुलात्तस्य न भयं सर्पतो भवेत् ॥

इति वाक्यान्तरे चातुर्मास्यमध्ये यस्मिन् कस्मिन्नपि मासे शुक्लपक्षे मदुक्तोक्तिः।

पुराणान्तरे,—तिथौ युगाख्यायां च समुपोष्य यथाविधि ।

शङ्खपालादिनागानां शेषस्य च महात्मनः ॥

पूजा कार्या गन्धपुष्पक्षीराप्यायनपूर्वकम् ।

इति। अन्यनागानां पूजोक्तेति तेषां नागानां विकल्पः। युगाख्या युगसंज्ञका चतुर्थीत्यर्थः। तत्र तिथिद्वैधे विचारः। तत्रादौ तदङ्गभूता नागचतुर्थी विचार्यते। तत्र मध्याह्नः कर्मकालः।

युगं मध्यन्दिने यत्र तत्रोपोष्य फणीश्वरान् ।

क्षीरेणाप्याय्य पञ्चम्यां पूजयेत् प्रयतो नरः ॥

विषाणि तेषां नश्यन्ति न च हिंसन्ति पन्नगाः ।

इति देवलोक्तेः। "पञ्चम्यां पूजयेत्" इत्येतद्वचनात् पञ्चमीयोगस्य प्राशस्त्यमवगम्यत इति। तदङ्गभूता नागचतुर्थी पूर्वेद्युरेव मध्याह्नव्यापी पूर्वेद्युः। अन्येषु पञ्चसु भेदेषु उत्तरविद्धैव। नागपञ्चम्यां

सोदयत्रिमुहूर्त्तव्याप्तिरेव ग्राह्या। कैश्चित्तु "युग्मं मध्यन्दिने" इत्युक्ते नागपञ्चम्यां मध्याह्नः कर्मकाल इति लिखितम्। तत् प्रमादविलसितमेव। चतुर्थीवचनस्य पञ्चम्यामप्रवृत्तेः। नागपञ्चम्यास्तु भागचतुर्थ्यधीनत्वेन मध्याह्नव्याप्तेरनियतत्वाच्च॥

श्रीपञ्चमी।

धवलसंग्रहे,— पञ्चम्यां कुन्दकुसुमैः कौन्दी पूज्या समृद्धये।

कौन्दी सरस्वती। तथा,—

सौभाग्यमुत्तमं कुर्यात् पञ्चम्यां श्रीरपि श्रियम्।

श्रीरत्र सरस्वती। वरदाचतुर्थ्यनन्तरं एतद्वचनस्योक्तत्वादियं माघशुक्लपञ्चमीति ज्ञायते।

यद्यपि गौड़संवत्सरप्रदीपे,—

माघे मासि सिते पक्षे पञ्चमी या श्रियः प्रिया।
तस्याः पूर्वाह्न एवेह कार्य्यः सारस्वतोत्सवः॥

तथाप्यस्मद्देशशिष्टैः रात्रावेव सरस्वतीपूजा क्रियते॥

अथ षष्ठी।

सा च सप्तमीयुता ग्राह्या।

एकादश्यष्टमी षष्ठी पौर्णमासी चतुर्दशी।
अमावास्या तृतीया च ता उपोष्याः परान्विताः॥

इति विष्णुधर्म्मोक्तयुग्मवचनाच्च।

न हि षष्ठी नागविद्धा कर्त्तव्या तु कदाचन।

नागविद्धा तु या षष्ठी शुक्लपुण्यचया भवेत् ॥
सप्तम्या सह कर्त्तव्या महापुण्यफलप्रदा ।

इति ब्रह्मवैवर्त्तोक्ते रतेऽपि सप्तमीयुतैव ग्राह्या । नागः पञ्चमी। पुण्यस्य चयो यस्यां सा तथोक्ता। यदि कदाचित्तिथिक्षयवशादुत्तरविद्धा न लभ्यते। तदाऽगत्या पूर्वविद्धा ग्राह्या। तदाह वशिष्ठः,—

एकादशी तृतीया च षष्ठी चैव चयोदशी ।
पूर्वविद्धा तु कर्त्तव्या यदि न स्यात् परेऽहनि ॥

आरण्यकषष्ठी ।

सत्यः,—ज्यैष्ठे मासि सिते पक्षे षष्ठ्यामारण्यकव्रते ।
या विन्ध्यवासिनीं देवीं पूजयेयु र्वनेगताः ॥
कन्दमूलफलाहारा लभन्ते सन्ततिं हि ताः ।

राजमार्त्तण्डे,—ज्यैष्ठे मासि सिते पक्षे षष्ठी चारण्यसंज्ञका ।
व्यजनैककरास्तस्यामटन्ति विपिने स्त्रियः ॥
तां विन्ध्यवासिनीं स्कन्दषष्ठीमाराधयन्ति च ।
कन्दमूलफलाहारा लभन्ते सन्ततिं हि ताः ॥

स्कन्दषष्ठीमित्यत्रात्यन्तसंयोगे द्वितीया । तथाचास्याः आरण्यकषष्ठी स्कन्दषष्ठी चेति नामद्वयम् । चैत्रकृत्यपर्वे वक्ष्यमाणा तु स्कन्दषष्ठ्येव । तिथिद्वैधे पूर्वविद्धा ग्राह्या ।

कृष्णाष्टमी स्कन्दषष्ठी शिवरात्रिचतुर्दशी ।
एताः पूर्वयुताः कार्यास्तिथ्यन्ते पारणं भवेत् ॥

इति वशिष्ठोक्तेः ॥

षष्ठीदेवीषष्ठी ।

यथा भाद्रस्य शुक्लायां षष्ठ्यां षष्ठी प्रपूजिता ।
जीवत्पुत्रा च सौभाग्यधनधान्यसमन्विता ॥
तस्माद् यत्नेन नार्य्यस्तां पूजयन्ति सदैव तु ।

अत्र षष्ठीसाधारण्येन व्यवस्था, विशेषाभावात् ।

प्रावरणषष्ठी ।

कौर्म्मे,— या तु मार्गशिरे शुक्ला महाषष्ठी नराधिप ।
देवद्विजसुचन्नाय शीतघ्नं तत्र दापयेत् ॥

शीतघ्नशब्देन वस्त्रकम्बलपटीप्रभृतयः । अत्र दानोक्त्या सोदयविमुहूर्त्तः कर्मकालः ॥

चैत्रशुक्लस्कन्दषष्ठी ।

चैत्रमधिकृत्य देवीपुराणे,—

षष्ठ्यां स्कन्दस्य कर्त्तव्या पूजा सर्वोपकारिका ।
इहैव सुखसौभाग्यमन्ते विष्णुपुरं व्रजेत् ॥

लैङ्गेऽपि,—प्रत्यब्दमपि पूजा च षष्ठ्यां कार्य्या गुहस्य च ।
व्यवस्थाद्युक्ता ॥

अथ सप्तमी ।

सा च पूर्वविद्धा ग्राह्या । युग्मोक्तेः, सम्मुखीतिथित्वाच्च ।
षष्ठ्येकादश्यमावास्या पूर्वविद्धा तथाष्टमी ।
सप्तमी परविद्धा च नोपोष्यं तिथिपञ्चकम् ॥

इति स्कान्दे उत्तरविद्धाया निषेधाच्च । अतोऽपि षष्ठीविद्धैव ।

षष्ठी तु सप्तमी यत्र अन्योन्यं तु समाश्रिते ।
पूर्वविद्धा द्विजश्रेष्ठ कर्त्तव्या सप्तमी तथा(१) ॥

इति विष्णुपुराणोक्तेः । यदा पूर्वेद्युरस्तमयपर्य्यन्ता षष्ठी, परेद्युः तिथिक्षयवशादस्तमयादर्वाक् अष्टमी त्रिमुहूर्त्ता, तदा पूर्वविद्धाया अलाभादुत्तरविद्धायाश्च प्रतिषिद्धत्वात् कुत्रानुष्ठानमिति चेन्निषेधमुल्लङ्घ्यापि उत्तरविद्धायामनुष्ठानम् । "गौणिलोपस्यान्याय्यत्वादुत्तरविद्धा गौणकालत्वेन स्वीकार्य्या" इति माधवाचार्य्याः । तथाच सर्वेषु सप्तमीव्रतेषु "पञ्चमी सप्तमी चैव" इति पैठीनसुक्तेः,

सम्मुखी नाम सायाह्नव्यापिनी दृश्यते यदा ।

इति स्कान्दोक्तेः सायाह्नव्याप्तौ व्यवस्था ॥

कुक्कुटीव्रतम् ।

भविष्ये,—भाद्रे मासि सिते पक्षे सप्तम्यां ललितालये ।
स्नात्वा शिवं मण्डलके लेखयित्वा च साम्बकम् ॥
भक्त्या संपूज्य विधिवत् करे बद्ध्वा सुडोरकं । इत्यादि ।

अत्र सप्तमीसाधारणी व्यवस्था ॥

माघसप्तमी ।

स्मृतिसमुच्चये,—सूर्य्यग्रहणतुल्या हि शुक्ला माघस्य सप्तमी ।
अरुणोदयवेलायां स्नानं तत्र महाफलम् ॥

तत्रैव,— सूर्य्याय फलगन्धार्कपत्ररक्तप्रसूनवत् ।
दद्यादुत्थाय तत्रार्घं सप्तधा यदि वा त्रिधा ॥

---

(१) सम्मुखी

मात्स्ये,—माघमासस्य सप्तम्यामुदयत्येव भास्करे ।
विधिवत्तु तिलस्नानं महापातकनाशनम् ॥
भविष्ये,—माघे मासि सिते पक्षे सप्तमी कोटिभास्करा ।
दद्यात्स्नानार्घदानाभ्यामायुरारोग्यसम्पदः ॥
अरुणोदयवेलायां शुक्ला माघस्य सप्तमी ।
गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्यग्रहशतैः समा ॥

कोटिभास्करा सप्तम्याः भास्करदेवताकत्वेन कोटिसप्तमीतुल्योत्वर्थः । स्नानमन्त्रो यथा,—

यद्यद् जन्मकृतं पापं मया सप्तसु जन्मसु ।
तन्मे रोगञ्च शोकञ्च माकरी हन्तु सप्तमी ॥
अर्घमन्त्रस्तु,—जननी सर्वभूतानां सप्तमी सप्तसप्तिके ।
सप्तव्याहृतिके देवि नमस्ते रविमण्डले ॥
सप्तसप्तिवह प्रीत सप्तलोकप्रदीपक ।
नमस्कारमन्त्रस्तु,—सप्तम्याञ्च नमस्तुभ्यं नमोऽनन्ताय वेधसे ॥

अक्षारभोजनं कुर्वन्तीति कृत्यकौमुदीकाराः ।
तद्द्रव्याणि यथा,—

गव्यमखिलमक्षञ्च तिलमुद्गौ च मागधी ।
तथा,—आमतण्डुलमुद्गाश्च सद्योदधिघृतं(१) पयः ।
अक्षाराः कथिता ह्येते अन्ये क्षाराः प्रकीर्त्तिताः ॥
दन्तकाष्ठं तथैवापक्विकटु त्रिफला तथा ॥
भोज्यपात्रं तथैवैतदक्षारं परिचक्षते ।

(१) दधिसद्योघृतं ।

शुण्ठीपिप्पलीमरीचानि त्रिकटु ।
हरीतकीविभीतक्यामलक्यस्त्रिफला तथा ।
उभयचारुणोदयकालव्याप्तौ पूर्ववत् स्नानम् ।
चतस्रो घटिकाः प्रातररुणोदय उच्यते ।
यतीनां स्नानकालोऽयं गङ्गाम्भःसदृशः स्मृतः ॥
त्रियामां रजनीं प्राहुस्त्यक्त्वाद्यन्तचतुष्टयम् ।
नाडीनां तदुभे सन्ध्ये दिवसाद्यन्तसंज्ञके ॥

इति ब्रह्मवैवर्त्तवाक्येन पूर्वस्यारुणोदयकालस्य परदिनाङ्गत्वोक्तेः। एतच्च सप्तमीस्नानं नित्यप्रातःस्नानं कृत्वा सन्ध्यातः पूर्वं पुनर्माघस्नानं कृत्वा सन्ध्यातः पूर्वमेव पुनः कार्य्यम् । एतद्विचारो वैशाखमासेऽनुसन्धेयः ।

अथ कोणार्कक्षेत्रे विशेषफलम् । ब्राह्मे,—
माघे मासि सिते पक्षे सप्तम्यां संयतेन्द्रियः ।
कृतोपवासो यस्तत्र गत्वा तु मकरालये ॥
कृतशौचो विशुद्धात्मा स्मरेद्देवं दिवाकरम् ।
सागरे विधिवत् स्नात्वा शर्वर्य्यन्ते समाहितः ॥
देवानृषीन्मनुष्यांश्च पितॄन् सन्तर्प्य च द्विजान् ।
उत्तीर्य्य वाससी धौते निर्मले परिधाय च ॥
आचम्य प्रयतो भूत्वा तीरे तस्य महोदधेः ।
इत्यादि सङ्गग्रन्थेषु सूर्य्यपूजार्घादिकमुक्त्वा,
सूर्यगङ्गाम्भसि स्नात्वा कुशैराधिच्य मूर्द्धनि ।
सर्वपापविनिर्मुक्तो नरो याति त्रिपिष्टपम् ॥

तथा,—योगं विवस्वतः प्राप्य ततो मोक्षमवाप्नुयात् ।
अथ विधिवाक्यानि प्राह्ये द्रष्टव्यानि ॥

अथ अष्टमी ।

तत्र कृष्णाष्टमी सप्तमीविद्धा ग्राह्या । तथाच निगमे,—
कृष्णपक्षेऽष्टमी चैव कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।
पूर्वविद्धैव कर्त्तव्या परविद्धा न कर्हिचित् ॥
उपवासादिकार्येषु ह्येष धर्मः सनातनः ।
शुक्लाष्टमी तु नवमीयुता ग्राह्या ।
शुक्लपक्षेऽष्टमी चैव शुक्लपक्षे चतुर्दशी ।
पूर्वविद्धा न कर्त्तव्या कर्त्तव्या परसंयुता ॥
उपवासादिकार्येषु ह्येष धर्मः सनातनः ।
इति निगमोक्तेः । युग्मवाक्यमपि शुक्लपक्षपरम् । एवं,
नाष्टमी सप्तमीयुक्ता सप्तमी नाष्टमीयुता ।
नवम्या सह कार्य्या स्यादष्टमी नात्र संशयः ॥
इति ब्रह्मवैवर्त्तवाक्यान्यपि शुक्लाष्टमीपराण्येव ।
तत्र काम्योऽष्टम्युपवासो देवीपुराणे,—
एकादशी कोटिसहस्रतुल्याऽमिताष्टमी पर्वतराजपुत्र्याः ।
ततोऽपि शुक्ला गुणिता शतेन पराशरव्यासवशिष्ठमुख्यैः ॥
भविष्ये,—शुक्लपक्षे तथाष्टम्यामुपवासपरायणः ।
मालतीकरवीरेण बिल्वपत्रैश्च पूजयेत् ॥
दुर्गेति नाम जप्तव्यं पुरतोऽष्टशतं नृप ।

सर्वमङ्गलनाशेति अपथ्यं किल भारत ॥

तथा,— चतुर्दश्यां तथाष्टम्यां पक्षयोः शुक्लकृष्णयोः ।

योऽब्दमेकं न भुञ्जीत शिवार्चनपरो नरः ॥

यत् पुण्यमक्षयं प्रोक्तं सततं सत्रयाजिनाम् ।

तत् फलं सकलं तस्य शिवलोकं स गच्छति ।

सततसत्रयजनाक्षयपुण्यप्राप्तिः, शिवलोकप्राप्तिश्च फलम्। फाल्गुनशुक्लाष्टमीचतुर्दश्योरारभ्य वर्षं यावत् प्रत्यष्टमीचतुर्दश्युपवासव्रतम् ॥

अशोकाष्टमी ।

लैङ्गगारुडयोः,—अशोकस्याष्टकलिका ये पिबन्ति पुनर्वसौ ।

चैत्रे मासि सिताष्टम्यां न ते शोकमवाप्नुयुः ॥

बुधवारयोगे विशेषः,—

चैत्रे मासि सिते पक्षे दृष्टसम्ये पुनर्वसौ ।

प्रातः स्नात्वा बुधाष्टम्यां वाजपेयफलं लभेत् ॥

अशोकैरर्चयेद्रुममशोककलिकाः पिबेत् ।

उग्रं शिवम्। इति नक्षत्रवारयोर्योगे फलाधिक्यम्। तयोरभावेऽपि तिथिमात्रे तत्पानम् ।

सौमे मधौ शुक्लपक्षे अशोकाख्या तथाष्टमी ।

पिबेदशोककलिकाः स्नायाल्लोहितवारिणि ॥

इति स्कान्दोक्तेः। लोहितवारिणि ब्रह्मपुत्राख्यनदजले।

काम्यं स्नानमाह विष्णुः,— तदभावे सोमोमावेऽपि,—

पुनर्वसुबुधोपेतां चैत्रे मासि सिताष्टमीम् ।
स्रोतःसु विधिवत् स्नात्वा वाजपेयफलं लभेत् ॥

इति । अत्र गन्धपूर्वेऽष्टाशोककलिकाः स्थापयित्वाभिमन्त्रणम् । मन्त्रस्तु,—त्वामशोक हराभीष्ट मधुमाससमुद्भव ।
पिबामि शोकसन्तप्तो मामशोकं सदा कुरु ॥

इमं मन्त्रं पौराणिकत्वात् स्त्रिय शूद्रा अपि पठेयुः । स्त्रीभिरत्र नोहः कर्त्तव्यः प्रकृतावपूर्वत्वादिति । जैमिनिन्यायेन प्रकृतावूहाभावात् । एतत्पानस्य भोजनरूपत्वादष्टधाविभक्ताह्नः पञ्चमभागः कर्मकालः । तत्र तिथिद्वैधे परविद्धैव ग्राह्या । सामान्यशुक्लाष्टमीत्वात् । फलं त्वत्र मन्त्रलिङ्गात् शोकाभावः । ज्येष्ठामृतादीनामस्मद्देशे समाचाराभावात् न तद्व्रतस्योक्ता ॥

कृष्णजयन्त्यष्टमीव्रतम् ।

तत्स्वरूपं स्कान्दे,—अयं पुण्यश्च कुरुते जयन्तीमिति तां विदुः ।
रोहिणीसहिता कृष्णाष्टमी या श्रावणाष्टमी ॥
विष्णुधर्मोत्तरे,—रोहिणी च यदा कृष्णपक्षेऽष्टम्यां युधिष्ठिर ।
जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्वपापहरा तिथिः ॥
तदकरणे स्कान्दे,—शूद्रान्नेन तु यत्पापं शवहस्तस्य भोजने ।
तत्पापं लभते कुन्ति जयन्त्यां भोजने कृते ॥
ब्रह्मघ्नस्य सुरापस्य गोवधे स्त्रीवधेऽपि वा ।
न लोको यदुशार्दूल जयन्तीविमुखस्य च ॥
तथा,—न करोति यदा विष्णोर्जयन्तीसम्भवं व्रतम् ।

यमस्य वशमापन्नः सहते नारकीं व्यथाम् ॥
विष्णुरहस्यविष्णुपुराणयोस्तत्करणे फलम्,—
रोहिण्यामर्द्धरात्रे तु यदा कृष्णाष्टमी भवेत् ।
तस्यामभ्यर्च्चनं शौरेर्हन्ति पापं त्रिजन्मजम् ॥
भविष्योत्तरे,—जयन्त्यामुपवासश्च कृत्वा योऽभ्यर्चयेद्धरिम् ।
तस्य जन्मशतोद्भूतं पापं नाशयतेऽच्युतः ॥
कौमारे यौवने बाल्ये वार्द्धक्ये यदुपार्जितम् ।
तत्पापं नाशयेत् कृष्ण स्तथा तस्यां सुपूजितः ॥
एवं यः कुरुते देव्या देवक्याः सुमहोत्सवम् ।
वर्षे वर्षे भागवतो मद्भक्तो धर्मनन्दन ॥
नरो वा यदि वा नारी यथोक्तं फलमश्नुते ।
पुत्रसन्तानमारोग्यं धनधान्यर्द्धिमद् गृहम् ॥
शालीक्षुयवसम्पूर्णं मण्डलं सुमनोहरम् ।
तस्मिन् राष्ट्रे प्रभुर्भुङ्क्ते दीर्घायुर्मनसेप्सितान् ॥
परचक्रभयं नास्ति तस्मिन् राष्ट्रेऽपि पाण्डव ।
पर्जन्यः कामवर्षी स्यादीतिभ्यो न भयं भवेत् ॥
यस्मिन् गृहे पाण्डुपुत्र लिख्यते देवकीव्रतम् ।
न तत्र मृतनिष्क्रान्तिर्न गर्भपतनं भवेत् ॥
न च व्याधिभयं तत्र भवेदिति मतिर्मम ।
न वैधव्यं न दौर्भाग्यं न तत्र कलहो गृहे ॥
सम्पर्केणापि यः कुर्यात् कश्चिज्जन्माष्टमीव्रतम् ।
विष्णुलोकमवाप्नोति सोऽपि पार्थ न संशयः ॥

इति प्रत्यवायवीप्सयोः श्रवणात् फलश्रवणाच्च एतद्व्रतं नित्य-काम्यम् ।

नित्यं सदा यावदायुर्वीप्सायोगः फलाश्रुतिः ।
प्रत्यवायोऽनुकल्पश्चेत्यष्टौ नित्यत्वबोधिकाः ॥

इति संग्रहोक्त्यादिषु एषां नित्यादिशब्दानामष्टानां मध्ये एक-स्याप्युक्तौ नित्यत्वसिद्धेः । काम्यतया करणे नित्यत्वस्यापि सिद्धिः ।

काम्येन नित्यसिद्धिः स्यात् प्रयोगो नोभयात्मकः ।

इति स्मृतेः । एकस्य तूभयत्वे, संयोगपृथक्त्वमिति जैमिनि न्यायेन, "अग्निहोत्रं जुहुयात्" "अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम" इत्यादिवदेकप्रयोगादुभयसिद्धिः । किन्तु काम्ये सर्वाङ्गोपसंहारे, नित्ये तु अङ्गवैगुण्येऽपि फलमिति । अत्र शूद्रादेरप्यधिकारः, नरो वेति मनुष्यमात्राधिकारोक्तेः । स्त्रीणां स्फुटोऽधिकारः ।

जयन्त्यामुपवासश्च महापातकनाशनः ।
सर्वैः कार्यो महाभक्त्या पूजनीयश्च केशवः ॥

इति भविष्योक्तेः, सर्वैः शैवादिभिः सर्ववर्णैश्च कार्यमिदं व्रतम् । भविष्योत्तरे तु,—

श्रावणे बहुले पक्षे कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् ।
न करोति नरो यस्तु भवति क्रूरराक्षसः ॥ इत्यादि ।

तथा,— वर्षे वर्षे तु या नारी कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् ।
न करोति महाप्रौढा व्याली भवति कानने ॥

स्कान्देऽपि,—ये न कुर्वन्ति जानन्तः कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् ।
ते भवन्ति नराः प्राज्ञा व्याला व्याघ्राश्च कानने ॥

अतीतमागतं तेन कुलमेकोत्तरं शतम्।
पातनं[1] नरके घोरे भुञ्जता कृष्णवासरे ॥

अन्यत्रापि,—नभःकृष्णाष्टमीप्राप्तौ भुञ्जते ये द्विजाधमाः।
त्रैलोक्यसम्भवं पापं भुञ्जन्त्येव न संशयः ॥

इत्यादिषु यः केवलाष्टम्युपवासोऽभिहितः। स जयन्त्युपक्रमो-पसंहारमध्यपठितत्वादेवानरदाद्शकपालानामेताष्टादशकपालादिवद्वद्युत्यानुवादेन जयन्तीव्रतप्ररोचनापर एव। तत्र स्पष्टं ब्राह्मे,—
तथा भाद्रपदे मासि कृष्णाष्टम्यां कलौ युगे।
अष्टाविंशतमे जातः कृष्णोऽसौ देवकीसुतः ॥

इत्याद्युक्ता,—अभिजिन्नाम नक्षत्रं जयन्ती नाम शर्वरी।
मुहूर्त्तो विजयो नाम यत्र जातो जनार्दनः ॥
सोपवासो हरेः पूजां कृत्वा तत्र न सीदति।

इति तदन्त एवोपसंहृतम्। एवमाग्नेयपुराणेऽपि,—
कृष्णपक्षे भाद्रपदे अष्टम्यां रोहिणी शुभे।
उपोषितोऽर्चयेत् कृष्णं भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ॥

इति जयन्तीमुपक्रम्य,—
जन्माष्टमीव्रतकरः पुत्रवान् विष्णुलोकभाक्।
वर्षे वर्षे तु यः कुर्यात् पुत्रार्थी वेत्ति नो भयम्।

इत्युपसंहृतम्। न भयं नाशनीयार्थः। एवं यद्यपि यस्मिन्नब्दे रोहिणीयोगाभावस्तथापि व्रतमाचरणीयमेव। तिथिनक्षत्रयोगस्य-

प्राप्त्यावगमात्तत्राभेऽष्टमीमात्रमप्राप्तं न ग्राह्यम् । नक्षत्रयोगाभावे तु प्रतिनिधिवत्तिथिमात्रमाश्रयणीयमेव ।

दिवा वा यदि वा रात्रौ नास्ति चेद्रोहिणीकला ।
रात्रियुक्तां प्रकुर्वीत विशेषेणेन्दुसंयुताम् ॥

इति पुराणोक्तेः सम्प्रदायाच्च ।

कृष्णाष्टमीदिने प्राप्ते येन भुक्तं द्विजोत्तम ।
त्रैलोक्यसम्भवं पापं तेन भुक्तं द्विजोत्तम ॥

इति स्तत्युक्तेस्तिथिमात्रेऽप्यकरणे प्रत्यवायश्रवणात् प्रतिवर्षविधानाच्च । तथाच, जन्माष्टमीति व्यवहारोऽपि संगच्छते ॥ अथ व्रतस्वरूपं, उपवासजागरणकृष्णपूजाचन्द्रार्घादि । तथाच, तत्प्रकरणे नारदीये,—

उपोष्य जन्मचिह्नानि कुर्याज्जागरणं निशि ।
अर्द्धरात्रयुताष्टम्यां सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥

भविष्योत्तरे,— तस्मान्मां पूजयेद्भक्त्या शुद्धः सम्यगुपोषितः ।
ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या ततो दद्याच्च दक्षिणाम् ॥
हिरण्यं रजतं गावो वासांसि विविधानि च ।
यद्यदिष्टतमं लोके कृष्णो मे प्रीयतामिति ॥

तत्रैव,— चन्द्रोदये शशाङ्काय अर्घं दद्यात् हरिं स्मरन् । इति ।

इदं काम्यत्वे, काम्ये सर्वाङ्गोपसंहारेण फलसिद्धेः । निष्कामस्यापि सामर्थ्ये । असामर्थ्ये तु,—

केवलेनोपवासेन तस्मिन् जन्मदिने मम ।
शतजन्मकृतात् पापान्मुच्यते नात्र संशयः ॥

इत्येव जयन्तीं प्रहृत्य, भविष्ये,—

एकेनैवोपवासेन कृतेन कुरुनन्दन ।

सप्तजन्मकृतात् पापान्मुच्यते नात्र संशयः ॥

तत्र कर्मकालः, भविष्ये,—

रोहिणीसहिता कृष्णा मासि भाद्रपदेऽष्टमी ।

अर्द्धरात्रादधश्चोर्द्धं कलयापि यदा भवेत् ॥

महापुण्यतमः कालो जयन्त्याख्यः प्रकीर्त्तितः ।

योगीश्वरः,—अर्द्धरात्रादधश्चोर्द्धमेकार्द्धघटिकान्विता ।

रोहिणी चाष्टमी ग्राह्या उपवासव्रतादिषु ॥ इति ।

एका च अर्द्धघटिका च एकार्द्धघटिके, ताभ्यां अन्वितेत्यर्थः।

एतेन घटिका ग्राह्या, तदसंभवेऽर्द्धघटिकापि ।

ब्राह्मे,—मुहूर्त्तो विजयो नाम यत्र जातो जनार्दनः । इति ।

एवं मुख्यकालस्य वैविध्येऽपि घटिकासम्बन्धश्चैत्यधिकर्त्तनन-मभागरूपायाः कलाया अतिसूक्ष्मत्वेन दुर्लक्ष्यत्वाच्च व्यवस्थापकत्वम्। नाप्यर्द्धघटिकायाः, तत्रापि सन्देहात्[1] । तथाच पूर्वापरदण्डद्वयो-पेतमर्द्धरात्रमत्र मुख्यः कर्मकालः । विष्णुधर्मोत्तरेऽपि,—

अर्द्धरात्रे तु योगोऽयं तारापत्युदये तथा ।

नियतात्मा शुचिः स्नातः पूजां तत्र प्रवर्त्तयेत् ॥

अथ ग्राह्यतिथिनिर्णयः ।

तत्रादौ जयन्तीसंज्ञका रोहिणीयुताष्टमी शुद्धा विद्धा शुद्धा-धिका विद्धाधिका चेति चतुर्विधा । तत्र षष्टिदण्डात्मिकायां

(१ सन्देहसत्त्वात् ।

शुद्धायामष्टम्यां सम्पूर्णयोगार्द्धरात्रयोगाहोरात्रान्तर्यत्किञ्चिन्मुहूर्त्तसंयोगेषु न संदेहः। एवं सप्तमीविद्धायामष्टम्यां संपूर्णरोहिणीयोगार्द्धरात्रतद्योगाहोरात्रान्तर्यत्किञ्चिन्मुहूर्त्ततद्योगेष्वपि पूर्वेद्युः मतम्। एतेषु षट्सु भेदेषु दिनान्तरे योगाभावात्। किन्तु योगतारतम्यात् प्राशस्त्यतारतम्यम्। यत्किञ्चिन्मुहूर्त्तयोगः प्रशस्तः। अर्द्धरात्रयोगः प्रशस्ततरः। संपूर्णयोगः प्रशस्ततमः।

मुहूर्त्तमप्यहोरात्रे यस्मिन् युक्तं हि लभ्यते।
अष्टम्यां रोहिणी ऋक्षं तां पुण्यां समुपावसेत्॥

इति विष्णुरहस्योक्तेः, पूर्वेद्युः सम्पूर्णाष्टमी परेद्युरपि वर्द्धते चेत् शुद्धाधिका भवति। सापि पूर्वेद्युरेव रोहिणीयुता। परेद्युरेव तद्युता। उभयत्र तद्युता चेति। तत्राद्यद्वितीययोर्न सन्देहः। तृतीये पूर्वेद्युरेव, परदिनार्द्धरात्रेऽष्टम्यभावात्। निशीथे तिथिनक्षत्रयोगस्य प्रशस्ततरत्वात्।

ननु,— उदये चाष्टमी किञ्चिन्नवमी सकला यदि।
सा भवेत् बुधसंयुक्ता प्राजापत्यर्क्षसंयुता॥
अपि वर्षशतेनापि लभ्यते वा नवा विभो।

इति स्कान्दोक्त्या परेद्युः किं न स्यादिति चेन्न। तस्याः पूर्वेद्युः नक्षत्रयोगाभावपरत्वेऽप्युपपत्तेः। पूर्वेद्युः निशीथात्प्राक् सप्तम्या युता परेद्युः निशीथोर्द्धं तत्पर्य्यन्तं वा विद्यमाना विद्धाधिका। सापि त्रिविधा। पूर्वेद्युरेव रोहिणीयुता। परेद्युरेव तद्युता। उभयत्र तद्युता चेति। आद्ये पूर्वेद्युरेव,

विना ऋक्षं न कर्त्तव्या नवमीसंयुताष्टमी।

कार्य्या विद्धापि सप्तम्या रोहिणीसंयुताष्टमी ॥ इति
आदित्यपुराणोक्तेः,

जयन्ती शिवरात्रिश्च कार्य्ये भद्राजयान्विते।
कृत्वोपवासं तिथ्यन्ते तथा कुर्य्यात्तु पारणम् ॥

इति विष्णुधर्मोक्तेश्च। द्वितीये परेद्युः, "मुहूर्त्तमप्यहोरात्र इत्युक्तेः"। उभयत्र रोहिणीयुतायां विद्धाधिकायां चातुर्विध्यम्। पूर्व्वेद्युरेव निशीथे उभयोर्योगः। परेद्युरेव निशीथे तद्युता। उभयत्रापि निशीथे तद्युता। उभयत्रापि निशीथे योगाभावश्चेति। आद्ये पूर्व्वैव,

कार्य्या विद्धापि सप्तम्या रोहिणीसहिताष्टमी।
तत्रोपवासं कुर्व्वीत तिथिभान्ते च पारणम् ॥

इति पाद्मोक्तेः। अन्येषु पक्षेषु परेद्युरेव। तथाच,—पूर्व्वेद्युरेव निशीथे सत्त्वयोगाभावात्परा। तृतीये पूर्व्वेद्युर्निशीथे रोहिणीयोगेऽपि परेद्युः सङ्कल्पकालावधिसर्वकाले तिथिनक्षत्रयोगसत्त्वात्।

सा सर्व्वाऽपि न कर्त्तव्या सप्तमीसंयुताष्टमी।

इति ब्रह्मवैवर्त्तोक्तेः।

चतुर्थपक्षस्तु त्रिविधः। पूर्व्वेद्युर्निशीथादूर्द्ध्वं तिथिनक्षत्रद्वयं प्रवृत्तं, परेद्युर्निशीथात् प्राक् समाप्तमित्याद्यः प्रकारः। पूर्व्वेद्युर्नक्षत्रं महत् परेद्युः स्वल्पं अष्टमी निशीथादूर्द्ध्वं प्रवृत्तत्वात् पूर्व्वेद्युः स्वल्पा, परेद्युर्महतीति दिनद्वयेऽपि निशीथे योगो नास्तीति द्वितीयः प्रकारः। पूर्व्वेद्युरष्टमी महती, परेद्युः स्वल्पा, रोहिणी तु निशीथादूर्द्ध्वं प्रवृत्तत्वादन्या परेद्युर्महती इति तृतीयः प्रकारः। तत्राद्ये

परैव निशीथयोगाभावेऽपि मङ्गल्यकामनारम्य योगस्य सत्वात् ।
द्वितीये परैव ।

सप्तमीसहिताष्टम्यां भूत्वा ऋक्षं द्विजोत्तम ।
प्राजापत्ये द्वितीयेऽह्नि मुहूर्त्तार्द्धं भवेद्यदि ॥
तदाष्टयामिकं पुण्यं प्रोक्तं व्यासादिभिः परा ।

इति स्कान्दोक्तेः । तृतीयेऽपि परैव ।

पूर्वविद्धाष्टमी या तु उदये नवमीदिने ।
मुहूर्त्तमपि संयुक्ता संपूर्णा चाष्टमी भवेत् ॥

इति पाद्मोक्तेः । एतेषु जयन्तीभेदेषु यदा कदाचित् बुधवारयोगो यदा सोमवारयोगो भवति, तदा चतुर्थ्यां मङ्गलवारवत्, अमावास्यायां सोमवारवत्, सूर्य्यग्रहणे रविवारवच्च फलाधिक्यम् । तथाच पाद्मे,— प्रेतयोनिगतानां तु प्रेतत्वं नाशितं नरैः ।

यैः कृता श्रावणे मासि अष्टमी रोहिणीयुता ॥
किं पुनर्बुधवारेण सोमेनापि विशेषतः ।

विष्णुधर्मोत्तरेऽपि,—

अष्टमी बुधवारेण रोहिणीसहिता यदा ।
भवेत्तु मुनिशार्दूल किं कृतैर्व्रतकोटिभिः ॥

तथाच,— "उदये चाष्टमी किञ्चित्" इति स्कान्दोक्तिरपि एतत्प्रमाणार्थैव । तस्मात् वारयोगे फलश्रुतेर्गुणफलबोधकत्वमिति, न वारविशेषानुसारेण व्यवस्थेति, माधवाचार्यलिखितत्वात्प्रस्तयोऽष्टादेशपद्धनिबन्धकृतश्च ॥

ननु अनयैव रीत्या रोहिणीगुणफलमस्तु इति चेत्, न ।

प्राजापत्यर्क्षसंयुक्ता कृष्णा नभसि चाष्टमी।
मुहूर्त्तमपि लभ्येत सैवोपोष्या महाफला॥ इति स्मृतौ,
वासरे वा निशायां वा यत्र युक्ता तु रोहिणी।
विशेषेण नभोमासि सैवोपोष्या सदा तिथिः॥

इति वशिष्ठोक्तौ च, एवकारश्रुतेः रोहिण्या नियामकत्वेनाभिधानात्।

एकादशीव्रताद्राजन्नधिकं रोहिणीव्रतम्।

इति श्रवणाच्चेत्यलमतिविस्तरेण॥

अथ रोहिणीरहिताष्टमी विचार्यते, तत्र शुद्धाष्टम्यां न सन्देहः। विद्धा चतुर्विधा। पूर्वेद्युरेव निशीथव्यापिनी। परेद्युरेव निशीथव्यापिनी। दिनद्वयेऽपि निशीथव्यापिनी। दिनद्वयेऽपि निशीथव्याप्तिरहिता चेति। आद्ये पूर्व्वेवोपोष्या, परेद्युर्निशीथव्याप्तेरभावात्। अन्येषु त्रिषु पक्षेषु परैव, सङ्कल्पकालमारभ्य सर्वकर्मकालव्याप्त्यष्टमीयोगात्।

अथ जयन्तीपारणे विशेषः।

तिथिनक्षत्रनियमे तिथिभान्ते च पारणम्।

इति स्कान्दोक्तेरुभयान्ते च पारणं कार्य्यम्॥

नन्वेवं सति यदा दिवा तिथिनक्षत्रयोरुभयोरन्तो न लभ्येत तदा कथमिति चेत्, उच्यते।

तिथिनक्षत्रसंयोगे उपवासो यदा भवेत्।
पारणं न तु कर्त्तव्यं यावन्नैकस्य संक्षयः॥

इति नारदीयोक्त्या एकतरान्तेऽपि पारणम्॥

ननु पारणं दिवा तथापि पूर्वाह्ण इति पूर्वमुक्तम्। यदा तु पूर्वेद्युरर्द्धरात्रमारभ्य तिथिनक्षत्रयोः प्रवृत्तिः परदिने रात्रिप्रहरपर्यन्तं व्याप्तिस्तदा कथमिति चेत्, उच्यते। तदा रात्रावपि पारणम्।

तिथ्यृक्षयो यदा च्छेदो नक्षत्रान्तमथापि वा।
अर्द्धरात्रेऽपि वा कुर्यात् पारणं त्वपरेऽहनि॥

इति प्रतिप्रसवश्रुतेः। अपिशब्दाद्दिवापूर्वाह्णयोः कैमुतिकन्यायेन प्राप्तभाव एव। अत्यन्ताशक्तस्य तु गारुडे।

जयन्त्यां पूर्वविद्धायामुपवासं समाचरेत्।
तिथ्यन्ते चोत्सवान्ते वा व्रती कुर्वीत पारणम्॥ इति।

तथाच परेद्युः प्रातः श्रीकृष्णपूजापूर्वकं व्रतं समाप्य व्रतरूपोत्सवान्ते पारणम्। एवं तिथ्यृक्षयोरुभयोरन्ते पारणं मुख्यः कल्पः। एकतरान्तोऽनुकल्पः। उत्सवान्ते पारणमशक्तमिति बोध्यम्॥

याः काश्चित्तिथयः प्रोक्ताः पुण्या नक्षत्रसंयुताः।
ऋक्षान्ते पारणं कुर्याद्विना श्रवणरोहिणीम्॥

इति स्मृतेर्नात्र रोहिण्यन्तापेक्षेति चेत्, न।

अष्टम्यामथ रोहिण्यां न कुर्यात् पारणं क्वचित्।
हन्यात् पुराकृतं कर्म उपवासार्जितं फलम्॥
तिथिरष्टगुणं हन्ति नक्षत्रं च चतुर्गुणम्।
तस्मात् प्रयत्नतः कुर्यात् तिथिभान्ते च पारणम्॥

इति ब्रह्मवैवर्त्तोक्तेः। विना श्रवणरोहिणीमिति तु नक्षत्रोपवासविषयम्। उपद्रवादिवशात् पारणाया असम्भवे जलपारणं कार्यम्।

सन्ध्यादिकं भवेन्नित्यं पारणं तु निमित्ततः।
अङ्गित्तु पारयित्वाथ नैत्यकान्ते भुजिर्भवेत्॥

इति कात्यायनोक्तेः।

जयन्तीपूजाविधिस्तु, अस्मत्कृते व्रतसारे द्रष्टव्यः। जयन्त्यष्टम्याः प्रातः श्रीदुर्गादेव्या जन्मोत्सवं कुर्यात्।

तथा च भविष्योत्तरे, श्रीकृष्णवाक्यम्।

कर्त्तव्यं तत्क्षणाद्रात्रौ प्रभाते नवमीदिने।
यथा मम तथा कार्यो भगवत्या महोत्सवः॥ इति।

अत्र नवमीति यदुक्तं तदष्टमीसमाप्त्यनन्तरं नवमीप्रहरणाभिप्रायं, न तु नवमीनियमपरम्। अन्यथा, तत्क्षणाद्रात्रौ प्रभाते इत्याद्यसङ्गतं स्यात्। अष्टमीप्रकरणे पारणविषये, ब्राह्मे,—

अरुणोदयवेलायां नवम्यां च तथा स्त्रियः।

इत्यादौ यदुक्तं नवमीपदं, अष्टम्यनन्तरभावित्वादेवोक्तम्। तथाच, अष्टम्याः प्रभाते सत्यपि दुर्गाजन्मोत्सवं निःसन्दिग्धमेव समाचरन्ति। अतएव नीतिरत्नाकरेऽस्मत्पितामहकृष्णकृष्णपण्डितमहापात्रैः जन्माष्टम्युत्तरदिनार्द्धरात्रे राजगृहे दुर्गाजन्मोत्सवो यत् क्रियते तद्भ्रान्तिमूलमिति लिखितम्॥ इति श्रीकृष्णजयन्त्यष्टमीमतम्॥

अथ दूर्वाष्टमी।

एतद्व्रतं नित्यं काम्यञ्च।

मासि भाद्रपदे मासि शुक्लाष्टम्यां च भारत।
या न पूजयते दूर्वां मोहादिह यथाविधि॥

चौणि जन्मानि वैधव्यं लभते नात्र संशयः ।
तस्मात्संपूजनीया सा प्रतिवर्षं वधूजनैः ॥
सुखसन्तानजननी आप्टसौख्यप्रदा सदा ।

इत्यादि वचनात् । अत्र व्रतसामान्यव्यवस्थया सोदयत्रिमुहूर्त्त-वेधो गृह्यते । तत्र तिथिद्वैधे अस्याः शुक्लपक्षवर्त्तित्वेऽपि पूर्वविद्धैव ग्राह्या ।

श्रावणी दुर्गनवमी तथा दूर्वाष्टमी च या ।
पूर्वविद्धैव कर्त्तव्या शिवरात्रिर्बलेर्दिनम् ॥ इति

नारदोक्तेः । मासि भाद्रपदे शुक्ला या भवेदष्टमी नृप ।
दूर्वाष्टमीति विज्ञेया पूर्वविद्धा प्रशस्यते ॥

तथा,—दूर्वाख्या चाष्टमी ज्ञेया नोत्तरा सा विधीयते ।

इत्याद्युक्तेश्च । अत्र "काण्डात् काण्डात्" इति मन्त्रेण भविष्य-वाक्यात् केवलदुर्गापूजां कुर्वन्ति । तस्मिन्नेव भविष्यपुराणे स्त्री-पुरुषसाधारण्येन नानाकामार्थसिद्धये, दुर्गासहितमहेशपूजनं यत् लिखितं तत् काम्यम् । एकवर्षसमाप्यं व्रतान्तरं विध्यन्तरेण कार्यम् । स विधिस्तत्रैवानुसन्धेयः ॥

भाद्रशुक्लाष्टम्यां दुर्गाशयनम् । तत्र देवानां सामान्येन शयन-पक्षो राजमार्त्तण्डे,—

वह्निः स्कन्दपुरन्दरौ गणपतिः श्रीर्द्धर्मराड् भास्करौ
देवः पर्वतपुत्रिका वसुमती तोयाधिपः केशवः ।
ब्रह्मा वायुशिवादयः प्रतिपदारम्भे तिथौ शेरते
चोत्तिष्ठन्त्यमुना क्रमेण वरदाः स्वे स्वे तिथौ पूजिताः ॥

विशेषस्तु तत्र भगवतीपुराणे,—

सर्वदेवोदिता तिष्ठेत् दुर्गा लोकहिताय वै ।
स्वपेद्भाद्रसिताष्टम्यां त्रिपञ्चदिवसात् परम् ॥
उत्तिष्ठत्यर्च्चिता देवी षोडशेऽह्नि न राचितः ।
दिवा स्वापे भवेद्रोगो निश्युत्थाने जनक्षयः ॥
दिनक्षयो यदि भवेत् स्वपेद् पञ्चदशं तु दश ।
न वर्द्धयेत् स्वापदिनं तिथिवृद्धौ कदाचन ॥

इति तिथिवृद्धौ षोडशादिने स्वापननिषेधात्, पञ्चदशादिन-पर्यन्तं स्वापदिनम् । तथाच, भाद्रशुक्लाष्टमीरात्रिमारभ्य षोडश-दिवसे बोधनोक्तेः उत्थाने नैवाष्टमीनियमः । एवं सति तिथिवृद्धौ सप्तमीदिने देवीमुत्थाप्य परदिने दुर्गोत्सवारम्भः कार्यः ॥ इति दुर्गाशयनम् ।

अथ शरत्कालीनदुर्गोत्सवारम्भः ।

स च आश्विनकृष्णाष्टमीमारभ्य तत्शुक्लाष्टमीपर्यन्तः । स च संयोगपृथक्त्वन्यायेन नित्यः काम्यश्च । तथाच देवीपुराणे,—

एवं च यजनं कुर्यात् वर्षे वर्षे युधिष्ठिर ।
यो न पूजयते सम्यक् चण्डिकां भक्तवत्सलाम् ॥
भस्मीकृत्यास्य पुण्यानि निर्दहत्यवमानिता ।

एवं वीप्साश्रवणात् अकरणे प्रत्यवायश्रवणाच्च वक्ष्यमाणानुकल्प-विधानात् नित्यः । तथाच दुर्गाकल्पे,—

यदा देववशादस्मिन् मासे पूजा न जायते ।

तदा तु कार्त्तिकाष्टम्यां कर्म चैतत् प्रकीर्त्तितम् ॥
कृष्णाष्टमीं समारभ्य यावत् शुक्लाष्टमी भवेत् ।
दिवसे दिवसे पूर्वप्रोक्तं कर्म प्रशस्यते ॥
आश्विने कार्त्तिके वापि कृष्णाष्टम्यां समारभेत् ।
सर्वकामार्थसिद्ध्यर्थं कर्मेदं दुर्लभं स्मृतम् ॥
कर्मेदं कुरुते यस्तु समृद्धिस्तस्य जायते ।
वेदवित्त भवेत् वर्णी चिवर्गं साधयेत् क्रमात् ॥
फलाप्नोति यशोराज्यपुत्रायुर्द्धनसम्पदः । इति ॥

अनुकल्पविधानं फलश्रवणं च, भविष्योत्तरे,—
पूजनीया जनैर्देवी स्थाने स्थाने पुरे पुरे ।
गृहे गृहे शक्तिपरै र्ग्रामे ग्रामे वने वने ॥
स्नातैः प्रमुदितैर्हृष्टै र्ब्राह्मणैः चत्रियैर्विशैः ।
शूद्रैर्भक्तियुतैर्म्लेच्छैरन्यैश्च भुवि मानवैः ॥
स्त्रीभिश्च कुरुशार्दूल तद्विधानमिदं शृणु ।

शक्तिपरैर्देवीपरायणैः । म्लेच्छैः किरातादिभिः । अन्यैरनुलोमजातिभिः । देवीपुराणे ब्रह्मवाक्यम्,—
महासिद्धिप्रदं धन्यं सर्वशत्रुनिवर्हणम् ।
सर्वलोकोपकारार्थं विशेषादभिष्टक्तिभिः ॥
कर्त्तव्यं ब्राह्मणाद्यैस्तु चत्रियैर्लोकपालकैः ।
गोधनार्थं तथा वैश्यैः शूद्रैः पुत्रसुखार्थिभिः ॥
सौभाग्यार्थं तथा स्त्रीभिरन्यैश्च धनकाङ्क्षिभिः ।
महाव्रतं महापुण्यं शङ्कराद्यैरनुष्ठितम् ॥

एतेनास्य मतत्वमपि स्पष्टं। अत्र यत्तिथितत्त्वकारैः।

"चेरुर्हविष्यं भुञ्जानाः कात्यायन्यर्चनव्रतम्"।

इति श्रीभागवतवाक्यमस्य मतत्वप्रतिपादनाय उदाहृतं तत्प्रमादकृतम्।

हेमन्ते प्रथमे मासि नन्दव्रजकुमारिकाः।

इति तत्पूर्वार्द्धोक्तस्य मतान्तरत्वात्। तथा, कृष्णाष्टमीमित्यादिवाक्यादस्य षोड़शदिनात्मकत्वम्। यत्तु देवीपुराणे,—

पक्षमेकं तु ये भूपाः पूजयिष्यन्ति चण्डिकाम्।

न तेषां विघ्न राष्ट्रेषु भयं किञ्चिद्भविष्यति॥

इत्यादि बहूनि फलान्युक्त्वा,—

चण्डिकापूजनाद् वीर पूजिताः सर्वदेवताः।

इत्युक्तं पञ्चदशदिनात्मकत्वम्, तत्तिथिचयाधीनम्।

तत्र मूलाष्टमीविषये, आदित्यपुराणे,—

प्रौष्ठपद्यामतीतायां या सा कृष्णाष्टमी भवेत्।

तस्यामवश्यं कर्त्तव्या दुर्गापूजा यथाविधि॥

विश्वरूपनिबन्धे,—

यदाष्टमीं तु सम्प्राप्य अस्तं याति दिवाकरः।

तत्र दुर्गोत्सवं कुर्यान्न कुर्यादपरेऽहनि॥

कुलं पुत्रं धनं राज्यं दीर्घमायुस्तथैव च।

प्रथमा चाष्टमी पूज्या ये काङ्क्षन्ति सदा शुभम्॥

आश्वयुज्याष्टमी यत्र पूज्यते नवमीमिता।

दुर्भिक्षं तत्र जानीयाद्दशवर्षाणि पञ्च च॥

तथा,— सप्तम्यामुदिते सूर्य्ये परतश्चाष्टमी यदि ।
तत्र दुर्गोत्सवं कुर्य्यान्न कुर्य्यादपरेऽहनि ॥

प्रथमाष्टमी, मूलाष्टमी । तथाचात्र अस्तमयवेधस्य प्रातिस्वि-कत्वात् तिथितत्त्वकारलिखितस्तिथिसामान्यप्रवृत्तमौदयिकमुहूर्त्त-वेधो न ग्राह्यः । एवं सति, "प्रातरावाहयेत् देवीं प्रातरेव विसर्जयेत्" इत्यादिवाक्यं अस्तमयवेधस्य साकल्यापवादकत्वेन प्रातरारभ्य पूजाकर्मारम्भणीयं, न तु अष्टमी अपेक्षणीयेत्येवं परं बोध्यम् ।

षोड़शदिनासामर्थ्ये स्कान्दे, काशीखण्डे,—

नवरात्रं प्रयत्नेन प्रत्यहं मा समर्चिता ।
नाशयन्त्येव विघ्नौघान् सुगतिञ्चैव दास्यति ॥

भविष्योत्तरे,— आश्विने मासि शुक्ले तु कर्त्तव्यं नवरात्रकम् ।
प्रतिपदादिक्रमेणैव यावच्च नवमी भवेत् ॥

शुक्ले, शुक्लपक्षे । नवरात्रकम्, नवरात्रसम्बन्धिपूजादिकं कर्म । तत्र विद्धायां प्रतिपदि सायाह्नवेधं गृहीत्वा पूर्वविद्धैव ग्राह्या । सम्मुखीतिथिषु सायाह्नवेधस्योक्तत्वात् । माधवाचार्य्यास्तु, "आश्वयुजे मासि योऽयं नवरात्रोत्सवः क्रियते तस्य नक्तव्रतत्वान्नक्तकालेन व्यवस्था" इति पञ्चम्यादिनवम्यन्तपञ्चदिनपक्षेऽपि सायाह्नवेध एव, पञ्चम्याः सम्मुखीतिथित्वात् । एतत्पक्षे प्रमाणमत्रैव लेख्यम् ॥

त्रिदिनपक्षे रुद्रयामलभविष्ययोः,—

त्रिदिनं वापि कर्त्तव्यं सप्तम्यादिदिनत्रये ।
तत्रापि सप्तम्याः सम्मुखीतिथित्वात् सायाह्नवेध एव ॥

यत्तु,— व्रती सम्पूजयेद्देवीं सप्तम्यादिदिनत्रये ।

द्वाभ्यां चतुरहोभिर्वा ह्रासवृद्धिवशात्तिथेः ॥

इति तिथितत्त्वकारैर्भविष्यवाक्यमुदाहृतम्, तत् गौड़देशे आद्रियते। तत्र सोदयत्रिमुहूर्त्तवेधस्यैव पूजायामुपवासे च आदृतत्वात्, बलिदानस्य दिवानुष्ठानाच्च।

अस्मद्देशे तु तिथिवृद्धावपि महाष्टमीपरदिन एव महानवम्या नियतत्वात्, परदिने च पूर्वापरदण्डद्वयोपेतनिशीथे नवम्या असम्भवाच्च पूर्वदिने महानवमीसमाप्तौ तत्परदिने पूजायाः कुतः प्राप्तिरिति नाद्रियत एव। अतएव महाष्टमीपद्धतिकारादिभिः प्राचीनैरपि तद्वाक्यमनादृतमेव। तस्मात् न चतुरहः पक्षः सम्भवति। "त्रिरात्रेऽपि मूलादौ" इति रुद्रयामलभविष्ययोर्वचनोपजीवनेन यत् त्रिदिनपूजनमुक्तं तदपि अस्मद्देशे नाद्रियते। नचैतस्य न व्यवस्थापकत्वमित्यप्युच्यते। द्विदिनपक्षे यथाप्राप्तमहाष्टमीमहानवम्योः। तथाच भविष्यस्कान्दयोः,—

अष्टम्याञ्च नवम्याञ्च जगन्मातरमम्बिकाम्।
पूजयित्वाश्विने मासि विशोको जायते नरः॥

एकदिनपक्षे तु, यथाप्राप्तमहानवम्यां। तथाच भविष्योत्तरे,—

नवम्यां पूजिता देवी ददात्यनवमं फलम्।

इत्यादि महानवमीप्रकरणे लेख्यम् ॥

नवरात्रादिपक्षपक्षेषु, भविष्ये,—

शुक्ले चाश्वयुजे राजन् सोपवासो भवेन्नरः।
नीरुजो निष्प्रतिद्वन्द्वो निर्दुःखः स भवेत् सदा ॥
यः करोत्युपवासन्तु नवम्यां विधिवन्नृप।

एतांस्तु एकभक्तेन प्रवदन्ति मनीषिणः ॥
पञ्चमी च तथा षष्ठी सप्तमी चाष्टमी नृप ।
उपवासपरो भूत्वा पूजयेच्चण्डिकां बुधः ॥
नवरात्रोपवासेन यथाशक्त्या तथा नृप ।
त्रिरात्रेण द्विरात्रेण एकरात्रेण वा पुनः ॥
एकभक्तस्तु पञ्चम्यां षष्ठ्यां नक्तं प्रवर्त्तयेत् ।
अयाचितन्तु सप्तम्यामष्टम्यां च उपोषितः ॥

एतच्च तथा योग्याधिकारिविषयम् । तथास्मिन् व्रते षट् पक्षाः, तथाचागमे संग्रहः ।

तत्र दिनैः षोड़शभिर्नवभिरथो पञ्चभिर्द्वाभ्याम् ।
एकेन च यदिदितं क्रमशः प्रस्तौमि तद्विधानमहम् ॥

अत्र परे न्यूनाः । भक्त्युदये केवलाष्टम्यामपि पूजा ।

यस्त्वेकस्यामथाष्टम्यां नवम्यां वाथ साधकः ।
पूजयेद्वरदां देवीं + + + + ॥

इति कालिकापुराणोक्तेः । एतत् सर्वाधिकारिकं व्रतमिति वाक्येषु स्फुटमेव तथा समाचारोऽपि । "शरत्काले महापूजा" इत्यादिमार्कण्डेयपुराणोक्तेरत्र चण्डीपाठनियमः ।

अथ महाष्टमी ॥

तत्र व्रतोत्पत्तिः कालिकापुराणब्राह्मयोः,—

अत्राष्टम्यां भद्रकाली दक्षयज्ञविनाशिनी ।
प्रादुर्भूता महाघोरा योगिनीकोटिभिः सह ।
ततोऽर्थे पूजनीया सा तस्मिन्नहनि मानवैः ।

तथा ब्राह्मे तदनन्तरम्,—

उपोषितैर्वस्त्रधूपमाल्यैः रक्तानुलेपनैः।
दीपै रत्नैस्तथा भक्ष्यैः फलपुष्पैश्च धान्यकैः॥
आमिषैर्विविधैः क्वापि होमै र्ब्राह्मणतर्पणैः।
बिल्वपत्रैः श्रीफलैश्च चन्दनेन घृतेन च॥
पशुभिः पात्रकैर्दैवै रात्रिजागरणेन च।
दुर्गाष्टष्टे तु शास्त्राणि[1] पूजितव्यानि पण्डितैः॥
गन्धभाण्डानि चित्राणि कवचान्यायुधानि च।
रात्रौ च शिल्पिभिस्तानि तानि पूज्यानि सर्व्वदा॥

भगवतीपुराणे पूर्वोदाहृतोक्तिभिः स्नापविधिमुक्ता,—

मूलेन प्रतिबोधयेद्भगवतीं चण्डीं प्रचण्डाकृतिम्।
अष्टम्यामुपवाससंयतधिया कृत्वा नवम्यां बलिम्॥
नानापायसमांसमत्स्यरुधिरै र्भक्त्या समाराधयेत्।
नक्षत्रे श्रवणे तिथिश्च दशमीं सम्प्राप्य सम्प्रेषयेत्॥
निशायामष्टमीप्रोक्तं दुर्गोत्सवं तु कारयेत्।
अन्यच्च चोपवासादौ नवविद्धाष्टमी भवेत्॥

उत्सवपदेन पूजोपवासयोः सङ्ग्रहः। अन्यत्र दुर्गोत्सवव्यतिरिक्ते उपवासादौ। अन्योपवासमतेषु युग्मवाक्यस्यैव सोदयत्रिमुहूर्त्तमादायैव प्रसरो न महाष्टम्युपवासे इत्यर्थः।

अष्टम्यां यत्र नवमी तत्र पूजां विसर्जयेत्।

---

(१) शस्त्राणि पाठान्तरम्।

अष्टमीश्चेदनुप्राप्य अस्तं याति दिवाकरः ॥
तत्र दुर्गोत्सवं कुर्य्यां न कुर्यादपरेऽहनि ।
वृथा पशुघ्नतां याति नवमीवामरार्च्चिते ॥
अष्टमीनिशि सम्पुष्टा पूजां गृह्णाति पार्वती ।
तथा,— अष्टमी नवमीविद्धा तत्र दुर्गां न पूजयेत् ।
पूजयेत् क्लेशभागी स्यात् यथा वज्रहतो गिरिः ॥
अष्टमी नवमीयुक्ता शान्तिं कुर्यात् द्विजो यदा ।
म्रियते क्रियमाणे तु तत्र राजा विनश्यति ॥
गरुड़पुराणे,— पूजनीया शिवा सर्वैरेकधाऽभिन्नपर्व्वणि ।
भिन्ने भूपादिभिः पूर्वं परं यान्यं द्विजातिभिः ॥
पूर्वपर्वणि भुक्त्यर्थं मुक्त्यर्थञ्च परेऽहनि ।
पशुमांसैर्बलिं कुर्यात् निशि चेन्नृपतेरतः ॥
पूर्वपर्व द्विजातीनां परं व्रतवतां सदा ।
यस्मिन्नहनि यत् कार्य्यं तस्मिन् तत्करणात् परम् ॥
फलं स्यात् पितृदेवानामतः कालं न लङ्घयेत् ।
सा विद्या साप्यविद्या चेत् सा भीमा सा शिवा ततः ॥
अतस्तस्या द्विधा पूजा द्विधा कर्म च धर्मतः ।
या पूर्वतिथिसंयुक्ता सा तिथिर्व्रतकर्मसु ॥
नेष्टा चेद्दैवकार्याणि कुतस्तस्यां द्विजन्मनाम् ।
तिथी पूर्वापरौ प्रेते दैवकार्येषु चेत् क्रमात् ॥
नातो देवी द्विजैः पूज्या विधिज्ञैः पूर्वपर्वणि ।
द्विजानामुपवासादि राजन्यस्यार्चनं परम् ॥

देवी द्विजातिभिर्नात्र कार्यं प्रेतगतेऽध्वनि।

पशुमांसबलिदानं यदुक्तं तद्राजन्यानां नियतं ब्राह्मणाना-मनियतम्, सात्त्विक्यादिपूजया चारितार्थ्यात्।

तथाच स्कान्द-भविष्ययोः,—

पूजा तु त्रिविधा प्रोक्ता सात्त्विक्यादिप्रभेदतः।
सात्त्विकी जपयज्ञाद्यैर्नैवेद्यैश्च निरामिषैः॥
राजसी बलिदानेन नैवेद्यैः सामिषैस्तथा।
सुरामांसोपहारैश्च जपयज्ञैर्विना तु या॥
विना मन्त्रैस्तामसी स्यात् किरातजनसेविता। इति।

देवीपुराणे,—प्रावृट्काले विशेषेण आश्विनेऽष्टमीषु च।
महाशब्दो नवम्याञ्च लोके ख्यातिं गमिष्यति॥

अतएव महाष्टमी महानवमीति ख्यातिः।

ननु महाष्टम्यां किं सोदयत्रिमुहूर्त्तवेधो ग्राह्य उत प्रातिस्विकः कालोऽस्ति इति चेत्, उच्यते। पूर्वापरदण्डद्वयोपेतमर्द्धरात्रमत्र कर्मकालः, तत्र देव्युत्पत्तेः। कृष्णजन्माष्टम्यादौ सर्वत्र जन्मकाले पूजाविधानवदत्रापि बलिदानान्तायाः पूजायाः अर्द्धरात्रे विहितत्वेन तज्जन्मकालनिर्णयात्।

बलिदानं ततो विद्यादर्द्धरात्रे न संशयः।

इति वायुप्रोक्तौ अर्द्धरात्रे बलिदानमुक्तमेव। कृष्णजन्मादिने अर्द्धरात्रे देव्युत्पत्तिः सिद्धैव। एवञ्च अर्द्धरात्रे दिनद्वयेऽष्टमीसम्बन्धे पूर्वेद्युः पूजादिकं परेद्युरुपवास इति सिद्धम्। एवमष्टाङ्गात्मक दुर्गाशतेऽपि अर्द्धरात्रे दिनद्वये अष्टमीयोगे परत्र मतम्।

आश्विनस्याष्टमी शुक्ला पूर्वविद्धार्चने स्मृता ।

व्रतोपवासादौ शिष्टैः परविद्धा प्रशस्यते ॥

इति मङ्गलोक्तेः ॥ यत्तु कैश्चिल्लिखितम्,—

नक्तकाले तु सम्प्राप्ते मण्डलं कारयेद्व्रती ।

इति देवीपुराणोक्तेः प्रदोषः कर्मकाल इति तदतीवायुक्तम् । मण्डलकरणादिसम्भारकालो यदि कर्मकालत्वेनात्र ग्राह्यः, तर्हि कृष्णजन्माष्टम्याम्,—

तत्र स्नात्वा तु पूर्वाह्णे नद्यादौ विमले जले ।

देव्याः सुशोभनं कुर्यात् देवक्याः सूतिकागृहम् ॥

इति भविष्योत्तरोक्तसूतिकागृहमण्डनादिकालः पूर्वाह्णः कर्मकालः किं न स्यात् ।

ननु दिनद्वयेऽप्यर्द्धरात्रेऽष्टम्यभावे कथमिति चेत्, परेद्युरिति ब्रूमः मुख्यकाले अष्टम्यभावेऽपि सङ्कल्पमारभ्य तिथेः प्रवृत्तत्वात् ।

ननु,— उपवासं महाष्टम्यां पुत्रवान्न समाचरेत् ।

यथा तथैव पूतात्मा व्रती देवीं प्रपूजयेत् ॥

इति महाष्टम्यामुपवासनिषेधः श्रूयते इति चेत् न । एतद्वाक्यस्य पूजाङ्गमहाष्टमीनिमित्तकोपवासविषयत्वात् । तथाच,—

तन्निमित्तोपवासस्य निषेधोऽयमुदाहृतः ।

नानुषङ्गकृतो ग्राह्यो यतो नित्यमुपोषणम् ॥

इति जैमिनिः ।

देवीपुराणे,— अष्टमीं समुपोष्यैव नवम्यामपरेऽहनि ।

मत्स्यमांसोपहारेण दद्यान्नैवेद्यमुत्तमम् ॥

तेनैव विधिनात्मन्तु स्वयं भुञ्जीत नान्यथा ।

इति यत् मांसपारणमुक्तं तन्मांसमत्स्याशिनां काम्यव्रतपरं । अन्यथा यतिब्रह्मचारिविधवानामपि तत् प्रसज्येत । तस्मात् कृतमत्स्यवर्जनसङ्कल्पानामपि न मांसमत्स्यपारणम् । अर्थकर्मणो-मांसादिवर्जनात्मांसादिपारणस्य प्रतिपत्तिकर्मत्वेन दुर्बलत्वाच्च । सधवस्त्रीणां तु मांसभक्षणनिन्दोपलब्धेः सर्वदा मांसभक्षणाभावसमाचारात् मत्स्यपारणमेव, नैव मांसपारणम् ॥

अथ महानवमीविचारः ।

अथाष्टमीप्रकरणमध्ये सौकर्याय महानवमी विचार्यते । भविष्योत्तरे,—

अष्टम्यां तु नवम्यां तु देवदानवराक्षसैः ।
गन्धर्वैरुरगैर्यक्षैः पूज्यते किन्नरैर्नरैः ॥
अन्यैरपि युगादौ तु सृष्टैः पूर्वं प्रपूजिता ।
पूजितेयं पुरा देवैस्तेभ्यः पूर्वतरैरपि ॥
तस्मादियं महापुण्या नवमी पापनाशिनी ।
उपोष्य प्रयत्नेन सततं सर्वपार्थिवैः ॥

तथा,— कन्यां गते सवितरि शुक्लपक्षेऽष्टमी च या ।
मूलनक्षत्रसंयुक्ता सा महानवमी स्मृता ॥

तथा,— पुण्या महानवम्यस्ति तिथीनामुत्तमा तिथिः ।
अनुष्ठेया नरैः सर्वैः प्रजापालैर्विशेषतः ॥
भवानीतुष्टये पार्थ संवत्सरसुखाय वै ।
भूतप्रेतपिशाचानां सौख्यर्थं चोत्सवाय च ॥

तथा,— मंतर्जपन्तौ उद्धारैर्विप्रौघान् पातकान् वरान् ।
नवम्यां पूजिता देवी ददात्यनवमं फलम् ॥
सा पुण्या सा पवित्रा च सा सर्वसुखदायिनी ।
तदा तस्यां पूजनीया चामुण्डा मुण्डमालिनी ॥
तथा,— मन्वन्तरेषु सर्वेषु कल्पेषु कुरुनन्दन ।
तेषु सर्वेषु चैवासौ नवमीयं सुरार्चिता ॥
प्रसिद्धा नवमी धन्या वर्षे वर्षे युधिष्ठिर ।
भूयो भूयोऽवतारैश्च भवानी पूज्यते सुरैः ॥
अवतीर्णा च सा देवी भुवि दैत्यनिबर्हणी ।
स्वर्गपातालमर्त्येषु करोति क्षितिपालनम् ॥
अग्निहोत्रपरे विप्रे वेदवेदान्तपारगे ।
सुवर्णस्य शते दत्ते कुरुक्षेत्रे च यत् फलम् ॥
तत् फलं लभते राजन् पूजयित्वा तु चण्डिकाम् ।
न तद्देशे च दुर्भिक्षं न च दुःखं प्रवर्त्तते ॥
न कश्चिन् म्रियते राजा पूज्यते यत्र चण्डिका ।
ये दुर्गां पूजयन्तीह पूजितं तैर्जगत्त्रयम् ॥
तस्माद्दुर्गार्चनं श्रेष्ठमृषिभिर्गीयते कलौ ।
देवीपुराणे,— मासि चाश्वयुजे वीर शुक्लपक्षे त्रिशूलिनीम् ।
नवम्यां पूजयेद्यस्तु तस्य पुण्यफलं शृणु ॥
अश्वमेधसहस्रस्य राजसूयशतस्य वै ।
तत् फलं लभते वीर देवीदेवगणैर्वृतः ॥
तथा,— महानवम्यां पूजेयं सर्वसिद्धिप्रदायिका ।

सर्व्वेषु वत्स वर्णेषु तद्भक्त्या परिकीर्त्तिता ॥
कृत्वाप्नोति यशोराज्यपुत्रायुर्धनसम्पदः ।
स्कान्दे,— अश्वयुक्शुक्लपक्षस्य नवम्यां वै वरानने ।
उपवासपरो भूत्वा यस्तां पश्यति भक्तितः ॥
तस्य पापं क्षयं याति तमः सूर्योदये यथा ।
तथा, तत्प्रकरणे, दुर्गां सुदुर्गगहनान्वितरन्ति मर्त्त्याः ॥
भविष्ये,—गच्छाश्वयुजे राजा अष्टम्यां शुक्लपक्षके ।
आश्विने मासि शुक्लायां नवम्यां निशि चण्डिकाम् ॥
पूजनात् शत्रुनाशः स्यात् राष्ट्रं जयति लीलया ।
तथा,— वर्षपद्मसहस्रेषु यत् फलं समुपार्जितम् ।
तस्यां दानं जपो होमः स्नानं चाक्षयमुच्यते ॥

अत्रापि, "नवम्यां विधिवत् भक्तिः" इति वाक्यात् निशीथः कर्म्मकालः । तत्र तिथिद्वैधे, "श्रावणीदुर्गनवमी" इति वाक्यात् पूर्व्वविद्धा ग्राह्या ॥

अथ गोष्ठाष्टमी ।

पाद्मे,— शुक्लाष्टमी कार्त्तिके तु स्मृता गोष्ठाष्टमी बुधैः ।
तद्दिने वासुदेवोऽभूद्गोपः सर्व्वत्तुवत्सपः ॥
तत्र कुर्य्यात् गवां पूजां गोग्रासं गोप्रदक्षिणम् ।
गवानुगमनं कार्य्यं सर्व्वकामानभीप्सता ॥
कौर्म्मे तु, सर्व्वपापविशुद्धये इति पाठः ॥
मार्गशीर्षकृष्णपक्षे प्रथमाष्टमी ।
तथास्कन्दे प्रथमगर्भोत्पन्नस्यायुर्विवृद्ध्यर्थं गणपत्यादिदेवपूजा-

पूर्विकां वन्दापनां कुर्वन्ति। समाचार एवात्र प्रमाणम्। श्रीभुवनेश्वरक्षेत्रे चतुर्दशयात्रामध्ये एकाम्रपुराणे प्रथमाष्टमीयात्राया लिखितत्वात् प्रमाणमप्यस्तीति वदन्ति। तत्र सोदयत्रिमुहूर्त्तव्याप्त्या व्यवस्था। तिथिद्वैधे पूर्वेद्युर्वन्दापना कृष्णाष्टमीत्वात्।

यत्तु,— मध्याह्नादधिकं किञ्चित् परत्र प्रथमाष्टमी।

तत्र पूजादिकं कार्यं न्यूना चेत् पूर्ववासरे॥ इति।

तदमन्मूलमिति निबन्धकृतः। भद्राष्टमी, श्रन्नक्षयोगे लेख्या। भीष्माष्टमी श्राद्धप्रकरणे लेख्या॥

अथ नवमी।

सा चोपवासे पूर्वविद्धा ग्राह्या, युग्मोक्तेः। व्रतेऽपि तथा।

अष्टम्या नवमी विद्धा कर्त्तव्या फलकाङ्क्षिभिः।

न कुर्यान्नवमीं तात दशम्या न कदाचन॥

इति ब्रह्मवैवर्त्तोक्तेः, तथा ब्रह्मोक्तेश्च। अत एव माधवीये,—

नवमी पूर्वविद्धैव पक्षयो रुभयोरपि।

इति नवम्याः साधारणनियमाः॥

अथ रामनवमी।

तद्व्रतं नित्यं काम्यं च नरमात्राधिकारिकम्। तथाचागस्त्यसंहितायाम्,—

प्राप्ते श्रीरामनवमीदिने मर्त्यो विमूढधीः।

उपोषणं न कुरुते कुम्भीपाकेषु पच्यते॥

अकृत्वा रामनवमीव्रतं सर्वव्रतोत्तमम्।

व्रतान्यन्यानि कुरुते न तेषां फलभाग् भवेत्॥

तथा,— तस्मिन् दिने तु कर्त्तव्यमुपवासव्रतं सदा।

तथा,— कुर्याद्रामनवम्यां तु उपोषणमतन्द्रितः।

मातुर्गर्भमवाप्नोति नैव रामो भवेत् स्वयम् ॥

तस्मात् सर्वात्मना सर्वे कृत्वैव नवमीव्रतम्।

मुच्यन्ते पातकैः सर्वे यान्ति ब्रह्म सनातनम् ॥

इति केवलोपवासेनापि नित्यसिद्धिः। काम्यत्वे तु,

श्रीरामनवमी प्रोक्ता कोटिसूर्य्यग्रहोपमा।

तस्मिन् दिने महापुण्ये राममुद्दिश्य भक्तितः ॥

यत्किञ्चित् कुरुते कर्म तद् भवक्षयकारकम्।

उपोषणं जागरणं पितॄनुद्दिश्य तर्पणम् ॥

तस्मिन् दिने तु कर्त्तव्यं ब्रह्मप्राप्तिमभीप्सुभिः।

इत्यगस्त्यसंहितोक्तेः सर्वाङ्गोपसंहारः कार्य्यः।

तथा,— सूर्य्यग्रहे कुरुक्षेत्रे महादानैः कृतैर्मुहुः।

यत् फलं तदवाप्नोति श्रीरामनवमीव्रतात् ॥

अत्र मध्याह्नः कर्मकालः। तथाचागस्त्यसंहितायाम्,—

मेषं पूषणि संप्राप्ते लग्ने कर्कटकाह्वये।

आविरासीत् स कलया कौशल्यायां परः पुमान् ॥

तथा,— चैत्रशुक्लनवम्यां तु रामस्य पूजनं भवेत्।

ततो मध्याह्नवेलायां सञ्जातो हि जगत्पतिः ॥

चैत्रे शुक्ला तु नवमी पुनर्वसुयुता यदि।

सैव मध्याह्नयोगेन महापुण्यतमा भवेत् ॥

नवमी चाष्टमीविद्धा त्याज्या विष्णुपरायणैः।

उपोषणं नवम्यां वै दशम्यामेव पारणम् ॥

शुद्धा, शुक्ला । चैत्रशुक्लनवम्यां तु इति वाक्यान्तरात् । एतेनात्र तिथितत्त्वकारैः शुद्धायां पक्षादरो न विद्धायामिति यत् व्याख्यातं तन्निरस्तमेव । वस्तुतस्तु नक्षत्रयोगस्य फलाधिक्यापादकत्वं न व्यवस्थापकत्वं । तथा च तत्रैव फलसुक्तम् ।

पुनर्वसुर्क्षसंयोगः स्वल्पोऽपि यदि लभ्यते ।
चैत्रशुक्लनवम्यां तु सा तिथिः सर्वकामदा ॥

मध्याह्ने दिनद्वये नवमीयोगे परविद्धैव ग्राह्या ।

श्रीरामजन्मनवमी संपूर्णा फलदा सदा ।
विद्धा चेत् परविद्धैव कर्त्तव्या तु विशेषतः ॥
द्वयोर्मध्याह्नयुक्ता चेत्सोपोष्या पूर्वसंयुता ।
परविद्धैव कर्त्तव्या मध्याह्नव्यापिनी यदा ॥

इत्यगस्त्यसंहितोक्तेः, दिनद्वये मध्याह्ने नवमीयोगेऽपि परविद्धैव । सङ्कल्पकालमारभ्य नवमीसत्त्वात्, "नवमी चाष्टमी विद्धा त्याज्या" इत्युक्तेश्च । "विद्धा चेत् परविद्धैव" इत्यनेन पूर्वेद्युर्मध्याह्ने योगाभावे परविद्धाया एव प्राप्तेः । तिथितत्त्वकारैस्तु दशमीपारणसत्त्वे सर्वैरेवाष्टमीविद्धा नोपोष्येत्युक्तं । वैष्णवानां तु हरिभक्तिविलासे सङ्ग्रहकारिका । "नवमी चाष्टमी विद्धा" इत्यादि लिखित्वा,

दशम्यां पारणायाद निश्चयायत्नमीक्षये ।
विद्धापि नवमी ग्राह्या वैष्णवैरप्यसंशयम् ॥ इति ।
अथ श्रावणासुसिताया पूजाकरणे फलाधिक्यम् ।

दशहरादशमी ।

ज्येष्ठशुक्लदशमीमधिकृत्य श्रीपुरुषोत्तमक्षेत्रविषये ब्राह्मे,—

यः तस्यां हलिनं कृष्णं पश्येत् भद्रां सुसंयतः ।
सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोकं व्रजेन्नरः ॥

स्कान्दे,— ज्येष्ठशुक्लस्य दशमी संवत्सरमुखी स्मृता ।
तस्यां स्नानं प्रकुर्वीत दानञ्चैव विशेषतः ॥
यां काञ्चित् सरितं प्राप्य दद्याद्दर्भतिलोदकम् ।
मुच्यते दशभिः पापैः स महापातकोपमैः ॥

ब्राह्मे,— ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे दशमी हस्तसंयुता ।
हरते दशपापानि तस्मात् दशहरा स्मृता ॥

भविष्ये,— ज्येष्ठशुक्लदशम्यां तु भवेत् भौमदिनं यदि ।
ज्ञेया हस्तर्क्षसंयुक्ता सर्वपापहरा तिथिः ॥

तथाच, केवलदशमी पुण्या, हस्तनक्षत्रयुता पुण्यतरा मङ्गलवारहस्तनक्षत्रयुता पुण्यतमेति विवेकः । गङ्गायां तु शङ्खः,—

ज्येष्ठे मासि क्षितिसुतदिने शुक्लपक्षे दशम्यां ।

विश्वामित्रः,— हस्ते शैलाद्धिरगमदियं जाह्नवी मर्त्त्यलोकम् ।
पापान्यस्यां हरति च तिथौ सा दशेत्याहुरार्याः ॥
पुण्यं दद्यादपि शतगुणं वाजिमेधायुतस्य ॥

विश्वामित्रः,— पारुष्यमनृतञ्चैव पैशुन्यं वापि सर्वशः ।
असंबद्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्याच्चतुर्विधम् ॥
परद्रव्येष्वभिध्यानं मनसानिष्टचिन्तनम् ।
वितथाभिनिवेशश्च मानसं त्रिविधं स्मृतम् ॥

अदत्तानामुपादानं हिंसा चैव विधानतः ।
परदारोपसेवा च कायिकं त्रिविधं स्मृतम् ॥
दशपापं हरत्येवं स्तूयसे त्वं सुरासुरैः ।
हर तानि सदा गङ्गे पापानि मज्जतो मम ॥

विष्णुपादार्घसम्भूत इति प्रकृतमन्त्रोऽपि पठनीयः, तथा वाल्मीक्युक्तेरिति गौडाः। तत्र तिथिद्वैधे शुक्लदशमीत्वात् परविद्धा ग्राह्या।

अपराजितादशमी ॥

शतानन्दसङ्ग्रहे,—

श्रवणेन युता चेत् स्यात् दशमी चापराजिता ।
तत्र नीराजनं कृत्वा यात्रा कार्य्या जिगीषुणा ॥

अन्यच,— आश्विने दशमी शुक्ला श्रवणेन समन्विता ।
विजया दशमी प्रोक्ता सा चैवात्यन्तदुर्लभा ॥
आश्विनस्य सिते पक्षे दशम्यां तारकोदये ।
स कालो विजयो ज्ञेयः सर्वकार्य्यार्थसिद्धये ॥
ईषत्सन्ध्यामतिक्रान्तः किञ्चिदुद्भिन्नतारकः ।
विजयो नाम कालोऽयं सर्वकार्य्यार्थसाधकः ॥

तथाचाच सायंसन्ध्यासमागम एव मुख्यः कालः ।

मार्त्तण्डस्योदये पुण्या वर्त्तते दशमी तिथिः ।
आश्विने शुक्लपक्षे तु सा भवेज्जयदा नृणाम् ॥

इत्यादिवाक्यादुदयावधि सायङ्कालव्यापित्वे तिथेः पुण्यत्वं जयदत्वं चेत्यधिकं ज्ञेयम् । उभयत्रादिनद्वयेऽपि सायङ्कालासम्भवे तु विजयनामक एकादशमुहूर्त्तो ग्राह्यः ।

आश्विनस्य सिते पक्षे दशम्यां सर्वराशिषु ।
सायङ्काले शुभा यात्रा दिवा वा विजयक्षणे ॥

इत्युक्तेः । अत्रैकादशीयुक्ता दशमी शस्ता ।

एकादशीयुतायां च दशम्यामुत्सवादिकम् ।
शुक्लायामाश्विने मासि कुरु त्वं भरतर्षभ ॥
इयश्च दशमीं शुक्लां पूर्वविद्धां परित्यजेत् ।

श्रवणेनापि संयुक्ता मित्युक्तेः । आदिना उपवासादि ।
परेद्युः सायङ्काले दशम्यभावे तु नवमीयुतापि ग्राह्या ।

सायङ्काले यदा न स्यात् दशमी चापरेऽहनि ।
नवमीसंयुता कार्या सर्वदा जयकाङ्क्षिभिः ॥
नवमीशेषसंयुक्तदशम्यां विजयोत्सवम् ।
कुरु राम त्वमित्युक्तं वशिष्ठेन महात्मना ॥

इत्युक्तेः । एवं च,—

आश्विने शुक्लपक्षस्य दशम्यां पूजयेत्तथा ।
एकादश्यां न कुर्वीत पूजनञ्चापराजितम् ॥

इति शिवरहस्योक्तिरेतत्परैव । कालस्य नियमात् श्रवण-
योगे फलाधिक्यं न तदनुसारात् व्यवस्था ।

तिथिनक्षत्रयोर्योगे द्वयोरेवानुपालनम् ।
योगाभावे तिथिर्ग्राह्या देव्याः पूजनकर्मणि ॥

इति देवलोक्तेः ।

दशमीं यः समुल्लङ्घ्य प्रस्थानं कुरुते नृपः ।
तस्य संवत्सरं राज्ये न क्वापि विजयो भवेत् ॥

इत्युक्तौ केवलदशम्या एव उक्तत्वाच्च। अतएवात्र राज्ञो यात्रा आवश्यकी। यात्रायां तु वाल्मीकिः,—

दुर्गोत्सवानन्तरवैष्णवर्क्षे
तिथौ दशम्यामपराजितायां।
रामो जिगीषुर्दशदिक्षु वेधं
कृत्वा जगामारिपुरं सवीरः॥

यात्रां समाप्य पुनर्बलिः। "विनिवृत्तस्तु बलिं दद्यात्" इति वाक्यात्।

शमीमभ्यर्चयेत् देशयात्रानिर्विघ्नसिद्धये।
वारशूलादि हित्वा तु दिक्षु प्रस्थानमाचरेत्॥

यात्राकरणाशक्तौ तु ज्योतिःशास्त्रे,—

कार्यवशात् स्वयमगमे भूमर्त्तुः केचिदाचार्याः।
छत्रायुधाद्यमिष्टं वैजयिकं निर्गमे कुर्युः॥

तथा खञ्जनादिदर्शनफलं स्थिरलग्ननिषेधादिकं च तत्रैव द्रष्टव्यम्। अत्र विशेषविधिरस्मत्पितामहकृष्णचन्द्रतन्मण्डितमहाराजाचकृते नीतिरत्नाकरे द्रष्टव्यः। श्रीपुरुषोत्तमक्षेत्रे जगन्नाथप्रासादे उदयव्यापिदशम्याम्, "दैवे ह्यौदयिकी" इति वाक्यात्। यात्रेयं दुर्गादिव्या भूमि कार्या। विधिपूजास्तु अन्ते प्रेषणश्लोकैः।

तथाच, आश्विनकृष्णाष्टमीमारभ्य मन्त्रवरसंहितायाम्,—

अष्टम्यां बोधयेद्देवीं नवम्यां च प्रभावतः।
ततः प्रभातसमये मुखप्रक्षालनं जलम्॥
जातीलवङ्गतोयेन क्षालयेत् मुखमन्ततः।

दन्तकाष्ठं दशम्यां तु प्रदद्यात् कार्यसिद्धये ॥
एकादश्यामलकञ्च द्वादश्यां नखशोधनम् ।
त्रयोदश्यां ततो दद्यात् गात्रोद्वर्त्तनकं शुभम् ॥
चतुर्द्दश्यां तु देव्यास्तु केशसंयमनं स्मृतम् ।
अमावास्यायाङ्गन्धं तु गात्रोद्वर्त्तनकं तथा ॥
प्रतिपत्सु च सिन्दूरं अञ्जनं चापरेऽहनि ।
तृतीयायां शुभे वस्त्रे चतुर्थ्यां भूषणं शुभम् ॥
पञ्चम्यां षट्घृतैः स्नानं षष्ठ्यां मद्योपहारकैः ।
सप्तम्यां पत्रिकापूजा नानोपकरणैः शुभैः ॥
अष्टम्यां पूजयेद्देवीं नानोपकरणैः शुभैः ।
पशुरक्तैः समांसान्नै र्यथाविभवशक्तितः ॥
नवम्यां वलिदानञ्च विजयार्थी नृपो[१] नरम् ।
दशम्यां प्रेषणं कुर्यात् क्रीड़ाकौतुकमङ्गलैः ॥

मद्यं मादकं जातीफलादि। षोडशदिनात्मकप्रतपक्षे मलमास-पाते सिन्दूरस्यैवावृत्तिरित्याचार्याः। एतस्मिन् दिने श्रीपुरुषोत्तम-क्षेत्रादौ विष्णुप्रतिमाया अपि यात्रा क्रियते ।

तथा च विष्णुधर्मोत्तरे,—

रथमारोप्य देवेशं सर्वाभरणशोभितम् ।
सासितूणधनुर्बाणपाणिं नक्तञ्चरान्तकम् ॥
खलीलया जगत्त्रातुमाविर्भूतं रघूद्वहम् ।

(१) नृपोत्तमः इति पाठान्तरम् ।

राजोपचारैः श्रीरामं शमीवृक्षतलं नयेत् ॥
सीताकान्तं शमीयुक्तं भक्तानामभयङ्करम् ।
अर्चयित्वा शमीवृक्षमर्चयेद्विजयाप्तये ॥
तत्र मन्त्रः,— शमी शमयते पापं शमी लोहितकण्टका ।
धरित्र्यर्जुनबाणानां रामस्य प्रियवादिनी ॥
करिष्यमाणा या यात्रा यथाकालं सुखं मया ।
तत्र निर्विघ्नकर्त्री त्वं भव श्रीरामपूजिते ॥
गृहीत्वा साक्षतामार्द्रां शमीमूलगतां मृदम् ।
गीतवादित्रनिर्घोषैस्ततो देवं गृहं नयेत् ॥
कैश्चिद्वृते स्म च भाव्यं कैश्चिद्गायद्भ वानरैः ।
कैश्चिद्वाद्यसुखैर्भाव्यं कौशलेन्द्रस्य तुष्टये ॥
निर्जिता राक्षसा दैत्या वैरिणो जगतीतले ।
रामराज्यं रामराज्यं रामराज्यमिति ब्रुवन् ॥
आनीय स्थापयेद्देवं निजसिंहासने सुखम् ।
ततो नीराज्य देवेशं प्रणमेद्दण्डवद्भुवि ॥
महाप्रसादवस्त्रादि धारयेद्वैष्णवैः सह ।
सीता दृष्टेति हनुमद्वाक्यं श्रुत्वाकरोत् प्रभुः ॥
विजयं दानवैः शार्ङ्गं वासवोऽस्मात् शमीतलात् ।
तथा च विष्णुप्रतिमानामपि विजयोत्सवः शास्त्रीयः ।

कुष्माण्डदशमी ।

शाम्बपुराणे,— आश्विनस्य सिते पक्षे दशम्यां नियतः शुचिः ।
प्रातःस्नानादिकं कर्म कृत्वा पश्चादनन्तरम् ॥

एवं न्यासविधिं कृत्वा ततः पूजां समाचरेत् ।

तथा,— शिवं दशरथं तत्र लक्ष्मीदेवीं च पूजयेत् ।

वह्निः कुष्माण्डकुसुमैर्दशार्घं दशभिः क्रमात् ॥

पूजयेत् विधिवत्तावत् यावत्ताम्प्रचतुर्थिका ।

तस्यामर्घं शशाङ्काय दत्वा न विधवा भवेत् ॥

अथैकादशीविचारः ।

एकादश्युपवासो नित्यः काम्यश्च, नित्यत्वापादकानामष्टानामपि विद्यमानत्वात् । तथा च पूर्वोक्तकारिकाक्रमेण नित्यशब्दादयः ।

उपोष्यैकादशी नित्यं पक्षयोरुभयोरपि ।

इति गारुडे ।

एकादशी सदोपोष्या पक्षयोः शुक्लकृष्णयोः ।

इति सनत्कुमारसंहितायाम् ।

उपोष्यैकादशी राजन् यावदायुःप्रवृत्तिभिः ।

इति आग्नेये ।

पक्षे पक्षे च कर्त्तव्यमेकादश्यामुपोषणम् ।

इति नारदीये ।

परमापदमापन्नो हर्षे वा समुपस्थिते ।

सूतके मृतके चैव न त्याज्यं द्वादशीव्रतम् ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरे ।

एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि ।

इति कात्यायनीये ।

न करोति हि यो मूढ एकादश्यामुपोषणम् ।

एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि ॥

नारदीयेऽपि,— स्वर्गमोक्षप्रदा ह्येषा पुत्रपौत्रप्रदायिनी ।

अकरणे द्वादशसमापने दोष उक्तो विष्णुरहस्ये,—

समादाय विधानेन द्वादशीव्रतमुत्तमम् ।

अस्य भङ्गं नरः कृत्वा रौरवं नरकं व्रजेत् ॥

उपवासाङ्गतिथिनिर्णयस्य वेधाधीनत्वात् दशमीवेधो निरूप्यते। अरुणोदयवेधः, कलाकाष्ठादिवेधः, पञ्चदशदण्डवेधश्चेति त्रिविधः । तत्राद्यवेधो वैष्णवानामेवेति वक्ष्यते। द्वितीय इतरेषां। तृतीयस्तु नोपवासविषयः । तथा च निगमे,—

सर्वप्रकारवेधोऽयमुपवासस्य दूषकः ।

सार्द्धसप्तमुहूर्त्तस्तु वेधोऽयं बाधते व्रतम् ॥ इति ।

नात्रोपवासे पञ्चदशदण्डवेधः नापि त्रिमुहूर्त्तवेधः ।

नारदीये,—लववेधेऽपि विप्रेन्द्र दशम्येकादशीं त्यजेत् ।

सुराया विन्दुना स्पृष्टं गङ्गाम्भ इव निर्मलम् ॥

स्मृत्यन्तरेऽपि,— कलार्द्धेनापि विद्धा स्याद्दशम्येकादशी यदि(१) ।

तत्राप्येकादशीं त्यक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत् ॥

तथा,— अतिवेधा महावेधा ये वेधास्तिथिषु स्मृताः ।

सर्वेऽप्यवेधा विज्ञेया वेधः सूर्योदये मतः ॥ इति

तथा च श्रौतस्मार्त्तानां सूर्योदयवेधः, यत्रोदये कलाकाष्ठेति वक्ष्यमाणोक्तेश्च ।

---

(१) दशम्येकादशीं विना ।

अथाधिकारिणः।

भविष्ये,— नित्यमेतद्व्रतं नाम कर्त्तव्यं सार्ववर्णिकम्।

सर्वाश्रमाणां सामान्यं सर्वधर्मेषु चोत्तमम्॥

नारदीये,— अष्टाब्दादधिकोमर्त्यो ह्यपूर्णाशीतिवत्सरः।

यो भुङ्क्ते मानवः सोऽह्नदेकादश्यां स पापकृत्॥

तत्र व्यवस्था, कौर्मे,—

एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि।

वानप्रस्थोयतिश्चैव शुक्लामेव सदा गृही॥

भविष्योत्तरे,— एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि।

ब्रह्मचारी च नारी च शुक्लामेव सदा गृही॥

अत्र नारी विधवा,

विधवा या भवेन्नारी भुञ्जीतैकादशीदिने।

तस्यास्तु सुकृतं नश्येत् भ्रूणहत्या दिने दिने॥

इति सौरधर्मोक्तेः,

नास्ति स्त्रीणां पृथग्धर्मो न व्रतं नाप्युपोषणम्।

इति मनूक्त्या पतिमत्यास्तन्निषेधात्।

तदनुवृत्तौ,— आयुष्यं हरते पत्यु र्नरकञ्चैव गच्छति।

इति विष्णूक्तेश्च। यत्तु एकादशीप्रस्तावे, तत् भर्त्तुराज्ञापरम्। "भर्त्तृमती तथा" इति स्कान्दे उक्तम्। यत्तु रविवारैकादश्यां सधवस्त्रीभिः किञ्चिद्भक्षणपूर्व्वकं व्रतं क्रियते, तत्,—

भानुवारसमोपेता तथा सङ्क्रान्तिसंयुता।

एकादशी सदोपोष्या पुत्रपौत्रविवर्द्धिनी॥

इति नारदोक्तेः, "सर्वसम्पत्करी तथा" इति सनत्कुमारीयो-क्तेश्च काम्यतया न दोषावहं, वारव्रतेषु स्त्रीणामधिकाराचारात्, उपवासनिषेधे फलोदनादिभक्षणेन निषेधपरिपालनाच्च ।
ब्रह्मवैवर्ते,— शयनीबोधनीमध्ये या कृष्णैकादशी भवेत् ।

सैवोपोष्या गृहस्थेन नान्या कृष्णा कदाचन ।

इत्यादौ, "एकादशीषु कृष्णासु" इति वक्ष्यमाणवाक्येष्वपि उपवासाङ्गनियमनिषेधो नोपवासनिषेधः । "यानि कानि च" इत्यादि बह्वाक्येषु भोजनस्य[१] निषेधात् इति बहवः । प्राची-नास्तु गृहस्थेतरेषां पक्षद्वयेऽपि व्रतं गृहस्थानां शुक्लास्वेव । शय-नीबोधनीमध्येऽपि "एकादशीषु कृष्णासु" इति निषेधात् पुत्र-वद्गृहिणां किञ्चित् भक्षणपूर्वकं व्रतमिति ।
तथा च वायवीये,— उपवासनिषेधे तु किञ्चिद्भक्ष्यं प्रकल्पयेत् ।

न दुष्यत्युपवासेन उपवासफलं लभेत् ॥

भक्ष्यकल्पनापि तत्रैव,—

नक्तं हविष्यान्नमनोदनं वा,

फलं तिलाः क्षीरमथाम्बु वाज्यम् ।

यत्पञ्च गव्यं यदि वापि वायुः

प्रशस्तमत्रोत्तरमुत्तरं स्यात् ॥

वायुभक्षणस्याप्युपवासानुकल्पत्वम्[२] ।
तथा च रामायणे,— जलाशी मारुताहारो निराहारस्तथैव च ।

इति श्रुतेः ।

---

(१) भोजनस्य सर्वथा निषेधात् । (२) नोपवासत्वम् ।

भविष्ये,— दन्तखाद्यं भवेत् यद्धि तदोदनमिति स्मृतम्।
भक्ष्यं चोष्यं(१) तथा लेह्यं ओदनं चिः प्रकीर्त्तितम्॥
पेयञ्चनोदनं प्रोक्तं + + + + + । इत्यादि।
स्कान्दे,— अशक्तावुपवासस्य भक्ष्यं किञ्चित् प्रकल्पयेत्।
विष्णुरहस्ये,— असामर्थ्ये शरीरस्य व्रते च समुपस्थिते।
कारयेद्धर्मपत्नीं वा पुत्रं वा विनयान्वितम्॥
भगिनीं भ्रातरं वापि व्रतमस्य न लङ्घयेत्।
भार्य्या भर्त्तृव्रतं कुर्य्यात् भार्य्यायाश्च पतिस्तथा॥
स्कान्दे,— नारी च पतिमुद्दिश्य एकादश्यामुपोषिता।
पुण्यं क्रतुशतं प्राहु र्मुनयः पारदर्शिनः॥
उपवासफलं तस्याः पतिः प्राप्नोत्यसंशयम्।
राज्यस्य क्षत्रियार्थे च एकादश्यामुपोषितः॥
पुरोधाः क्षत्रियैः सार्द्धं फलं प्राप्नोति निश्चितम्।
मातामहादीनुद्दिश्य एकादश्यामुपोषणे॥
कृते क्रतुफलं विप्राः समग्रं समवाप्नुयुः।
कर्त्ता दशगुणं पुण्यं प्राप्नोत्यथ न संशयः॥
अन्येषां केषाञ्चिदप्यधिकारः पूर्वं लिखितः।
मनु,— एकादशीषु कृष्णासु रविसङ्क्रमणे तथा।
चन्द्रसूर्य्योपरागे च न कुर्य्यात् पुत्रवान् गृही॥
इति कात्यायनोक्तौ,
सङ्क्रान्त्यां कृष्णपक्षे च रविशुक्रदिने तथा(२)।

(१) चोष्यम्। (२) रविसंक्रमणे तथा।

इति कौर्म्मेऽपि, शुक्लैकादश्यामपि सङ्क्रान्त्यादिपाते उपवासो न कार्य्य इति चेत्, न । "तन्निमित्तोपवासस्य" इति जैमिन्युक्तेः सङ्क्रान्त्यादिनिमित्तोपवासस्य गृहस्थं प्रति निषेधात् ।

तथा च तद्युक्तम् विष्णुधर्मोत्तरे,—

भृगुभानुदिनोपेता सूर्य्यसङ्क्रान्तिसंयुता ।
एकादशी सदोपोष्या पुत्रपौत्रविवर्द्धिनी ॥

प्रत्युत, "सङ्क्रान्तौ रविवारो वा" इत्यादि सनत्कुमारीयोक्तौ च फलाधिक्यमपि कथितम् ।

कात्यायनः,— उपवासो यदा नित्यः श्राद्धं नैमित्तिकं भवेत् ।
उपवासं प्रकुर्वीत आघ्राय पितृसेवितम् ॥ इति ।

वाराहे,— सूतकेऽपि नरः स्नात्वा प्रणम्य शिरसा हरिम् ।
एकादश्यां न भुञ्जीत व्रतमेतन्नि लुप्यते[१] ॥
सूतकेऽपि न भुञ्जीत एकादश्यां सदा नरः ।

पुलस्त्यः,— एकादश्यां न भुञ्जीत नारी दृष्टे रजस्यपि ।

अशौचे तु काम्यव्रतेऽपि[२] पूजादिवर्जं शारीरनियमकरणमिति पूर्वं लिखितम् । अत्र "पूजादिकमशौचान्ते कार्य्यम्" इति माधवीये ।

सूतकान्ते नरः स्नात्वा पूजयित्वा जनार्द्दनम् ।
दानं दत्त्वा विधानेन व्रतस्य फलमश्नुते ॥

इति मात्स्योक्तेः ।

---

(१) न लुप्यते इति । (२) काम्यव्रतेऽपि ।

माधवाचार्य्याः,— शुक्लायामेव नित्योपवासो नैमित्तिककाम्यो-पवासौ तु कृष्णायामपि कार्य्यौ। तत्र नैमित्तिकः शयनीबोधिनी मध्ये।

काम्यस्तु मात्स्ये,— एकादश्यान्तु कृष्णाया मुपोष्य विधिवन्नरः।

पुत्त्रानायुः समृद्धिञ्च मायुज्यञ्च समृच्छति॥ इत्यादि।

काम्ये सर्वाङ्गोपसंहारः। नित्यत्वे तु केवलोपवासेनापि सिद्धिः।

अथ नित्योपवासी चेत्ताद्यं प्रातर्भुजिक्रियाम्।

वर्जयेत्तानिमान् विप्रः संप्राप्ते हरिवासरे॥

इति विष्णुरहस्योक्तेः।

अशक्तौ तु कात्यायनः,— शक्तिर्मान्ति ततः कुर्यान्नियमं सविशेषणम्।

अथैकादश्यां द्वैधे निर्णयः।

यत्रोदये कलाकाष्ठामुहूर्त्तमपि दृश्यते।

सैवैकादश्युपोष्या स्यात्तत्तु पूर्वा कथञ्चन॥

दिनद्वयेऽप्युदयसम्बन्धे द्वादशीवृद्धौ सर्व्वेषामुत्तरैव।

संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा।

सर्व्वैरेवोत्तरा कार्य्या परतो द्वादशी यदि॥

इति उभयाधिक्ये नारदोक्तेः।

यत्तु कृत्यकौमुद्याम् "उभयाधिक्ये विधवानामुपवासद्वयं" लिखितं, तदाचारविरोधात् प्रत्यक्षशास्त्रविरोधात् सर्व्वस्मृतिकारै-रनादृतत्वाच्च सर्व्वथा नाद्रियते।

द्वादशीक्षये तु,— संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा।

द्वादशी च त्रयोदश्यां नास्ति चेत्तत्कथं भवेत्॥

उत्तरां तां यतिः कुर्य्यात् पूर्वामुपवसेद्गृही ।

एतेन विधवाप्युत्तरामुपवसेत् यतिसमानधर्मत्वात् निष्कामत्वाच्च । तथा च मार्कण्डेयः,—

संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।
पूर्वामुपवसेत्कामी निष्कामस्तूत्तरां वसेत् ॥

अतएव गृहस्थानां उत्तरोपवासममाचारोऽपि निष्कामत्वपक्षाश्रयणादेव । सकामत्वे तु पूर्वोपवास एव युक्तः ।

तदेतदुक्तं विष्णुरहस्ये,—

निष्कामस्तु गृही कुर्यादुत्तरैकादशीं सदा ।
सकामस्तु सदा पूर्वामिति बौधायनो मुनिः ॥

यदा उदये किंयती दशमी, तदुत्तरमेकादशी क्षीणा, परदिने द्वादशी, तदा दशमीविद्धाप्येकादशी ग्राह्या ।

एकादशी दशाविद्धा सकला द्वादशी परे ।
उपोष्या दशमीविद्धा ऋषिरुद्दालकोऽब्रवीत् ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरोक्तेः ।

त्रयोदश्यां न लभ्येत द्वादशी यदि किञ्चन ।
उपोष्यैकादशी तत्र दशमीमिश्रिता फला ॥

इति गोभिलोक्तेश्च ।

अत्र यः कालादर्शे,—एकादशी यदा ब्रह्मन् दिनत्रयतिथि र्भवेत् ।
तदा ह्येकादशीं त्यक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत् ॥

इति गोभिलोक्त्यनन्तरम् आलम्ब्य,

उपोषणन्तु विद्धायां द्वादशीं वा त्रये सति ।

इति स्वकारिकायां विकल्प उक्तः, स नास्मद्देशे आद्रियते। इति एकादश्यां चीणायामप्युपवासव्रतादिकमेव।

ननु,— कलार्द्धेनापि विद्धा स्यात् दशम्येकादशी यदि।

तदाप्येकादशीं त्यक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत्॥

इत्यस्य स्मृत्यन्तरवाक्यस्य कागतिरिति चेत्, उच्यते। तस्य काम्यद्वादशीव्रतनिमित्तत्वेन दशमीनिषेधपरत्वं नत्वेकादशीव्रतनिषेधपरत्वम्।

द्वादश्यामुपवासन्तु ये वै कुर्वन्ति मानवाः।

वत्स मामेव ते यान्ति मम व्रतपरायणाः॥

इति काम्यद्वादशीव्रतस्याणुक्तेः।

अन्यथा,— एकादशी दशाविद्धा परतोऽपि न विद्यते।

गद्धिभिर्यतिभिश्चैव सैवोपोष्या सदा तिथिः॥

इत्यादि वायुपुराणादिषूक्तदशमीविद्धैकादश्युपवासविधायकवाक्यानामनन्वकाशः प्रसज्येत। किञ्च, "कलार्द्धेनापि" इत्यादिवाक्यानां वैष्णवविषयत्वमिति वक्ष्यते। यदा तूदये एकादशी तदुत्तरं द्वादश्याः क्षयः, परदिने त्रयोदशी, तदा त्र्यहस्पृक्,—

एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी।

त्र्यहस्पृक् तदहोरात्रं नोपोष्यं तत्सुतार्थिभिः॥

इति पाद्मोक्तेः,[1] स्मृत्यन्तरे उपवासनिषेधात् किञ्चित् भक्षणपूर्वकं व्रतम्। तथा कालादर्शधृता स्मृतिः,—

एकादशी दशाविद्धा द्वादशी च क्षयङ्गता।

(१) इति पाद्मोक्त्या उपवासनिषेधात्।

दानं वाप्येकभक्तं वा तदाकुर्य्याद्याचितम् ॥ इति ।

अतएव,— एकादशी कलामात्रा द्वादशी च यथङ्कता ।
क्षीणा सा द्वादशी पुण्या नक्तं तत्र विधीयते ॥

इत्यादि वाक्येषु एक(१) नक्तविधिरसमर्थस्योपवासासम्भवे सद्युपगन्तव्यं इति विज्ञानेश्वराः ।

ननु एकादशीत्रयत्रदिहदशमीविद्धा किं न ग्राह्या इति चेत्, न । तद्विशेषवचनाभावात् । विशेषवचनाभावे दशमीविद्धायाः सर्वथा अनादेयत्वात् ।

तथाच नारदः,— नोपोष्या दशमीविद्धा सदैवैकादशीतिथिः ।
तामुपोष्य नरो जह्यात् पुण्यं वर्षशतोद्भवम् ॥
दशम्यां यस्तु विद्धायामेकादश्यामुपोषितः ।
तस्यायुः क्षीयते सत्यं नारदोऽप्यब्रवीदिदम् ॥
दशम्यनुगता यत्र तिथिरेकादशी भवेत् ।
तत्रापत्यविनाशः स्यात् परेत्य नरकं व्रजेत् ॥
दशमीशेषसंयुक्ता गान्धार्य्या समुपोषिता ।
तस्याः पुत्रशतं नष्टं तस्मात् तां परिवर्जयेत् ॥ इति(२) ।

एवं ब्राह्मे,— सीतामान्धातृभार्य्ययोर्दशमीविद्धोपोषणाद्देवदुःखमित्युक्तम् ।

भविष्ये,— नोपोषितव्य नक्तञ्च नैकभक्तमयाचितम् ।

(१) एष नक्तविधिः ।

(२) विष्णुधर्मोत्तरे,— द्वादश्याः प्रथमः पादो हरिवासरसंज्ञकः ।
तमतिक्रम्य कुर्वीत पारणां विष्णुतत्परः ॥
पुस्तकान्तरे अधिकः पाठः ।

नन्दायां पूर्वविद्धायां कुर्य्यादेवर्षमोहितः ॥

* एकादशीव्रतविधिरस्मत्कृते व्रतसारे द्रष्टव्यः ।

अथ पारणे विशेषः ।

स्कान्दे,— पारणेऽहनि संप्राप्ते द्वादशीं यो व्यतिक्रमेत् ।

त्रयोदश्यान्तु भुञ्जानः व्रतजन्मनि नारकी ॥

कलादयं चयं वापि द्वादशीं नलतिक्रमेत् ।

पारणे मरणे नृणां तिथिस्तात्कालिकी भवेत्[१] ॥

तथा,— स्नानार्चनक्रिया कार्य्या दानहोमादिसंयुता ।

एतस्मात् कारणात् विप्र प्रत्यूषे स्नानमाचरेत् ॥

पितृतर्पणसंयुक्तं स्वल्पां दृष्ट्वा तु द्वादशीम् ।

महाहानिकरी ह्येषा द्वादशी लङ्घिता नृणाम् ॥

पुनः स्कान्दे,— कलार्द्धां द्वादशीं दृष्ट्वा निशीथादूर्द्धमेव हि ।

आमध्याह्नाः क्रियाः सर्वाः कर्त्तव्याः शम्भुशासनात् ॥

अत्यन्तासामर्थ्ये देवलः,—

सङ्कटे समनुप्राप्ते द्वादश्यां पारयेत् कथम् ।

अद्भिस्तु पारणं कुर्य्यात् पुनर्भुक्तं न दोषकृत् ॥

यदा कलापि द्वादशी नास्ति तदा त्रयोदश्यामपि पारणम्,—

त्रयोदश्यां तु शुद्धायां पारणं पृथिवीफलम् ।

शतयज्ञाधिकं वापि नरः प्राप्नोत्यसंशयम् ॥

इति नारदीयोक्तेः । पारणं तु नैवेद्यं तुलसीमिश्रं कार्यम् ।

---

(१) स्मृता ।

कृत्वा चैवोपवासन्तु योऽश्नाति द्वादशीदिने।
नैवेद्यं तुलसीमिश्रं हत्याकोटिविनाशनम् ॥

इति स्कान्दोक्तेः । तत्र दशम्यादिदिनत्रये नियमाः—

अङ्गिराः,— सायमाद्यन्तयोरह्नोः सायम्प्रातश्च मध्यमे ।
उपवासफलप्रेप्सुर्जह्याद्भुक्तिचतुष्टयम्[1] ॥

देवलः,— दशम्यामेकभक्तस्तु मांसमैथुनवर्जितः ।
एकादशीमुपवसेत् पक्षयोरुभयोरपि ॥
देवतास्तस्य तुष्यन्ति काङ्क्षितं चैव सिध्यति ।
शाकं मांसं मसूरांश्च पुनर्भोजनमैथुने ॥
द्यूतमत्यम्बुपानञ्च दशम्यां वैष्णवस्त्यजेत् ।

ब्रह्माण्डे,— कांस्यं मांसं सुरां क्षौद्रं लोभं वितथभाषणम् ।
व्यायामञ्च प्रवासञ्च दिवास्वप्नमथाञ्जनम् ॥
तिलपिष्टं मसूरांश्च द्वादश्येतानि वैष्णवः ।
द्वादश्यां वर्जयेन्नित्यं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

विष्णुरहस्ये,— स्त्र्यालोकनगन्धादिस्वादनापरिकीर्त्तितम् ।
अन्नस्य वर्जयेत् सर्वं ग्रासानाञ्चाभिकाङ्क्षणम् ॥
गात्राभ्यङ्गं शिरोऽभ्यङ्गं ताम्बूलञ्चानुलेपनम् ।
व्रतस्थो वर्जयेत् सर्वं यच्चान्यच्च निराकृतम् ॥

अन्यत्र अन्योपवासे इत्यर्थः । तथा च दशमीद्वादश्योः शाक-निषेधादिकं पूर्ववत् ।

---

(१) भक्तचतुष्टयम् ।

मह्माण्डे,— सङ्क्रान्त्यां पञ्चदश्याञ्च द्वादश्यां श्राद्धवासरे।
वस्त्रञ्च पीड्यते नैव क्षारेणापि न योजयेत् ॥
हरिभक्तिविलासादिग्रन्थानालोक्य सम्प्रति।
वैष्णवैकादशीभेदा लिख्यन्तेऽनतिविस्तरम् ॥

तत्रादौ वैष्णवलक्षणम्, विष्णुपुराणे,—

न चलति निजवर्णधर्मतो यः
सममतिरात्मसुहृद्विपक्षपक्षे।
न हरति न च हन्ति किञ्चिदुच्चैः
स्थितमनसं तमवेहि विष्णुभक्तम् ॥

स्कान्दे,— परमापदमापन्नो हर्षे वा समुपस्थिते।
नैकादशीं त्यजेद्यस्तु तस्य दीक्षास्ति वैष्णवी ॥
समात्मा सर्वजीवेषु निजाचारादविभ्रुतः।
विष्णर्पिताखिलाचारः स हि वैष्णव उच्यते ॥
अदीक्षाविधिसन्न्यासं सयन्त्रं द्वादशाक्षरम्।
अष्टाक्षरमथान्यं वा ये मन्त्रं समुपासते ॥
ज्ञेयास्ते वैष्णवा लोके विष्णवर्चनरतास्तथा ॥

माधवाचार्यास्तु,— वैखानसपाञ्चरात्रोक्तदीक्षाप्राप्तो हि वैष्णवः।

तत्र नित्यत्वादिविचारः(१) पूर्ववत्। कलाकाष्ठादिवेधोऽपि सूर्योदय इवारुणोदयेऽपीति विशेषः।

विलासधृतषट्कारिका,—

(१) नित्यानित्यत्वविचारः।

एकादशी च सम्पूर्णा विद्धेति द्विविधा भवेत् ।
विद्धा तु त्रिविधा तत्र त्याज्या विद्धा च पूर्वया ॥

वेधत्रयन्तु पूर्वमुक्तम् । अरुणोदयवेधो गारुडे,—

दशमीशेषसंयुक्तो यदि स्यादरुणोदयः ।
नैवोपोष्यं वैष्णवेन तत्र चैकादशीव्रतम् ॥

तत्प्रमाणं, स्कान्दे,— उदयात् प्राक् चतस्रस्तु नाडिका अरुणोदयः । नाडिकाः दण्डाः । सा च रात्रेस्त्रिंशत्तमभाग इति हरिभक्तिविलासकाराः ।

अत्र ये संपूर्णसन्दिग्धसंयुक्तमहाक्षीणनामका वेधमहावेधातिवेधयोगाख्यास्तत्वारो वेधास्तेषामुदयात्प्राक्कालीनचतुर्दण्डात्मकारुणोदयवेधान्तर्गतत्वात् कैमुतिकन्यायेन वेधकत्वमिति ग्रन्थगौरवभयान्नलिखिताः । एतदनन्तरम्, पाद्मे,—

अरुणोदयकाले तु वेधं दृष्ट्वा चतुर्विधम् ।
सद्दीनं ये प्रकुर्वन्ति यावदाभूतनारकाः ॥

संपूर्णादीनामन्ते गारुडे,—

पुत्रपौत्रप्रवृद्ध्यर्थं द्वादश्यामुपवासयेत् ।
तत्र क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यान्तु पारणम् ॥

विलाससंग्रहकारिकापि,—

अत एव परित्याज्या समये चारुणोदये ।
दशम्येकादशीविद्धा वैष्णवेन विशेषतः ॥

यत्तु कौर्मे, अर्द्धरात्रवेध उक्तः । तदपवादो ब्रह्मवैवर्त्ते,—

अर्द्धरात्रे च केषाञ्चित् दशम्या वेध इष्यते ।

अरुणोदयवेलायां नावकाशो विचारणे ॥
कपालवेध इत्याङ्कराचार्या ये हरिप्रियाः ।
न तन्मम मतं यस्मात्त्रियामा रात्रिरिष्यते ॥
त्रियामां रजनीं प्राहुस्त्यक्त्वाद्यन्तचतुष्टयम् ।
नाडीनां तदुभे सन्ध्ये दिवसाद्यन्तसंज्ञिते ॥

इति ब्रह्मवैवर्त्तवाक्यात् त्रियामात्वं। एकादशीत्रयादौ विशेषः।
तथा च पितामहः,—

एकादशीदिने क्षीणे उपवासं करोति यः ।
तस्य पुत्रा विनश्यन्ति मघायां पिण्डतोयथा ॥
दिनत्रये तु सम्प्राप्ते उपोष्या द्वादशी भवेत् ।
दशमीशेषसंयुक्तां न कुर्वीत कदाचन ॥ इति ।

कौर्मे,— पूर्णयैकादशी त्याज्या(१) वर्द्धते द्वितयं यदि ।
द्वादशीं पारणालाभे पूर्वैव परिगृह्यताम् ॥

विष्णुधर्मोत्तरे,— एकादशी यदा वृद्धा(२) द्वादशी च क्षयङ्गता ।
क्षीणा सा द्वादशी ज्ञेया नक्तं तत्र विधीयते ॥

कौर्मे,— तिथिवृद्धौ तथा ह्रासे सम्प्राप्ते वा दिनत्रये ।
सन्दिग्धेषु च वाक्येषु(३) द्वादशीं समुपोषयेत् ॥

अथ उन्मिलिन्याद्यष्टविधैकादश्यः ।

ब्रह्मवैवर्त्ते,— उन्मिलिनी वञ्जुली च त्रिस्पृशा पक्षवर्द्धिनी ।
जया च विजया चैव जयन्ती पापनाशिनी ॥

---

(१) पूर्वैकादशमी त्याज्या ।
(२) एकादशी यदा विद्धा दशमी च क्षयङ्गता । (३) सर्व्वेषु ।

द्वादश्योऽष्टौ महापुण्याः सर्वपापहरा द्विज ।
तिथियोगेन जायन्ते चतस्रश्चापरास्तथा ॥
नक्षत्रयोगाच्च बलात् पापं प्रशमयन्ति ताः ।
एकादशी तु सम्पूर्णा वर्द्धते पुनरेव सा ॥
द्वादशी च न वर्द्धेत कथितोन्मीलिनीति सा ।
द्वादश्येव विवर्द्धेत न चैवैकादशी यदा ॥
वञ्जुलीति श्रुश्चेह कथिता पापनाशिनी ।
अरुणोदय आद्या स्यात् द्वादशी सकलं दिनम् ॥
अन्ते त्रयोदशी प्रातस्त्रिस्पृशा च हरेः प्रिया ।
कुहूराके यदा वृद्धिं प्रयाते पक्षवर्द्धिनी ॥
विहायैकादशीं तत्र द्वादशीं समुपोषयेत् ।
पुष्यश्रवणपुष्याद्यरोहिणीसंयुतास्तु ताः ॥
उपोषिताः समफला द्वादश्योऽष्टौ पृथक् पृथक् ।

संग्रहकारिका,—

एतद्भेदाष्टके नन्दां त्यक्त्वा भद्रैव ग्टह्यते ।

नन्दा, एकादशी । भद्रा, द्वादशी । एतेषु केषुचित् भेदेषु कालविशेषेषु फलाधिक्यम् ।

तत्रैव,— शुक्ला वैशाखमासे तु सम्प्राप्ता मधुसूदनी ।
द्वादशी त्रिस्पृशा नाम पापकोटिक्षयावहा ॥
धन्याः सर्वे मनुष्यास्ते वैशाखे मधुसूदनी ।
सम्प्राप्ता त्रिस्पृशा यैस्तु बुधवारेण संयुता ॥

माद्ये तु,— द्वादश्यां तु सिते पक्षे ऋक्षं यदि पुनर्वसु ।

नाम्ना सा तु जया ख्याता तिथीनामुत्तमा तिथिः ॥

तथा,— यदा तु शुक्लद्वादश्यां प्राजापत्यं प्रजायते ।

जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्वपापहरा तिथिः ॥

तथा,— यदा तु शुक्लद्वादश्यां नक्षत्रं श्रवणं भवेत् ।

तदा सा तु महापुण्या द्वादशी विजया स्मृता ॥

प्राजापत्यं रोहिणी ।

तथा,— यदा तु शुक्लद्वादश्यां पुष्यं भवति कर्हिचित् ।

तदा सा तु महापुण्या कथिता पापनाशिनी ॥

इत्याद्युक्त्वा स्नानदानादिषु बहूनि फलान्युक्तानि। पुष्यार्थं, पुनर्वसुनक्षत्रम् । पक्षवर्द्धिन्याः लक्षणम्, पाद्मे,—

अमा वा यदि वा पूर्णा सम्पूर्णा जायते यदा ।

भूत्वा च षष्टिघटिका जायते प्रतिपद्दिने ॥ इति ।

अथ विलाससंग्रहकारिका,—

अथ पक्षप्रयुक्तानां व्रतकर्त्तव्यता यथा ।

जयादीनां व्रतस्वरूपं तथा यत्नं निरूप्यते ॥

भान्वर्कोदयमारभ्य प्रवृत्तान्यधिकानि चेत् ।

समान्यूनानि वा सन्तु ततोऽमीषां व्रतौचिती ॥

किं वा सूर्योदयात् पूर्वं प्रवृत्तान्यधिकानि चेत् ।

समानि वा तदाप्येषां व्रताचरणयोग्यता ॥

श्रवणाद्यतिरिक्तेषु नक्षत्रेषु समन्विषु ।

सूर्यास्तमनपर्यन्तं कार्यं द्वादश्यपेक्षणम् ॥

श्रवणे सङ्गमतः द्वादश्याश्च समाप्तताम् ।

गतायामपि तत्रैव व्रतस्योचितता भवेत् ॥

तत्रैव पारणकालनिर्णयः,—

वृद्धौ भतिथ्योरधिका तिथिश्चेत् पारणं ततः ।
भान्ते स्याच्चेत्तिथिर्न्यूना तिथिमध्ये तु पारणम् ॥
द्वादश्यननुवृत्तौ तु वृद्धौ ब्रह्माच्युतर्क्षयोः ।
तन्मध्ये पारणं वृद्धौ शेषयोस्तदतिक्रमे ॥
श्रीद्वादशीचतुष्कस्य महतोऽसौ विनिर्णयः ।
नृसिंहपरिचर्यादिग्रन्थं दृष्ट्वा विनिर्मितः ॥

ब्रह्मा, रोहिणी । अच्युतः श्रवणर्क्षम् । श्राद्धेऽपि भेदः ।

पाद्मे,— एकादश्यान्तु प्राप्तायां मातापित्रो र्मृतेऽहनि ।
द्वादश्यां तत्प्रदातव्यं नोपवासदिने क्वचित् ॥

कात्यायनः,— द्वादशीपूर्वपादीयस्तत्र चेद्धरिवासरः ।
द्वादश्याधिक्यतः तिष्ठेत् पारणं तत्र नाचरेत् ॥

एकादश्याधिक्यद्वादश्याधिक्यभेदौ उन्मिलिनी, वञ्जुलिनी चेति न पुनर्लिखितौ । उभयाधिक्ये तु स्मृतः,—

सम्पूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।
तत्रोपोष्या द्वितीया तु परतो द्वादशी यदि ॥

सन्देहे निर्णायकनिरूपणम्,—

विष्णुरहस्ये,— अर्चयन्ति सदा विष्णुं मनोवाक्कायकर्मभिः ।
तेषां हि वचनं कार्य्यं ते हि विष्णुसमा मताः ॥

इति वैष्णवैकादशी निर्णीता । गृहीतदीक्षैरपि श्रीकृष्णवैष्णवैस्तु स्मार्त्तमार्गेणैव एकादशीं कुर्व्वन्ति ॥ इति साधारणैकादशी ॥

अथ हरिशयनपार्श्वपरिवर्त्तनोत्थापनकालविचारः।

यथा, मात्स्ये,— शेते विष्णुः सदाषाढे भाद्रे च परिवर्त्तते।

कार्त्तिके प्रतिबुध्येत शुक्लपक्षे हरेर्दिने॥

हरेर्दिने, एकादश्याम्।

सारसिंहे,— पञ्च मासान् हरौ सुप्ते देशे तत्र भयं भवेत्।

सप्ताहात् स भवेद्राजा संग्रामे भयमाप्नुयात्॥

स्वपेन्नारायणो देवश्चतुर्थं मासि सद्ध्यया[1]।

न वर्द्धयेत्स्वापदिनं तदा लोकः सुखी भवेत्॥

अतः आषाढ़शुक्लैकादशीमारभ्य कार्त्तिकशुक्लैकादश्यन्तमास-चतुष्टये हरिशयनम्।

स्मृत्यन्तरे,— निशि स्वापो दिवोत्थानं सन्ध्यायां परिवर्त्तनम्।

भविष्योत्तरे,— मिथुनस्थे सहस्रांशौ स्वापयेन्मधुसूदनम्।

तुलाराशिगते तस्मिन् पुनरुत्थापयेद्ध्रुवम्॥

अधिमासेऽपि पतिते ह्येष एव विधिक्रमः।

कार्त्तिके शुक्लपक्षस्य एकादश्यां यथाविधि॥

ततः समुत्थिते विष्णौ क्रियाः सर्वाः प्रवर्त्तयेत्।

अत्र विशेषमाह रुद्रमिहिरः,—

माधवाद्येषु षट्स्वेकमासि दर्शद्वयं यदा।

द्विराषाढ़ः स विज्ञेयः शेते कर्कटकेऽच्युतः॥

इयं द्विराषाढ़संज्ञा उत्तरभाविवर्षे हरिस्वापविवेकायोपयुज्यते, तथा च रुद्रमिहिरः,—

---

(१) संक्षयः।

मेषादिमिथुनान्तेषु यदा दर्शद्वयं भवेत् ।
अब्दान्तरे तथावश्यं मिथुनार्के हरिः स्वपेत् ॥
कर्कटादित्रिके मासि यदा दर्शद्वयं भवेत् ।
अब्दान्तरे तथावश्यं कर्कटार्के हरिः स्वपेत् ॥

भौमैकादशी ।

गरुड़पुराणे,— माघमासे शुक्लपक्षे पुष्यर्क्षेण युता पुरा ।
एकादशी तथा चैव भौमेन समुपोषिता ॥
अर्चयंस्तद्व्रतं कुर्यात् पितॄणामनृणो भवेत् ।
भीमद्वादशी विख्याता प्राणिनां पुण्यवर्द्धिनी ॥
नक्षत्रेण विनायेषा ब्रह्महत्यां व्यपोहति(१) ।

तदनुवृत्तौ मात्स्ये,—
यथाष्टमीचतुर्दश्यो र्द्वादशीषु च भारत ।
अन्येष्वपि दिनर्क्षेषु न शक्तस्त्वमुपोषितुम् ॥
ततः पुण्यामिमां भीम तिथिं पापप्रणाशिनीम् ।
उपोष्य विधिनानेन गच्छेद्विष्णोः परम्पदम् ॥

अथ द्वादशी ।

सा चैकादशीयुता ग्राह्या, युग्मोक्तेः । उपवासातिरिक्तमते तु क्षणैकादश्युपवासेऽपि,

स्कान्दे,— द्वादशी च प्रकर्त्तव्या एकादश्या युता विभो ।
सदा कार्य्या च विद्वद्भिर्विष्णुभक्तैश्च मानवैः ॥

---

(१) विनाशयेत् ।

नन्वेवं सति "असमाप्ते व्रते पूर्व्वे" इत्याद्युक्तनिषेधेऽप्येकस्मिन् दिने व्रतद्वयानुष्ठानं प्राप्नोतीति चेत्, न, दैवतैक्यात् दिनद्वयेऽपि व्रताचरणे दोषाभावात्। तथा च विष्णुधर्म्मोत्तरे,—

एकादशीमुपोष्यैव द्वादशीं समुपोषयेत्।
न तत्र विधिलोपः स्यादुभयोर्देवता हरिः॥ इति।

एतदुक्तिबलादेव,

एवमेकादशीं भुक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत्।
पूर्व्वोपवासजं पुण्यं सर्वं प्राप्नोत्यसंशयम्॥ इति।

स्मृत्यन्तरमालम्ब्य माधवाचार्य्यैरुपवासद्वयासामर्थ्ये यो द्वादश्यामेवोपवासो लिखितः, सोऽप्यस्मद्देशसार्त्तैर्नाद्रियते।

द्वादश्यां काम्योपवासो मार्कण्डेयेनोक्तः,—

द्वादश्यामुपवासेन सिद्धार्थो नृप सर्वशः।
चक्रवर्त्तित्वमतुलं समाप्नोत्यतुलां श्रियम्॥

चम्पकद्वादशी।

भविष्ये,— ज्यैष्ठे मासि सिते पक्षे द्वादश्यां चम्पकैः शुभैः।
शङ्करमभ्यर्च्य गोविन्दं नरः किमनुशोचति॥
निषिद्धैधे पूर्वविद्धा ग्राह्या।

वामनजन्म।

नभस्ये शुक्लपक्षे तु द्वादश्यां श्रवणोडुनि।
बलेस्तु बन्धनं कर्त्तुं मध्याह्ने वामनस्त्वभूत्॥
जयन्ती वामनाख्या सा सैवोपोष्या नरोत्तमैः।
सर्व्वपापप्रशमनी सर्व्वकामप्रदायिनी॥

एकादश्यां भवेद्योगो द्वादश्याः श्रवणस्य च ।
पूर्वाह्णे वाथ मध्याह्ने सा तिथिर्महती स्मृता ॥

श्रवणद्वादशी ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

मासि भाद्रपदे शुक्ला द्वादशी श्रवणान्विता ।
महती द्वादशी ज्ञेया उपवासे महाफला ॥
सङ्गमे सरितां पुण्ये सुस्नातस्तामुपोषितः ।
अयत्नादेव चाप्नोति द्वादशद्वादशीफलम् ॥
बुधश्रवणसंयुक्ता सैव च द्वादशी भवेत् ।
अत्यन्तमहती यस्यां सर्वं कृतमथाक्षयम् ॥
स्वर्गं समासाद्य चिरञ्च भोगान्
भुक्त्वा महेन्द्रोपमदेवतुल्यः ।
मानुष्यमासाद्य भवत्यरोगो
धनान्वितो धर्मपरो मनस्वी ॥
श्रवणर्क्षसमायुक्ता द्वादशी यदि लभ्यते ।
उपोष्या द्वादशी तत्र त्रयोदश्यान्तु पारणम् ॥

"एकादशीम्" इत्यादि "देवताहरिः" इति पूर्वमुक्तम् ।

भविष्योत्तरेऽपि,—

निषिद्धमपि कर्त्तव्यं त्रयोदश्याञ्च पारणम् ।
द्वादश्याञ्च निराहारो वामनं पूजयाम्यहम् ॥ इत्यादि ।

वह्निपुराणे,— यथोक्तं नियमं कुर्यादेकादश्यामुपोषितः ।
दन्तकाष्ठं प्रभक्ष्यादौ वाग्यतो नियतेन्द्रियः ॥

श्रवणद्वादशीयोगे समुपोष्य जनार्द्दनम्।
अर्च्चयित्वा विधानेन अन्नं भवेत्परेऽहनि॥

मात्स्ये,— रात्रौ च श्रवणेनैव यदा चैककलां स्पृशेत्।
सा तिथिः सर्वपुण्या स्यात्तत्रतद्याचयं भवेत्॥

तथा,— दानं दत्वा द्विजातिभ्यो वियोगे पारणं ततः।
वियोगे श्रवणद्वादशीव्यपगमे, इदं शक्तविषयम्।
अथ हरिभक्तिविलासकारिका वैष्णवानाम्,—

द्वादश्यां तु भवेद्योगः श्रवणस्य दिवैव हि।
अत्रोपवासः कर्त्तव्यो वैष्णवैः सर्वदापि च॥
उदयव्यापिनीं कुर्यात् श्रवणद्वादशीं सदा।
आचार्य्याः केचिदिच्छन्ति केचिन्नेच्छन्ति चापरे॥
मुहूर्त्तत्रितयं वापि मङ्गलाम्यमथापि वा। इति।

विष्णुधर्मे,— नभस्यशुक्लद्वादश्यां नक्षत्रं श्रवणं यदि।
तस्यां तीर्थेषु यत्स्नानं तदनन्तफलं लभेत्॥

देवपूजादिसहस्रगुणितमित्यर्थम्। इयं श्रवणद्वादशी फाल्गुन-चैत्रान्यतरकृष्णपक्षेऽपि भवति। तथा च नारदीये,—

शुक्ला वा यदि वा कृष्णा द्वादशी श्रवणान्विता।
तयोरेवोपवासश्च त्रयोदश्यां तु पारणम्॥

अथ विष्णुशृङ्खला।

मात्स्ये,— द्वादशी श्रवणर्चक्ष स्पृशेदेकादशीं यदि।
स एव वैष्णवो योगो विष्णुशृङ्खलसंज्ञितः॥
तस्मिन्नुपोष्य विधिवन्नरः सक्षीणकल्मषः।

हरिवंशे शक्रकेशवसंवादे,—

नराश्चाश्चैव मासैव ध्वजाकारासु यष्टिषु ।
महेन्द्रं वाप्युपेन्द्रञ्च पूजयन्तु महीतले ॥
ये लावयोः स्थिरे वृत्ते महेन्द्रोपेन्द्रसंज्ञिते ।
मानवाः प्रणमिष्यन्ति तेषां नास्त्यनयागमः ॥

भीमद्वादशी ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

मृगशीर्षे शशधरे माघे मासि प्रजापते ।
एकादश्यां सिते पक्षे सोपवासो जितेन्द्रियः ॥
द्वादश्यां षट्तिलाचारं कृत्वा पापात् प्रमुच्यते ।
तिलोद्वर्त्ती तिलस्नायी तिलहोमी तिलोदकी ॥
तिलदाता च भोक्ता च षट्तिली नावसीदति ।
यस्तु षट्तिली भूत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ .
त्रिंशद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ।

अस्यां तैलग्रहणे दोषः, पाद्मे,—

उपोष्यैकादशीं माघे तैलाभ्यङ्गः कृतस्त्वया ।
द्वादश्यां प्राग्भवे देव तेन व्याघ्रमुखो भवान् ॥
प्राग्भवे पूर्वजन्मनि ।

इयं वराहद्वादशी ।

बृहन्नन्दिकेश्वरपुराणे,—

माघे तु शुक्लद्वादश्यां लग्ने कर्कटसंज्ञके ।
आविरासीद्महाप्राज्ञ आविरात् क्रोड़रूपधृक् ॥

यज्ञमूर्त्तिः स विज्ञेयो देवो नारायणः स्वयम् ।

पूजाविधिः कल्पतरौ द्रष्टव्यः । इति वराहद्वादशी ॥

अथ त्रयोदशी ।

अत्रापराह्णवेधः,—

त्रयोदशी प्रकर्त्तव्या या भवेदापराह्णिकी ।

इति स्कान्दोक्तेः ।

षष्ठ्यष्टम्यमावास्या कृष्णा चैव त्रयोदशी ।

एताः परयुताः पूज्याः पराः पूर्वेण संयुताः ॥

पराः सप्तम्यादयः इति निगमोक्तेः । कृष्णा परविद्धा ग्राह्या, अत्र कृष्णोपादानात् शुक्ला पूर्वविद्धा ग्राह्या ।

त्रयोदशी प्रकर्त्तव्या द्वादशीसहिता विभो ।

इति ब्रह्मवैवर्त्ते, सामान्योक्तेश्च ।

यदा तु कृष्णपक्षे परविद्धा न लभ्यते, तदा पूर्वविद्धापि ग्राह्या ।

एकादशी तृतीया च षष्ठी चैव त्रयोदशी ।

पूर्वविद्धा तु कर्त्तव्या यदि न स्यात्परेऽहनि ॥

इति वशिष्ठोक्तेः ।

इति त्रयोदश्याः साधारणनियमाः ॥

कामदेवत्रयोदशी ।

भविष्ये,— चैत्रशुक्लत्रयोदश्यां मदनं दमनात्मकम् । इत्यादि ।

दमनो, दमनवृक्षः ।

एवं यः कुरुते पूजामनङ्गस्य महात्मनः ।

भवन्ति नापदस्तस्य तस्मिन्नब्दे कदाचन ॥

भवनसंग्रहे,— मदनस्य चयोदश्यां मदनं चन्दनात्मकम्।
कृत्वा संपूज्य यत्नेन वीजयेद्व्यजनेन तु ॥
ततः संधुचितः कामः पुत्रपौत्रसमृद्धिदः ॥
संधुचितः प्रापितः।
व्रतानन्दसंग्रहे,— कामदेवः त्रयोदश्यां पूजनीयो यथाविधि।
रतिप्रीतिसमायुक्तोऽप्यशोकमणिभूषितः ॥
ततः प्रातः समुत्थाय स्नात्वा कलसवारिणा।
परं सौभाग्यमाप्नोति कामाद्याप्नोति पुष्कलान् ॥
तिथिद्वैधे इयं पूर्वविद्धैव, शुक्लत्रयोदशीत्वात्।
कृष्णाष्टमी हरक्तुत्या सावित्रीवटपैतृकी ॥
अनङ्गत्रयोदशी रम्भा उपोष्याः पूर्वसंयुताः ॥
इति संवर्त्तोक्तेश्च। वटशब्देन व्रतं, पैतृकी तिथिः अमावास्या।
तथा च सावित्रीव्रतामावास्या इति कालादर्शे।
अपरानङ्गत्रयोदशी, भविष्ये,—"मार्गशीर्षेऽमले पक्षे" इत्युपक्रम्य
अनङ्गेन कृता होषा तेनानङ्गत्रयोदशी।
अत्रापि पूर्ववद्व्यवस्था।

इति अनङ्गत्रयोदशी।

अथ चतुर्दशी।

तत्र शुक्लोत्तरविद्धा ग्राह्या,
शुक्ला चतुर्दशी ग्राह्या परविद्धा सदाव्रते।
इति व्यासोक्तेः।
शुक्लपक्षेऽष्टमी चैव शुक्लपक्षे चतुर्दशी।

पूर्वविद्धा न कर्त्तव्या कर्त्तव्या परसंयुता ॥

इति निगमोक्तेश्च ।

कृष्णा तु पूर्वविद्धैव,

कृष्णपक्षेऽष्टमी चैव कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।

पूर्वविद्धैव कर्त्तव्या परविद्धा न कर्हिचित् ॥

इति आपस्तम्बोक्तेः ।

यत्तु स्कान्दे,— चतुर्दशी च कर्त्तव्या त्रयोदश्या युता विभो ।

मम भक्तैर्महावाहो भवेद्या मापराह्निकी ॥

इति शिवचतुर्दशीविषयम्, मम भक्तैरिति ईश्वरोक्तलिङ्गात् । माधवाचार्यास्तु "चैत्रश्रावणचतुर्दश्यौ शुक्लेऽपि रात्रियोगिन्यौ" ग्राह्ये ।

मधुश्रवणमासस्य शुक्ला या तु चतुर्दशी ।

सा रात्रिव्यापिनी ग्राह्या परा पूर्वाह्णगामिनी ॥

इति बौधायनोक्तेरित्याहुः ।

परा, मासान्तरवर्त्तिनी शुक्लचतुर्दशी ।

इति चतुर्दश्याः साधारणनियमाः ।

दमनकचतुर्दशी ।

स्कान्दे,— मधुमासेऽपि संप्राप्ते शुक्लपक्षे चतुर्दशी ।

प्रोक्ता दमनभञ्जीति सिद्धिदा च महोत्सवा ॥

तथा,— पूजयिष्यन्ति ये मर्त्याः मदङ्गभवपल्लवैः ।

ते यान्ति परमं स्थानं दमनस्य प्रभावतः ॥

इयं शुक्लापि पूर्वविद्धा ग्राह्या,

सर्वा चतुर्दशी पूज्या युक्ता पूर्णेन्दुना सह।
अपूज्या पूर्णिमायुक्ता मधौ शुक्ला चतुर्दशी॥
इति वायवीयोक्तेः(१)।

लैङ्गे,— अदत्वा दमनं चैत्रे भक्त्या पूजने भवेत्।
तथा,— अदत्वा च सदोद्वेगो जायते निश्चितं मुने।
दत्वा लक्षाश्वमेधस्य लभते वाञ्छितं फलम्॥
इति दमनकचतुर्दशी।

नरसिंहचतुर्दशी।

शुक्लपक्षे चतुर्दश्यां मासि माधवसंज्ञके।
प्रादुर्भूतो नृपव्याघ्रः तस्मात्तां समुपोषयेत्॥
अनङ्गेन समायुक्ता न सोपोष्या चतुर्दशी।
पूर्णायुक्तान्तु तां कुर्य्यान्नरसिंहस्य तुष्टये॥
यः करोति नरो मोहात् कामविद्धां चतुर्दशीम्।
धनापत्यैर्वियुज्येत तस्मात्तां परिवर्जयेत्॥
चतुर्दशी न वर्त्तेत सायङ्काले दिनद्वये।
परैव वर्त्तते वापि कर्त्तव्या सा तदैव तु॥
स्पृशेत्परदिने चेत्सा सायङ्काले चतुर्दशी।
कर्त्तव्या त्वन्यथा पूर्वा नरसिंहप्रिया तिथिः॥
इत्यादिवाक्यात् परदिने सायङ्काले चतुर्दशीस्पर्शाभाव एव पूर्वविद्धा ग्राह्या अन्येषु पक्षेषु परविद्धैव।
इति नृसिंहचतुर्दशी।

(१) माधवीयोक्तेः।

अनन्तव्रतचतुर्दशी ।

भविष्योत्तरे,— ततः शुक्लचतुर्दश्यामनन्तं पूजयेद्धरिम् ।
तथा,— सर्वकामप्रदं नृणां स्त्रीणाञ्चैव युधिष्ठिर ।
शुक्लपक्षे चतुर्दश्यां मासि भाद्रपदे शुभे ॥
तस्यानुष्ठानमात्रेण सर्वपापं प्रणश्यति ।
तिथिद्वैधे पूर्वविद्धा ग्राह्या शुक्लचतुर्दशीत्वात् ।
अत्र सर्वत्र त्रिमुहूर्त्तव्याप्त्यैव व्यवस्था(१) ।

"पूर्वाह्णो वै देवानां" इति श्रुत्या दैवकृत्ये विहितस्य पूर्वाह्णस्य कर्मकालत्वेऽपि "दैवे चौदयिकी ग्राह्या" इति वाक्यात् चौदय-त्रिमुहूर्त्तव्याप्तेरेवात्र प्राप्तत्वात् । "त्रिमुहूर्त्ताभावे समाचाराद् द्विमुहूर्त्तापि ग्राह्या" इति माधवीये यल्लिखितम्, तदस्मद्देशाचार-विरोधान्नाद्रियते ।

मध्याह्ने भोज्यवेलायां समुत्तीर्य्य सरित्तटे ।
शिला ददर्श सा स्त्रीणां समूहं रक्तवाससाम् ॥
चतुर्दश्यामर्चयन्तं भक्त्या देवं पृथक् पृथक् ।

इति लिङ्गान्मध्याह्नः कर्मकाल इति केचित्, तन्न । प्रमाणान्तरसत्वे लिङ्गस्योपोद्बलकत्वं, नात्र प्रमाणान्तरमस्तीति लिङ्गस्य दौर्बल्यात् ।

तिथितत्त्वकारा अपि "दैवकृत्ये विहितस्य पूर्वाह्णस्य विध्यसम-

(१) अत्र सर्वतिथिषत्रिमुहूर्त्तव्याप्त्यैव व्यवस्था ।

मिथ्याभूतार्थवादेन बाधायोगात्। किन्तु तस्यैव गौणकालत्वबोधकं तत्" इत्याहुः। तथा च सोदयत्रिमुहूर्त्तव्याप्तिरेव ग्राह्या।

इति अनन्तव्रतचतुर्द्दशी।

अघोरचतुर्द्दशी।

भविष्योत्तरे,— भाद्रे मासि सिते पक्षे अघोराख्या चतुर्द्दशी।
तामुपोष्य नरो याति शिवलोकमयत्नतः॥

तिथिद्वैधे पूर्ववत् परविद्धा ग्राह्या।

इति अघोरचतुर्द्दशी।

चित्राकृष्णचतुर्द्दशी अलभ्ययोगेषु लेख्या।

पाषाणचतुर्द्दशी।

देवीपुराणे,— वृश्चिके शुक्लपक्षे तु या पाषाणचतुर्द्दशी।
तस्यामाराधयेद्गौरीं नक्तं पाषाणभोजनैः॥
ऐश्वर्य्यसौख्यसौभाग्यरूपाणि प्राप्नुयान्नरः।

पाषाणाकारः पिष्टकः पाषाणशब्देनाच उक्तः, कर्मकालोऽत्र नक्तम्। नक्तमिति विधिसमभिव्याहारात्। दिनद्वयेऽपि नक्ते चतुर्द्दशीसत्त्वे परेद्युर्मतम् शुक्लचतुर्द्दशीत्वात्। वृश्चिकपदेन मार्गशीर्षो मासः, अन्यथा शुक्लपक्षनियमो न स्यात्। इति।

रटन्त्याख्या चतुर्द्दशी।

यमः,— माघे मास्यसिते पक्षे रटन्त्याख्या चतुर्द्दशी।
तस्यामुदयवेलायां स्नातो नावेक्षते यमम्॥

उदयवेला अरुणोदयकालः।

तथा च वाराहे,—

अरुणोदयवेलायामारटन्त्यपि नित्यशः ।
नियुक्ता विष्णुना सर्वाः कस्य पापं पुनीमहे ॥
यां काञ्चित्सरितं प्राप्य कृष्णपक्षे चतुर्द्दशीम् ।
यमुनायां विशेषेण नियतस्तर्पयेत् पुमान् ॥
यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च ।
वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च ॥
दध्नोदराय दग्धाय प्रेताधिपतये नमः ।
पाशिने चित्रगुप्ताय रौद्रायौदुम्बराय च ॥
एकैकस्य तिलैर्मिश्रान् दद्यात्त्रींस्त्रीन् जलाञ्जलीन् ।
सम्वत्सरकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥

अरुणोदयकाले दिनद्वयेऽपि चतुर्द्दश्या व्याप्तौ पूर्वदिनारुणोदय एव स्नानम्, कृष्णचतुर्द्दशीत्वात्, माघकृष्णमात्स्यन्यायाच्च ।

तत्र स्नानमन्त्रः ।

माघमासे रटन्त्यापः कृष्णपक्षे चतुर्द्दशीम् ।
ब्रह्मघ्नं वा सुरापं वा कं पतन्तं पुनीमहे ॥

इति रटन्तीचतुर्द्दशी ।

शिवरात्रिव्रतम् ।

तत् नित्यं काम्यं च, तथाचाकरणे प्रत्यवायः,

स्कान्दे,— परात्परतरं नास्ति शिवरात्रिः परात्परम् ।
न पूजयति भक्त्येशं रुद्रं त्रिभुवनेश्वरम् ॥
जन्मजन्मसहस्रेषु भ्रमते नात्र संशयः ।

वीसापि स्कान्दे,—

वर्षे वर्षे महादेवी नरो नारी पतिव्रता।

शिवरात्रौ महादेवं भक्त्या कामं प्रपूजयेत्॥

नित्यनियमशब्दावपि स्कान्दे,—

माघकृष्णचतुर्दश्यां यः शिवं संशितव्रतः।

मुमुक्षुः पूजयेन्नित्यं स लभेदीप्सितं फलम्॥

अर्णवो यदि वा शुष्येत् क्षीयेत हिमवानपि।

मेरुमन्दरलङ्काश्च श्रीशैलो विन्ध्य एव च॥

चलन्त्येते कदाचिद्वै निश्चलं हि शिवव्रतम्॥ इति।

काम्यं च फलश्रवणात्। "ईप्सितं फलं" इति पूर्वं सामान्येनोदाहृतम्।

पुनः स्कान्दे बहूनि फलान्युक्त्वा,—

सर्वान् भुक्त्वा महाभोगानन्तलं प्रजायते। इति।

अत्रोपवासः पूजाजागरणं चेति त्रयं प्रधानम्।

तथाच स्कान्दे,—उपवासप्रभावेन तथाचैवाच जागरात्।

शिवरात्रौ तथा शम्भो लिङ्गस्यापि प्रपूजनात्॥

अक्षयान् लभते कामान् शिवसायुज्यमाप्नुयात्।

तत् मह्मखण्डे शैवे च,—

स्वयं च लिङ्गमभ्यर्च्य सोपवासः स जागरः।

अजानन्नपि निष्पापो निषादो गणतां गतः॥

व्याघ्रभीत्या विल्ववृक्षारूढो निषादः तदधःस्थशिवलिङ्गोपरि विल्वपत्रपतनात् जागरादुपवासाच्च व्रतफलमवापेति तस्यार्थः।

"एवं च सति यत् स्कान्दे केवलोपवासः, केवलजागरणम्, केवल-पूजनम्, चोक्तम्, तत् वैश्वानरविद्यान्यायेन चतुष्टयानुवादकत्वेन उपपद्यते" इति माधवाचार्याः। आचारादेकादशीवत् केवलोपवा-सोऽपि दृश्यते,

एकेनैवोपवासेन ब्रह्महत्यां व्यपोहति।

इति लैङ्गोक्तेः

उपवासासमर्थौ तु स्मृतिः,—

अथवा शिवरात्रिं तु पूजाजागरणैर्नयेत्।

इत्ययं पक्षोऽनुकल्पत्वेन ग्राह्यः। नरमात्राधिकारिकमेव व्रतं द्वादशाब्दात्मकं चतुर्दशाब्दात्मकं वा काम्यं स्यात् इति ईशान-संहितायामुक्तम्,—

एवमेतत् व्रतं कुर्य्यात् प्रतिसंवत्सरं व्रती।
द्वादशाब्दिकमेतस्मात् चतुर्विंशाब्दिकं तथा॥
सर्वान् कामानवाप्नोति प्रेत्य चेह च मानवः।
शिवरात्रिव्रतं नाम सर्वपापप्रणाशनम्॥
आचाण्डालमनुष्याणां भुक्तिमुक्तिप्रदायकम्।

स्कान्दे,— ततो रात्रौ च कर्त्तव्यं शिवप्रीणनतत्परैः।
प्रहरे प्रहरे स्नानं पूजा चैव विशेषतः॥

शैवे,— कुर्य्यात् पञ्चामृतैः स्नाप्य यामे यामे समार्चनम्।
प्रहरे प्रहरे देवि दद्यादर्घमनुत्तमम्॥

इत्यादिविधिस्तु तत्रैव द्रष्टव्यः। स विधिः काम्ये स्वयमं कार्य्यः।

अथ कालः ।

ईशानसंहितायाम्,—

माघकृष्णचतुर्दश्यां महादेवो महानिशि ।
शिवलिङ्गतयोद्भूतः कोटिसूर्यसमप्रभः ॥
तत्कालव्यापिनी ग्राह्या शिवरात्रिव्रते तिथिः ।
अर्द्धरात्रादधश्चोर्द्धं युक्ता यत्र चतुर्दशी ॥
तत्तिथावेव कुर्वीत शिवरात्रिव्रतं व्रती ।

इति बहून्यपराणि वाक्यान्युक्त्वा "महानिशान्विता यत्र तत्र कुर्य्यादिदं व्रतम्" इत्युपसंहृतम् । एवं नारदीयसंहितादावपि निशीथ उक्तः ।

महानिशालक्षणमाह ।

देवलः,— महानिशा द्वे घटिके रात्रेर्मध्यमयामयोः । इति ।

घटिकाच दण्डः । इति निशीथः कर्मकालः ।

प्रदोषोऽपि वायवीये,—

त्रयोदश्यस्तगे सूर्य्ये चतसृषु च नाड़िषु ।
भूतविद्धा तु या तत्र शिवरात्रिव्रतं चरेत् ॥

स्मृत्यन्तरेऽपि,—प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या शिवरात्रिचतुर्दशी ।
रात्रौ जागरणं यस्मात्तस्मात्तां समुपोषयेत् ॥

तथाच प्रदोषनिशीथयोरुभयोरपि प्राधान्यम् ।

एवं सति तिथिद्वैधे पूर्व्वेद्युः प्रदोषनिशीथोभयव्याप्तौ पूर्व्वेद्युरेव व्रतम् ।

तथाच स्कान्दे,— त्रयोदशी यदा देवि दिनभुक्तिप्रमाणतः ।
जागरे शिवरात्रिः स्यान्निशि पूर्णा चतुर्दशी ॥

दिनभुक्तिः अस्तमयसमयः। परेद्युरेवोभयव्याप्तौ परेद्युरेव। तथाच कामिके,—

निशाद्वये चतुर्दश्यां पूर्वा त्याज्या परा शुभा।

दिनद्वयेऽपि प्रदोषनिशीथोभयव्याप्तिरुभयोर्व्याप्त्यभावश्च न सम्भवति, यामद्वयस्य वृद्धिक्षययोरभावात्। पूर्वेद्युर्निशीथव्याप्तिः। परेद्युः प्रदोषव्याप्तिश्चेत् पूर्वेद्युः। "श्रावणी दुर्गनवमी" इत्याद्युक्तेः।

अर्द्धरात्रात्पुरस्ताच्चेज्जयायोगो यदा भवेत्।

पूर्वविद्धैव कर्त्तव्या शिवरात्रिः शिवप्रियैः॥

इति पुराणान्तरोक्तेश्च।

महतामपि पापानां दृष्टा वै निष्कृतिः पुरा।

न दृष्टा कुर्वतां पुंसां कुहूयुक्तां शिवां तिथिम्॥

इति स्कान्दशैवयोर्दर्शयोगनिषेधाच्च।

पूर्वेद्युः प्रदोषव्याप्तिर्नास्ति, निशीथव्याप्तिरपि नास्ति, परेद्युः प्रदोषमात्रव्याप्तिश्चेत्, परेद्युरेव।

जयाप्रयुक्तां न तु जातु कुर्यात्

शिवस्य रात्रिं प्रियकृच्छिवस्य।

इति वक्ष्यमाणपुराणान्तरोक्तेः(१)।

यदा पूर्वेद्युः प्रदोषव्याप्तिर्नास्ति, परेद्युः क्षयवशात् प्रदोषव्याप्तिरपि नास्ति, तदा पूर्वेद्युः उभयव्याप्त्यभावेऽपि निशीथव्याप्तिः सद्भावात् जयायोगाच्च।

---

(१) वक्ष्यमाणपराशरोक्तेः।

जयन्ती शिवरात्रिश्च कार्ये भद्राजयान्विते । इत्युक्तेश्च ।
ननु,— त्रयोदश्यां यदा रात्रौ याममेकं चतुर्द्दशी ।
उपोष्या सा महापुण्या शम्भुरेवमभाषत ॥

इति शैवोक्तेः,

भक्त्या रात्रौ प्रकर्त्तव्यो गीतवाद्यैः प्रजागरः ।
अखिलायां त्रयोदश्यामन्ते स्याद्येचतुर्द्दशी ॥

इत्युक्तेश्च ।

पूर्व्वोक्तवेधकालादन्योऽपि वेधकालोऽस्ति इति चेत् । नैवम् । अत्र चतुर्थ्यामे, अन्ते वा यदा त्रयोदश्यां चतुर्द्दशीयोगो प्राप्तः, तदा किं वक्तव्यम्, अर्द्धरात्रे त्रयोदशीयोग इति, अन्ते वेध[1] उक्तो न तु भेदाभिप्रायेण । ननु तद्वाक्यानन्तरं "महतामपि पापाना"मित्यादिना दर्शयोगनिन्दोपलब्धेः तादृशस्थले एतद् ग्राह्यमिति चेत् न ।

अर्द्धरात्रयुतां यत्र माघकृष्णचतुर्द्दशीम् ।
शिवरात्रिव्रतं कुर्यात्सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥
सूर्य्यास्ते नवनाडीषु भूतविद्धा त्रयोदशी ।
शिवरात्रिव्रतं तत्र कुर्य्याज्जागरणं तथा ॥
भवेद्यत्र त्रयोदश्यां भूतव्याप्ता महानिशा ।
शिवरात्रिव्रतं कुर्य्यात् ॥

इत्यादिषकवाक्येषु अर्द्धरात्रस्य प्रदोषस्य वा कालत्वेन उक्तत्वात् । अर्द्धरात्रे प्रदोषे वा त्रयोदश्यभावेऽपि तद्ग्रहणे "दया-

(१) अन्तवेध ।

प्रयुक्तां न तु जातु कुर्यात्" इत्यादिवक्ष्यवाक्यानामनवकाशत्वेन बलवत्त्वमित्यलमतिविस्तरेण ।

चिस्पृश्यां तु फलाधिक्यं, पुराणे,—

त्रयोदशी कलाप्येका मध्ये चैव चतुर्दशी ।
अन्ते चैव सिनीवाली त्रिस्पृश्यां शिवमर्चयेत् ॥

वारादियोगे तु स्कान्देशानसंहितयोः,—

माघकृष्णचतुर्दश्यां रविवारो यदा भवेत् ।
भौमो वाथ भवेद्देवि कर्त्तव्यं व्रतमुत्तमम् ॥
शिवयोगस्य योगो हि तद्भवेदुत्तमोत्तमम् ।

पारणे तु विशेषः ।

यदा पूर्वेद्युरुपवासः, तदा चतुर्दश्यामेव पारणं, तथाच स्कान्दे,—

उपोषणं चतुर्दश्यां चतुर्दश्यां च पारणम् ।
कृतैः सुकृतलक्षैश्च लभ्यते वाथवा न वा ॥
ब्रह्मा स्वयं चतुर्वक्त्रैः पञ्चवक्त्रैस्तथाप्यहम् ।
त्रिवर्षे त्रिवर्षे फलं तस्य शक्तो वक्तुं न पार्वति ॥
ब्रह्माण्डोदरमध्ये तु यानि तीर्थानि सन्ति वै ।
संस्थितानि भवन्तीह भूतायां पारणे कृते ॥
तिथीनामेव सर्वासामुपवासव्रतादिषु ।
तिथ्यन्ते पारणं कुर्याद्विना शिवचतुर्दशीम् ॥

एतत्प्रकरण एव शिवपुराणे,—

तिथ्यन्ते पारणं कुर्याद् यामत्रयसमापने ।

अन्यथा पारणं प्रातरन्यतिथ्युपवासवत् ॥

इत्युक्ता पुनः पश्चादुक्तं, "तिथीनामेवसर्वासां" इत्यादि पूर्ववदुक्तम्। तथाच यामत्रयमतिक्रम्य चतुर्द्दशीसत्त्वे पारणफलं न यामत्रयमध्ये। तथाच एतयोर्विशेषवाक्ययोरुभयोरपि सावकाशत्वमेव।

एतेन एतयोः सामान्यविशेषभावं कल्पयित्वा तिथितत्त्वकारैर्यल्लिखितं तत् शैववाक्यानामकसनकृतमेवेति परास्तमेव। अशक्तस्य तु उत्सवान्तविधिना पूर्वाह्ले पारणे न फलं, न दोषोऽपि। श्राद्धाधिकारिणा तु नित्यस्य दर्शश्राद्धस्याकरणे प्रत्यवायात्, तत्कालाविरोधेन यामत्रयोर्द्धं चतुर्द्दशीतिथिलाभे तत्पारणं कार्य्यम्। अन्यथा दर्श एव, गुणफलकामनाया नित्याविरोधेन कार्य्यत्वात्। "इदं शिवरात्रिव्रतं वैष्णवैरपि अवश्यं कार्य्यं" इति हरिभक्तिविलासकाराः।

तथाच पाद्मे प्रतखण्डे,—

सौरो वा वैष्णवो वान्यो देवतान्तरपूजकः।

न पूजाफलमाप्नोति शिवरात्रिवहिर्मुखः॥

श्रीभगवदुक्तिः,—

नराः परतरं यान्ति नारायणपरायणाः।

न ते तत्र गमिष्यन्ति ये द्विषन्ति महेश्वरम्॥

इत्यादि यक्तशवाक्यानि लिखित्वा हरिभक्तिविलासकारैर्यवक्ष्याय कारिका कृता,—

शुद्धोपोष्या च सा मर्वैर्विद्धाप्यावेचतुर्द्दशी।

प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या तत्राप्याधिक्यमागता॥

प्रदोषश्च चतुर्नाड्यात्मको(१)ऽभिज्ञजनैर्मतः ।
प्रदोषव्यापिनी ग्राह्येत्युपोष्यं प्रथमं दिनम् ॥
नोपोष्या वैष्णवैर्विद्धा सप्तमीति च सतां मतम् ।

यत् उक्तम्,— शिवरात्रिव्रतं भूतं कामविद्धं विवर्जयेत् ।

अतएवोक्तं पराशरेण,—

माघासितं भूतदिनं हि राजन्
उपैति योगं यदि पञ्चदश्या ।
जयाप्रयुक्तां न तु जातु कुर्यात्
शिवस्य रात्रिं प्रियकृच्छिवस्य ॥

योगश्चोक्तो लोगाक्षिणा,—

त्रिमुहूर्त्तो भवेद्योगो वेधो मौहूर्त्तिकः स्मृतः ।
शिवरात्रौ च कर्त्तव्यं नियमेन त्रयं बुधैः ॥
उपवासो महादेव पुजा जागरणं निशि ।

स्कान्दे,— कश्चित् पुण्यविशेषेण व्रतहीनोऽपि यः पुमान् ।
जागरं कुरुते तत्र स रुद्रसमतां व्रजेत् ॥

पुनः शिवकृष्णभेदे बहुदोषानुक्ता संग्रहकारिकाप्युक्ता(२) ।

कार्य्यं गुणावतारत्वैनैक्याद्रुद्रस्य वैष्णवैः ।
वैष्णवाग्रतया श्रैष्ठ्यात् सदाचाराच्च तद्व्रतम् ॥

यत्तु,— चतुर्थस्कन्धदृष्टात् नैके वाञ्छन्ति तद्व्रतम् ।

इति कारिकां कृत्वा श्रीभागवतचतुर्थस्कन्धे भृगुशापे उदाहृतम् ।

---

(१) चतुर्नाड्यधिको । (२) संग्रहकारिका कृता ।

भवमतधरा ये च ये च तान् समनुव्रताः।
पाषण्डिनस्ते भवन्तु सच्छास्त्रपरिपन्थिनः॥

इति, स्वस्वाचारस्यादेव "नैवेवाञ्छन्ति" इत्युक्तम्। वयं न वाञ्छाम इति नोक्तम्। तचास्वाचारस्यैवौर्ज्ञं लिख्यते। भवमतं शिवरात्र्यादिकं इति चेदर्थः स्यात्, तदा भवमतकरा इत्येवोक्तं स्यात्, न तु भवमतधरा इति। प्रकृतार्थस्तु भवस्य मतानि श्मशान-वासास्थिमालासर्पधारणादिनियमान् ये दधते, तांश्च येऽनुगताः ते पाषण्डिनोभवन्तु इति।

अतएव "सच्छास्त्रपरिपन्थिनः" इति विशेषणम्। शिव-रात्रिकरणे सच्छास्त्रपरिपालनमेव, न सर्वथा परिपन्थित्वम्। अन्यथा शिवरात्रिव्रताकरणे दोषप्रतिपादकानां वैष्णवग्रन्थोक्तानां बहुवाक्यानामनवकाश एव स्यात्, इति दिक्। केवलम्,

द्रव्यमन्नं फलं तोयं शिवस्वं न पिवेत् क्वचित्।
निर्माल्यं नैव लङ्घेत कूपे सर्वं विनिक्षिपेत्॥
इति पाद्मोक्तेः, तथा कार्य्यम्।

इति शिवरात्रिनिरूपणम्।

अथ वैचकृष्णचतुर्दशी।

शतानन्दसंग्रहे,—

वैचकृष्णचतुर्दश्यां यः स्नायाच्छिवसन्निधौ।
गङ्गायां च विशेषेण न स प्रेतोऽभिजायते॥

मदनचतुर्दशी तु अस्मद्देशीयप्राचीनाचार्य्यैरश्लीलकथनस्याति-निषिद्धत्वात् तन्मते तस्यैव प्राधान्यादलिखितम्।

मदनपर्वाकरणदोषवाक्यस्य मदनचयोदशीकरणेनैव चारितार्थ्यमिति, तथाच तत्समाचारो गौड़ानामेव । इति ।

सुहीचतुर्दशी ।

राजमार्त्तण्डे,—

धवलितकलशन्यस्तरक्तपताका सुही भवने ।
चैचाश्रितभूतदिने पापस्तं दूरतोऽभिधत्ते(१) ॥

चैचकृष्णचतुर्दश्यां पिष्टादिभिः शुक्लीकृतघटे रक्तपताकायुक्तां सुहीशाखां गृहोपरि स्थापयेत् ।

इति चतुर्दशीप्रकरणम् ।

अथ पञ्चदशी ।

सा च द्विविधा, पौर्णमासी अमावास्या चेति । तत्र "चैचशुक्लादिका मासा" इत्युक्तेस्तत्रादौ पौर्णमासी निर्णीयते, सा च उपवासे पूर्वविद्धा ग्राह्या, "चतुर्दश्या च पूर्णिमा" इति युग्मोक्तेः। व्रते तु परविद्धा ग्राह्या ।

तथा च ब्रह्मवैवर्त्ते,—

भूतविद्धा न कर्त्तव्या अमावास्या च पूर्णिमा ।
वर्जयित्वा मुनिश्रेष्ठ सावित्रीव्रतमुत्तमम् ॥

एवं च सति,—

एकादश्यष्टमी षष्ठी पौर्णमासी चतुर्दशी ।
अमावास्या तृतीया च ता उपोष्याः परान्विताः ॥

---

(१) दूरतोधत्ते ।

इति हृद्दस्युक्ति मतपरैवेति शेषम्।

अस्मद्देशीयवङ्गनिबन्धकारैर्लिखितोऽयं प्रकारः।

यमः,— यथान्ते स्रोतसि स्नायात्तेन नायाति मत्पुरम्। इति।

स्कान्दे, - पौर्णमासीषु चैतासु मासर्क्षसहितासु च।

एतासां स्नानदानाभ्यां फलं दशगुणं स्मृतम्॥

वैशाखीं प्रकृत्य यमः,—

गौरान् वा यदि वा कृष्णान् तिलान् क्षौद्रेण संयुतान्।

प्रीयतां धर्मराजेति पितृदेवांश्च तर्पयेत्॥

यावज्जन्मकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति।

अब्दायुतं च सन्तिष्ठेत् स्वर्गलोके न संशयः॥

देवस्नानं तु यात्राप्रकरणे लेख्यम्। आषाढ्यादिषु दानाकरणे दोषः। तथा च रामायणे,—

आषाढी कार्त्तिकी माघी तिथयः पुण्यसम्भवाः।

अप्रदानवतो यान्तु यस्यार्योऽनुमते गतः॥

तासु दानादौ फलं महाभारते,—

आकामावैषु यत् श्राद्धं यच्च दानं यथाविधि।

उपवासादिकं यच्च तदनन्तफलं स्मृतम्॥

आषाढीकार्त्तिकीमाघीवैशाखीषु च यत् कृतम्।

तदनन्तफलं प्रोक्तं स्नानदानजपादिकम्॥

श्रावणपौर्णमास्यां बलदेवपूजा।

स्मृत्यन्तरे वक्ष्यमाणसुरराविप्रातर्गवादिपूजामुक्त्वा श्रावण्यां यो विकल्प उक्तः स पश्चोऽस्मद्देशे नाद्रियते।

तथाच,—गावो महिष्यः छागाद्याः पूज्याः गोभ्यास्तदा दिने।
पूजनं केचिदिच्छन्ति श्रावण्यां तु गवादीनाम्॥
तथा,— श्रावणी पूर्णिमा यत्र मध्याह्नव्यापिनी यदि।
उत्थाने बलदेवस्य नन्दाविद्धां तु वर्जयेत्॥
खर्वा दर्पा तथा हिंसा नन्दायां पौर्णमीयुता।
उत्थापनं शीरपाणेः कारयेत् पूर्ववासरे॥
यामद्वयं चतुर्द्दश्यां पौर्णमास्यां द्वियामकम्।
पूर्वेऽहनि बलेः पूजा पशुवन्दापना तथा॥
नन्दायुक्तपौर्णमास्यां कृत उत्थापने बलेः।
तत्र रोगी भवेद्विप्रो गावो नश्यन्त्यनेकधा॥
पौर्णमास्यां मनन्दायां यत्र चोत्थाप्यते बलः।
गवां तत्र भवेद्रोगो दुर्भिक्षञ्च तदा भवेत्॥
पाद्मे,— "श्रावणी दुर्गनवमी" इत्यादि।

अत्र मध्याह्नस्य कर्मकालत्वं स्फुटम्। तत्र द्वैधे सर्वेषु पक्षेषु पूर्वदिन एव। नन्दायोगस्य निषिद्धत्वात्, केवलं परदिन एव मध्याह्नव्याप्तौ परदिने कार्य्यम्। पूर्वेद्युः कर्मकाले तद्व्याप्त्यभावात्। तत्र पूजानुष्ठानं तु रौद्रत्वादपराह्ण इति केचित्। तन्न। सर्वदेवानां अम्भकाल एव पूजाविधानात्। किन्तु मध्याह्ने पूजाया असम्भवे रौद्रत्वादपराह्णे करणेऽपि न दोषः॥

उपाकर्मकालः।

याज्ञवल्क्यः,—अध्यायानामुपाकर्म श्रावण्यां श्रवणेन वा।
हस्तेनौषधभावे वा पञ्चम्यां श्रवणस्य वा॥

पौषमासस्य रौहिण्यामष्टकायामथापि वा।
जलान्ते छन्दसां कुर्य्यादुत्सर्गं विधिवद्द्विजः॥

अध्यायानामिति बहुवचनं शाखाभिप्रायम्। तथाच वेद-वाक्यानामुपाकर्माख्यं संस्कारः। औषधीनां प्रादुर्भावे भाद्रपदे मासि सिंहार्के इत्यर्थः। तदैव सर्वौषधीनां प्रादुर्भावात्। हस्तयोगे वा श्रावणस्य शुक्लपञ्चम्या हस्तयोगे वेत्यर्थः। स्मृत्यन्तरे,—

उपाकर्म च कर्त्तव्यं कर्कटस्थे दिवाकरे।
हस्तेन शुक्लपञ्चम्यां श्रावण्यां श्रवणा न चेत्॥

यदा श्रावण्यां श्रवणायोगाभावनिश्चयः, तदा तत्पूर्वतो हस्तशुक्लपञ्चम्यां एतदुभयाभावनिश्चये केवलं श्रावणपूर्णिमायां कुर्य्यादित्यर्थः।

शबरस्वामी,— अध्यायानामुपाकुर्यादिति श्रवणेन वेति सप्तार्थे तृतीयाविभक्तेर्गुणभूतत्वात् श्रवणाया योगेऽयोगेऽपि श्रावणपूर्णिमायामिति मुख्यः कल्प इति। देशोपद्रवाशङ्कायां हस्तपञ्चम्यामिति वहवः॥ स्मृतिमहार्णवे तु,—

संक्रान्तिर्ग्रहणं वापि पौर्णमास्यां यदा भवेत्।
उपाकृतिस्तु पञ्चम्यां कार्य्या वाजसनेयिभिः॥

इति पक्षान्तरम्। उत्सर्गं तु पौषमासस्य रौहिणीयुक्तायां दश्यां कस्याञ्चित्तिथौ अष्टकायां वा कुर्य्यादित्यर्थः।

मनुः,— श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वाप्युपाकृत्य यथाविधि।
युक्तश्छन्दांस्यधीयीत मासान् विप्रोऽर्द्धपञ्चमान्॥

अत्र व्यवस्थितो विकल्पः। छन्दोगव्यतिरिक्तानां श्रावण्यां,

छन्दोगानां भाद्रपूर्णिमायां "अथ प्रौष्ठपद्यां हस्ते वोपाकरणं, पुष्ये चोत्सर्गः" इति गोभिलोक्तेः। छन्दोगानां गोभिलोक्तेष्वधिकारात्।

यत्पारस्करसूत्रे "अर्द्धपञ्चमान्मासानर्द्धषष्ठान् वा"(१) इति पक्षद्वयमुत्सर्गे उक्तम्। तत्प्रथमाध्ययनानन्तरं बोध्यं इति निबन्धकृतः।

तत्र कर्मकालः।

वृद्धप्रचेताः,— भवेदुपाकृतिः पौर्णमास्यां पूर्वाह्ण एव च।

बह्वृचपरिशिष्टे,—

पर्वण्यौदयिके कुर्युः श्रावण्यां तैत्तिरीयकाः।
बह्वृचाः श्रवणे कुर्युर्ग्रहसंक्रान्तिवर्जिते॥ इति।

तैत्तिरीयकपदमुपलक्षणम्। शाखान्तराधिकरणन्यायेन छन्दोगव्यतिरिक्ताः सर्वे पूर्वाह्णे कुर्युः। छन्दोगास्तु अपराह्णे।

अध्यायानामुपाकर्म कुर्यात्कालेऽपराह्णके।
पूर्वाह्णके विसर्गः स्यादिति छन्दोगगोचरम्॥

इति गोभिलोक्तेः।

तत्र तिथिद्वैधे कालादर्शकारिका,—

उपाकर्मणि चोत्सर्गे पौर्णमास्यां परा तिथिः।
षण्मुहूर्त्तकविद्धा स्यादिति वेधो निरूपितः॥

परा तिथिः प्रतिपत्।

षण्मुहूर्त्तकविद्धा द्वादशदण्डविद्धा। उपाकर्मणि, उत्सर्गे, समाप्तौ

(१) सप्तमासान् वा।

च ग्रस्ता स्यादित्यर्थः। "श्रावणी दुर्गनवमी"त्युक्तेरेतद्व्यतिरिक्तपरत्वं, अत्र विशेषविधानात्। केचित्तु दिनद्वये तथात्वे श्रवणायोगा-द्विशेषः। श्रवणायोगाभावे क्षये पूर्वा, वृद्धौ तूत्तरा ग्राह्या। दिनद्वये कर्मकालव्याप्त्यभावे परत्र करणमिति॥

किञ्च मासवृद्धौ प्रजापतिः,—

उपाकर्म च हव्यञ्च कव्यं दुर्गोत्सवं तथा।
उत्तरे नियतं कुर्यात् पूर्वे तन्निष्फलं भवेत्॥

वैशाखादिवृद्धौ तु,—

माधवादिचिके मासि अधिमासो यदा भवेत्।
कर्कटे तु हरेः स्वापः पौर्णमास्यामुपाकृतिः॥

श्रावणादिवृद्धौ तु,—

श्रावणादिचिके मासि अधिमासो भवेद्यदि।
सिंहेऽर्के च हरेः स्वापः श्रावण्यां स्यादुपाकृतिः॥

एवञ्च छन्दोगव्यतिरिक्तानाम्। छन्दोगानां तु मलमास एव।

तथाच शतानन्दसंग्रहे,—

उपाकर्म तथोत्सर्गप्रसवाहोऽष्टकादयः।
मलीम्लुचेऽपि कर्त्तव्याः शेषमन्यद्विवर्जयेत्॥ इति।
पर्वण्यौदयिके कुर्युः श्रावण्यां तैत्तिरीयकाः।
बह्वृचाः श्रवणर्क्षे तु हस्तर्क्षे सामवेदिनः॥ इति।

गृह्यपरिशिष्टे,— श्रवणं तूत्तरं ग्राह्यमुपाकरणकर्मणि।

इति माधवाचार्य्योक्तविमुहूर्त्तवेधेन व्यवस्था।

व्यासः,— श्रवणेन तु यत्कर्म उत्तराषाढ़संयुतम्।
संवत्सरकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति॥
धनिष्ठासहितं कुर्यात् श्रवणं कर्म यद्भवेत्।
तत्कर्म सफलं कुर्य्यादुपाकरणसंयुतम्॥ इति।

"एतदुपाकर्म गुरोः साग्निकस्य एव, होमस्य आदसाध्यत्वात्" इति केचित्। तन्न। एतदेव सतादेशेन विसर्गेष्विति सतादेशशब्दोक्तिर्वेदारम्भे विसर्गशब्दोक्तिः समावर्त्तने उपाकर्महोमस्यातिदेशात्। तस्य लौकिकाग्निसाध्यत्वेन अधिकारसम्पादकत्वस्य विद्धत्वात् लौकिकाग्निसाध्यत्वात्।

"यस्तु अनध्ययनभयात् पौषमासे उत्सर्गं न करोति, स कालातिक्रमप्रायश्चित्तं महाव्याहृतिभिर्हुत्वा श्रावण्यामुत्सर्गपूर्वकमुपाकरोति" इति शतानन्दसंग्रहे। साधीयानयमेव पक्षः सर्वैः समाचर्य्यते।

इत्युपाकर्मोत्सर्गयोः कालः।

अस्यां पौर्णमास्यां रक्षिकाबन्धनम्।

भविष्ये,—घनाहतेऽम्बरे पार्थ शाद्वले धरणीतले।
संप्राप्ते श्रावणस्यान्ते पौर्णमास्यां दिनोदये॥
स्नानं कुर्वीत मतिमान् श्रुतिस्मृतिविधानतः।
ततो देवान् पितॄंश्चैव तर्पयेत् परमात्मना॥
उपाकर्मदिने चोक्तमृषीणाञ्चैव तर्पणम्।
कुर्वीत ब्राह्मणैः सार्द्धं देवानुद्दिश्य भक्तितः॥
शूद्राणां मन्त्ररहितं स्नानं दानं प्रशस्यते।

ततोऽपराह्णसमये रक्षापट्टोलिकां[1] शुभाम् ॥
कारयेद्वाक्षतैः शस्तैः सिद्धार्थैर्हेमभूषिताम्।
वस्त्रैर्विचित्रैः कार्पासैः क्षौमैर्वा मलवर्जिताम् ॥
विचित्रतन्तुग्रथितां स्थापयेद्भाजनोपरि।
कार्य्या गृहस्य रक्षा गोमयाराधितसुवृत्तमण्डलैः।
दूर्वाक्षतैकसहितैर्भित्तौ दुरितोपशमनाय ॥
उपलिप्ते गृहमध्ये दत्तचतुष्के न्यसेत् शुभं पीठम्।
तत्रोपविष्टो राजा सामात्यः सपुरोहितः ॥
ससुहृद्वेश्याजनेन सहितो मङ्गलशब्दैः समुत्थितैश्चित्रैः।
देवद्विजातीँस्तु वस्त्रै रक्षाभिरर्चयेत् प्रथमम्।
तदनु पुरोधा नृपतेः रक्षां बध्नीत मन्त्रेण ॥
येन बद्धो बलीराजा दानवेन्द्रो महासुरः।
तेन त्वामपि बध्नामि रक्षामाचर माचल ॥
ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैश्चान्यैश्च मानवैः।
कर्त्तव्या रक्षिका वाचो द्विजान् संपूज्य शक्तितः ॥
अनेन विधिना यस्तु रक्षिकाबन्धमाचरेत्।
स सर्वदोषरहितः सुखी संवत्सरं वसेत् ॥
यः श्रावणे स्रवति शीतजले नरेन्द्र
रक्षाविधानमिदमाचरते मनुष्यः।
आस्ते सुखेन परमेण स वर्षमेकं
पुत्रप्रियादिसहितः ससुहृज्जनस्तु ॥

---

(१) रक्षापट्टालिकां।

अथापराह्णः कर्मकालः। तिथिद्वैधे परदिने, सामान्यविधौ[१] तत्प्रकरणात्। एतद्विधिस्तु अस्मत्पितामहकृते नीतिरत्नाकरे द्रष्टव्यः इति ॥

इन्द्रपौर्णमासी।

शतानन्दसंग्रहे,— पञ्चदश्यां महेन्द्रस्य पूजयेत् केलिकौतुकैः।
गीतवादित्रमातङ्गैर्भूतये भूपतिर्निशि ॥

पञ्चदश्यां भाद्रपौर्णमास्यां, तत्प्रकरणात् इति।

कौमुदीपौर्णमासी।

लैङ्गे,— आश्विने पौर्णमास्यान्तु कुर्य्याज्जागरणं निशि।
कौमुदी सा समाख्याता कार्य्या लोकविभूतये ॥
कौमुद्यां पूजयेल्लक्ष्मीं इन्द्रमैरावते स्थितम्।
सुगन्धैर्निशि सर्वज्ञमक्षैर्जागरणञ्चरेत् ॥
निशीथे वरदा लक्ष्मीः को जागर्त्तीति भाषिणी।
तस्मै वरं प्रदास्यामि अक्षैः क्रीड़ां करोति यः ॥
नारिकेलैश्चिपिटकैः पितॄन् देवान् समर्चयेत्।
बन्धूंश्च प्रीणयेत्तेन स्वयं तदशनो भवेत् ॥
नारिकेलरसं पीत्वा अक्षैर्जागरणं निशि।
तस्मै ऋद्धिं प्रयच्छामि यो जागर्त्ति महीतले ॥

विष्णु,— को जागर्त्ति वचोऽभिधाय पुरुषं लक्ष्मीस्त्यजेत् सुप्तकम्।
शुक्लां पञ्चदशीं निशि स्वयमिषे लोकस्ततो जागयात् ॥
इषे आश्विने मासि।

(१) सामान्यविधेः एतद्विधिस्तु।

भविष्योत्तरे पूजाविधिरुक्ता,—

एवं कृत्वा विधानेन द्यूतक्रीड़ां समाचरेत्।
अक्षैश्च चतुरङ्गैश्च मुष्टिष्ठौत्यादिभिस्तथा॥
क्रीड़येच्च यथान्यायं युधिष्ठिर परस्परम्।
ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैश्चैवान्यवर्णकैः॥

तथा,— ताम्बूलैर्नारिकेलैश्च वस्त्रैश्चैव कपर्द्दिकैः।
परस्परञ्च दातव्यं पूज्यदेवं समर्चयेत्॥
एवं यः कुरुते भक्त्या तस्य देवी प्रिया भवेत्।
ददात्यभिमतान् कामान् ऐहिकामुष्मिकान् सदा॥

अत्र "निशि" इति "निशीथ" इति चाभिधानात् रात्रौ पूजादिकं कार्य्यम्। तत्र तिथिद्वैधे यद्दिने प्रदोषनिशीथोभय-व्याप्तिः तद्दिने कार्य्यम्, निशानिशीथोभयव्याप्तेः।

यदा पूर्व्वेद्युर्निशीथव्याप्तिः, परेद्युरस्तमयादुपरि व्याप्तिः चेत् तदा परेद्युः, प्रातरारभ्य रात्रिसम्बन्धात् प्रधानपूजाकालानुरोधाच्च।

यदा पूर्व्वेद्युर्निशीथव्याप्तिः, परेद्युर्न निशायोगः तदा सुतरां पूर्व्वेद्युः।

अहःसु तिथयः पुण्याः कर्मानुष्ठानतो दिवा।
नक्तादिव्रतयोगेषु रात्रियोगो विशिष्यते॥

इति जावाल्युक्तेः।

अस्याः कुमारपौर्णमासीति सञ्ज्ञान्तरं, तत्र कुमारोत्पत्तेः। तथाच शिवपुराणे,— अश्वयुक्पौर्णमास्यान्तु विभेद दिवि मत्सरः। इत्याद्युक्ता,

अद्यापि दृश्यते लोके कुमारोत्सवपूर्णिमा ।

इति कुमारपौर्णमी ।

पुष्यवन्दापना ।

ब्राह्मे,— इदं जगत् पुरा लक्ष्म्या त्यक्तमासीत्ततो हरिः ।
पुरन्दरश्च सोमश्च तथा शुक्रो बृहस्पतिः ॥
पश्चैते पुष्ययोगेन पौर्णमास्यां तपोवलात् ।
अलङ्कृतं पुनश्चक्रुः सौभाग्योत्साहलक्ष्मीभिः ॥
तस्मान्नरैः पुष्ययोगे तत्र सौभाग्यवृद्धये ।
तथा,— धनैर्विभाज्य मन्तर्ण नवैर्वस्त्रैश्च शोभिताम् ।
ततः पुष्टिकरं द्रव्य भोक्तव्यं घृतपायसम् ॥
पुष्ययोगे च कर्त्तव्यं राज्ञा स्नानञ्च सर्वदा ।

"पुष्ययोगेन" इतिवचनात् तिथिमनादृत्य नक्षत्रे पूजावन्दापनादिकं बहवः कुर्वन्ति । राजानः सर्व एव । केचित्तु स्पष्टेऽपि तथा कुर्वन्ति, तत्र कुलाचारः प्रमाणम् । तत्र तिथिपक्षवत् नक्षत्रपक्षेऽपि । नक्षत्रदेवे,—

उदये त्रिमुहूर्त्तस्थं नक्षत्रं व्रतदानयोः ।
दिनद्वये तथात्वे तु पूर्वं स्यादन्यथोत्तरम् ॥

इति माधवीयकारिकया व्यवस्था ॥

वसन्तोत्सवपौर्णमासी ।

चैत्रे,— वसन्तोत्सवः सिते पक्षे माघे मासार्द्धमे तिथौ ।
द्वादश्यां पञ्चदश्यां वा भवेदक्लिमवोत्सवः ॥ इति ।

दोलयात्रा।

ब्राह्मे,— नरो दोलागतं दृष्ट्वा गोविन्दं चिदशार्चितम्।
फाल्गुन्यां संयतो भूत्वा गोविन्दस्य पुरं व्रजेत्॥

शतानन्दसंग्रहे,—
फाल्गुने पौर्णमास्यान्तु कार्य्यः फल्गुमहोत्सवः।
गोविन्दो दोलयाक्रीड़न्नर्य्यम्णि गते विधौ॥

अर्य्यम्णि उत्तराफाल्गुनीनक्षत्रे।

तत्र कालः स्फुटो ब्रह्माण्डे, श्रीपुरुषोत्तमवर्णने,—
अप्रभाते निशानाथे अप्रकाशे दिनेश्वरे।
ततः प्रभोः प्रकर्त्तव्या दोला परमसम्मता॥

इति दोलोत्सवः।

अथ अमावास्या विचार्य्यते।

तदर्थो, ब्राह्मे,—
अमा वसेतामृक्षे तु यदा चन्द्रदिवाकरौ।
एका पञ्चदशी रात्रिममावास्या ततः स्मृता॥

अत्र अमाशब्दः सहार्थे। देवीपुराणे तु,—
अमा नाम रवेरश्मिः सूर्य्यलोके प्रतिष्ठिता।
यस्मात् सोमो वसत्यस्याममावास्या ततः स्मृता॥ इति,

सा च प्रतिपद्युता ग्राह्या,
प्रतिपद्यममावास्या तिथ्योर्युग्मं महाफलम्।

इति युग्मोक्तेः।

चतुर्दश्यप्यमावास्या उभे पक्षे चतुर्दशी।

अस्नातानां गतिं यास्ये यदहं नागमे पुनः ॥

इति वाराहोक्तेरेव स्नानमावश्यकम् ।

अतएव,— दर्शे स्नानं न कुर्वीत मातापित्रोस्तु जीवतोः ।

कुर्वंस्तत्र निराचष्टे पितृहस्मिति जीवितः ॥

इति कल्पतरौ लिखितो जीवत्पितृकस्य स्नाननिषेधो रागप्राप्तविषयः । वैधे तु तस्याप्यनिषेधात् ।

भोगाय क्रियते यत्तु स्नानं यादृच्छिकं नरैः ।

तन्निषिद्धं दशम्यादौ नित्यं नैमित्तिकं न तु ॥

इत्युक्तेः ।

दर्शे स्नानं न कुर्वीत मातापित्रोस्तु जीवतोः ।

अवश्यञ्च न चेत्तत्र निमित्तान्तरसम्भवः ॥

इति स्फुटमुक्तत्वाच्च । प्रत्युत फलमाह पैठीनसिः,—

पुष्ये च जन्मनक्षत्रे व्यतीपाते च वैधृतौ ।

अमायान्तु नदीस्नानं पुनात्यासप्तमं कुलम् ॥

इति साधारणनियमः ॥

सावित्रीव्रतम् ।

व्रतानन्दसंग्रहे,—

ज्येष्ठकृष्णत्रयोदश्यां त्रिरात्रं व्रतमाचरेत् ।

सावित्रीं पूजयेद्देवीं सत्यव्रतप्रभुम् ॥

त्रिरात्रोपोषणं तत्र स्त्रीणां नान्यत्र शस्यते ।

कार्यं पत्युरनुज्ञाते वैधव्यं न भवेत् क्वचित् ॥

तिथिद्वैधे सावित्रीव्रतं पूर्वेद्युः कार्य्यम् ।

भूतविद्धा शिनीवाली न तु तत्र व्रतं चरेत्।
वर्जयित्वा तु सावित्रीव्रतन्तु शिखिवाहन॥

इति स्कान्दोक्तेः। "भूतविद्धा न कर्त्तव्या" इति ब्रह्मवैवर्त्तोक्तेश्च। यदा तु पूर्वेद्युः चतुर्द्दशी अष्टादशदण्डात्मिका भवति। तदा पूर्वविद्धामपि परित्यज्य परविद्धैव आश्रयणीया।

भूतोऽष्टादशनाड़ीभिर्दूषयत्युत्तरां तिथिम्।

इति स्कान्दोक्तेः। इति सावित्रीव्रतम्॥

अथ सप्तपिष्टकामावास्या।

भाद्रामावास्या सप्तपिष्टकामावास्या इत्युच्यते। तदाकर्ष्यं श्राद्धं च श्राद्धप्रकरणे लेख्यम्। तां प्रकृत्य पुराणान्तरे विशेषः।

दर्शे सवर्णवटकैः पतिमाराधयन्ति याः।
ताः सर्वाः सुभगा नार्यः पुत्रवत्यो वराङ्गनाः॥
न वैधव्यं भवेत्तासां पुनर्जन्मसु सप्तसु।

इति सप्तपिष्टकामावास्या।

कार्त्तिके प्रदीपामावास्या श्राद्धप्रकरणे लेख्या॥

सुखरात्रिः।

धवलसंग्रहे,—

कार्त्तिके मासि शुक्लादौ तिथौ च कुङ्कुमांशुकैः(१)
सुखाय सुखरात्रिः स्यात् कातराद्यसुखाय वै॥

---

(१) कुसुमांशुकैः।

कायसुखेत्युक्तः कायसुन्दरप्रतिपदित्यस्य नामान्तरं। शुक्लादावित्यमावास्यायाः प्रातरित्यर्थः।

अमावास्यां तुलादित्ये लक्ष्मीर्निद्रां विमुञ्चति।
सुखरात्रिरेष: काले प्रदीपोज्ज्वलितालये॥

इति स्मृतेः। तुलादित्ये कार्त्तिके। पुनर्ब्रह्मवलसंग्रहे,—

शुभैः कुसुमैर्गन्धैर्दधिगोरोचनाफलैः।
बन्धून् बान्धवबन्धूंश्च पृच्छेत् कुशलया गिरा॥
पूजयेच्च तथा लक्ष्मीमलक्ष्मीमलनाशिनीम्।
लक्ष्मीं पञ्चपताकाभिर्ध्वजमेकं गृहे न्यसेत्॥

एतच्चायान्द्रमास एव समाचारात्। इति सुखरात्रिः।

मार्गशीर्षे दीपावल्यमावास्या।

तुलास्थे दीपदानेन पूजा कार्य्या महाफला।
दीपदत्ताय कर्त्तव्या दीपचक्रमथापरम्॥
दीपयात्रा प्रकर्त्तव्या चतुर्द्दश्यां कुहूषु च।
सिनीवालीषु अथवा वत्स कार्यं महाफलम्॥

एतेन चतुर्द्दश्यमावास्याप्रतिपदादित्रिषु दीपदानं प्रतिपादितम्। कृष्णपक्ष इत्यनुवृत्तौ भविष्योत्तरे,—

नरकाय प्रदातव्यो दीपः संपूज्य देवताम्।
ततः प्रदोषसमये दीपान् दद्यान्मनोरमान्॥
ब्रह्मविष्णुशिवादीनां भवनेषु मठेषु च।
कूपागारेषु चैत्येषु सभासु च नदीषु च॥
प्राकारोद्यानवापीषु प्रतोलीनिष्कुटेषु च।

पूर्व्वारद्दर्श्वचामुण्डाभैरवायतनेषु च ॥
मन्दुरासु विविक्तासु हस्तिशालासु चैव हि ।

नरकाय नरकगमनपरिहाराय इत्यर्थः ।

अत्र देवोत्थापनानन्तरामावास्यायाः यत् कार्त्तिकत्वमुक्तं तच्चैत्रशुक्लादिमासाभिप्रायेण इति ॥

वकुलामावास्या श्राद्धप्रकरणे लेख्या ॥

अथ श्रीपुरुषोत्तमक्षेत्रे द्वादशयात्राकालाः ।

तत्र संग्रहकारिका,—

मच्चस्नानं रथवरगतिः शायनं चायने द्वे ।
पार्श्ववृत्तिः शयपरिहृतिः प्रावृतिः पुष्यपूजा ॥
दोलाकेलिर्दमनकमहोऽक्षय्यपुण्यस्तृतीया ।
यात्राः स्कान्दे हरिप्रतिमया द्वादशेति प्रणीताः ॥

स्कान्दे स्नानं श्रीगुण्डिचां चोक्त्वा प्रतिमावचनम्,—

मम स्वापं समोत्थानं मत्पार्श्वपरिवर्त्तनम् ।
मार्गे प्रावरणं चैव पुष्ये स्नानमहोत्सवम् ॥
फाल्गुन्यां क्रीड़नं कुर्य्यात् दोलायां मम भूमिप ।
अयने मां समभ्यर्च्य दृष्ट्वा मां प्रणिपत्य च ॥
प्रत्येकमष्टसाहस्रमश्वमेधफलं लभेत् ।
चैत्रे मासि चतुर्द्दश्यां दमनैर्मम पूजनम् ।
शुक्लपक्षे तु यः पश्येत् सर्व्वपापक्षयं लभेत् ॥
वैशाखस्य सिते पक्षे तृतीयाक्षयसंज्ञिका ।
तत्र मां लेपयेद्गन्धचन्दनैरतिशोभनैः ॥

प्रीतये मम ये कुर्य्युरुत्सवान् मम शाश्वतान् ।
चतुर्वर्गप्रदा ह्येते प्रत्येकं तु प्रकीर्त्तिताः ॥

पुनस्तत्रैव,—

स्नाख्या वा महती याथा सर्वा मुक्तिप्रदायिका ।
तस्मिन् तस्मिन् दिने दृष्टो भगवान् मुक्तिदो ध्रुवम् ॥
विश्वासहेतोर्मूर्खाणां यात्रा ह्येताः कृपावता ।
विष्णुना कीर्त्तिता विप्राः पापिनां कल्मषापहाः ॥
आयासजनितं पुण्यं मन्यन्ते ते नराधमाः ।

तत्रादौ स्नानयात्रा ।

ब्राह्मे,— माघे ज्येष्ठे तु संप्राप्ते नक्षत्रे चन्द्रदैवते ।
पौर्णमास्यां तदा स्नानं सर्वकालं हरेर्द्विजाः ॥

तथा,— तथा समस्ततीर्थानि पूर्वोक्तानि द्विजोत्तमाः ।
सोदकैः पुष्पमिश्रैस्तु स्नापयन्ति पृथक् पृथक् ॥

तथा,— सूर्य्यस्य उदये स्नानं प्रशंसन्ति महर्षयः ।

उदये इति उदयाव्यवहितपूर्वकाले ।

तथा,— तस्मिन् काले तु ये मर्त्याः पुराणं पुरुषोत्तमम् ।
बलभद्रं सुभद्राञ्च ते यान्ति पदमव्ययम् ॥

एवं बहूनि फलान्युक्त्वा,

ब्रह्महत्यादिकं पापं मणुधास्य न संशयः ।

पुरुषोत्तमपुराणे,—

जयस्व राम कृष्णेति सुभद्रेति सहस्वरः ।
वदन्ति मार्ज्जने काले यान्ति ब्रह्मपदं मम ॥

माघे,— दक्षिणामूर्त्तिदर्शनफलम्,—

स्नातं पश्यन्ति ये हृष्टं नमन्ति दक्षिणामुखम् ।
ब्रह्महत्यादिभिः पापैर्मुच्यन्ते ते न संशयः ॥

प्रासादमध्यप्रवेशानन्तरं वायवीये,—

ततः पश्चाद्गमिष्यामि मम प्रासादनन्तरम् ।
सुरूपां वा विरूपां वा न पश्येत्प्रतिमां मम ॥

इत्यादि ।

ज्योदानवर्ज्जं विनापीयं यात्रा फलदा । अन्यथा "सर्वकालम्" इत्यभङ्गं स्यादत्र बहूनि फलानि विस्तरभयान्न लिखितानि । "दैवे चौदयिकी" इति नारदीयोक्तेर्दैवतोत्सवेषु उदयव्याप्तिरेव व्यवस्थापकत्वात् । अत्र तिथिद्वैधे परदिने यानम् । केवलं दिनद्वयेऽप्युदयसम्बन्धे पूर्वदिन एव ।

षष्टिदण्डात्मिकायाश्च तिथेर्निष्क्रमणे परे ।
चक्रमणं तिथिमलं विधादेकादशीं विना ॥

इति ब्रह्माण्डोक्तेः ।

परदिनस्य कर्मानर्हत्वात् । पद्मपुराणीयेषु अपराजिताकुमारोत्सवादिषु केषुचिदपि विशिष्य फलविधेरकरणात् । मध्वितिरिक्त-सर्वयात्रादिकार्य्येषु श्रीपुरुषोत्तमश्रीभुवनेश्वरवेश्मप्रासादयोरुदयवेध एव ग्राह्यते । चन्द्रमालाघमादिसंक्रान्तिषु यत्किञ्चिद्योगाश्रयणे रविसंक्रमणं, तद्दिन एव यात्रा कार्या । देवयात्रायाः परदिने यानदानताभावाच्च परदिने प्रतिपद्यपि कार्य्या इति बोध्यम् ।

इति यानयात्रा ।

अथ गुण्डिचा ।

ब्राह्मे,— गुण्डिचामण्डपं यान्तं ये पश्यन्ति रथे स्थितम् ।
बलं कृष्णं सुभद्राञ्च ते यान्ति भवनं हरेः ॥
ये पश्यन्ति तदा कृष्णं सप्ताहं मण्डपे स्थितम् ।
हरिं रामं सुभद्राञ्च विष्णुलोकं व्रजन्ति ते ॥

तथा गुण्डिचामुपक्रम्य,—
यस्याः सङ्कीर्त्तनादेव नरः पापात् प्रमुच्यते ।

तत्र नानाविधवह्नफलान्युक्तानि द्रष्टव्यानि । तत्र नानोपहारदानञ्च लिखितं सर्व्वकामप्राप्त्यर्थम् ।

स्कान्दे श्रीजगन्नाथप्रतिमाया इन्द्रद्युम्नं प्रति वचनम्,—
आषाढ़स्य सिते पक्षे द्वितीया पुष्यसंयुता ।

इत्याद्युक्ता,
ऋक्षाभावे तिथौ कार्य्या सदा सा प्रीतये मम ॥ इति ।

सा गुण्डिचा । सदाशब्दाद्यात्रेयं श्रीपुरुषोत्तमक्षेत्रे अवश्यं कार्य्या । नक्षत्रं विनापि कार्य्येति गम्यते । प्रकरणे बहवो दोषा अप्युक्ता विस्तारभयान्न लिखिताः ।

तस्मात्तत्त्वयोगः श्रेयान् । न तदनुसारेण व्यवस्थेति सिद्धम् ।

स्कान्दे,— दिनानि नव यास्यामि तथा तस्मादिहागतम् ।
तत्रास्ति ते महाराज सर्व्वतीर्थमयं सरः ॥
तत्तीरे सप्त दिवसान् स्थास्याम्यनुजिहृक्षया ।
तत्र स्थितं मां पश्यन्तो यान्ति मर्त्त्या ममालयम् ॥
तिस्रः कोट्योऽर्द्धकोटी च तीर्थानि भुवनत्रये ।

तानि सर्वाणि सरसि मत्स्यास्तिष्ठाद्दहन्ति च ॥
तत्र स्नात्वा च विधिवद्दृष्ट्वा मां भक्तिभाविताः।
जननीजठरे क्लेशं पुनर्नानुभवन्ति हि ॥
नवमेऽह्नि समायान्तं दक्षिणाशामुखं तदा।
ये पश्यन्ति प्रतिपदमश्वमेधक्रतोः फलम् ॥
प्राप्य भोगानिन्द्रसमान् भुक्त्वान्ते मां विशन्ति ते।

तथा,— सप्ताहं यो नरो नारी न स वा प्राकृतमानुषौ ॥

सप्ताहमध्ये तत्रैव फलम्,—

दिवा तद्दर्शनं पुण्यं रात्रौ दशगुणं भवेत्।

इति श्रीगुण्डिचा।

अथ हरिशयनम्।

स्कान्दे,— आषाढ़शुक्लद्वादश्यां कुर्यात्स्वापमहोत्सवम्।

तथा,— ये पश्यन्ति महात्मानः शयनोत्सवमुत्तमम्।
मातुर्गर्भे न पश्यन्ति कारयन्ति च ये महम् ॥

इति हरिशयनम्।

दक्षिणायनं।

स्कान्दे,—अतःपरं प्रवक्ष्यामि दक्षिणायनमुत्तमम्।
संक्रान्तेः पूर्वकाले या कला वै विंशतिर्मताः ॥
अयनं पुण्यकालोऽयं पुण्यकर्मसु कर्मिणाम् ॥

तथा,— अयने दक्षिणे तस्मिन्पश्यन्ति श्रियः पतिम्।
विहाय सर्वपापानि विष्णुलोकं व्रजन्ति ते ॥

यत् संक्रान्तेः पूर्वं पुण्यकालत्वमुक्तं तत्सम्भवेऽधिकफलमुक्तं नाच तेनैव व्यवस्था, सामान्यतः पुण्यत्वोक्तेः ।

इति दक्षिणायनम् ।

अथ पार्श्वपरिवर्त्तनम् ।

स्कान्दे,—अतःपरं प्रवक्ष्यामि पार्श्वस्य परिवर्त्तनम् ।
शयितस्य जगद्भर्त्तुः परिवर्त्तयितुर्युगम् ॥
नभस्ये विमले पक्षे सम्प्राप्ते हरिवासरे ।
सन्ध्याकाले तदा विप्राः कर्म कुर्य्याद्यथाविधि ॥
तस्मिन् काले च यः पश्येत् स्वप्नाद्वा परमेश्वरम् ।
परिवृत्तिं स नाप्नोति जननीगर्भसङ्कटे ॥

पुनरपि नानाफलान्युक्तानि ।

इति पार्श्वपरिवर्त्तनम् ।

अथ उत्थापनैकादशी ।

स्कान्दे,— कुमारपौर्णमासीमुक्त्वा,
ततः प्रभाते सङ्कल्प्य कार्त्तिके व्रतमुत्तमम् ।
व्रतेन तेनैव नयेत् यावदेकादशी सिता ॥
तस्यामुत्थापयेद्देवं प्रसुप्तं परमेश्वरम् ।

तथा,— शयनादुत्थितं देवं ये पश्यन्ति गदाधरम् ।
निद्रां मोहमयीं भित्त्वा ज्योतिःशान्तिं व्रजन्ति ते ॥

सर्वकामनाप्त्यादीन्यपि उक्तानि ।

इति उत्थापनम् ।

अथ प्रावरणोत्सवः।

स्कान्दे,— मार्गशीर्षे सिते पक्षे षष्ठ्यां प्रावरणोत्सवम्।
कृत्वा दृष्ट्वा नरो भक्त्या वैष्णवं लोकमाप्नुयात्॥

इत्यादि। तत्पूर्वं पञ्चमीदिनकृत्यमुक्तम्।
ततोऽरुणोदये काले प्रातः सन्ध्यासमीपतः।
पुनः प्रपूजयेद्देवं पूर्ववत्सुसमाहितः॥

इति प्रावरणोत्सवः।

अथ पुष्याभिषेकः।

स्कान्दे,— पुष्यर्क्षेण च संयुक्ता पौर्णमासी यदा भवेत्।
पौषे मासि तदा कुर्य्यात् पुष्यस्नानोत्सवं हरेः॥

तथा,— पुष्यस्नानोत्सवं पुण्यं ये पश्यन्ति मुदान्विताः।
सम्पन्नसर्वकामास्ते प्रजेयुर्वैष्णवं पदम्॥ इत्यादि।

अस्य प्रत्यब्दविहितत्वान्नक्षत्राभावे पूर्णिमायामेव करणम्। नक्षत्रसद्भावे तु फलाधिक्यं न तु तेन व्यवस्था।

इति पुष्याभिषेकः।

उत्तरायणम्।

ब्राह्मे,— उत्तरे दक्षिणे विप्रास्त्वयने पुरुषोत्तमम्।
दृष्ट्वा रामञ्च कृष्णञ्च भद्रां भद्रप्रदायिनीम्॥
त्यक्त्वा सर्वाणि पापानि विष्णुलोकं स गच्छति।

इति उत्तरायणम्।

दोलयात्रा।

ब्राह्मे,—नरो दोलागतं दृष्ट्वा गोविन्दं पुरुषोत्तमम्।

फाल्गुने मासि भो विप्रा गोविन्दस्य पुरं व्रजेत् ॥
दोलायमानं गोविन्दं यः पश्येत् सुसमाहितः ।
ब्रह्महत्यादिपापानां करोति क्षयमात्मनः ॥

इत्युक्का प्रथमे ब्रह्महत्यां, द्वितीये स्त्रीवधं, तृतीये मद्यपानं नाशयतीत्युक्का दोलात्रयदर्शने पञ्चमहापातकक्षय उक्तः ।

ब्रह्माण्डे तु कालः स्फुटः,—

अप्रभाते निशानाथे ह्यप्रकाशे दिनेश्वरे ।
ततः प्रभोः प्रकर्त्तव्या दोला परमसम्मता ॥ इति ।

फल्गुदानन्तु पूर्वमुक्तम् ।

इति दोलायात्रा ।

दमनकचतुर्द्दशी ।

स्कान्दे,— "चैत्रे मासि चतुर्द्दश्याम्" इत्यादि लिखितम् ।

तथा,— ततश्चाभ्युदिते सूर्य्ये देवं त्रणपुरःसरम् ।
नयेत् श्रीजगदीशस्य समीपं द्विजसत्तमाः ॥ इत्यादि ।

इति दमनकचतुर्द्दशी ।

अक्षयतृतीया ।

ब्राह्मे,— यस्तु पश्येत्तृतीयायां कृष्णं चन्दनभूषितम् ।
वैशाखस्य सिते पक्षे स यात्यच्युतमन्दिरम् ॥

इति श्रीपुरुषोत्तमक्षेत्रे द्वादशयात्राः ।

अथ श्रीभुवनेश्वरस्य चतुर्द्दशयात्राकालाः ।

तत्रायं संग्रहः,—

यात्राद्या प्रथमाष्टमी निगदिता प्रावारषष्ठी तथा ।

पुष्यस्नानमथाश्वकम्बलविधिर्माघे सिता सप्तमी ॥
तद्वत् स्यात् शिवरात्रिका रथगतिः स्याद्दामनं भञ्जनम् ।
पुष्पाचष्यष्टतीयिका परशुरामीयाष्टमीशायनम् ॥
ऊर्जे तत्र पवित्ररोपणयमद्वैतीयिके चोत्थितिः ।
चैत्रे श्रीभुवनेश्वरे हि विहिता यात्रा श्रुतस्तो दश ॥
ग्रैवे स्पष्टतयोदिता दशविधास्तत्रादिना संग्रहा—
देकाम्रात् प्रथमाष्टमीप्रस्तयो यात्रा श्रुतस्तो इताः ॥

एकाम्रपुराणे,—मार्गशीर्षे शुभे मासे चादौ च प्रथमाष्टमी ।
पौर्णमास्यन्तमासे इयं कृष्णाष्टमी तथैव समाचारात् ॥

शिवपुराणे,— यः पश्येल्लिङ्गराजस्य मार्गे प्रावरणोत्सवम् ।
सर्वोत्सवैः स संयुक्तो याति शङ्करमन्दिरम् ॥

एकाम्रपुराणे,— मार्गशुक्लस्य पञ्चम्यां वस्त्रशुद्धिं समाचरेत् ।
इत्याद्यधिवाससुक्त्वा तत् परेद्युः ।
पश्येत्तु भुवनेशं यः षष्ठ्यां प्रावरणोत्सवे ।
ब्रह्महत्यादिपापानि तस्य नश्यन्ति नान्यथा ॥
इति तिथिपचौ स्फुटौ ।

शैवे,— यः पुष्यपौर्णमास्यान्तु लिङ्गं गौराशितं सुने ।
पश्येत् स याति भुवनमिन्द्रस्य त्रिदशार्चितम् ॥
दृष्ट्वा मकरसंक्रान्त्यां लिङ्गं त्रिभुवनेश्वरम् ।
घृतकम्बलसंयुक्तमग्निलोकमवाप्नुयात् ॥
यः पश्येन्माघसप्तम्यां भास्करेश्वरसन्निधौ ।
प्रतिमां लिङ्गराजस्य महापापैः प्रमुच्यते ॥

भविष्ये तु,— अरुणोदयकाले तु शुक्ला माघस्य सप्तमी ।

इति पञ्चकर्मकालौ स्फुटौ ।

शैवे,— माघकृष्णचतुर्दश्यां शिवं रात्रौ विलोक्य तत्[१] ।

शिवसायुज्यमाप्नोति यदि वेदः प्रमाणभाक् ॥

माघकृष्णचतुर्दशी तत्र चैत्रशुक्लादिमासगणनया पूर्णिमान्तमासे फाल्गुनकृष्णचतुर्दशी सिद्धैव ।

शैवे,— एकाम्रे चैत्रमासे यः पश्येद्रथगतं हरम् ।

ब्रह्महत्यादिपापानि क्षयित्वा मोक्षमाप्नुयात् ॥

एकाम्रे तन्नामकक्षेत्रे श्रीभुवनेश्वरे ।

एकाम्रपुराणे,— पुरा तुष्टेन च मया राघवाय महामते ।

वरो दत्तस्तदर्थस्य यास्येऽहं रथसंस्थितः ॥

अशोकाख्यामिमां यात्रां कुरु त्वं नृपपुङ्गव ।

रथस्थं तत्र मां दृष्ट्वा मम लोकं व्रजेन्नरः ॥

लिङ्गपुराणे तु पञ्चतिथी स्फुटे ।

चैत्रे मासि सिताष्टम्यां न ते शोकमवाप्नुयुः । इति ।

शैवे,— तीर्थेश्वरसमीपे यः पश्येद्दमनभञ्जिकाम् ।

महोत्सवान्वितां तद्वै स पुण्यात्मा शिवं व्रजेत् ॥

एकाम्रपुराणे तु,— चैत्रशुक्लचतुर्दश्यां यात्रां दमनभञ्जिकाम् ।

इति मासपञ्चतिथयः स्फुटाः ।

एकाम्रपुराणे,—

वैशाखस्य तृतीयायां लिङ्गं चन्दनभूषितम् । इत्यादि ।

---

(१) शिवरात्रौ विलोक्यते ।

भविष्ये तु पक्षः स्फुटः,—

या शुक्ला कुरु शार्दूल वैशाखे मासि वै तिथिः।

तृतीया साक्षया लोके गीर्वाणैरभिवन्दिता ॥ इति।

एकाम्रपुराणे,— आषाढ़शुक्लाष्टम्यान्तु पर्शुरामस्य सन्निधौ।

नय मां तव यत्नेन शिविकायां त्रिलोचनम् ॥

शैवे,— शयने च चतुर्दश्यां यः पश्येत् कृत्तिवाससम्।

स ब्रह्मलोकमाप्नोति नियतं मुनिसत्तम ॥

एकाम्रपुराणे तु,— अथ वक्ष्यामि देवेशि यात्रां मे शयनोत्तमाम्।

आषाढ़स्य च शुक्लायां चतुर्दश्यां समाचरेत् ॥

इति मासपक्षौ स्फुटौ।

एकाम्रपुराणे,— श्रावण्यां चैत्रशुक्लायां चतुर्दश्यामुमापतिम्।

पवित्रैर्व्वरयेद्राज्ञां कुर्वन् दिव्यं महोत्सवम् ॥

शैवे,— यमद्वितीयायाञ्च यः पश्येत्तत्र समाश्रितः।

स यमेनार्च्चितो भूत्वा स्वर्गलोकमवाप्नुयात् ॥

महाभारते तु,— कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु द्वितीयायां युधिष्ठिर।

यमो यमुनया पूर्व्वं पूजितः स्वगृहे स्वयम् ॥

इत्यादिना मासपक्षौ स्फुटौ ॥

शैवे,— प्रबोधिनीचतुर्दश्यां दृष्ट्वा त्रिभुवनेश्वरम्।

प्रबुद्धः सर्व्वदेवैश्च शिवलोकमवाप्नुयात् ॥

इत्यादिषु च पुण्येषु दिवसेषु च यो नरः।

पश्येत् त्रिभुवनेशञ्च स लभेत् परमां गतिम् ॥

एकाम्रपुराणे तु,— कार्त्तिकस्य सिते पक्षे चतुर्दश्यां महेश्वरि।

ग्रभोरुत्थापनं कुर्यात्तया सह नगेन्द्रजे ॥

इत्यादिना उत्थापने मासपर्चौ स्फुटौ ॥

आसु याचासु तिथिविधे व्यवस्था श्रीपुरुषोत्तमचेत्रयाचाप्रकरणे लिखिता ॥

इति श्रीभुवनेश्वरीयचतुर्दशयाचातिथयः ।

अथानध्ययनकालाः ।

मनुः,— एतान् नित्यमनध्यायानधीयानो विवर्जयेत् ।
अध्यापनञ्च कुर्वाणः शिष्याणां विधिपूर्वकम् ॥
कर्णश्रवेऽनिले रात्रौ दिवा पांशुसमूहने ।
एतौ वर्षास्वनध्यायावध्यायज्ञाः प्रचक्षते ॥
विद्युत्स्तनितवर्षासु महोल्कानाञ्च संप्लवे ।
आकालिकमनध्यायमेतेषु मनुरब्रवीत् ॥
एतांस्त्वभ्युदितान् विद्याद्यदा प्रादुष्कृताग्निषु ।
तदा विद्यादनध्यायमनृतौ चाभ्रदर्शने ॥
निर्घाते भूमिचलने ज्योतिषाञ्चोपसर्ज्जने ।
एतानाकालिकान् विद्यादनध्यायानृतावपि ॥
प्रादुष्कृतेष्वग्निषु तु विद्युत्स्तनितनिःस्वने ।
सज्योतिः स्यादनध्यायः शेषे रात्रौ यथा दिवा ॥
नित्यानध्याय एव स्यात् ग्रामेषु नगरेषु च ।
धर्मनैपुण्यकामानां पूतिगन्धे च सर्वदा ॥
अन्तःशवगते ग्रामे वृषलस्य च सन्निधौ ।
अनध्यायो रुद्यमाने समवाये जनस्य च ॥

उदके मध्यरात्रे च विण्मूत्रस्य विसर्जने।
उच्छिष्टः श्राद्धभुक् चैव मनसापि न चिन्तयेत् ॥
प्रतिगृह्य द्विजो विद्वानेकोद्दिष्टस्य केतनम्।
त्र्यहं न कीर्त्तयेद्‌ब्रह्म राज्ञो राहोश्च सूतके ॥
यावदेकानुदिष्टस्य गन्धो लेपश्च तिष्ठति।
विप्रस्य विदुषो देहे तावद्‌ब्रह्म न कीर्त्तयेत् ॥
शयानः प्रौढ़पादस्तु कृत्वा चैवावसक्थिकाम्।
नाधीयीतामिषं जग्ध्वा सूतकाद्यान्नमेव च ॥
नीहारे बाणशब्दे च सन्ध्ययोरुभयोरपि।
अमावास्याचतुर्द्दश्योः पौर्णमास्यष्टकासु च ॥
अमावास्या गुरुं हन्ति शिष्यं हन्ति चतुर्द्दशी।
ब्रह्माष्टमीपौर्णमास्यौ तस्मात्ताः परिवर्जयेत् ॥
पांशुवर्षे दिशां दाहे गोमायुविरुते तथा।
श्वखरौष्ट्रे च रुदति पङ्क्तौ च न पठेद्द्विजः ॥
नाधीयीत श्मशानान्ते ग्रामान्ते गोव्रजे तथा।
वसित्वा मैथुनं वासः श्राद्धकं प्रतिगृह्य च ॥
प्राणि वा यदि वाप्राणि यत्किञ्चित् श्राद्धकं भवेत्।
तदालभ्याप्यनध्यायः प्राण्यास्यो[1] हि द्विजः स्मृतः ॥
चौरैरुपप्लुते ग्रामे संभ्रमे चाग्निकारिते।
आकालिकमनध्यायं विद्यात् सर्वाद्भुतेषु च ॥
उपाकर्मणि चोत्सर्गे त्रिरात्रं क्षेपणं स्मृतम्।

(१) पाण्यास्यः।

अष्टकासु त्वहोरात्रं ऋत्वन्तासु च रात्रिषु ॥
नाधीयीताश्वमारूढो न वृक्षं न च हस्तिनम् ।
न नावं न खरं नोष्ट्रं नेरिणस्थो न यानगः ॥
न विवादे न कलहे न सेनायां न सङ्गरे ।
न भुक्तमात्रे नाजीर्णे न वमित्वा न सूतके ॥
अतिथिञ्चाननुज्ञाप्य मारुते चाभिवाति वै ।
रुधिरे च स्रुते गात्राच्छस्त्रेण च परिक्षते ॥
सामध्वनावृग्यजुषी नाधीयीत कदाचन ।
वेदस्याधीत्य चैवान्तमारण्यकमधीत्य च ॥

तथा,— पशुमण्डूकमार्जारश्वसर्पनकुलाखुभिः ।
अन्तरे गमने विद्यादनध्यायमहर्निशम् ॥
द्वावेव वर्जयेन्नित्यमनध्यायौ प्रयत्नतः ।
स्वाध्यायभूमिञ्चाशुद्धामात्मानञ्चाशुचिं द्विजः ॥

एतद्वाक्यानामर्थापनेन सत्यन्तरोक्तविशेषोऽप्युच्यते

रात्रौ कर्णश्रवे (कर्णश्रवणयोग्ये वायौ वाति) दिवा च धूलिपटलोत्सारणशक्ते वायौ वहति इति, वर्षासु (प्रावृट्काले) द्वावनध्यायावित्यर्थः। आकालिकं निमित्तकालादारभ्य परेद्युर्यावत् स एव कालः, तावत्पर्यन्तमनध्यायं विद्यात्, विद्युत्स्तनितवर्षेषु युगपत् जातेषु एकदा महोल्कानां सन्निपाते आकालिकमित्यादि पूर्ववत्। एतान् विद्युदादीन् यदा होमार्थं प्रकटीकृताग्निकालेषु (सन्ध्याक्षणेषु) अभ्युदितान् (उत्पन्नान्) जानीयात् तदाऽनध्यायं कुर्यात् ।

सन्ध्यासु विद्युदादिसमस्तान्वये, तदा सन्ध्यायामेवानध्याय इत्यर्थः। कल्पतरुकारास्तु, विद्युदादिप्रत्येकदर्शने तदैवानध्याय इति। अनृतौ (प्रावृड्भिन्नर्त्तौ) प्रकटीकृताग्निकालेषु सन्ध्ययोरित्यर्थः। संमाचारात् बहुमेघदर्शनमात्रे सत्यनध्यायो, न प्रावृड्तौ। ज्योतिषां (चन्द्रसूर्य्यादीनां)। ऋतौ (प्रावृड्तौ)। अपि शब्दादन्यत्रापि। प्रादुष्कृतेषु (प्रकटीकृताग्निषु) होमार्थमित्यर्थः। तथाच प्रातः-सन्ध्यायां विद्युत्स्तनितनिःस्वने, न तु केवलवर्षणे, यदि प्रातः-सन्ध्यायां विद्युत्स्तनितनिःस्वनः, तदा सज्योतिर्यावत् सूर्य्योदय-दर्शनं, तावदनध्यायः; दिनमात्रव्यापीत्यर्थः। यदि सन्ध्यायां, तदा रात्रिमात्रव्यापीत्यर्थः। एवं विद्युत्स्तनितयोर्व्यवस्था। वर्षणे तु व्यवस्था उच्यते। शेषे (विद्युत्स्तनितवर्षाणां पूर्वोक्तानां शेष-वर्षणरूपे) तृतीये जाते। यथा दिवानध्यायः, तथा रात्रौ अहोरात्रमित्यर्थः। हारीतस्मृतौ तु "सायं सन्ध्यायां स्तनिते रात्रौ अनध्यायः, प्रातःसन्ध्यायान्त्वहोरात्रमिति" यदुक्तं तदा-होरात्रपक्षो नाद्रियते। सन्ध्यागर्जनदोषमाह दुर्वासाः।

सन्ध्यायां गर्जिते मेघे शास्त्रचिन्तां करोति यः।
चत्वारि तस्य नश्यन्ति आयुः प्रज्ञा यशो बलम्॥

यानि चान्यानि स्मृतिवाक्यानि आचारविरुद्धानि सन्ति तानि सर्वाणि विस्तरभयादनुपयोगाच्च न लिखितानि। नैपुण्यमतिशयः। अथ धर्मातिशयकामानां यो नित्यमनध्याय उक्तः। स न सर्वेषां, काम्यत्वात्। अतएव वशिष्ठः,—"नगरे तु काम्यमिति"। मध्यरात्रे (मुहूर्त्तचतुष्टयरूपे महानिशायां)

"चतुर्मुहूर्त्तमिति" गोभिलस्मृतेः। श्राद्धभुक् निमन्त्रणादारभ्य श्राद्ध-भोजनमाहोरात्रं यावत्, न पठेत्। केतनं (निमन्त्रणं)। हारीतः,—"श्राद्धमनुष्ययज्ञभोजनेऽहोरात्रं"। मनुष्ययज्ञो (अतिथिपूजा)। याज्ञवल्क्यः,—"शिष्टे च गृहमागते"। शंखलिखितौ "नगरचतु-ष्पथसंक्रमेष्वनध्यायः" राजामात्यमहापुरुषस्वर्यागेऽनुकूले मित्रे-ऽतीते नावश्यपथव्रवाटे। महापुरुषोऽत्र उत्कृष्टगुणशाली। राज्ञः सूतके पुत्रजन्मादौ, राहोः सूतके (चन्द्रसूर्य्योपरागे)

याज्ञवल्क्यः,—त्र्यहं प्रेतेष्वनाध्यायः शिष्यर्त्विग्गुरुबन्धुषु(१)।

उपाकर्मणि चोत्सर्गे स्वशाखाश्रोत्रियोस्तथा॥

अमेध्यशब्दशूद्रान्त्यश्मशानपतितान्तिके।

बोधायनः,—

"ऋत्विग्देशपतिश्रोत्रियेषु अहोरात्रम्"। देशपतिरत्र देशाधि-कारी।

श्रोत्रियश्च भिन्नशाखीयः। राजस्वशाखिनः त्रिरात्रोक्तेः। प्रौढ़पादः (आसनाद्यारूढ़पादः) अवशकुथिका जानौ पर्य्यङ्कवन्ध-रूपा। वाणशब्दे शरशब्दे इति केचित्। वाणशब्दस्तन्तुमण्डित-वीणावाचीति साम्प्रदायिकाः। एकमुद्दिश्य अनुविष्टस्य स्पृष्टस्य कुङ्कुमादेरिति शेषः। गन्धलेपसद्भावे अहादूर्द्धं अपीत्यर्थः। पौर्णमास्यष्टकासु चेत्यत्र अष्टमीष्वित्यर्थः। ब्रह्माष्टमीति तद्व्याख्या-वाक्यात् अष्टकाश्राद्धदिननिषेधस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च।

यत्तु यमेन,—प्रजापतिं हि तिष्ठन्ति सर्वा विद्यास्तु पर्वसु।

(१) शिष्यर्त्विग्गुरुबन्धुषु।

तस्मात् धर्मार्थकामार्थां नैताः पर्वसु कीर्त्तयेत् ॥

इति काम्यं पर्ववर्जनमुक्तं, तद्वेदान्तातिरिक्तविद्यापरमिति साम्प्रदायिकाः।

चतुर्द्दश्यष्टम्यौ पञ्चदश्यञ्च,

पञ्चदश्ये चतुर्द्दश्योरष्टमीद्वितीये तथा।

इति शोकगौतमोक्तेः।

पङ्क्तौ (श्राद्धपङ्क्तौ) स्थितायाञ्च शब्दात्।

श्मशानपरिमाणमापस्तम्बीये,— श्मशाने सर्वत श्चाशम्याप्रासे। शम्या रथशम्या, सा प्रदेशमात्रा, शम्यायाश्चादुग्रलक्षणा। तस्याः प्रासः प्रक्षेपो यावद्दूरे भवति, तावद्दूरं श्मशानात् सर्वतो मुक्ता श्रध्येयमित्यर्थः।

यमः,— श्लेष्मातकस्य छायायां शाल्मलेर्मधुकस्य च।

कदाचिदपि नाध्येयं कोविदारकपित्थयोः ॥

वसित्वा (परिधाय)। प्राणि, गवाश्वादि। अप्राणि, वस्त्र-हिरण्यादि। यस्मात् ब्राह्मणः प्राणी एवास्यं मुखं यस्य तथोक्तः। यद्यपि "उत्पातेषु शान्तिस्वस्त्ययने कृत्वा" इति हारीतोक्तेः शान्तिपर्य्यन्तमनध्यायः प्राप्नोति, तथाप्यशक्तौ शान्तिकरणाभाव-निश्चये उत्पातकालीन एवानध्यायः इति मनोरभिप्रायः, "चौरैरुपप्लुते ग्रामे" इत्यादि पूर्वोक्तानध्यायनिमित्तसमानत्वात् ॥

अनध्यायः त्रिरात्रन्तु भूमिकम्पे तथैव च।

इति यमोक्तिः सर्वभूमिकम्पपरा।

भूकम्पे तु याज्ञवल्क्यः,—

सन्ध्यागर्ज्जितनिर्घातभूकम्पोल्कानिपातने ।

समाप्य वेदं द्युनिशमारण्यकमधीत्य च ॥

द्युनिशमहोरात्रम् गौतमः । आचार्य्ययोः (गुरुशुक्रयोः) परिवेशे (मण्डले) ज्योतिषोः (सूर्य्याचन्द्रमसोः) अत्र ये केचिदुत्पातभेदाः उक्ताः, ते तु सर्वपदेन मनुना संगृहीताः । अष्टकासु (पौषमाघफाल्गुनमासीयकृष्णाष्टमीषु) पूर्वमष्टमीषु योऽनध्याय उक्तः । सः,—

प्रतिपत्क्षेत्रमात्रेण कलामात्रेण चाष्टमी । इति वाक्यात् । परदिने कलामात्रसत्त्वेऽपि परदिने भवति "निषेधः कालमात्रके" इति वाक्यात्तिथिमारभ्य पूर्वदिनेऽपि । अष्टकासु तु यथाप्राप्तश्राद्धदिने इति न पौनरुक्त्यम् । अष्टकासु "त्रिरात्रं, त्रिरात्रमन्त्यासेके" इति गौतमोक्तिद्वयं सप्तम्यादिदिनत्रये प्रवृत्तमपि मनूक्तिविरोधान्नाद्रियते । ऋत्वन्त्यासु वसन्तादृत्वन्तभवासु । इरिणस्थो (मरुदेशस्थः) यानं (शकटादि) भुक्तमात्रे (यावदार्द्रपाणिरिति स्मृत्यन्तरोक्तिरूपे) । हारीतः,—ऊर्द्धं भोजनादुत्सवे, देवताद्युत्सवे । भोजनोर्द्ध्वानध्यायः । सूतके (अन्नोद्गारे) ।

आभिवाति आभिमुख्येन वायौ वाति इत्यर्थः । शस्त्रहननस्य पृथगुक्तेः । आरण्यं (तन्नामकदैवतं देशम्) ।

सामध्वनौ कर्मविशेषापवादमाह अङ्गिराः । सामध्वनौ सत्यपि यज्ञेऽधीयीत भूतत्वात् । आपस्तम्बः । "काण्डोपाकरणे चामातृकस्य । काण्डसमापने चापितृकस्य, काण्डोपक्रमे समापने चानध्यायः ।

यत्काण्डमुपाकुर्वीत यदनुवाकमुपाकुर्वीत। तावत्तदहरधीयीत। तथा उपाकरणसमापनयोश्च पारायणस्य तां विद्यां ("पारायणं धर्मार्थमादित" इत आरभ्य समाप्तिपर्यन्तपठनं) तत् चानध्यायेन वर्ज्यमित्यर्थः। चथा (वेदत्रयस्य) निष्कर्षं प्रणवव्याहृतिसाविव्यात्मकसारमित्यर्थः। प्रत्यहमभ्यस्य पश्चात् वेदाध्ययनं कुर्य्युः। पशवो (गोमहिषादयः)।

विश्वामित्रः,— विड्वराहमविद्राद्यग्रामान्त्यभववायसैः।

कृतेऽन्तराये पश्वाद्यैरनध्यायः अहं मतः॥

ग्रामान्त्यभवाः (मनुजाः रजककर्मकारनटकैवर्त्तादयः) श्लोक-गौतमः,—

छायायामन्तरे व्याप्तौ नैवाधीयेत हायनम्।

हायनं (वत्सरम्)।

गुर्वन्ते वासिनां वेदमध्येतृणाञ्च मध्यतः।

श्वयश्वपाकगमने नाधीयीतापि वत्सरम्॥

मानवीये आदौ इमान्नित्यमनध्यायानिति यदुक्तं अनध्ययनस्य नित्यत्वं, तत्ग्रहणधारणादिसमर्थस्यैव। "अन्ते तु द्वावेवेति अशुद्धभूम्यात्मशौचयोर्यदनध्ययननित्यत्वमुक्तं तदसमर्थस्य ज्ञेय"मिति निबन्धकृतः।

याज्ञवल्क्यः,— भूतसन्धिषु भुक्त्वा च श्राद्धकं प्रतिगृह्य च।

भूतसन्धिः (प्रतिपत्)। महाभारतेऽपि,—

इयं यौधिष्ठिरी सेना गाङ्गेयशरपीडिता।

प्रतिपत्पाठशीलस्य विद्येव तनुतां गता॥

आपस्तम्बीयेऽष्टम्यादिषु विशेषः,—

उदयेऽस्तमये वापि मुहूर्त्तत्रयगामि यत् ।
तद्दिनं तदहोरात्रमनध्यायविदो विदुः ॥
केचिदाहुः क्वचिद्देशे यावत्तु दिननाडिकाः ।
तावदेव ह्यनध्यायो न हि तस्मिन् दिनान्तरे ॥

तद्दिनं तां तिथिं प्राप्येत्यर्थः । दिनान्तरे (तिथ्यन्तरे) निर्णयामृते, स्मृतिः,—

प्रतिपत्क्षणमात्रेण कलामात्रेण चाष्टमी ।
दिनं दूषयते सर्वं सुरा गव्यघटं यथा ॥

लोकभीमः,— चातुर्मास्यद्वितीयासु मन्वादिषु युगादिषु ।
विषुवायनयोर्द्वन्द्वे शयने बोधने तथा ॥
पक्षादिषु त्रयोदश्यां तस्यामेवोत्तरा तिथिः ।
दर्शश्च चेद्विवस्यादनध्यायः श्रुतावपि ॥

राजमार्त्तण्डे,— कोप्रैत्रैषादितीयास्ताः प्रेतपक्षे गते तु या ।
या तु कोजागरे याते चैत्रावल्यां परेऽपि या ॥
चातुर्मास्ये समाप्ते च या द्वितीया भवेत्तिथिः ।
परास्ताखनध्यायः पुराणैः परिकीर्त्तितः ॥

चैत्रावली (चैत्रपौर्णमासी) । वृद्धगार्ग्यः,—

शुचावूर्जे तपस्ये वा या द्वितीया विधुक्षये ।
चातुर्मास्यद्वितीयास्ताः प्रवदन्ति मनीषिणः ॥

शुचौ (आषाढ़े) ऊर्ज्जे (कार्त्तिके) तपस्ये (फाल्गुने) विधुक्षये (कृष्णपक्षे) आषाढ्यादिषु पौर्णमासीषु गतास्वित्यर्थः ।

मन्वादियुगादितिथयः श्राद्धप्रकरणे वाच्याः। विषुवायनेषु विशेषमाह गार्ग्यः,—

दिवायने क्रमेद्भानुर्यदि रात्रौ परापरे।
नाधीयीताहनि रात्रावेवं विषुवयोरपि॥

दिवा संक्रमे पूर्वापरयो रात्र्योरनध्यायः, रात्रिसंक्रमे पूर्वोत्तरदिनयोः त्रयोदश्युत्तरतिथौ चतुर्दश्यामित्यर्थः। दर्शस्य दिवसे किञ्चिद्दर्शनेऽपि त्रयोदश्यामनध्यायः। श्रुतौ (श्रवणद्वादश्यां) मत्स्यतपास्,—

आभाकाश्रितपर्वेषु मैत्रश्रवणरेवतीः।
द्वादश्यः संस्पृशेयुश्चेत् तत्रानध्ययनं विदुः॥

वृद्धमनुः,— जननाद्दशरात्रं च शवे च समुपस्थिते।
नाधीयीत द्विजो नित्यं तावदाकालिकेषु च॥
महागुरौ द्वादशाहं वेदानध्ययनं भजेत्।

देवीपुराणे,— न वल्मीके जले कुर्यात्र च तस्करसन्निधौ।
न श्मश्रुकरकाकारिकृकवाकुसमागमे॥

श्मश्रुकरो (नापितः) काकारिः (पेचकः) कृकवाकुः (कुक्कुटः) "चत्वारीमानि कर्माणि" इति नक्षप्रकरणोक्तस्मृतौ सन्ध्यायां निषेध उक्तः।

शिवपुराणे,— प्रदोषो हि द्विधा प्रोक्तो रुद्रिलाचणिको मुने।
अर्द्धास्ते च रवेश्चक्रे प्रदोषो मुनिभाषितः॥
सन्ध्याकाले च पूर्णास्ते गगने तारकामये।

तथा,— रविबिम्बार्द्धमात्रस्तु प्रदोषो रुद्रिणक्षितः।

याममेकं चतुर्द्दश्यां यामयामार्द्धसप्तमी ॥
यामत्रयं त्रयोदश्यां प्रदोषो व्याघ्रनिर्मितः ।
इत्याद्युक्त्वा,— नृत्यभङ्गान्महादेवः क्रुद्धो भवति तत्क्षणात् ।
शापं ददाति तस्मै स वाव्यो भव इति प्रभुः ॥
तथा,— प्रदोषे न हरिं पश्येत् पश्येच्च वृषभध्वजम् ।
वृद्धगार्ग्यः,— रात्रौ यामद्वयादर्वाक् सप्तमी स्याच्चयोदशी ।
प्रदोषः स तु विज्ञेयः सर्वविद्याविगर्हितः ॥
रात्रौ नवसु नाड़ीषु चतुर्थी यदि दृश्यते ।
प्रदोषः स तु विज्ञेयो वेदाध्ययनगर्हितः ॥
शिष्टाः,— रात्रौ यामद्वयादर्वाक् यदि पश्येत्त्रयोदशीम् ।
प्रदोषः स तु विज्ञेयः सर्वविद्याविगर्हितः ॥
सर्वत्रापवादमाह मनुः,—
नैत्यकेनास्त्यनध्यायो ब्रह्मसूत्रं हि तत्स्मृतम् ।
तथा,— वेदोपकरणे चैव स्वाध्याये चैव नैत्यके ।
नानुरोधोऽस्त्यनध्याये होममन्त्रेषु चैव हि ॥
कौर्मे,— अनध्यायं तु नाङ्गेषु नेतिहासपुराणयोः ।
न धर्मशास्त्रेष्वन्येषु पर्वस्वेतानि वर्जयेत् ॥

वेदोपकरणं (वेदातिरिक्तविद्यास्थानं) तेन सर्वविद्या न पठेत् इति यत्र माधवाद्युक्तं तत्रैव वेदोपकरणेऽप्यनध्यायो न सर्वत्रेति सिद्धम् ।

इति तिथिषु दैवनिरूपणम् ।

अथ पित्र्यकर्मणि तिथिनिरूपणे प्राप्ते श्राद्धस्य मरणोत्तरभा-

विवाश्चरणस्य तु जन्मोत्तरभावित्वात् जन्मनश्च ऋतुकालाधीनत्वात् ऋतुप्रभृतिकाला निरूप्यन्ते।

याज्ञवल्क्यः,— ब्रह्मक्षत्रियविट्शूद्रा वर्णास्त्वाद्यास्त्रयो द्विजाः।
निषेकादिश्मशानान्ताः तेषां वै मन्त्रतः क्रियाः॥
गर्भाधानमृतौ पुंसः सवनात् स्पन्दनात् पुरा।
षष्ठेऽष्टमे वा सीमन्तो मास्येते जातकर्म च॥
अहन्येकादशे नाम चतुर्थे मासि निष्क्रमः।
षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि चूड़ा कार्या यथाकुलम्॥
एवमेनः शमं याति वीजगर्भसमुद्भवम्।
तूष्णीमेताः क्रियाः स्त्रीणां विवाहस्तु समन्त्रकः॥

वीजगर्भसमुद्भवं (शुक्रशोणितसम्बन्धं, गोचर्याधिसङ्क्रान्तिनिमित्त) न तु पतितोत्पन्नत्वादित्यर्थः। चूड़ान्तानां नित्यत्वेऽपि एतत् पापशमनं आनुषङ्गिकं फलमित्यर्थः। स्त्रीणां तु विशेषः। एताः चूड़ान्ताः तूष्णीमित्यादि।

षोड़शर्त्तुनिशाः स्त्रीणां तासु युग्मासु संविशेत्।
ब्रह्मचार्य्येव पर्वण्याद्याश्चतस्रस्तु वर्जयेत्॥
एवं गच्छेत् स्त्रियं क्षामां मघां मूलां च वर्जयेत्।
सुस्थ इन्दौ सकृत् पुत्रं लक्षण्यं जनयेत् पुमान्॥

षोड़शरात्रिमध्ये आद्यं रात्रिचतुष्टयं वर्ज्यम्। अवशिष्टासु द्वादशसु पञ्चमसप्तमनवमैकादशत्रयोदशपञ्चदशरूपाः षड्युग्मरात्रयः त्याज्याः। इति दशरात्रयः त्याज्याः। अवशिष्टासु षट्सु रात्रिषु यद्यत् पर्व पतति, तदिहाय सङ्गमे, विशिष्टः पुत्रो भवति।

एकस्यां रात्रौ मलदेव गमनं, न द्विस्त्रिरिति ब्रह्मचर्यफलं भवति। मानवीये तु,—षोड़शरात्रिषु रात्रिद्वयगमनमेव ब्रह्मचर्य-फलप्रदमित्युक्तम्। चासां रजस्वलामतेरष्टव्यस्वध्याहारादिभिश्चास्य-वसामित्यर्थः। मघा इत्यादि गण्डनक्षत्रोपलक्षणम्। एवमादिप्रथम-सङ्गम एवाद्रियते। अन्यर्त्तावपि एतत्कुभकालगमने पुत्रोत्पत्ति-रिति याज्ञवल्क्याभिप्रायः। गण्डनक्षत्राणि तु ज्योतिः शास्त्रे,—

अश्विनीमघमूलानां तिस्रो गण्डाद्यनाड़िकाः।
अन्त्ये पौष्णोरगेन्द्राणां पञ्चैव यवना जगुः॥

स्वस्थ इन्दौ (बलवति चन्द्रे) एतत् चान्यशुभपक्षोपलक्षणम्। तथा च ज्योतिःशास्त्रे,—

पापासंयुतमध्यगेषु दिनक्षत्रक्षपास्वामिषु।
तद्दूनेष्वशुभोज्झितेषु विकुजे छिद्रे विपापे सुखे।
सद्युक्तेषु त्रिकोणकण्टकविधुस्वायत्रिषष्ठान्विते।
पापे युग्मनिशास्त्रगण्डषमये पुंसङ्गितः सङ्गमः॥

एवमादिप्रथमसङ्गम एवाद्रियते, अन्यर्त्तावपि एतत् शुभका-लादिगमनेन पुत्रोत्पत्तिरिति याज्ञवल्क्याभिप्रायः। अयुग्मरा-त्रित्यागो नाधर्मकारणं, किन्तु पुत्रोत्पादनार्थमेव। पर्ववर्ज्जनं तु अधर्महेतुतया एव इति बोध्यम्। गण्डनक्षत्रादिवर्ज्जनं प्रथम-र्त्तावेव बुधवारादिवर्ज्जनमपि प्रथमर्त्तावेव। "अभिनवनारीगमनं न बुधा बुधवासरे कुर्युः" इत्यादिग्रामनात्। पर्ववर्जनं तु सर्वर्त्तु-ष्वपि, चतुर्द्दश्यष्टमीवाक्येषु तिथीनामेवोक्तेः।

प्रथमर्त्तौ वारादिदोषे ज्योतिःशास्त्रे,—

पुष्पं दृष्टं निन्दिते भे यदि स्यात्
शान्तिं कुर्य्याद्‌दुर्गनानां च पूर्वम्।
तत्संयोगं वल्लभा वर्जयेयु
र्यावद्धूयो दृश्यते शस्तभे तत्॥
नक्षत्रतिथिवारेषु यत्र पुष्पं च दृश्यति।
होमं कुर्यात् च गायत्र्या वारदोषे तिथावपि॥
कुशै राज्यैश्चाष्टशतं दुर्वाभिश्च तथैव च।
तिलैराज्येन दुर्वाभिर्होमं कुर्यात् प्रयत्नतः॥
नक्षत्रदोषशान्त्यर्थं प्रत्येकं तु सहस्रकम्।

अत्र व्यवस्था,—

वारदोषव्यपोहनार्थं आज्यमिश्रितानां दुर्वाणां अष्टोत्तरशतं होमः, तिथिदोषे आज्यानामष्टोत्तरशतं होमः, नक्षत्रदोषे आज्यमिश्रितानां कुशानामष्टोत्तरशतं होमः, लग्नदोषे आज्यमिश्रिततिलानामष्टोत्तरशतं होमः, अतिशयकस्य तु प्रत्येकं सहस्रहोमः, यद्वा,—

दुर्वातिलाज्यैः शुक्रयात्सहस्रं
गायत्रीमन्त्रेण तदुक्तदोषे॥
दुर्वातिलयोर्होमे हस्तस्य साधनत्वं
आज्यहोमे स्रुवस्य साधनत्वं॥ इति।

समुच्चयहोमस्यासम्भवात् षट्‌त्रिंशदधिकशतत्रयहोमे प्रत्येकद्रव्यसमन्वेन सहस्राष्टोत्तरहोमः सिध्यति। सहस्रशतहोमादिषु असम्भवात् अष्टोत्तरत्वस्य नियमात्।

ननु द्वन्द्वसमासात् समुच्चयपक्षः प्राप्नोति इति चेन्न। भिन्ना-

वस्तद्रव्यं प्रति श्राद्वित्वस्योपपन्नत्वात् । ब्रह्माण्डोक्तहोमस्य काम्यत्वाच्च सर्वैः क्रियते । निषेककर्मणि वृद्धिश्राद्धाभावः "विवाहादिः कर्मगण" इति वच्यमाणच्छन्दोगपरि शिष्टोक्तेः । एवं च वृद्धिश्राद्धाभावात् तत्पूर्वविहितानां मातृपूजा वसोर्द्धारायुष्यमन्त्रजपानामप्यभावः एतद् वृद्धिश्राद्धप्रकरणे लेख्यम् । केचित्तु वृद्धिश्राद्धा भावेऽपि,—

निषेककाले सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा ।

ज्ञेयं पुंसवने चैव श्राद्धं पद्माङ्गमेव च ॥

इति विष्णुपुराणोक्तकर्माङ्गं श्राद्धं कार्यम् । "कर्माङ्गं वृद्धिमत् स्मृत" मिति स्मृतेर्मातृपूजादिकवृद्धिश्राद्धकर्त्तव्यतापि, इति वदन्ति ॥

वस्तुतस्तु नान्दीमुखश्राद्धस्य गर्भाधाने विहितप्रतिषिद्धत्वात् विकल्प एव, इति शिष्टब्राह्मणानां गर्भाधाने नान्दीमुखश्राद्धाभावसमाचारो, नृपादीनां तु तत्करणे समाचारश्च उभयं प्रमाण मिति, श्रमातृपितामहचरण-वृहत्पण्डितमहापात्रादयः ।

एवं च गृह्यसूत्रभाष्ये,— "मातृपूजापूर्वकं स्वयमाभ्युदयिकं कृत्वा" इति पद्धतौ यल्लिखितं तदपि मङ्गतम् । शूद्राणां गायत्र्यामधिकाराभावाद् ब्राह्मणद्वारा होमः कार्य इति केचित्, तन्न । तथा सति यागादावपि शूद्रस्याधिकारो न निवार्येत । किन्तु, वारादिदोषव्यपोहनार्थम् ॥

योगस्य (१)होमकरणस्य च धान्यमिन्दोः

(१) हेमकरणस्य ।

शंखस्य सण्डुलमणी स्थितिवारयोश्च ।
नाराकलायलवणान्ययगास्वरामे
दद्यात् द्विजाय कनकं शुचिनाडिकायाम् ॥
इति सामान्यशान्तिः कार्या ।

यदा सर्वत्र हेमदानमात्रम्,—
सर्वदोषोपशान्त्यर्थं हेमदानन्तु केवलम् ।
इति शास्त्रात् ।

विशेषस्तस्मत्कृते आचारसारे द्रष्टव्यः । मनुः,—
ऋतुकालाभिगामी स्यात् स्वदारनिरतः सदा ।

"अत्र शते" इति सूत्रेण शतार्थे णिनिप्रत्ययः । अयमृतुकालगमनविधिरपूर्वविधिः । पुत्रोत्पादनम् प्रत्यप्राप्तस्य ऋतुगमनस्य शास्त्रेण विधानात् । नात्र नियमविधिशङ्का, पुत्रोत्पादने ऋतुगमनस्य पाक्षिकप्राप्तेरभावात् । नापि परिसंख्याविधिः, ऋतुगमनस्य पुत्रोत्पादनं प्रति प्राप्तेरभावात् ।

तथाच,— विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति ।
तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्येति कीर्त्त्यते ॥

यत्तु नियम इति विज्ञानेश्वरैरुक्तम्, तत् पुत्रोत्पादनस्य नित्यत्वात् ऋतुगमनमपि नित्यं इत्यभिप्रायेण । तस्मात् सन्ध्यावन्दनादिवदृतुगमनमपि नित्यम् ।

यथा कामी भवेद्वापि स्त्रीणां वरमनुस्मरन् ।

इति याज्ञवल्क्योक्तेरनृतावपि गमने न दोषः । अत एव,—
ऋतौ नोपैति यो भार्यामनृतौ यश्च गच्छति ।

तुल्यमाहुस्तयोर्दोषमयोनौ यश्च सिञ्चति ॥

इति बोधायनोक्तौ अनृतौ यो दोष उक्तः, स ऋतावगला अनृतुगमने बोध्यः। यद्यपि,—

यः स्वदारानृतुस्नातान् स्वस्थः सन्नोपगच्छति।
भ्रूणहत्यामवाप्नोति गर्भं प्राप्य विनश्यति ॥

इति देवलोक्तौ, यथा यमादिवाक्यादिषु ब्रह्महत्यादोषादय उक्ताः। तथापि,—

ऋतुकालाभिगामी स्याद्यदि पुत्रो न जायते।

इति कौर्मोक्तेरुत्पन्नविद्यमानपुत्रस्य स्त्रीकामनाविरहेऽपि ऋतावगमनेऽप्यदोषः। चतुर्दश्यादिषु नक्षत्रेषु च वर्ज्जनं तत्तत्काल एव, "निषेधः कालमात्रके" इत्युक्तेः। सङ्क्रान्तिसमयस्य त्वतिसूक्ष्मत्वेन दुर्लक्ष्यत्वात् तदवच्छिन्नाहोरात्रमेव विषयः। "अतीते नागते पुण्ये" इत्यादिवक्ष्यमाणोक्तौ दानविषयत्वम्, न तु स्त्रीतैलमांसवर्ज्जनविषयत्वम्। पुण्यं नाम विहितविधिवद्धकर्म,(१) इति निषेधस्य पुण्यत्वाभावात्। ननु ऋतुदोषहोमप्रायश्चित्ते "गायत्रीहोमः शूद्रस्य निषिद्ध इत्युक्तेः" तत्कथं स्त्रीशूद्रयोर्वैदिकमन्त्रानधिकारः कथं वा पौराणिकमन्त्राधिकार इति चेन्न।

मात्स्ये,— न हि वेदेष्वधिकारः कश्चित् शूद्रस्य विद्यते।
पुराणेष्वधिकारो मे दर्शितो ब्रह्मणैव हि ॥

इत्युक्तेरधिकारः

एतद्वचनं सङ्करजातिविशेषस्य शूद्रस्येति मात्स्योपयुक्तमिति

(१) विहितविधिधर्म्म इति।

श्रवणीयम्। यत्र प्रतिलोमस्याप्यधिकारः, तत्र सुतरां शूद्रस्येति कैमुतिकन्यायेन शूद्रविषयत्वसम्भवात्। व्यासोऽपि,—

मन्त्रवर्ज्जं न दुष्यन्ति प्रशंसां प्राप्नुवन्ति च।

अत्र मन्त्रवर्ज्जमिति वैदिकमन्त्रवर्ज्जं इति कल्पतरुकाराः। तेषामयमभिप्रायः। "तच्चोदकेषु मन्त्राख्या" इति जैमिनीयन्यायेन "वेदभेदे गुप्तवादे" इति लौकिककोषप्रामाण्येन च मन्त्रशब्दस्य वैदिकमन्त्रपरत्वमेवेति। अतएव पराशरः,—

कपिलाक्षीरपानेन ब्राह्मणीगमनेन च।

वेदाक्षरविचारेण शूद्रो गच्छत्यधोगतिम्॥

ननु पुराणमधिकृत्य भविष्ये,—

अध्येतव्यं न चान्येन ब्राह्मणं क्षत्रियं विना।

श्रोतव्यमेव शूद्रेण नाध्येतव्यं कथञ्चन॥ इति।

तथा,— श्रौतं स्मार्त्तञ्च वै धर्मं प्रोक्तमस्मिन्नृपोत्तम।

तस्मात् शूद्रैर्विना विप्रं न श्रोतव्यं कथञ्चन॥

इत्युक्तेः पुराणमन्त्रेष्वपि कथमधिकार इति चेत् न। निषादस्थपत्यधिकारन्यायेन पुराणनिषेधस्य कर्मोपयोगिपौराणिकमन्त्रविशेषाध्ययनविषयत्वे मानाभावात्।

तस्माद्रथकारादेराधानोपयोगिवैदिकमन्त्रपाठवत् शूद्रस्य कर्मोपयोगिपौराणिकमन्त्रपाठेऽधिकारस्याविरोधात्। एकोद्दिष्टश्राद्धानन्तरं वाराहे,—

अयमेव विधिः प्रोक्तो शूद्राणां मन्त्रवर्ज्जितः।

अमन्त्रस्य तु शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण गृह्यते॥ इति।

इति यदुक्तं, तचापि उक्तमन्त्रलक्षणानुसारेण वैदिकमन्त्राणामेवाभावः। न तु पौराणिकमन्त्राणामपि गौणत्वेन तेषां मन्त्रपदप्रयोगविषयत्वात्। अन्यथा गौर्नास्ति इत्यादौ वाहकादेरभावः प्रसज्येत। तस्मादमन्त्रत्वप्रसिद्धिर्वैदिकमन्त्राभावस्तत्रैव।

नतु पौराणिकमन्त्रेऽपि शूद्रस्य नाधिकारः, अध्ययनं विना प्रयोगस्यानुचितत्वात्। अध्ययमञ्च,—

न शूद्राय मतिं दद्यात् नोच्छिष्टं न हविष्कृतम्।

इति ब्राह्मणस्य शूद्रे ज्ञानोपदेशनिषेधाच्च सम्भवतीति चेदुच्यते। अत्र मतिशब्दो अध्यात्मविषयकमतिपर एव। शूद्रस्य ब्रह्मविद्यायामधिकाराभावस्य दर्शितत्वात्। विदुरादेस्तत्स्वभावतोविद्यत्वेन,(१) इति समाधानम्। तस्मात् शूद्रस्य पौराणिकमन्त्रपाठेऽधिकारः। स च नित्यनैमित्तकेष्वेव कर्मसु, न तु काम्यकर्मसु। काम्य(२)श्रुतीनां लब्धविद्याहिताग्निवैवर्णिकाधिकारिकत्वेनैव अधिकार्यन्तराकाङ्क्षाया अभावात्। अतएव रथकारस्याविद्यत्वादुत्तरक्रतुषु नाधिकार इति दृष्टार्थं तत्राधानमिति मीमांसकसिद्धान्तः। ननु वैदिकमन्त्रसाध्येषु कर्मसु कथमिति चेत्? उच्यते। "अनुमतोऽस्य नमस्कारो मन्त्र" इति गौतमोक्तेर्वैदिकमन्त्रस्थाने नमः पदरूपमन्त्रोणैनाधिकारः। याज्ञवल्क्योऽपि,—

नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञान्न हापयेत्।

अत्र एवकारादिप्रयोगवत् कारशब्दः प्रयुक्तः। तेन नम इत्येव मन्त्रः। विज्ञानेश्वरेस्तु "नमस्कारमन्त्रो देवताभ्यः पितृ-

(१) स्वतोविद्यत्वेन। (२) काम्यश्रुतीनां।

भ्यश इत्यादिमन्त्रो मम इति वा" यल्लिखितम्, तत्र प्रथमपचस्य भ्रमाद्दैवे नादरः। देवताभ्य इति मन्त्रस्य वैदिकत्वाभ्रम इत्यस्यैवादरः। ननु मन्त्राणां प्रयोगसमवेतार्थप्रकाशनद्वारा कर्माङ्गत्वात् नमःशब्देन प्रयोगसमवेतस्य कस्यचिदर्थस्य प्रकाशनात् कथं वा मन्त्रत्वं, केन रूपेण वा कर्माङ्गत्वम्, इति चेदुच्यते। जपादिमन्त्राणां कर्मसमवेतार्थप्रकाशकत्वाभावेऽपि अदृष्टद्वारा कर्माङ्गत्ववदुपपत्तिः। कर्मसमवेतार्थप्रकाशनं तु नावश्यकं, स्मार्त्तकर्मसु वाजसनेयिनां पवित्रकरणादेः केनाप्यप्रकाशनात्।

श्राद्धविवेकहृद्भिस्तु, अमन्त्रस्येति परिभाषेत्यादि यदुक्तं विचारितं तद्वहुभिर्दूषितमनुसन्धेयम्, शूद्राणामामान्नेनैव वैश्वदेवकरणात्।

लौकिके वैदिके वापि हुतोच्छिष्टे जले चितौ।

इति मन्वर्त्तोक्तेर्जल एव होमः कार्यः। उपनयनाभावेन वेदाभावात् ब्रह्मयज्ञस्य न करणम्। यद्वा पौराणिकमन्त्रेण ब्रह्मयज्ञानुष्ठानं, असम्भवे बहुभिर्नमःपदैर्वा तदनुष्ठानम्। अन्यत् सर्वं "शूद्रा वाजसनेयिनः" इत्यापस्तम्बोक्तेर्वाजसनेयिब्राह्मणवदाचरणीयं इति संक्षेपः। विशेषस्तु तत्र तत्र लेख्यः। अत्र केचित्,—

एवं शूद्रोऽपि सामान्यं वृद्धिश्राद्धं च सर्वदा।
नमस्कारेण मन्त्रेण कुर्यादामान्नवद्बुधः॥

इति स्मृत्यन्तरोक्तेः।

मन्त्रवर्ज्जं हि शूद्राणां द्वादशाहे सपिण्डनम्।

इति विष्णूक्तेः।

नमस्कारेण मन्त्रेणेति याज्ञवल्क्योक्तेः ।

> ब्रह्मक्षत्रविशामेव मन्त्रवत् स्नानमिष्यते ।
> तूष्णीमेव हि शूद्रस्य सनमस्कारकं मतम् ॥

इति योगियाज्ञवल्क्योक्तेः । दर्शानुवृत्तौ शूद्रोऽप्यमन्त्रवदिति मात्स्योक्तेर्यविशेषाभिधानात् श्राद्धपञ्चयज्ञनित्यस्नानेषु पौराणिकमन्त्रोऽपि पठनीयः । एषु मन्त्रमात्रस्यानाकाङ्क्षितत्वात् तत्पुरोहितब्राह्मणेनापि न पठनीयः । इति त्रैवर्णिकस्त्रीणामपि ।

> यज्ञेषु मन्त्रवत् कर्म पत्नी कुर्याद्यथाविधि ।
> तदौर्द्धदेहिके सा हि मन्त्राद्दां धर्मसंज्ञता ॥

इति स्कान्दोक्तेरेतदितरकर्मसु न वैदिकमन्त्रपाठः । तथा च नृसिंहतापनीये,— "सावित्रीं प्रणवं यजुर्लक्ष्मीं स्त्रीशूद्रयोर्नेच्छन्ति सावित्रीं लक्ष्मीं यजुः प्रणवं यदि स्त्रीशूद्रयोर्जानीयात्, स मृतोऽधो गच्छति नेच्छन्तीति" । "नास्ति स्त्रीणां क्रिया मन्त्रै"रिति वचनमपि पूर्ववद्वैदिकमन्त्रपरम् । पौराणिकमन्त्रास्तु तत्तत् कर्मसु स्त्रीभिः पठनीया एव ।

अथ पुंसवनम् ।

पुंसः सवनं स्यन्दनादिति पुमान् सूयतेऽनेनेति पुंसवनाख्यं कर्म गर्भचालनात् पूर्वमित्यर्थः । तथा च पारस्करः,— मासे द्वितीये तृतीये वा यदहः पुंसा नक्षत्रेण चन्द्रमा युज्यते, इति पुंसा पुंनामकपुष्यादिनक्षत्रेण युज्यते यदेत्यर्थः । मासे इति गर्भधारणकालादिति शेषः । एवं सीमन्तोन्नयनेऽपि बोध्यम् ।

अथ सीमन्तोन्नयनम्।

षष्ठेऽष्टमे वा सीमन्तो मासीति।

प्रतापमन्दसंग्रहे,—

षष्ठेऽष्टमे तथा मासि सीमन्तोन्नयने विधिः।
कुर्यात्प्रथमगर्भे तु नवमे तु वचः शृणु॥

इति नवममासोऽप्यत्र विहितः। शंखलिखितौ विशेषमाहतुः। "गर्भस्पन्दने सीमन्तोन्नयनं यावद्वा न प्रसव" इति। सीमन्ताकरणे तु सत्यव्रतः,—

स्त्री यदा हतसीमन्ता प्रसूयेत कथञ्चन।
गृहीतपुत्रा विधिवत् पुनः संस्कारमर्हति॥

हारीतः,— सकृत्संस्कृतसंस्काराः सीमन्तेन द्विजस्त्रियः।
यं यं गर्भं प्रसूयन्ते स गर्भः संस्कृतो भवेत्॥

पारस्करोऽपि,— "प्रथमगर्भे षष्ठेऽष्टमे वा, तथाच पुंसवनसीमन्तोन्नयने क्षेत्रसंस्कारत्वात् सकृदेव कार्ये, न प्रतिगर्भम्"।

सकृत् च संस्कृता नारी सर्वगर्भेषु संस्कृता।

इति देवलोक्तेः।

कर्काचार्यास्तु गर्भान्तरेष्वनियम इत्याहुः।

इति सीमन्तोन्नयनम्।

अथ जातकर्म।

"जाते जातकर्म च," आङुपसर्गादिण् धातोः "क्तः" (आ+इण्+क्त) एते (आगते गर्भकोषात् कुमारे जाते निर्गते वा) जातकर्माभिधम् कर्म। अत्र यद्दानादिकं, तत्सर्वमप्यौत्पत्तिकरणे

ज्ञेयं। तच्च जन्मप्रकारो याज्ञवल्कीयेऽनुसन्धेयम्। गर्भिणीपतेः चौरादिनिषेधः।

तथाच स्मृतिः,—

वहनं दहनं चैव वपनं सिन्धुमज्जनम्।

पर्वतारोहणं चैव न कुर्यात् गर्भिणीपतिः॥

तथा,— नोदन्वतोऽम्भसि स्नायाच्च च श्मश्रादि कर्त्तयेत्।

अन्तर्वत्न्याः पतिः कुर्वन्नप्रजो भवति ध्रुवम्॥

एतद्विहितेतरविषयमित्याचार्याः। यत एतत् प्रकरणे,

आधानपर्वदीक्षासु प्रायश्चित्ते गुरोर्मृतौ।

मघ्यावे यज्ञकाले च समभिर्वपनं स्मृतम्॥

तथा च अलभ्ययोगादौ समुद्रस्नानम्।

इति जातकर्म।

अथ नामकरणाख्यं कर्म।

"अहन्येकादशे नाम" इतीदमशौचान्तोपलक्षणम्।

अशौचे तु व्यतिक्रान्ते नामकर्म विधीयते।

इति शङ्खवचनात्।

तस्मात् क्षत्रविट्शूद्राः स्वाशौचान्तदिनेषु नाम कुर्य्युरित्यर्थः। पारस्करः। "दशम्यामुत्थाप्य ब्राह्मणान् भोजयित्वा पिता नाम करोति, द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा घोषवदाद्यन्तरस्थं दीर्घाभिष्ठानम्। कृतं कुर्यान्न तद्धितमयुजाक्षरमाकारान्तं स्त्रियै तद्धितम्। शर्म्म ब्राह्मणस्य, वर्म क्षत्रियस्य, गुप्तेति वैश्यस्य दासेति शूद्रस्य"। इति।

अस्यार्थः, मातुर्दशम्यां दशमदिने उत्थापनम्। अशौचान्ते

नामकरणं, ब्राह्मणत्रयभोजनं नियतम्। घोषवदक्षरं आदौ यस्य नाम्नः तद्घोषवदादि। गघङाः, जझञाः, डढौ णो, दधौ नो, बभौ मो, यरौ लो, वहौ, घोषवन्तः। अन्तर्मध्ये अन्तं अक्षरं यस्य तदन्त-रस्थम्। यरलवा अन्तस्थाः। दीर्घमकृत्स्नमभिधानं अवसानं यस्य तत् तथा। कृतं (कृत्प्रत्ययान्तम्)। यद्वा कृतं पूर्वपुरुषेषु विहितं नाम। तथा च शङ्खः,— "कुलदेवतासम्बद्धं पिता नाम कुर्यात्" इति। कुलसम्बद्धं देवतासम्बद्धं वेत्यर्थः। स्त्रीनाम्नि विशेषोऽयुग्माक्षर-मित्यादि। ब्राह्मणस्य शर्म (मङ्गलप्रतिपादकं नाम)। क्षत्रियस्य वर्म (शौर्यप्रतिपादकं नाम)। वैश्यस्य गुप्तं (धनवत्तादिप्रतिपादकम्)। शूद्रस्य दासेति (प्रैष्यत्वप्रतिपादकम्)। मात्र नाम्नि शर्मादिप्रयोगः, ब्रह्मचर्य्यानन्तरं शर्मादिप्रयोगस्य वक्ष्यमाणत्वात्।

प्राक् चूडाकरणाद्बालः प्रागन्नप्राशनाच्छुचिः।
कुमारश्च च विज्ञेयो यावन्मौञ्जीनिबन्धनम्॥

इति वृद्धशातातपोक्तेश्च ब्राह्मणबालकादीनां जन्मावधि न शर्मादि प्रयोगः।

मनुरपि,— माङ्गल्यं ब्राह्मणस्य स्यात् क्षत्रियस्य बलान्वितम्।
वैश्यस्य धनसंयुक्तं शूद्रस्य तु जुगुप्सितम्॥ इत्यादि।

तथा,— स्त्रीणां सुखोद्यमक्रूरं विस्पष्टार्थं मनोरमम्।
माङ्गल्यं दीर्घवर्णान्तमाशीर्वादाभिधानवत्॥

"दिग्भिर्नवभिरनाहे तत् कुलाचारतो वा" इति ज्योति-र्वचनात्।

नामधेयं दशम्यां तु द्वादश्यां वापि कारयेत्।

अथोपनयनकालाः ।

विश्वामित्रयाज्ञवल्क्यौ,—

गर्भाष्टमेऽष्टमे वाब्दे ब्राह्मणस्योपनायनम् ।

राज्ञामेकादशे सैके विशामेके यथाकुलम् ॥

अत्र गर्भपदस्य समासे गुणीभूतस्यापि राज्ञामित्यादिष्वन्वयः,

अथ शब्दानुशासनं केषां शब्दानामितिवत् ।

गर्भादेकादशे राज्ञो गर्भात्तु द्वादशे विशः ।

इति मनूक्तेः ।

नयनमेव नायनं पश्चादुपोपसर्गः । फलकामनायान्तु मनुः,—

ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्य्यं विप्रस्य पञ्चमे ।

राज्ञो बलार्थिनः षष्ठे वैश्यस्येहार्थिनोऽष्टमे ॥

उपनयनस्य परमावधिमाह याज्ञवल्क्यः,—

आषोड़शाद्वा विंशाच्च चतुर्विंशाच्च वत्सरात्,

ब्रह्मक्षत्रविशां काल औपनायनिकः परः ।

अत ऊर्द्ध्वं पतन्त्येते सर्वधर्मबहिष्कृताः,

सावित्रीपतिता व्रात्या व्रात्यस्तोमादृते क्रतोः ॥

उक्तकालव्यतिक्रमेऽपि व्रात्यस्तोमनामकक्रतुकरणरूपप्रायश्चित्ता-
नन्तरमेव संस्कार्य्य एव इत्यर्थः । स्त्रीणान्तु विवाह एव उपनयनम्,—

वैवाहिको विधिः स्त्रीणामौपनायनिकः स्मृतः ।

इति मनूक्तेः ।

याज्ञवल्क्यः,— प्रतिवेदं ब्रह्मचर्यं द्वादशाब्दानि पञ्च वा ।

ग्रहणान्तिकमित्येके केशान्तश्चैव षोड़शे ॥

तथा,— गुरवे च वरं दत्त्वा स्नायाच्च तदनुज्ञया।

वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वाप्युभयमेव वा॥

अविप्लुतब्रह्मचर्यो लक्षण्यां स्त्रियमुद्वहेत्॥

गुरवे वरं (अभिलषितं) अभिलषितदानासामर्थ्ये तदनुज्ञया इत्यर्थः।

पारस्करः,— "त्रयः स्नातका भवन्ति, विद्यास्नातकः व्रतस्नातको विद्याव्रतस्नातकः"। समाप्य वेदमसमाप्य व्रतं यः समावर्त्तते स विद्यास्नातकः यो व्रतं समाप्य वेदमसमाप्य समावर्त्तते, स व्रतस्नातकः। य उभयं समाप्य समावर्त्तते स विद्याव्रतस्नातकः॥

ननु— अनाश्रमी न तिष्ठेत दिनमेकमपि द्विजः।

इति निषेधेऽपि अस्मद्देशे समावर्त्तनानन्तरं कथं विलम्ब्य विवाह इति चेत्, सत्यम्।

"अभावे कन्यकायाः स्नातकं व्रतं चरेत्, अपि वा क्षत्रियायां पुत्रमुत्पादयीत वैश्यायां वा" इति पैठीनसिवचनात् कलियुगनिषिद्धेषु "वहुकालं ब्रह्मचर्यं" इति निषेधोक्तेश्च अस्मद्देशसमाचारः सङ्गच्छत एव। क्षत्रिय वैश्ययोः कन्याभावात् न तद्विवाहव्यवहारः। शूद्राणां तु यमः,—

शूद्रोऽप्येवम्विधः कार्य्यो विना मन्त्रेण संस्कृतः।

न केनचित्समसृजत् छन्दसा तं प्रजापतिः॥

छन्दसा (वेदेन) न समसृजत् (न समयोजयत्)।

ब्राह्मे,— विवाहमात्रं संस्कारं शूद्रोऽपि लभतां सदा।

मात्रशब्देन विवाहेतरसंस्कारनिवृत्तिः, तथाच यमब्राह्मोक्तिभ्यां

पुण्ये तिथौ मुहूर्त्ते वा नक्षत्रे वा गुणान्विते ॥

इति मनूक्तेश्च अन्यदापि नामकरणसमाचारः। तत्र दशम-दिनपक्षो नाद्रियते, अशौचानन्तरमेन्यपक्षाणां सम्भवात् इत्यभिज्ञाः। कल्पतरुकारास्तु "दशम्यां" इत्यत्र, येषां दशाहात् प्राक् शुद्धिः तेषामित्याहुः।

इति नामकरणम्।

अथ वहिर्निष्क्रमणकर्म।

"चतुर्थे मासि निष्क्रमः"।

मनुः,— चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं गृहात्।

यत्तु भविष्ये,—

द्वादशे दिवसे राजेन्द्र शिशोर्निष्क्रमणं गृहात्।

इति "तत् शाखाभेदात्" इति(१) कल्पतरुकाराः। इदं च बालकस्य चन्द्रतारानुकूले शुभदिने कार्य्यम्। अत्र दिनस्य अनियतत्वात् चतुर्थमासे यथासम्भवं कार्यत्वात्।

एवमन्नप्राशनेऽपि बोध्यम्। चूड़ादिके तु वर्षमध्ये शुभदिने इति बोध्यम्।

इति वहिर्निष्क्रमः।

अथान्नप्राशनम्।

षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि। "यत्तु सम्वत्सरेऽन्नप्राशनम्" इति शंख-लिखितवचनम्, तत् गुणफलविषयं इति कल्पतरुकाराः।

इत्यन्नप्राशनम्।

(१) विकल्प इति कल्पतरुकाराः।

अथ चूड़ाकर्म।

चूड़ा कार्य्या यथाकुलम्। मनुः,—

प्रथमेऽब्दे तृतीये वा कर्त्तव्यं श्रुतिचोदनात्।

शङ्खलिखितौ "प्रथमेवर्षे चूड़ाकरणं पञ्चमे वा"।

पारस्करः,—"यथा मङ्गलं वा सर्व्वेषां यद्वा यथाकुलाचारम्"।

यथामङ्गलमिति, धर्मशास्त्रान्तरविहितकालान्तरस्योपलक्षणम्। अतएव कैश्चित् पञ्चमेऽब्दे क्रियते, बहुभिस्तु उपनयनात् पूर्वं यदा-कदापि क्रियते।

अत्र विशेषः शास्त्रान्तरे,—

सूनोर्मातरि गर्भिण्यां चूड़ाकर्म न कारयेत्,
प्राक् पञ्चवत्सरादूर्द्ध्वं गर्भिण्यामपि कारयेत्।
चूड़ाकृतौ शिशोर्माता गर्भिणी चेद्यदा भवेत्,
कृते गर्भविपत्तिः स्यादपत्योर्वा सुतस्य वा॥

इदं चूड़ादिकं कर्म मकरादिमासपङ्क्तेः,—

चूड़ा माघादिषट्के लघुचरसृदभे मैत्रहीने शशाङ्के,
मासंगे सत्सु केन्द्रेष्वशुभगगनगैर्हीनगैर्विष्णुबोधे।
नो रिक्ताष्टषष्ठाख्यतिथिषु न यमाराह्युग्मान्दमासे,
नो जन्मर्क्षेन्दुमासे विघटकुसगाभिन्यधलग्नार्करुद्धौ॥

इति ज्योतिःशास्त्रात्।

अत्र माघादिपदं सौरमासपरम्। "सौरो मासो विवाहादौ" इत्युक्तेः॥

इति चूड़ाकर्मकालः।

शूद्राणां गर्भाधानपुंसवनसीमन्तोन्नयनजातकर्मनामधेयवर्हिर्निष्क्रमणान्नप्राशनचूड़ाकरणविवाहाः ॥ इति ॥

अथ विवाहकालाः ।

विष्णुपुराणे,— वर्षैरेकगुणां भार्यामुद्वहेत्त्रिगुणः स्वयं ।

मनुः,— त्रिंशद्वर्षो वहेत्कन्यां हृद्यां द्वादशवार्षिकीं ।
त्र्यष्टवर्षोऽष्टवर्षां वा धर्मे सीदति सत्वरः ॥

सत्वरः गृहस्थाश्रमे त्वरायुक्तः सचित्यर्थः ।

कश्यपः,— अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा तु रोहिणी ।
दशवर्षा भवेत् कन्या अत ऊर्द्ध्वं रजस्वला ॥

शतानन्दः,— गर्भादष्टमवर्षे तु दशमे द्वादशेऽपि वा ।
कन्यापरिणयः शस्त इति वात्स्यादिसम्मतं ॥

सम्वर्त्तः,— विवाहस्त्वष्टवर्षायाः कन्यायाः शस्यते वुधैः ।

गर्भादिति सर्वत्रान्वयः ॥

अन्यथा,— कन्या द्वादशवर्षाणि याऽप्रदत्ता गृहे वसेत् ।
भ्रूणहत्या पितुस्तस्याः सा कन्या वरयेत्स्वयं ॥

इत्यादिशमादीनां तु(१) द्वादशवर्षे विवाहे निन्दावचनमनर्थकं स्यात् । अतएव जन्मावधिसप्तमवर्षे गौरीत्वमाह कश्यपः,—
सप्तवर्षा भवेद्गौरी दशवर्षा तु कन्यका ।
प्राप्ते तु द्वादशे वर्षे कुमारीत्यभिधीयते ॥

भविष्येऽपि,— सप्तवर्षा भवेद्गौरी दशवर्षा तु नग्निका ।
द्वादशे तु भवेत् कन्या अत ऊर्द्ध्वं रजस्वला ॥

(१) जन्मावधिद्वादशवर्षे ।

सप्तमवर्षस्य गर्भाष्टमत्वादिति कल्पतरुकाराः। तथाच सार्द्ध-षाधिकषड्वर्षानन्तरं स्त्रीणां विवाहकाल इत्यर्थः। तस्मिन्नेव वर्षे कन्याया गौरीत्वमिति च सिद्धं। एवं च[1] स्त्रीणां जन्मावध्येकादश-वर्षमभिव्याप्य विवाहकालस्य परमावधिरित्युक्तं भवति।

विशेषं मनुराह,—

असपिण्डाच या मातुरसगोत्रा च या पितुः।
सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने॥

दारकर्मणि (दारत्वजनके विवाहे) मैथुने (मिथुनवाच्यस्त्री-पुंससाध्य आधानकर्मणि) न केवलं स्त्रीसाध्यपाकादिकर्मणि। अपि तु उभयसाध्येऽपि सा प्रशस्तेत्यर्थः। "मिथुनसाध्यधर्म्मपुत्रोत्पत्तौ" इति कल्पतरुकाराः॥

व्यासो विशेषान्तरमाह,—

सगोत्रां मातुरप्येके नेच्छन्त्युद्वाहकर्मणि।
जन्मनाम्नोरविज्ञानादुद्वहेदविशङ्कितः॥

तदसम्भवे याज्ञवल्क्यः,—

पञ्चमात्सप्तमादूर्द्धं मातृतः पितृतस्तथा।

मातृतो मातृसन्ताने मातामहादिपिण्डेन सपिण्डामपि पञ्च-मादूर्द्धं उद्वहेत्, पितृसन्ताने पितामहादिपिण्डेन सपिण्डामपि सप्तमादूर्द्धं उद्वहेदित्यर्थः।

तत्राप्यसम्भवे, वशिष्ठः,—

पञ्चमीं सप्तमीं चैव मातृतः पितृतस्तथा। इति।

(१) एतेन।

"एतदर्वाङ्निषेधार्थं, न पुनस्तत्राप्यर्थम्" इति विज्ञानेश्वराः। कल्पतरौ तु "असमानजातीयकन्याविषयमेतदिति"। "सवर्णमातामहकुलविषयमेतदिति" मदनपालः। विमातृसपिण्डेऽपि निषेधमाह सुमन्तुः,— पितृपत्न्यः सर्वा मातरः तद्भ्रातरो मातुलाः। तद्दुहितरश्च भगिन्यः, तदपत्यानि भागिनेयाः स्युः, ताः सङ्करकारिण्यस्तत्कन्यां नोद्वहेदिति। सर्वमिदं सम्भवपरं। अत्यन्तासम्भवे तु सुमन्तुः,— "त्रीनतीत्य मातृतः, पञ्चातीत्यपितृतः"॥ पैठीनसिरपि "त्रीन् मातृतः, पञ्च पितृत इति वा" अत्र "समानजातीये पञ्च, असमानजातीये त्रीनिति व्यवस्थितो विकल्पः" इति कल्पतरौ यद्यप्युक्तं तथापि असद्देशे वृद्धैरत्यन्तासम्भवपरमित्येव लिखितं। वृद्धानां तु, पितृबन्धुमातृबन्धुलक्षणं यथा, आदिपुरुषस्य सगोत्रत्वेऽपि पितृसन्तानो भवति। अन्यगोत्रत्वे मातृसन्तानो भवति" इति। "यत्तु पितृस्वसुः स्वसुः पुत्राः" इत्यादिकात्यायनोक्तिमुदाहृत्य तिथितत्त्वकारैः पितृबन्ध्वादिलक्षणं उक्तं। "तत् अशौचे क्रियाकर्त्तुरधिकारे च" असद्देशनिबन्धकारैर्लिखितत्वात् न तल्लक्षणमाद्रियते(१), तत्र आत्मबन्धोरपि उपात्तत्वात्। कचिदसद्देशविरुद्धापि दाक्षिणात्यसंग्रहकारिका,—

> चतुर्थीमुद्वहेत्कन्यां चतुर्थः पञ्चमीमपि।
> पाराशर्यमते षष्ठीं पञ्चमो न तु पञ्चमीं॥
> पञ्चमः पञ्चमीं कन्यां नोद्वहेदिति यद्वचः।
> पितृपक्षे निषेधोऽयं मातृपक्षे न दूषणं॥

(१) आद्रियते। तत्र आत्मबन्धोरपिदक्षिणात्यसंग्रहकारिका,—।

कूटस्थगणनायान्तु यस्यां पङ्क्तौ वरस्य तु।
जनको विद्यमानश्चेत् स पक्षः पितृपक्षकः॥
जननी विद्यमाना चेत् स पक्षो मातृपक्षकः। इति,

विवाहयेदित्यनुवृत्तौ याज्ञवल्क्यः, "असमानार्षगोत्रजाम्" इति

ऋषेरिदं आर्षं प्रवरइत्यर्थः। गोत्रं वंशपरम्पराप्रसिद्धं।

आपस्तम्बः,— समानगोत्रप्रवरां कन्यामुद्वोपगम्य च।
तस्यामुत्पाद्य पिण्डादं ब्राह्मण्यादेव हीयते॥

एवं प्रवरैक्येऽपि,—
परिणीय सगोत्रां च समानप्रवरां तथा।
त्यागं कृत्वा द्विजस्तस्यास्ततश्चान्द्रायणं चरेत्॥

इति पार्थक्येन परिगणनात् त्यागश्चोपभोगस्य, न तस्याः।
समानप्रवरां कन्यां गोत्रजामथवापि वा।
विवाहयति यो मूढस्तस्य वक्ष्यामि निष्कृतिं॥
उत्सृज्य तां ततो भार्यां मातृवत्परिपालयेत्।
इति शातातपोक्तेः।

समानप्रवरस्वरूपमाह बौधायनः,—
एक एव ऋषिर्यावत् प्रवरेष्वनिवर्त्तते।
तावत्समानगोत्रत्वमृते भृग्वङ्गिरोगणात्॥

समानगोत्रत्वं समानप्रवरत्वमित्यर्थः। भृग्वङ्गिरोगणेषु विशेषमाह संग्रहकारः,—
पञ्चानां त्रिषु सामान्यादविवाह स्त्रिषु द्वयोः।
भृग्वङ्गिरोगणेष्वेवं शेषेष्वेकोऽपि वारयेत्॥

तथाच पञ्चार्षेयाणां त्र्यृषिद्वयानुवृत्तौ मिथो न विवाहः। त्र्यार्षेयाणां द्व्यृषिद्वयानुवृत्तौ न विवाहः। शेषेष्वेकानुवृत्तौ विवाह इत्यर्थः,—

जमदग्निर्भरद्वाजो विश्वामित्रोऽत्रिगौतमौ।
वशिष्ठः गौतमोऽगस्तिरेषां येऽप्यनुयायिनः॥
येषां तुल्यर्षिभूयस्त्वं नोद्वहन्ति मिथस्तु ते।

एषामष्टानामेकस्यापि येषु प्रवरेष्वनुवर्त्तनं, तेषां मिथो न विवाहः। सर्वर्षितुल्यत्वे च विवाहः स्फुट एव।

कश्यपः,— अनेकेभ्योऽपि दत्तायामनूढायां तु यत्र वै।
वरागमश्च सर्वेषां लभेतादिवरस्तु तां॥
पश्चाद्वरेण यद्दत्तं तस्याः प्रतिलभेत सः।
तथा गर्भेष्वनूढायां दत्तं पूर्ववरो हरेत्॥

अनेकेभ्यो धनग्रहणपूर्वकं दातुं प्रतिज्ञाय यत्र बहूनां वराणां आगमनं, तत्रादिवरः तां कन्यां लभेत, अन्ये तु पूर्वदत्तमूल्यं लभेरन्नित्यर्थः।

नारदः,— प्रतिगृह्य तु यः कन्यां वरो देशान्तरं व्रजेत्।
त्रीनृतून् समतिक्रम्य सा चान्यं वरयेद्वरं॥

प्रतिगृह्य वाग्दत्तां स्वीकृत्येत्यर्थः। कात्यायनः,—

प्रदाय शुल्कं गच्छेद्यः कन्यायाः साधनं तथा।
धार्या सा वर्षमेकन्तु देयान्यस्मै विधानतः॥

यमः,— वाचा दत्ता तु या कन्या यदि तस्या वरो मृतः।
न च मन्त्रोपनीता सा कन्यका पितुरेव सा॥

मन्त्रोऽत्र पाणिग्राहणिकः।

मनुः,— कन्यायां दत्तशुल्कायां म्रियेत यदि शुल्कदः।

देवराय प्रदातव्या यदि कन्यानुमन्यते॥

अथ पुत्रदुहित्रोरब्दमध्ये व्रतविवाहविचारः।

ज्योतिःशास्त्रे,—

नपुंविवाहोर्द्धमृतुत्रयेण विवाहकार्यं दुहितुश्च यस्मात्।

न मण्डनादुपरि मुण्डनं स्यात् तन्मुण्डनान्मण्डनमन्त्यमेव॥

तथाच पुत्रोपनयनादूर्द्धं दुहितृविवाहः।

प्रत्युद्वाहो नैव कार्योऽप्येकस्मिन् दुहितृद्वयं।

न चैकजन्ययोः पुंसोरेकजन्ये च कन्यके॥

नूनं कदाचिदुद्वाहो नैकधा मुण्डनद्वयं।

पुत्रीपरिणयादूर्द्धं यावद्दिनचतुष्टयं॥

पुत्र्यन्तरस्य कुर्वीत नोद्वाहमिति सूरयः।

एतत् विमातृकन्याविषयं। अन्यथा स्मृतौ,—

एकोदरप्रसूतानां विवाहो नैकवत्सरे।

विवाहो नैव कर्त्तव्यो गार्गस्य वचनं यथा॥

इति एकोदरवैयर्थ्यं स्यात्। असम्भवे तु,—

विवाहश्चैककन्यानां षण्मासाभ्यन्तरे यदि।

असंशयं त्रिभिर्वर्षैस्तत्रैका विधवा भवेत्॥

इत्यादीनामपि वैयर्थ्यं स्यात्। तथा,—

एकोदये करतलग्रहणं यदि स्या-

देकोदरस्थवरयोः कुलमेति नाशं।

एकाब्दके तु विधवा भवतीति कन्या,
न ह्यन्तरव्यवहितं शुभदं वदन्ति ॥
अधिकोऽत्र एकलग्नविवाहे दोषः ॥ इति ।

अथ ज्येष्ठपुत्रदुहित्रोर्ज्येष्ठमासे व्रतविवाहादिविचारः ।

ज्योतिःशास्त्रे,— ज्येष्ठे मासि तथा माघे(१) चौरं परिणयं व्रतं ।
ज्येष्ठपुत्रदुहित्रोश्च यत्नेन परिवर्जयेत् ॥

रत्नमालायां,—
आद्यगर्भदुहितुः सुतस्य वा ज्येष्ठमासि न हि पाणिपीड़नं ।

ज्योतिःशास्त्रे,—
जन्ममासि न च जन्मभे तथा नैव जन्मदिवसेऽपि कारयेत् ।
आद्यगर्भदुहितुः सुतस्य वा ज्येष्ठमासि न हि जातु मङ्गलं ॥

अत्र जन्ममासि इत्यादिविकनिषेधोऽपि ज्येष्ठपर एव ।

अन्यथा,— जन्ममासे च पुत्राढ्या धनाढ्या जन्मभोदये ।
जन्मभे च भवेदूढ़ा कन्या हि ध्रुवसन्ततिः ॥
जन्मोदये जन्मसु तारकासु
मासेऽथवा जन्मनि जन्मभे वा,
व्रते न विप्रोऽध्ययनं विनापि
प्रज्ञाविशेषैः प्रथितः पृथिव्यां ॥

इत्याद्युक्तिविरोधः स्यात् ।
पितृज्येष्ठं विना चान्यो ज्येष्ठपुत्रो न दूष्यति ।
मातृतो ज्येष्ठपुत्रस्यैव दोषो वै प्रजायते ॥

---

(१) मार्गे ।

असम्भवे तु ज्योतिःशास्त्रे,—

कृत्तिकास्थं रविं त्यक्त्वा ज्यैष्ठे ज्येष्ठस्य कारयेत्।
उत्सवेषु च सर्वेषु दिनदादशकं त्यजेत्॥

वृषमासे प्रथमं कृत्तिकानक्षत्रे दादशाहं रवेर्भोगः "सौरो मासो विवाहादौ" इत्युक्तत्वात्॥ ज्यैष्ठो (वृषः),—

प्रथमं ज्येष्ठमासस्य मासव्यो वर्ज्जयेद्दिनं।
शुभकर्मण्यप्रजानामष्टौ च मुनिभागुरिः॥
दशाहं चैव गार्ग्यश्च दादशाहं वृहस्पतिः।
अजभोगाग्रिमं भोगं यावन्मुनिपराशरः॥

अजोऽत्र मेषमासः तथाच मेषमासाल्पदिनपक्षेऽपि वर्जनं। तावत्प्रभृतिकृत्तिकामतृप्तेरिति पराशराभिप्रायः॥

अथाशुद्धिकालेषु कर्मकरणाकरणविचारः।

तत्रादावस्मल्लतशुद्धिसारकारिकाः लिखित्वा पश्चात्माचिवचनानि लेख्यानि। तथाच,—

कालस्याशुचिताऽधिमासयच हरिस्वापेऽथ याम्यायने,
गुर्वादित्य उदीरितोभयविधे राश्येकतारैक्यतः।
तस्यां सिंहवृहस्पतौ सुरगुरौ वाले च वृद्धे कवौ,
सन्ध्यास्तंगतवाल्यवार्द्धकवशास्पष्टे च शुद्धिं सुवे॥
लुप्ताब्देऽधिकवत्सरे मकरगे जीवेऽपि कालोऽशुचिः।
तत्रोङ्गादिषु सर्वकर्मकरणं देशेषु शिष्टैर्मतं॥
कालाशुद्धिषु काम्यकर्मकरणं नैवाथ नैमित्तिकं।
नित्यं कार्य्यमिह मतिप्रसवाङ्मूलं विशेषं सुवे॥

सिंहवाक्यं,— गुर्वादित्ये गुरौ सिंहे नष्टे शुक्रे मलीम्लुचे ।
याम्यायने हरौ सुप्ते सर्वकर्माणि वर्ज्जयेत् ॥

तथा,— वाल्ये वृद्धिं गते जीवे सर्वकर्माणि वर्जयेत् ।

वृद्धिं (वृद्धत्वं) गुर्वादित्यो द्विविधः । एकराशिगतत्वेन एकनक्षत्र-गतत्वेन चेति । एकनक्षत्रगतत्वं च भिन्नराशिस्थत्वे सतीति बोध्यं ।

तथाच काश्यपः,—

ह्यैकमन्दिरगतौ यदि जीवभानू
शुक्रोऽस्तगः सुरवरैकगुरुश्च सिंहे ।
नारभ्यते व्रतविवाहगृहप्रतिष्ठा-
चौरादिकर्मगमनागमनं च धीरैः ॥

नारभ्यत इत्यनेन आरब्धव्रतं कार्यं । ह्यैकेत्यत्र मन्दिरं राशिः तथाच बृहस्पतिसूर्यौ एकराशिगतौ यदीत्यर्थः । एतेन बृहस्पतेरस्तगमनमप्युक्तं । रविभोग्यनक्षत्रगतत्वमस्तत्वमिति लक्षणात् । गुर्वादित्य इत्युक्तौ सर्वधर्मनिषेधः काम्यपरः । अत्र मासिवाक्यानि मलमास-प्रस्तावे लेख्यानि शुक्रनष्टत्वचातुर्विध्यप्रतिपादकोक्तयो लेख्याः ।

ज्योतिःसारे,—

गुरोर्मध्यमसंक्रान्तिहीनश्चान्द्रोऽधिवत्सरः ।
वर्ज्यानि तत्र यज्ञार्घप्रतिष्ठादीनि नाकिनां ॥
स्फुटसंक्रान्तिहीनश्चेत् केऽप्याहुरधिमासवत् ।

शतानन्दः,— अतिचारगतो जीवो नैति चेत्पूर्वमन्दिरं ।
लुप्तसम्वत्सरो ज्ञेयः सर्वकर्मसु गर्हितः ॥
सिंहस्थं मकरस्थं च गुरुं यत्नेन वर्जयेत् ।

इति देवीपुराणोक्तेः, प्रतिष्ठादौ मकरस्थहस्पतिरपि वर्ज्य उक्तः तत्र लुप्तसम्वत्सरे कर्मनिषेधेऽपवादमाह सत्याचार्यः,—

राशित्रयं सञ्चरतेऽब्दमध्ये
नायाति पूर्वं यदि लुप्तवर्षं।
जीवो न कर्माणि तदा च
कुर्य्याद्विहाय गौड़ोड्रविहारदेशान्।

ज्योतिःशास्त्रे मकरस्थहस्पतावप्यपवादः,—

नर्मदापूर्वभागेतु शोणस्योत्तरदक्षिणे।
गण्डक्याः पश्चिमे पारे मकरस्थो न दोषभाक्॥

एतदधिसम्वत्सरस्याप्युपलक्षणं, अस्मद्देशशिष्टाचारात्। तथाच लुप्तवर्षाधिकवर्षमकरस्थहस्पतिषु सर्वकर्मकरणं निःसन्दिग्धमेव। सर्वास्वपि कालाशुद्धिषु काम्यकर्मणो वर्जनं, न नित्यनैमित्तिकयोरिति सामान्यतः। विशेषस्तु तत्र तत्र लेख्यः।

अथ मलमासकारिका।

काम्यारम्भसमापने न मलिने मासे तु कृच्छ्रादिकं,
प्रारब्धं हि समापयेत्तदपि यत् मासात्मकं श्रावणात्।
आरम्भस्य समापनस्य च यदा मध्येऽधिमासस्तदा-
रब्धं कर्म समाचरेदथ नवे तीर्थामरेज्ये त्यजेत्॥
रोगावर्षणशान्तिमुख्यकरणाकालप्रतीकारम-
स्यारम्भं च समापनं च मलिने काम्यस्य कुर्य्याद्बुधः।
नो मुञ्चेत्सकलं तदाप्यगतिकं नित्याग्निहोत्रादिकं
नित्यं सोमसवादि नो गतियुतं नाधानमप्याचरेत्॥

जातेष्टिं गतिसंयुता न हि तदा कुर्याद्यथोत्सर्जन-
यागादिं ग्रहणोदितं सगतिकं स्नानाद्यगौचं चरेत्।
पुंसूतिप्रमुखान्नप्राशनविधिप्रान्तानि कर्माणि षट्,
प्रेतं सर्वमलभ्ययोगविहितं श्राद्धादिकं कर्म च ॥
शुद्धे मासि मलीपुचे च तनुयाच्छ्राद्धं तु दर्शोदितं,
दानश्राद्धविधौ युगादिषु तथा श्राद्धादि मन्वादिषु।
प्रेताब्दोदककुम्भदानमथ नो हि प्रेतपक्षाष्टका-
न्वष्टक्याप्रथितानि जातु मलिने श्राद्धानि कुर्यात्सुधीः॥
श्राद्धे मासि मलेऽधिमासविहितं श्राद्धं विपद्योदितं,
पक्षान्ते सति तत्र पूर्वदिवसाधोऽप्यूनपाण्मासिकं।
शुद्धे मासि मृतस्य मासि मलिनेऽप्याद्याब्दिकं त्वाचरे-,
द्व्यब्दार्षिकमाचरेद्धि मलिने मष्टस्य मासे मले॥
नव्यस्त्रीगमनं तथा परिणयानन्तर्यभाङ्नूतने-
न्दोर्वेन्द्रापनमथनूतनगयाश्राद्धं विदध्यात्सुधीः।
विप्रेऽमततमन्दपचविहितं तथाय संसर्पके,
चीर्णे मासि विवाहमुख्यरहिताः स्मार्ताः श्रुतेश्च क्रियाः॥
मासश्चाधिक आश्विने यदि भवेत् तत्पूर्वतो वासरा-
नष्टौ चाधिकमासमेव सकलं शुद्धौ च शुक्लाष्टमीं।
यावद्व्याप्य शिवार्चनं विरचयेच्छेन्मुख्यपक्षसमो-
ऽथवा: शुद्ध दशाचरेन्नवदिनादिष्वेकपक्षं सुधीः॥

मलमासस्वरूपं सिद्धान्ते,—

चान्द्रो मासो ह्यसंक्रान्तो मलमासः प्रकीर्त्तितः।

ग्टह्यपरिशिष्टे,—

मलं वदन्ति कालस्य मासकालविदोऽधिकं।

कालाधिकं विष्णुधर्मोत्तरे उक्तं,—

सौरेणाब्दस्तु मानेन यदा भवति भार्गव।
सावने तु तदा माने दिनषट्कं न पूर्य्यते॥
दिनरात्र्यश्च ते राम प्रोक्ताः समवत्सरेण षट्।
सौरसम्वत्सरस्यान्ते मानेन शशिजेन तु॥
एकादशातिरिच्यन्ते दिनानि भृगुनन्दन।
वर्षद्वये साष्टमासे तस्मान्मासोऽतिरिच्यते॥
स चाधिमासकः प्रोक्तः सर्व्वकर्मसु गर्हितः।

सौरवर्षस्य पञ्चषष्ठ्यधिकत्रिशतदिनात्मकत्वं। चन्द्राब्दस्य चतुः-पञ्चाशदधिकत्रिशतदिनात्मकत्वमिति एकादशदिनाधिकत्वं॥ नन्वेवं सति दिनार्द्धन्यूनोऽधिको मास इति चेत्सत्यं। अतएव सिद्धान्ते,—

द्वात्रिंशद्भिर्गतैर्मासै र्दिनैः षोड़शभिस्तथा।
घटिकानां चतुष्केण पतत्येकोऽधिमासकः॥ इति।

ननु आधिक्ये सति मासस्य मलत्वं कुत इति चेत्, तस्य नपुंसकत्वादित्यवेहि। तथाच, ज्योतिःशास्त्रे,—

असङ्क्रान्तो हि यो मासः कदाचित्तिथिवृद्धितः।
कलान्तरात्समायाति स नपुंसक इष्यते॥

नपुंसकत्वं कुत इति चेत्, पुरुषस्य सूर्य्यस्य तन्मासेऽभावादित्यवेह्य। तथाच, तत्रैव,—

मासेषु द्वादशादित्यास्तपन्ते हि यथाक्रमम्।

नपुंसकेऽधिके मासे मण्डलं तपते रवेः ॥

शातातपस्त्वाह,—

मलीम्लुचैः समाक्रान्तं सूर्य्यसङ्क्रान्तिवर्जितं ।

मलीम्लुचं विजानीयात् सर्वकर्मसु गर्हितं ॥

यत्तु काठकगृह्ये,—

यस्मिन्मासे न सङ्क्रान्तिः सङ्क्रान्तिद्वयमेव वा ।

मलमासः स विज्ञेयो मासे त्रिंशत्तमे भवेत् ॥

इति स्फुटमानाश्रितं । द्वात्रिंशद्भिरिति मध्यममानाश्रितमिति न कश्चिद्विरोधः ।

लघुहारीतः,—

इन्द्राग्नी यत्र हूयेते मासादिः स प्रकीर्त्तितः ।

अग्निषोमौ स्मृतौ मध्ये समाप्तौ पितृसोमकौ ॥

तमतिक्रम्य तु यदा रविर्गच्छेत् कदाचन ।

आद्यो मलीम्लुचो ज्ञेयो द्वितीयः प्राकृतः स्मृतः ॥

तथाच, शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तोमासः, संक्रान्तिरहितोऽधिमास इत्यापद्यते । दर्शान्तमासः संक्रान्तिद्वययुक्तः क्षयमासः । उभयोरपि मलत्वमित्यर्थः । ननु अधिमासे जातस्य उत्तरवर्षेषु कस्मिन् मासे स्वनक्षत्रपूजादि, मृतस्य तु कुत्र श्राद्धादि अनुष्ठेयमिति चेत्, उच्यते । तस्य उत्तरमासेऽन्तर्भावात् उत्तरमासे तदनुष्ठेयं ।

तथाच, ज्योतिःपितामहः,—

षष्ट्या तु दिवसै र्मासः कथितो बादरायणैः ।

पूर्वार्द्धं तु परित्यज्य उत्तरार्द्धं प्रशस्यते ॥

इति ज्योतिःशास्त्रे। तथाच एतद्वाक्यमुपजीव्य माधवाचार्य्याः,—

चान्द्रोऽधिमासः संक्रान्तः सोऽन्तर्भवति चोत्तरे।

इति। अत्र कश्चिद्विशेषः सुधीभिरवधेयः॥

तत्र कंचिन्मासं धृत्वा विचारणीयं। तथाच, भाद्रेमासि अधिमासपाते आदौ मलपौर्णमासीपक्षः, तदुत्तरं मलदर्शपक्षः, तदुत्तरं शुद्धपौर्णमासीपक्षः। तत्र कस्यचित् जन्म मलदर्शपक्षे, कस्यचिज्जन्म शुद्धपौर्णमासीपक्षे, तत्राधिमासस्य शुद्धदर्शान्तमासेऽन्तर्भावे सिद्धे सति मलपौर्णमासीपक्षस्य शुद्धपौर्णमासीपक्षेऽन्तर्भावः। मलदर्शपक्षस्य भाद्रशुद्धदर्शरूपे पौर्णम्यन्तपक्षमाश्रित्य आश्विनदर्शपक्षतया व्यवह्रियमाणेऽन्तर्भावः। तथाच मलमासवर्षे शुद्धपौर्णमासीपक्षे यस्य जन्म, पश्चात्जातस्यापि तदुत्तरशुद्धवर्षे लादौ स्वनक्षत्रपूजा। यस्य मलदर्शपक्षे जन्म, तस्याधिजातस्यापि आश्विनकृष्णपक्षतया व्यवह्रियमाणे कृष्णपक्षे पश्चात् स्वनक्षत्रपूजा। एवं श्राद्धादौ बोद्धव्यं। अथमधिमासः चैत्रादिसप्तसु मासेषु भवति। तदुक्तं ब्रह्मसिद्धान्ते,—

चैत्रादर्वाक् नाधिमासः परतस्त्वधिको भवेत्।

ज्योतिःसिद्धान्ते,—

घटकन्यागते सूर्य्ये वृश्चिके वाथ धन्वनि।

मकरे वाथ कुम्भे वा नाधिमासो विधीयते॥ इति।

ननु द्विसंक्रान्तमास एष्वेव मासेषु पततीति चेत्, न।

ज्योतिःसिद्धान्ते,—

असंक्रान्तिमासोऽधिमासः स्फुटः स्यात्।

दिसंक्रान्तिमास. क्षयाख्यः कदाचित् ॥

क्षयः कार्त्तिकादित्रये नान्यदा स्यात् ।

तदा वर्षमध्येऽधिमासद्वयं स्यात् ॥

इति, कार्त्तिकादिमासत्रये क्षयमासः । क्षयमासयुक्ते वर्षे क्षयमासात् पूर्वं द्विवेषु मासेषु मध्ये एकोऽधिमासः । क्षयमासादूर्द्धमपि मासत्रयमध्ये ऽपरोऽधिमासः ।

स च ज्योतिःशास्त्रे,—

दर्शद्वयं मेषमुख्यैकराशिस्थिते तु चैत्रप्रमुखोऽधिमासः ।

दर्शान्त ऊर्ज्जादिकमासि सूर्ये राशिद्वयस्थे क्षयमास उक्तः॥

ननु यथा एकाधिकमासोपेताब्दस्य त्रयोदशमासात्मकत्वं । तथा अधिमासद्वयोपेताब्दस्य चतुर्द्दशमासात्मकत्वं प्राप्तं । न च तद्युक्तं,

त्रयोदशं तु श्रुतिराहमासं चतुर्द्दशः क्वापि न चैव दृष्टः ।

इति वचनात् इति चेत्, नैष दोषः । असंक्रान्तत्वेन अधिकप्रसिद्धियुतयोर्द्वयोर्मध्येपूर्वस्याधिकत्वनिषेधात् ।

तथाच जावालिः,—

एकस्मिन्नेव वर्षे तु द्वौ मासावधिमासकौ ।

प्राकृतस्तत्र पूर्वः स्यादुत्तरस्तु मलीम्लुचः ॥ इति,

प्राकृतः शुद्धिकर्मार्ह इत्यर्थः । अतएव क्षयमासपूर्वस्यासंक्रान्तमासस्य सम्यक्सर्पति कर्मणि इति संसर्पनामकत्वं । क्षयमासस्य कर्मानर्हत्वात् अंहसः पापस्य पतिरंहस्पतिनामकत्वं ।

तथाच, विवाहादाविति प्रकृत्य ज्योतिर्ग्रन्थे,—

यस्मिन् मासे न संक्रान्तिः संक्रान्तिद्वयमेव वा ।

संसर्पांहस्पती मासावधिमासश्च निन्दितः ॥

एतद्वचनमुपजीव्य माधवीये,—

चयस्त्याज्यो विवाहादौ संसर्पांहस्पती उभौ ।

शुद्धौ श्रौते तथा स्मार्त्ते मलमासो विविच्यते ॥

इति चयोत्तरासंक्रान्तमासस्य मलत्वमेव, "उत्तरस्तु मलीम्लुच" इति वचनात् । नन्वेवं चतुर्द्दशमासात्मकभावे एकादशात्मकत्व-प्रसक्तिः । तच्च द्वादश मासाः सम्वत्सर इति नित्यवत् श्रुतिविरुद्धं । ननु तर्हि केवलाधिमासवर्षे त्रयोदशात्मकमपि तद्विरुद्धमिति चेत् न । क्वचित् त्रयोदशमासाः सम्वत्सर इति श्रुतेः । तथा सति चयमासोपेते त्रयोदशमासात्मकेऽपि वर्षे द्वयोरसंक्रान्तयोः परित्यागे मलत्वशिष्टाः ससंक्रान्ता एकादशैव मासा इत्यतो नित्यवच्छ्रुति-विरोध इति चेन्न । द्विसंक्रान्तियुक्तस्य चयमासस्य मासद्वयत्वेन गणनात् ।

तथाच स्मृतिः,—

तिथ्यर्द्धे प्रथमे पूर्वो द्वितीयेऽर्द्धे तदुत्तरः ।

मासाविति बुधैश्चिन्त्यौ चयमासस्य मध्यगौ ॥ इति ।

चान्द्रसंस्काराभावे इदं बोध्यं । "न चलति यदि वै तन्मासयुग्मं विचिन्त्यं" इति वटेश्वरसिद्धान्तोक्तेः ।

इत्थं मलमासे निरूपिते वर्ज्यावर्ज्यान्युच्यन्ते ।

तत्र पैठीनसिः,—

श्रौतस्मार्त्तक्रियाः सर्वा द्वादशे मासि कीर्त्तिताः ।

त्रयोदशे तु सर्वास्ता निष्फला इति कीर्त्तिताः ॥

निष्फला इत्युक्तेः काम्यकर्मनिषेधः।

इष्ट्यादिसर्वकाम्यं तु मलमासे विवर्जयेत्।

इति स्मृत्यन्तरोक्तेः।

नित्ये नैमित्तिके कुर्यात् प्रयतः सन्मलीम्लुचे।

इति वृहस्पत्युक्तेर्नित्यनैमित्तिककरणं।

अधिमासे निपतितेऽप्येष एव विधिक्रमः।

इति स्मृतेरारम्भसमाप्तिमध्ये मलमासपातेऽपि पूर्वारब्धकाम्यं कार्यमेव। आरम्भसमापने तु शुद्धकाल एव,—

असूर्या नाम ये मासा न तेषु मम सम्मताः।

व्रतानां चैव यज्ञानामारम्भास्तु समाप्तयः॥ इत्युक्तेः।

यत्तु काठकगृह्ये,—

प्रवृत्तं मलमासात् प्राक् काम्यं कर्म समापितं।

आगते मलमासेऽपि तत्समाप्यं न संशयः॥ इति।

तत् मासनमानप्रवृत्तकृच्छ्रचान्द्रायणं हि न सत्रादिविषयं।

गार्ग्यः,— अपूर्वदेवतां दृष्ट्वा शुचिः स्यात्तदृष्टभार्गवे।

मलमासेऽप्यनावृत्ततीर्थयात्रां विवर्जयेत्॥

तथाचापूर्वदेवदर्शनापूर्वतीर्थयात्रे निषिद्धे। मलमासे *मकाले* दिवैस्वहःसु गच्छत्तु यदि कश्चिद्वालो बालग्रहब्रह्मराक्षसादिना गृह्येत यदि वा रोगवृद्धिर्मदिती स्यात्, यदि वा वृष्टिप्रतिबन्धः स्यात्, यदि वा राजद्रोह आपतेत्, यदि वा अभिचारः केनचित् प्रारभ्येत, तत्र मलमासस्य समाप्तिप्रतीक्षायां बाधादिबाधादिकं स्यात्, तस्मात्तत्प्रतीकारस्य कर्त्तुमुचितत्वादात्ययिककार्येषु शुद्ध-

नपेक्षणस्य औत्सर्गिकत्वात्। "यद्यैव यजेतामिवर्षमाणः" इत्यादि वर्त्तमानार्थप्रत्ययत्वशब्दादिभिः समानकालताविशेषात् मलमासेऽपि तादृशकर्मणामारम्भः समापनं च कार्य्यमेव। नित्यनैमित्तिकयोरपि यदनन्यगतिकं, तदेव मलमासे कार्य्यं। सगतिकं तु न कार्य्यं। तथाच, काठकगृह्ये,—

मलमासेऽनन्यगतिं कुर्य्यान्नैमित्तिकीं क्रियां।

गृह्यपरिशिष्टेऽनन्यगतिकानि यथा,—

अवषट्कार-होमाश्चैव चान्द्रायणं तथा।
मलमासेऽपि कर्त्तव्यं काम्या इष्टीर्विवर्जयेत्॥
अवषट्कारहोमाग्निहोत्रोपासनवैश्वदेवादयः।

काठकगृह्ये,—

सोमयागादिकर्म्माणि काम्यान्यपि मलिम्लुचे।
षष्ठीश्चाग्रयणाधानचातुर्मास्यादिकान्यपि॥
महालयाष्टकाश्राद्धोपाकर्म्मादपि कर्म्म यत्।
स्पष्टमासविशेषस्य विहितं वर्जयेन्मले॥

तथाच वसन्ते विहितस्य सोमयागस्य मलमासे च वर्जनेऽपि शुद्धमासेऽलुप्तामसम्भवात् सगतिकत्वं।

एवमादि सगतिकनित्यानां वर्जनं। षष्ठीष्टिः काठकगृह्यादौ सिद्धा।

मात्स्ये,— आधानं यज्ञकर्म्माणि प्रायश्चित्तव्रतानि च।
न कुर्य्यान्मलमासेऽपि शुक्रगुर्वोरदर्शने॥
संक्रान्तिरहिते मासे कुर्य्यादाग्रयणं न वा।

इति पैठीनसिना विकल्पितत्वादाश्रयणस्य सगतिकागतिकयो-रुदाहरणं न विरुद्धं। जातेष्ट्यग्रौचेऽवसिते यथानुष्ठानं, तथा मलमासेऽप्यवसितेऽनुष्ठानं सकत्वात्सगतिकनैमित्तिकत्वाज्जातेष्टिर्न कार्या। एवमादिसगतिकनैमित्तिकानां वर्जनं।

चन्द्रसूर्यग्रहे स्नानं श्राद्धदानजपादिकं।
कार्य्याणि मलमासे तु नित्यनैमित्तिकं तथा॥

इति यमवचनादगतिकनैमित्तिकानि ग्रहणस्नानादीनि कार्य्या-ण्येव। जन्ममरणार्त्तवाशौचादीनां भावनमानप्रकत्वात्तदाचरणं। "सूतकादिपरिच्छेद" इत्यादि तद्वचनमुक्तं।

स्मृतिसंग्रहे,— नामकर्म च पुंसूतिः सीमन्तोन्नयनं व्रतं।
मलीम्लुचेऽपि कुर्वीत निमित्तं यदि जायते॥
जातकर्म्मान्त्यकर्माणि नवश्राद्धं तथैव च।
श्राद्धजातकनामानि येन संस्कारसन्नताः॥
मलीम्लुचेऽपि कर्त्तव्या इष्टीः काम्याश्च वर्जयेत्॥

गौतमः,— दानकर्मणि यच्छ्राद्धं नवश्राद्धं तथैव च।
ग्रहणे पुंसवादौ च तत्पूर्वस्य परस्य च॥

नवश्राद्धं तु,—चतुर्थे पञ्चमे चैव नवमे दशमे तथा।
यद्च दीयते जन्तोस्तन्नवश्राद्धमिष्यते॥

पुंसवादिपदेन पुंसवनसीमन्तोन्नयनजातकर्मनामकरणबहिर्नि-ष्क्रामणान्नप्राशनानां संग्रहः।

तथाच शतानन्दः,—

चूडार्वाक्मन्नन्नं कर्म मलमासेऽपि कारयेत्।

तेषां मावनमानेन ऋषिभिः परिकीर्त्तनात् ॥

एवं च,— नामान्नप्राशनं चौलं विवाहं मौञ्जीबन्धनं।

निष्क्रामं जातकर्मापि काम्यं वृषविसर्जनं ॥

अस्तगे च गुरौ शुक्रे बाले वृद्धे मलीम्लुचे।

उद्यापनमुपारम्भं व्रतानां चैव कारयेत् ॥

इति वृद्धगार्ग्यवचने जातकर्मादीनां यो निषेधः स प्रातिस्विक-कालेषु कदाचिदनुष्ठितानां तेषां कालान्तरेऽनुष्ठानपक्षे बोद्धव्य-मिति सर्वं समञ्जसमिति वदामः।

वृहस्पतिः,—

नित्यनैमित्तिके कुर्यात् प्रयतः सन्मलीम्लुचे।

तीर्थस्नाने गजच्छायां प्रेतश्राद्धं तथैव च ॥

गजच्छायालक्षणं लिखितं। अस्या नैमित्तिकत्वेपि पुनर्वचनमेवं-जातीयानां मद्याविष्णावीप्रभृतीनां मलीम्लुचे नित्यनिवृत्त्यर्थमिति केचित्, तन्न।

रोगे चालभ्ययोगे च सीमन्ते पुंसवे तथा।

यद्‌ददाति समुद्दिष्टं पूर्वचापि न दुष्यति ॥

इति मरीचिवचनात्। तथाच वृहस्पतिवचने गजच्छायापदं अलभ्ययोगोपलक्षणमित्यवगन्तव्यं। अतएव कालादर्शीयसंग्रह-कारिकायां,—

रोगशान्तिरलभ्ये च योगे श्राद्धव्रतानि च।

इति मलमासे कर्त्तव्यत्वेनोक्तं। सर्वनित्यकर्मणां मासद्वयेऽपि कार्यत्वेन उक्तत्वात् मलमासेऽपि दर्शश्राद्धं युगादिश्राद्धदाने च स्युः।

काम्यस्यापि मन्वादिश्राद्धस्य,—

मन्वादौ च युगादौ च मासयोरुभयोरपि ।

इति मरीचिवचनादुभयत्राप्यनुष्ठानं। अत्र युगाद्युपादानं दृष्टान्तत्वेन। तथाच मन्वादिश्राद्धं युगादिश्राद्धवदुभयत्रापि कार्यमित्यर्थः ॥

अतएव संग्रहकारः,—

युगादिकं मासिकं च श्राद्धं चापरपाक्षिकं ।

मन्वादिकं तैर्थिकं च कुर्यान्मासद्वयेऽपि च ॥ इति ।

आपरपाक्षिकं (अमावास्याविहितं)। तैर्थिकमिति पूर्वदृष्टतीर्थविषयं ।

मासेऽपि,— दर्शे चाहरहः श्राद्धं दानं च प्रतिवासरं ।

गोभूतिलहिरण्यानां मासेऽपि स्यान्मलीम्लुचे ॥

एवं सति,— सम्वत्सरातिरेकेण यदि स्यात्तु मलीम्लुचः ।

तत्र चयोदशे श्राद्धं न कुर्यादिधुसंक्षये ॥

इति व्यासवचनोक्तिः काम्यामावास्याश्राद्धविषया इति मन्तव्यं । याज्ञवल्क्यादौ तिथिवारविहितं काम्यं श्राद्धं द्रष्टव्यं ।

अतएव जावालिः,—

नित्यं नैमित्तिकं चैव श्राद्धं कुर्यान्मलीम्लुचे ।

तिथिनक्षत्रवारोक्तं काम्यं नैव कदाचन ॥ इति ।

कौथुमिः,— चन्द्रमम्बुघटं दद्यादन्नं चापि सुसंस्कृतं ।

सम्वत्सरे विरुद्धेऽपि प्रतिमासं च मासिकं ॥

अष्टकाश्राद्धस्य नित्यत्वात् प्रेतपक्षश्राद्धस्य नित्यकाम्यत्वाच

कर्त्तव्यतानङ्गतायां वचनवलाकयोः शुद्धमास एवानुष्ठानं, न मले ॥ तथाच "मन्वाद्यष्टके श्राद्धे" इत्यादि काठकगृह्यवचनं पूर्वमुदाहृतं। हारीतोऽपि,—

उपाकर्म तथोत्सर्गं काम्यसुत्सवमष्टकाः।
मासवृद्धौ परा कार्या वर्जयित्वा तु पैतृकं ॥

भृगुरपि,— वृद्धिश्राद्धं तथा सोमसग्न्याधेयं महालयं।
राज्याभिषेकं काम्यं च न कुर्याद्भानुलंघिते ॥

नागरखण्डेऽपि,—

नभो वाथ नभस्यो वा मलमासो यदा भवेत्।
सप्तमः पितृपक्षः स्यादन्यत्रैव तु पञ्चमः ॥

अत्राषाढीमधिकृत्य सप्तमपञ्चमौ द्रष्टव्यौ। "आषाढ्याः प्रथमः पक्षः" इति वचनात्।

अब्दोदकुम्भमन्वादिमहालययुगादिषु।

इति कालादर्शोपसंहारवाक्ये तु महालयशब्देन तीर्थविशेषस्य माघमयोदश्यां[1] वा विवक्षितत्वमिति माधवाचार्याः। तस्मादधिमासेऽपि सर्वथा न महालयश्राद्धं, नाप्यष्टकाश्राद्धं, तदनुषङ्गिकान्वष्टकाश्राद्धमपि कार्यं। मासिकश्राद्धं मलमासे कार्यं। प्रत्यब्दं प्रेताब्दोदकुम्भदानमपि कार्यं,—

यत्र वा तत्र वा षष्ठे मासि षाण्मासिकं भवेत्।
त्रैपक्षिकं त्रिपक्षे च पूर्णे स्यात्तदनन्तरं ॥

---

(१) मघात्रयोदश्यां।

इति कात्यायनोक्तौ यत्र वा तत्र वा शुद्धे मलीम्लुचेऽपि वा तदनन्तरं षट्चत्वारिंशेऽह्नीत्यर्थः। इति षट्चत्वारिंशद्दिवस एव त्रैपक्षिकश्राद्धस्यानुष्ठानात् मलमासेऽपि त्रैपक्षिकश्राद्धं॥ षाण्मासिकमथ ऊनषाण्मासिकमित्यर्थः। षाण्मासिकान्तःक्रियमाणतया तस्य षाण्मासिकसंज्ञा।

एकत्वेन तु षाण्मासं यदा स्युरपि वा त्रिभिः।
न्यूनाः सम्वत्सरश्चैव स्यातां षाण्मासिके तदा॥

इति कात्यायनोक्तिश्च।

तथाच प्रथमषण्मासाभ्यन्तरे मलमासपातेऽपि षष्ठमासपूर्वतिथिरेव प्रथमषाण्मासिकस्य काल इति सिद्धान्तितत्वात् न मलमासेऽपि ऊनषाण्मासिकश्राद्धं "यत्र वा तत्र वा" इत्युक्तेः। शुद्धमासमृतस्यापि द्वादशमासस्याधिमासत्वे तत्रैव सपिण्डीकरणं कार्यं। हारीतः,— असङ्क्रान्ते हि कर्त्तव्यमाब्दिकं प्रथमं द्विजैः।

लघुहारीतोऽपि,—

मलयम्दे द्वादशे मासि कार्या पिण्डक्रिया सुतैः।
क्वचित्त्रयोदशेऽपि स्यादाद्यं त्यक्त्वा तु वत्सरं॥

द्वितीयवर्षादाब्दिकं शुद्धमास एव, न मले।

तथाच, सत्यव्रतः,—

वर्षे वर्षे तु यच्छ्राद्धं मातापित्रोर्मृतेऽहनि।
मलमासे न कर्त्तव्यं व्याघ्रस्य वचनं यथा॥

किन्तु मलमासमृतस्य कदाचित्तस्यैव मासस्य वर्षान्तरे मलत्वे तन्मलमास एव आब्दिकमप्यनुष्ठेयं। तथाच,—

वर्षे वर्षे तु यत् श्राद्धं मृताहे तन्मलीम्लुचे ।
कुर्यात्तत्र प्रमीतानामन्येषामुत्तरत्र तु ॥
पैठीनसिरपि,—मलमासमृतानां तु श्राद्धं यत्प्रतिवत्सरं ।
मलमासेऽपि कर्त्तव्यं नान्येषां तु कदाचन ॥

नूतनस्त्रीगमनं, विवाहोत्तरं चन्द्रवन्दापनाख्यं कर्म च मलमासेऽपि कार्यं ।

तथाच स्मृत्यन्तरे,—

सीमन्तं प्रेतकृत्यं च नवश्राद्धं नवः प्रमी ।
मलमासेऽपि कर्त्तव्यं निमित्तविहितं च यत् ॥

नूतनमपि गयाश्राद्धं तत्र कर्त्तव्यं,

अधिमासे जन्मदिने चास्ते च गुरुशुक्रयोः ।
न त्यक्तव्यं गयाश्राद्धं सिंहस्थे च बृहस्पतौ ॥

इति वायुपुराणोक्तेः ।

गणेशव्रतं विचार्यते । स्कान्दे गणेशव्रतं प्रकृत्य,—

एकमासं द्विमासं वा षण्मासं वत्सरं तथा ।
अथवा गणनाथस्य व्रतं द्वादशवार्षिकं ॥

इति एकमासव्रमाप्यद्विमासव्रमाप्यषण्मासव्रमाप्यवर्षसमाप्यद्वादशवर्षसमाप्येषु पक्षेषु पर्वेषु वर्षसमाप्यव्रतपक्षस्य प्रतिमासं प्रतिशुक्लचतुर्थीकर्त्तव्यत्वेन विहितत्वात्तदर्थमध्ये मलमासपाते त्रयोदशसु मासेषु कार्यमेव । "त्रयोदशमासाः सम्वत्सरः" इति श्रुतेः । त्रयोदशमासात्मकत्वादपि वर्षस्य । ननु "षष्ठ्या तु दिवसैः" इति वचनेन तद्व्रतं उत्तरमास एव कार्य्यं न पूर्वस्मिन्नपीति चेत्, न ।

तादृग्वाक्यानां मलमासस्य उत्तरमासधर्मत्वप्रतिपादकत्वमिति माधवाचार्यैरुक्तत्वात्। "काम्यव्रतादिकर्मणां आरम्भसमाप्तिविषयत्वाच्च" इत्यन्ये। तच्च "असूर्या नाम ये मासाः" इति तत्रैव लिखितं। तथा मलमासे आरम्भसमाप्ती एव निषिद्धे। आरम्भसमाप्त्योर्मध्यपातिन्यधिमासेऽप्यारब्धकर्मणोऽनुष्ठानस्य सिद्धान्तितत्वात्।

यदि भाद्रमासेऽधिमासः, तदा शुद्धमासे प्रारम्भः, श्रावणे तु समापनस्य विहितत्वात्। भाद्रमासेऽधिमासपातेऽपि न कश्चित् विरोध इति, तद्व्रतं सम्वत्सरपक्षमाश्रित्य प्रवृत्तं चेन्मलमासेऽप्यनुष्ठेयमेवेति सिद्धं। नन्वेवं सति आश्विनमासेऽधिमासपातश्चेत् दुर्गाशरदुत्सवः कथं भवेदिति चेत् उच्यते। आरम्भस्य समाप्तिश्चेत् इत्यादि वचनात् षोड़शदिनात्मकः शरदुत्सवः कार्यः।

सार्द्धमासात्मकत्वं कथमिति चेत्? उच्यते। "चैत्रशुक्लादिकाः मासाः" इति न्यायेन दर्शान्तमासपक्षे यो भाद्रपदस्य कृष्णपक्षः स एव पौर्णमास्यन्तमासपक्षे आश्विनकृष्णपक्षः, तत्र आश्विनमासात् पूर्वं कृष्णाष्टम्यादि दर्शान्तं दिनाष्टकं समधो मलमासः। शुद्धाश्विनमासशुक्लपक्षाश्वमहाष्टम्यन्तं दिनाष्टकं एवं मिलित्वा सार्द्धमासात्मकत्वं नवदिनादिषु पक्षस्य पक्षेषु अशक्ततया कार्येषु आश्विनशुक्लप्रतिपदि एव समारम्भः कार्यः।

नवात्रपक्षाश्चाव्यश्चुद्वैकाहरूपाः पञ्चपक्षाः। तेषु पूर्वपूर्वाशक्तः परं परमेकं पक्षमेव कुर्यात्। एतत्पक्षे प्रजापतिः,—

उपाकर्म च वर्ष्यं च कर्म्यं दुर्गोत्सवं तथा।
उत्तरे नियतं कुर्यात् पूर्वं तन्निष्फलं भवेत्॥

यथा षोड़शाहपचे 'मघारभ्य महाष्टमीपर्य्यन्तं' इत्युक्तेस्तत् कदाचित्तिथिवृद्धौ दिनाधिकेऽपि न दोषः। तावन्मासाधिकेऽपि न काचित्क्षतिरिति सर्वं सुस्थं।

अथ हरिस्वापदक्षिणायनयोः कारिके।

यद्विष्णौ शयिते सताद्दिगदितं याम्यायने चाच तत्
कार्य्यं शारदवाजपेय इतरत्कर्म प्रतीचाशहं।
नारीनूतनसंगमो नवमयाश्राद्धं च गोदावरी,—
स्नानं नूतनचन्द्रवन्दनविधिः सर्वं परं पूर्ववत्॥
प्राक्पश्चाच्छयनाद्धरेर्विततुयाद्याम्यायनेकर्कट-
स्थेऽर्के तौलिगतेऽलिगेऽपि यदनारम्भप्रवेशौ वुधः।
उद्वाहं तनुयाद्गौ च निखिले याम्यायने चागतौ-
न्युग्राणां नरसिंहमातृगिरिजादीनां प्रतिष्ठाविधिं॥

विनायकव्रतादीनां च हरिस्वापदक्षिणायनयोरेवोक्तत्वात्तयो-रपि तेषां करणं। एवं शरद्वाजपेयस्यापि। एवमनन्यगतिकं प्रतीचाशहं कर्म्मापि तत्र कार्य्यं।

प्रथमपर्व्वान्तरं कालविलम्बे बहुतरदोषस्य वक्ष्यमाणत्वादनयोरपि नारीनूतनसङ्गमः कार्य्यः। नवमश्राद्धं प्रेतपक्षफलाधिक्योक्तेरशुद्ध-कालेऽपि प्रतिप्रसववचनस्योक्तेश्च कार्य्यमेव।

गोदावरीस्नानस्य सिंहस्थदृस्पतावेव विहितत्वात्तत्कार्य्यं। दम्पत्यो-र्नवचन्द्रवन्दापनस्य विवाहानन्तरमेव विहितत्वात्समाचाराच्च तदपि कार्य्यं। अन्यत्सर्वं मलमासवद्वोध्यं। शास्त्रिवचनान्यप्युक्तानि। नित्य-नैमित्तिकसर्व्वनिषेधस्य हरिशयनदक्षिणायनयोरौत्सर्गिकत्वेऽपि

श्रावणे मृत्युलाभश्च हानिर्भाद्रपदे तथा।
पत्नीनाशस्तथाश्विने कार्त्तिके सुहृन्नानि च।
मार्गशीर्षे भवेद्भक्तं पौषे तस्करतो भयं॥

इत्यादिमात्स्यवचनाद्याम्यायनानादरवद्धरिशयनस्याप्यनादरेण श्रावणकार्त्तिकयोर्गृहारम्भप्रवेशप्रसक्तौ "आदित्ये यूपकर्किक्रिय(१)-मिथुनघटालिस्थिते" इति ज्योतिर्वचनेन सौरमानेनैव गृहारम्भप्रवेशयोः सिद्धान्तितत्वात् हरिशयनात् पूर्वं कर्कटमासे पतिते तथा हरिशयनोत्तरं तुलामासे स्थिते गृहारम्भप्रवेशौ कार्यौ। न जातु हरिशयनमध्ये। एवं च मात्स्यादिवचनस्य सावकाशत्वे किमिति निषेधोल्लंघनं कार्यमिति सम्प्रदायविदः। वृश्चिकमासस्य दक्षिणायनान्तर्गतत्वेऽपि मात्स्योक्तवचनेनैव गृहारम्भप्रवेशकरणं। विवाहविषये ज्योतिःशास्त्रे,—

वात्स्यो वर्षमनोजमिच्छति तथारिभ्योऽयनं चोत्तरम्,
स्त्रीनामानमृतुं विहाय मुनयो माण्डव्यशिष्या जगुः।
चैत्रं भोज्य्य पराशरस्त्वकथयत् पौषं च दौर्भाग्यदम्,
आषाढादिचतुष्टयं न शुभदं केश्चित्प्रदिष्टं द्विजैः॥
आषाढे धनधान्यभोगरहिता, नष्टप्रजा श्रावणे,
वेश्या भाद्रपदे ऽश्विने च मरणं, भोगार्थिता कार्त्तिके।
पौषे प्रेमवती वियोगसकला चैत्रे मदोन्मादिनी,
शेषेष्वेव विवाहिता सुतवती नारी समृद्धा भवेत्॥

---

(१) यूककर्किक्रिय इत्यादि।

स्त्रीनामानं स्त्रीलिङ्गमित्यर्थः । तथाच वर्षाः शरदिति ऋतुद्वयं, इति कर्कटादिसौरमासचतुष्टयं वर्ज्यं इत्यर्थः ।

आषाढादिचतुष्कीत्यावाषाढः केचिदिष्यते ।
माधव्यादिवचो दृष्ट्वा मार्गेशं मन्यथापरे ॥

अस्यार्थः । आषाढादिचतुष्टयमित्यत्र आषाढः आदिर्येषां ते आषाढादयस्तेषां चतुष्टयमित्येतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । तथाच श्रावणादिषु न विवाहः कार्यः, आषाढे तु कार्य एवेत्यर्थः । एवं दक्षिणायनमनादृत्य वृश्चिके विवाहसमाचारः सन्मूलः । "सौरमासो विवाहादौ" इत्युक्तेराषाढादिशब्दानां मिथुनादिपरत्वमेव । अगतिकानां सूतकाद्यशौचग्रहणस्नानादिनवस्त्रीसङ्गमेन्दुवन्दापनादीनां दक्षिणायनमासषट्केऽपि करणं । मात्रभैरवादीनां च प्रतिष्ठादिवाक्यं अयनप्रकरणे लिखितं ।

अथ गुर्वादित्ये कारिका ।

जीवेऽप्यस्तमितेऽध्वरादिकरणं मस्त्वं प्रतिष्ठाव्रत-
चौरोद्वाहगृहप्रवेशसदनारम्भा विवर्ज्या हि षट् ।
गुर्वादित्य उभन्ति सत्करणादीन्यत्र तारुण्यवान्,
जीवश्चेदुदितोऽथवाप्यतरुणः त्याज्ये विवाहमते ॥

शतानन्दः,—

गुरावस्तं गते वर्ज्याः प्रतिष्ठोद्वाहमेखलाः ।
गृहारम्भप्रवेशौ च चूडेत्येवं षडेव तु ॥
अग्न्याधेयादिकं सर्वं गुरावस्तं गतेऽपि च ।
कुर्वीत तन्निषेधोक्तेरभावादिति निश्चितं ॥

रविक्षराशिं संत्यज्य उदितः स्याद्युवा गुरुः ।
रविराशिसमेतोऽपि कदाचिदुदितो युवा ॥
गुरावयुवति त्याज्यं विवाहं प्राह चाङ्गिराः ।
अन्ये तु व्रतमुद्वाहं त्याज्यमाहुर्मनीषिणः ॥
गुरुणा संयुते सूर्ये शुक्रे चास्तमुपागते ।
असौम्यदिवसे मासि व्रतोद्वाहौ विवर्जयेत् ॥
बाले नवदिनं प्रोक्तं वृद्धे चैव चतुर्दश ।
बाल्यं वृद्धिं गते जीवे शुभकर्म विवर्जयेत् ॥

"गुर्वादित्ये गुरूदयेऽपि कार्यं गृहादि इति गम्यते" इति निबन्धकृतः ॥

अथ सिंहवृहस्पतौ ।

कुर्यात्सिंहवृहस्पतावपि गयाश्राद्धं च गोदावरी-
स्नानं पुंसवनादिकाशकवशान्तानि स्वकालेषु चेत् ।
यद्वात्यधिकागतिग्रहणकाद्यालभ्ययोगांस्तथा
नव्यस्त्रीगमनं च सोमयजनाङ्गाधानसोमाध्वरान् ।

अथ शुक्रास्तमये ।

सन्ध्यास्तङ्गतबालवार्द्धकवशास्तः कविः प्रोच्यते-
ऽग्न्याधानाद्यखिलं हि वर्ज्यमुदितं तत्राधिमासे यथा ।
एकस्येदुदितो युवा दितिसुताचार्यामराचार्ययो-
रुद्वाहं प्रविहाय सर्वमितरत्कर्त्तव्यमेके जगुः ॥

"न त्यक्तव्यं गयाश्राद्धं सिंहस्थे च वृहस्पतौ" इति गयाश्राद्ध कार्यं। तत्काल एव गोदावरीस्नानस्य कर्त्तव्यत्वात् सुतरां तत्-

करणं। पुंसवनसीमन्तोन्नयनजातकर्मनामकरणनिष्क्रामणान्नप्राशनानां संस्कारषट्कर्मणां कालस्य नियतत्वात्तेषां करणं। निषेधवाक्येषु चूड़ादीनामेवोक्तत्वाच्च, केवलं विहितकालेष्वनुष्ठेयः, उक्तस्य कालान्तरे तत्करणासक्तौ सिंहस्थगुरौ तानि सर्वथानुष्ठेयानि। तत्र तिथिनक्षत्रशुद्धिवत् कालशुद्धेरपि अपेक्षणीयत्वात् ॥

तथाच कालप्रतीक्षासहकर्मणां अगतिकानां प्रेतकृत्याशौचादीनां ग्रहणाद्यलभ्ययोगविहितकर्मणां च करणं। दीक्षानियमश्रवणाद्यस्थौगमनमपि कार्यं "न ऋतुं न कालं पृच्छेत्" इति श्रुतेः। सोमयागे अशुद्धकालस्यानिषिद्धत्वात् आचाराच्च सोमः कार्यः। तथाच तदङ्गाधानस्य सुतरां करणं। "यागकरणनिषेधोऽस्मिन् भूतिपुत्राभिचारादिकाम्ययागपरः" इति याज्ञिकाः। तत्र निषेधवचनानि, शौनकः,—

स्नानं तीर्थगतिव्रतप्रचरणं दानप्रतिष्ठादिकं।
सिंहस्थे विबुधार्चिते न शुभदं कर्त्तुंस्तथा सूर्यगे ॥

सूर्यगे गुर्व्वादित्य इत्यर्थः। शातातपः,—

माघ एव यदा माघी सिंहे चैव यदा गुरुः।
व्रतं चौरं तथोद्वाहं ग्रहकर्म विवर्ज्जयेत् ॥

शतानन्दः,—

माघे च माघी यदि पौर्णमासी,
तस्यां विधौ सिंहगते च जीवे।
नोद्वाहकर्माच च कामरूपे,
समाचरेद्याम्यदिशि प्रशस्तम् ॥

माघे न यदि माघी स्यान्महामाघः स उच्यते ।
यज्ञोद्वाहौ न कुर्वीत यावत् सिंहगतो गुरुः ॥
महामाघीं विनैवाह माण्डव्यः सिंहगे गुरौ ।
विवाहवर्जं कर्माणि कुर्यादिति वचः शृणु ॥
श्रुतिवेधव्रतचूडानवगृहयज्ञप्रतिष्ठाद्याः ।
रविभवनस्थे जीवे कार्या वर्ज्यो विवाहस्तु ॥

तत्त्वेवं दाक्षिणात्यविषयं । अतएव राजमार्त्तण्डे,—

यात्रां चूडां विवाहं श्रुतिविवरविधिं यागसद्मप्रवेशौ,
प्रासादोद्यानहर्म्यामरनरभवनारम्भविद्याप्रदानं ।
मौञ्जीवस्त्रं प्रतिष्ठां मणिरदकनकाधारणं कुर्वते ये,
मृत्युस्तेषां हरिज्ये गुरुदिनकरयोरेकराशिस्थयोश्च ॥
गुरौ हरिस्थे न विवाहमाहुर्हारीतगर्गप्रमुखा मुनीन्द्राः ।
यदा न माघी मघसंगता स्यात्तदा तु कन्योद्वहनं वदन्ति ॥
मघाभुक्तं परित्यज्य यदा सिंहे गुरुर्भवेत् ।
विवाहस्तत्र कर्त्तव्यो मुनिभिः परिकीर्त्तितः ॥

कल्पतरौ देवीपुराणे,—

सिंहसंस्थं गुरुं शुक्रं सर्वारम्भेषु वर्जयेत् ।
प्रारब्धं न च सिध्येत महाभयकरं भवेत् ॥
पुत्रभ्रातृकलत्राणि हन्यात्शीघ्रं न संशयः ।
कारको व्रजते नाशं सन्तानं चीयतेऽचिरात् ॥
देवारामतडागेषु प्रपोद्यानगृहेषु च ।
सिंहस्थं मकरस्थं च गुरुं यत्नेन वर्ज्जयेत् ॥

इत्यादि नानाविरुद्धवाक्यैः सिंहस्थगुरौ विवाहोपनयनादिकर्मकरणसन्देहे गुर्वादित्य इत्यादिपूर्वोदाहृतोक्तिवलात् देशाचारव्यवस्थादौ विधिरयं इति सिद्धान्तितत्वात् अपिवा कारणाग्रहणे प्रयुक्तानि प्रतीयेरन्निति जैमिनीयन्यायाच्च विवाहोपनयननवतीर्थयात्रादिकं सर्वथा न कार्यं इति सिद्धान्तः। अस्मद्देशाचारस्तु तथैव दृश्यते ॥ राजमार्त्तण्डे,—

भवेत् सन्ध्यागतः पश्चादस्तमेति दिनत्रयं।
दिनानि पञ्च पूर्वेण सर्वकर्म[1] विवर्जयेत् ॥
बालो दिनचतुष्कं स्याद्वृद्धः पञ्चाहमिष्यते।
त्र्यहं सन्ध्यागतः शुक्रस्त्रिधाप्येवं विवर्जयेत् ॥

तथाच सन्ध्यास्तमितत्ववालत्ववृद्धत्वेषु चतुर्षु शुक्रस्य नष्टत्वं। तत्र सर्वकर्मवर्जनं। वृहस्पतिः,—

बाले वा यदि वा वृद्धे शुक्रे चास्तमुपागते।
मलमास इवैतानि वर्जयेद्देवदर्शनं ॥

मलमासदृष्टान्तोपादानान्मलमासे यावन्निषिद्धं, तावत् सर्वमिह निषिध्यते। सकलकाम्यान्यपि वर्ज्यानि। तथा,—

अपूर्वदेवतां दृष्ट्वा शुचः सुनष्टभार्गवे।
मलमासेऽप्यगाहत्ततीर्थयात्रां विवर्जयेत् ॥

तत्र विचारान्तरमाह शतानन्दः,—

गुरुभार्गवयोरेको यदि स्यादुदितो युवा।
विवाहवर्ज्जमन्यानि कुर्यादित्याह चाङ्गिराः ॥

---

(१) सन्ध्याकर्म।

ब्रह्मसिद्धान्ते,—

रविणास्तिरन्येषां ग्रहाणामस्त उच्यते ।
अर्वागूर्द्ध्वमधस्तात्स्यात् मौढ्यवार्द्धकशैशवाः ॥

ज्योतिःसागरे,—

तथा मन्मौढ्ये माघि सुराचार्येऽतिचारगे ।
वापीकूपतडागादिक्रियाः प्रागीरितास्त्यजेत् ॥

शतानन्दसंग्रहे,—

कुजशुक्रबुधार्कीणां फलं वक्रातिचारगं ।
बृहस्पतेस्तु तन्नास्ति पूर्वराशिगतं फलं ॥

तथा,— सत्यं विवाहयज्ञादिविषयं वचनं न तत् ।
किन्तु नष्टव्रतावाप्तौ मनोरथवचः शृणु ॥
यथाचारं गताः सर्वे ग्रहाः स्युः स्वफलप्रदाः ।
नष्टप्राप्तौ तु फलदः पूर्वराशिगतो गुरुः ॥ इति ।

. अथ जन्ममरणाद्यशौचविचारः ।

तत्रादावस्मत्तातशुद्धिसारकारिका लिखिला शौचवचनानि लेख्यानि ।

वाह्यं चाभ्यन्तरं च द्विविधमिति मतं कर्त्तृशौचं तु वाह्यम् ।
देहे स्यात्तद्दिनेऽपीत्युभयविधमिदं ज्ञातिजन्मादिजन्यम् ॥
कालस्नानापनोद्यं यदवधि विदितौ जन्ममृत्यू तथाद्यम् ।
शेषाद्यैः सर्ववर्णेष्वपि लगति सतां यत्र कुत्राप्यशौचम् ॥

कर्त्तृशौचं द्विविधं, वाह्याभ्यन्तरभेदात् । तथाच देवलः,—

अशौचं द्विविधं प्रोक्तं वाह्यं चाभ्यन्तरं तथा । इति ।

आभ्यन्तरं कर्त्तृशौचं प्रायश्चित्तापनोद्यमचलचणं यस्यगौरवभया तत्राच विचार्यते। बाह्यमपि द्विविधं, शरीरस्य कर्मानर्हत्वरूपमेकं। अशौचिसम्बन्धात्रयद्रव्यस्यापीति। इदं च बाह्याशौचं जन्ममरणादिना जायते, स्त्रीणां ऋतुप्रसवादिना च। तत्र वच्यमाणकालविशेषेण स्नानेन चापगच्छति।

कालोऽग्निकर्म मृद्वायुर्मनोज्ञानं तपो जलम्।

पश्चात्तापो निराहारः सर्व्वेऽमी शुद्धिहेतवः॥

"वर्णोजलम्" इति कालो दशाहादिरिति विज्ञानेश्वराः।

देवलः,—जनने मरणे नित्यमशौचमनुधावति।

सपिण्डान् पितृवन्धूंश्च यत्र कत्र तिष्ठति॥

पितृवन्धवः (समानोदकाः) यत्र कुत्रेति एकदेशे अन्यत्रापि वेत्यर्थः। जननं मरणं च ज्ञातमेवाशौचनिमित्तं। तस्माद्दिदेशादिवशात् विलम्बेन श्रवणे तु अवशिष्टदिनैरेव शुद्धिर्भवति॥

तथाचादित्यपुराणे,—

अपि दातृग्रहीत्रोश्च सूतके मृतकेऽपि वा।

अविज्ञानेन दोषः स्यात् श्राद्धादिषु कथञ्चन॥

कौर्मे,— देशान्तरगतं श्रुत्वा सूतकं शावमेव च।

तावदप्रयतो मर्त्यो यावच्छेषं समाप्यते॥

वृहस्पतिरपि,—

अन्यदेशमृतं ज्ञातं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च।

अनिर्गते दशाहे तु शेषाहोभिर्विशुध्यति॥

सापिण्ड्ये तद्दशाहं त्रिदिनमपि समानोदकत्वेऽपि यावत्,

ज्ञानं स्याज्जन्मनाम्नोरपि भवति समानोदकत्वं हि तावत् ।
तुर्य्याद्या लेपभाजो जनकप्रभृतयः पिण्डभाजोऽथ पिण्डोत्-
स्रष्टा स्यात् सप्तमश्चेत्यपि भवति सपिण्डत्वमासप्तमं तत् ॥
जीवः सप्तदयान्तान्निगदति पुरुषान् याथ चैकोदकत्व-
मज्ञाने जन्मनाम्नोरपि भवति तदभ्यन्तरे तन्निवृत्तिः ।
एवं सत्येव यस्मादनुवचनगुराचार्य्यवाचौ विरुद्धे,
न स्यातां तत् सुधीशा विदधतु सुविचार्य्यैव जीवस्य वचनम् ॥

वृहस्पतिः,—

दशाहेन सपिण्डास्तु शुध्यन्ति मृतसूतके ।
त्रिरात्रेण सकुल्यास्तु स्नात्वा शुध्यन्ति गोत्रजाः ॥

सपिण्डाश्च मात्स्ये,—

लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः ।
पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्ड्यं साप्तपौरुषं ॥

मनुः,— सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते ।
समानोदकभावस्तु जन्मनाम्नोरवेदने ॥

एतद्व्याख्याने मेधातिथिः । "स्वप्रपितामहस्य यः प्रपितामहः तदन्वये यावन्तः सप्तमास्ते तस्य सपिण्डा" इति ।

समानोदकभावस्तु निवर्त्तेताचतुर्द्दशात् ।

इति वृहस्पतिवचनं ।

मन्वर्थविपरीता तु या स्मृतिः सा न शस्यते ॥

इति स्ववचनविरोधादेव मादरणीयमिति केचित् । वस्तुतस्तु चतुर्द्दशपुरुषादूर्द्ध्वं जन्मनामज्ञानेऽपि न समानोदकभावः । चतुर्द्दश-

पुरुषमध्ये जन्मनाम्नोरज्ञाने मनुवचनस्य सावकाशत्वात् बृहस्पति-वचनस्य निरवकाशत्वेन बलवत्त्वम् ।

तत्रास्मत्पक्षे सपिण्डसमानोदकयोः पौर्वापर्यविपर्यासो निबन्ध-सौकर्यार्थः ।

एकाग्नेरप्यनग्नेरपि मरणदिनावध्यशौचन्तु साग्ने,
र्दाहोर्द्धं दैवतश्चेद्दहनमपि कृतं लौकिकेनाग्निनास्य ।
नास्त्यन्वाशौचमेतत्तनयकुलभुवां किन्तु दाहो यदाग्नः,
श्रौतेनास्याग्निना स्यात्तदवधि गदितं पर्णदाहेऽस्य तद्वत् ॥

श्रौताग्निमतो दाहात् पूर्वं ज्ञातीनां पुत्रस्य च अशौचाभावः ।

अनग्निमत उत्क्रान्तेः साग्नेः संस्कारकर्मणः ।
शुद्धिः संचयनं दाहान्मृताहस्तु यथातिथि ॥

इत्यङ्गिरः स्मृतेः ।

जातुकर्णः,— एकाग्नेर्मरणादूर्द्धमशौचं श्राद्धमेव च ।
यस्य तु त्रयमग्नीनां तस्योर्द्धं दाहकर्मणः ॥
ऊर्द्धं त्रिपक्षाद्यच्छ्राद्धं मृताहन्येव तद्भवेत् ।
अधस्तात् कारयेद्दाहादाहिताग्नेर्द्विजन्मनः ॥

अतएव विज्ञानेश्वराः "आहिताग्नौ पितरि देशान्तरमृते पुत्रा-दीनामर्वाक् संस्कारात् सन्ध्योपासनादीनां कर्मणां लोपो नास्ति" इति लिखितवन्तः । तथा चाहिताग्नेर्दैवाल्लौकिकाग्निना दाहेऽपि पश्चात् श्रौताग्निना यदास्थिदाहः ततःप्रभृत्येवाशौचं, तत्पूर्वमशौचं नास्ति, एवं निर्णीते साग्निके पितरि मृते पुत्रस्य दाहादूर्द्धं अशौचं, ज्ञातीनां मरणादूर्द्धमिति शुद्धिगुच्छकारव्यवस्था निरस्तैव ।

अस्थ्यभावे पर्णनरदाहस्य उक्तत्वात्तद्दाहेऽपि ततःप्रभृत्येवाशौचं ।
तथाच छन्दोगपरिशिष्टे,—

विदेशमृतस्य मरणे अस्थीन्यभ्यज्य सर्पिषा ।
दाहयेदूर्णयाच्छाद्य पात्रन्यासादि पूर्ववत् ॥
अस्थ्नामलाभे पर्णानि शकलान्यूर्णयावृता ।
दाहयेदस्थिसंख्यानि ततःप्रभृति सूतकम् ॥

आवृता परिपाट्या, सूतकं अशौचम् ।

दम्पत्योराहिताग्न्योरपि सति तु वितानाग्निनैकस्य दाहे,
पश्चादन्यस्य मृत्यामरणिजनिमतायग्निना लौकिकेन ।
दाहेऽशौचं न दाहावधि भवति परं मृत्युघस्रावधि स्यात्,—
श्रौताधानस्य मध्ये यदि भवति मृतिर्मृत्युघस्रावधि स्यात् ।

दम्पत्योः पूर्वमृतस्य श्रौताग्निना दाहे पश्चान्मृतस्य वक्ष्यमाणोक्तया
लौकिकारणिजन्येनाप्यग्निना दाहे मरणदिनावध्येवाशौचम् । पश्चा-
न्मृतस्येति वचने लौकिकाग्निनोक्तेराहिताग्निलाभावात् । तथाचा-
दित्यपुराणे,—

आहिताग्न्योस्तु दम्पत्यो र्यस्तादौ म्रियते भुवि ।
तस्य देहः सपिण्डैस्तु दग्धव्यस्त्रिभिरग्निभिः ॥
पश्चान्मृतस्य देहस्तु दग्धव्यो लौकिकाग्निना ।
अनाहिताग्नेर्देहस्तु दाह्यो गृह्याग्निना द्विजैः ॥
तदभावे पलाशोत्थैः पत्रैः कार्यः पुमानपि ।
शतैस्त्रिभिः तथा षष्ट्या शरपत्रैर्विधानतः ॥
वेष्टितव्यस्तथा पश्चात्कृष्णसारस्य चर्मणा ।

ऊर्णासूत्रेण संवेष्ट्य प्रक्षेप्तव्यस्तथा यवैः ॥

सपिण्डैर्जलसंमिश्रैर्दग्धव्यश्च वृथाग्निना ।

असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहेत्युक्त्वा स्वबान्धवैः ॥

वृथाग्निः (लौकिकाग्निः) एवं च सति आहिताग्नेरित्यत्र निष्ठान्ते आहिताग्निपदे साङ्गप्रधानक्रियोपरमप्रतीतेराहिताग्निधर्माः साङ्गप्रधानाभिनिवृत्त्यन्तरमेव । तथा च संज्ञते कर्मसंस्काराणां तदर्थत्वादिति जैमिनिना पञ्चमाध्यायतृतीयपादे क्तप्रत्ययान्तस्य क्रियोपरमप्रतीतेरेव सिद्धान्तता । एवं च आधानमध्ये यजमानमरणे नाहिताग्निविधिरिति मरणदिनावध्येवाशौचम् ।

आशौचे कर्मणां नो भवति किल निषेधान्वयो येन हन्त,
तस्मिन् सन्ध्यादिके स्यादपि विहितनिषिद्धत्वयोगाद्विकल्पः ।
किन्तु स्यात् पर्युदासस्तदिदमभिहितं सम्भवत्यत्र यद्यत्,
सन्ध्यादि स्यादुपास्यं भवति हि तदशौचाह्वभिन्नेष्वहःसु ॥

तथाशौचे कर्मनिषेधविचारः । तत्र कात्यायनः,—

सूतके कर्मणां त्यागः सन्ध्यादीनां विधीयते ।

इत्यादिषु अशौचे कर्मणां निषेधः, येन विहितप्रतिषेधे विकल्पः स्यात् । किन्तु पर्युदासः । यत्सन्ध्यादिकमुपास्यं, तदन्यत्राशौचदिनेभ्य इति । तथा च विष्णुपुराणे,—

सर्वकालमुपस्थानं सन्ध्ययोः पार्थिवेष्यते ।

अन्यत्र सूतकाशौचविभ्रमातुरभीतितः ॥ इति ।

विभ्रमो (भयं विनाप्याकुलता) अत्र निबन्धकृतः जननमरणाशौच एव पर्युदासः सन्ध्याया अकरणत्वप्रतिपादकबहुश्रुतिश्रव-

णात्। विभ्रमातुरभयेषु सति सम्भवे कार्य्यमेव। असम्भवे त्वकरणे-ऽपि न दोष इति तात्पर्य्यम्।

सन्ध्या स्मार्त्ताग्निहोमः श्रुतिपठनमुखाः पञ्चयज्ञाश्च दाना-
दाने स्मार्त्तं च कर्म त्रिविधमहिमरुक्षंक्रमस्नानदाने।
दर्शश्राद्धादि पित्र्यं न भवति तु भवेज्जातकर्मापि पश्चाद्-
दशाहाद् प्रेतकर्मादशमदिनमथ स्नानमुख्यं ग्रहे च॥

ग्रहो(ग्रहणे)। अशौचे केषाञ्चित् कर्मणां लोप एव, केषाञ्चि-त्तन्मध्येऽपि करणं। केषाञ्चित्तदनन्तरमेव करणमिति व्यवस्था क्रियते।

अत्र जावालिः,—सन्ध्यापञ्चमहायज्ञा नैत्यकं स्मृतिकर्म च।
तन्मध्ये हापयेत्तेषां दशाहान्ते पुनः क्रिया॥ इति।

ननु सन्ध्याया अशौचेऽप्यपरित्यागः, पुलस्त्य आह,—

सन्ध्यामिष्टिं चरुं होमं यावज्जीवं समाचरेत्।
न त्यजेत् सूतके वापि त्यजन् गच्छेदधोगतिम्॥

इत्यत्र विरोधाभावः, कथमिति चेत्? उच्यते, पुलस्त्यवच-नस्य मानसिकसन्ध्याकरणे तात्पर्य्यम्, न तु साक्षात् सन्ध्याकरणे।

मृतके सूतके चैव सन्ध्याकर्म समाचरेत्।
मनसोच्चारयेन्मन्त्रान् प्राणायामसृते द्विजः॥

इति वचनान्तरात्, अञ्जलिप्रक्षेपमात्रस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च। नैत्य-कशब्देन आवश्यककर्त्तव्यनैमित्तिकानामपि संग्रहः। अनारब्धका-म्यानां तु सर्व्वत्र सर्व्वथा निवृत्तिः। तथा च कालिदासचयिकेन,—

"स्मार्त्तं च कर्म त्रिधा त्याज्यं" इति। त्रिधा (नित्यं नैमित्तिकं काम्यं च) रविसंक्रान्तिस्नानादिकं नैमित्तिकत्वादवर्ज्यम्।

न च नैमित्तिकोच्छेदः कर्त्तव्यो हि कथञ्चन।

इति वाक्यस्य प्रामाण्ये सूतिकादिमध्यपतितजातकर्मषष्ठ्ययनादिविषयत्वमिति सर्वनिबन्धकृतः।

यमशङ्खौ,—दानं प्रतिग्रहो होमः स्वाध्यायः पितृकर्म च।

प्रेतपिण्डक्रियावर्जमशौचे विनिवर्त्तते॥

तेन दर्शेष्टिकादिश्राद्धानां पितृकर्मत्वान्निवृत्तिः। होमोऽत्र स्मार्त्तः, श्रौतस्याथवानुष्ठेयत्वात्। तथा च पारस्करः, "नित्यानि विनिवर्त्तेरन् वैतानवर्जं" इति।

मार्कण्डेयः,—षष्ठेऽह्नि रात्रिभागन्तु जन्मदानाश्च कारयेत्।

रक्षणीया तदा षष्ठी निशां तत्र विशेषतः॥

जन्मदानां षोड़शमातृणां षष्ठी षष्ठी देवी निशां निशां व्याप्य अत्यन्तसंयोगे द्वितीया।

प्रजापतिः,—एवं प्रेतक्रियायान्तु पूर्वाशौचं न बाधकम्।

स्मृत्यन्तरे,—ग्रहणे गावमाशौचं विमुक्तौ सूतकं स्मृतम्।

एवं ग्रहमुक्तेरपि स्नाननिमित्तत्वम्। अतएव लिङ्गपुराणे,—

चन्द्रसूर्यग्रहे स्नायात् सूतके मृतकेऽपि वा।

अस्नायी मृत्युमाप्नोति स्नायी पापं न विन्दति॥

तद्विहितश्राद्धदानादिकमप्यत्र कार्यम्। तथा च तत्रैव,—

सूतके मृतके चैव न दोषो राहुदर्शने।

तावत्कालं भवेच्छुद्धिर्यावन्मुक्तिर्न दृश्यते॥

अत्र यत् शुद्ध्यभिधानं तद्दानश्राद्धार्थमेव, पूर्वेण स्नानस्य प्राप्तेः।
यत्तु,— सूतके मृतके चैव न दोषो राहुदर्शने ।
स्नानमात्रं च कर्त्तव्यं श्राद्धदानविवर्ज्जितम् ॥
इति गौड़देशीयसम्वत्सरप्रदीपवाक्यम् । तत्र मूलं न दृश्यते ।
श्राद्धे त्रैपक्षिकैकादशदिनविहिते चाब्दिकं मासिकान्यू,
नाब्दोत्पन्नं सपिण्डीकृतिरपि न भवेदूनषाण्मासिकं च ।
प्रेतषाण्मेऽस्मि(१)पत्राभिहितमपि भवेद्योजनं नो निरग्नेः,
किन्तु श्राद्धान्यशौचव्यपगमदिवसे तान्यवश्यं भवेयुः ॥
योजनं सपिण्डीकरणं ।
स्मृतिः,— मासिकार्थे तु संप्राप्ते कदाचिन्मृतसूतके ।
वदन्ति शुद्धौ तत्कार्यं दर्शे वापि मनीषिणः ॥
मासिकार्थे मासिकाभिधेये कर्मणीत्यर्थः । तथा च एकादशाहश्राद्धस्य ऊनमासिकसञ्ज्ञत्वात् त्रैपक्षिकश्राद्धस्य सार्द्धमासिकत्वात् ऊनषाण्मासिकोनसाम्वत्सरिकयोः षाण्मासिकसञ्ज्ञत्वात् सपिण्डीकरणस्य द्वादशमासे विहितत्वाच्च एकादशाहत्रैपक्षिकोनषाण्मासिकोनसाम्वत्सरिकसपिण्डीकरणानि मासिकश्राद्धवदशौचान्तरदिवसे कार्याणीत्यर्थः । अत्र यत् "दर्शे" इति पक्षान्तरं । तदशौचान्तदिने विघ्ने सतीति बोध्यम् । "एकादशे नवश्राद्धे" इति वक्ष्यमाणोक्तेः एकादशाहश्राद्धप्रस्तावे तस्य ऊनमासिकसञ्ज्ञत्वं वक्तव्यम् ।
नन्वेवं सति,—
आद्यश्राद्धमशुद्धोऽपि कुर्यादेकादशेऽहनि ।
कर्त्तुस्तात्कालिकी शुद्धिरशुद्धः पुनरेव सः ॥

(१) प्रेतसाग्नेरपि इत्यादि ।

इति शङ्खवचनस्य का गतिरिति चेदुच्यते, अत्र केचित् विज्ञानेश्वरोल्लिखितमपि तदभिप्रायमुन्नीय द्वादशाहाशौचि-क्षत्रियादिपरतया समादधते । तन्न सम्यगिति प्रतीमः । तथा-शौचापगम इति विष्णुना सर्वसाधारण्येन एकादशाहश्राद्धम-शौचापगम एवोक्तम् ।

मात्स्येपि,— तत एकादशाहे तु द्विजानेकादशैव तु ।

क्षत्रादिः सूतकान्ते तु भोजयेदयुतोद्विजान् ॥

इति क्षत्रादीनामशौचान्त एकादशाहकृत्यमुक्तम् । अतएव कल्पतरुकारैर्मृतेऽहनि तु कर्त्तव्यमिति याज्ञवल्कीयवचने एका-दशाहपदमशौचान्तोपलक्षणमिति व्याख्यातम् ।

राज्ञां तु दशमः पिण्डो द्वादशेऽहनि दीयते ।

वैश्यस्य पञ्चदशमे शेयश्च दशमस्तथा ॥

शूद्रस्य दशमः पिण्डो मासे पूर्णे हि दीयते ।

इत्यादि पुराणोक्तौ पूरकपिण्डदानस्य क्षत्रादीनां द्वादशदि-नादिपूक्तत्वात् पूर्वमुत्तरषोडशाधिकाराभावात् । अतएवाचाभि-युक्ता आद्यं श्राद्धं अशुद्धोऽपीत्युक्तेः कल्पतरुकारादिभिरना-हृतत्वेन अनतुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यं इत्याहुः । अतएव पर्वदाहादि-प्रयुक्तव्यहाशौचादौ अशौचान्तदिन एव एकादशाहश्राद्धसमाचारः सङ्गच्छते । न तेकादशाहपर्यन्तापचेति कामधेनुकारः । अतएव आद्यश्राद्धमिति संज्ञा ब्राह्मणस्य सर्ववर्णोत्तमत्वादधिकेन व्यपदेशा-भवन्तीति न्यायादेकादशोक्तिरिति सिद्धं । यदि आद्यं श्राद्धमिति शङ्खोक्तेः कालादर्शकाराद्युक्तत्वेन प्रामाण्यमङ्गीकार्यम्, तर्हि तद्देशी-

यानां वैकल्पिकं तदिति बोध्यं नलसद्देशीयानाम् । एवं निरग्नि-पुत्रेण साग्निकस्य पितुः त्रिपक्षे सपिण्डीकरणं कार्यमिति यदुच्यते तदप्यशौचान्त एव कार्यम् । "द्वेधे पितॄणां श्राद्धे" इत्यत्रशङ्कोक्ते मासिकार्थ इत्युक्तौ, संग्रहलीलाच ।

अस्पृश्यस्पर्शनोक्तास्नवनमिव सदा स्नानमचाप्यमन्त्रम् ।
प्राणाहुत्यः समन्त्राः परमिह तदपोशानयुग्मं समन्त्रम् ॥
सावित्र्याः प्राप्य नीराञ्जलिमिह च परिक्रम्य सन्ध्यानिषेधे ।
सूर्यं वन्देत कर्मैयदथ भगवतो वन्दनादीनि न स्युः ॥

स्मृतिः,— सूतके मन्त्रवत्कर्म स्मार्त्तं नैवं समाचरेत् ।
अपोशानद्वयं मुक्त्वा तथाप्राणाहुतीरपि ॥

एवं च प्रातःस्नानं मन्त्ररहितं कार्यम् । विण्मूत्रचाण्डालादि-स्पर्शविहितस्नानस्य शौचेऽप्यमन्त्रकत्वात्सुतरामचाप्यमन्त्रकत्वम् ।

ननु,— अस्नाताशी मलं भुङ्क्ते अजपी पूयशोणितम् ।
अहुत्वा च कृमीन् भुङ्क्ते अदत्वा विषभोजनम् ॥

इति जावालिवचनात् । भोजननिमित्तयोर्जपस्नानयोरशौचे ऽपि कार्यत्वमिति चेत्, न । नैमित्तिकानामप्यत्र निषिद्धत्वात् । अथवा एतद्वाक्यस्याशौचेतरदिनेषु सावकाशत्वेन सर्वकर्मत्याग-स्मृतेर्निरवकाशत्वेन बलवत्त्वात् तद्वाक्यैकदेशोक्तस्मार्त्तहोमदानयो-रपि कार्यत्वपाताच । नन्वेव नैमित्तिकस्य निषेधे चण्डालाद्यस्पृश्य-स्पर्शनिमित्तस्नानस्य नैमित्तिकत्वादकरणं प्रसज्येत इति चेत्, न । शक्तिविषये न मुहूर्त्तमप्यतः स्यादित्यापस्तम्बोक्तनिषेधपरिपालन-रूपेण शौचस्य कार्यत्वं न तु नैमित्तिकत्वात् ।

सन्ध्यानिषेधे पैठीनसिः,—"सावित्र्याऽञ्जलिं प्रक्षिप्य प्रदक्षिणं कृत्वा सूर्यं नमः कुर्यात् एतावत् कार्यं" इति । तस्मात् सर्वथा जपो न कार्य्यः । जपस्य किञ्चित्करणमिति केचिद्वदन्ति, तन्न चारु । वाचनिकेऽर्थे शङ्काया अनुचितत्वात् । किञ्च "पूर्वां सन्ध्यां जपंस्तिष्ठेत्" इत्यादिना अञ्जलिप्रक्षेपजपयोः सन्ध्यायां प्राधान्यात्तन्निषेधस्य निरवकाशत्वं स्यादिति सङ्क्षेपः। वाराहे द्वात्रिंशदपराधमध्ये,— "उच्छिष्टे चैव वा शौचे भगवद्वन्दनादिकम्" इति गणनात् भगवद्वन्दनादिकं न कार्य्यम्। उच्छिष्टे लेपाद्यशौचे । अशौचे सूतकाद्यशौचे ।

शारीरं स्याद्व्रतोक्तं निखिलनियमनं कार्त्तिकादिव्रतेषु,
प्रारब्धेष्वेव देवापचितिवितरणे किन्तु वान्यैर्विधेये ।
यद्वाद्यान्तेषु कार्यं द्विजनवितरणे पञ्चगव्याशनान्ते,
तद्वत्कार्यं स्वरेषु रजसि परमुपोष्यादशौचास्तु रात्रीः ॥

लिङ्गपुराणे,—

प्रारब्धे तु व्रते पश्चादशौचं यदि जायते ।
शरीरनियमः कार्यः पूजादानविवर्जितः ॥
अशौचान्ते ततः स्नात्वा पञ्चगव्यकृताशनः ।
देवं पूर्व्वोक्तविधिना[१] दक्षिणां दापयेत्तदा ॥
भवेद्रजस्वला नारी यद्येवं व्रतत्रामरे ।
भवितव्यं तदाप्येवं शरीरक्लेशयुक्तया ॥
यस्मिन् दिने भवेच्छुद्धा विधिं तस्य समाचरेत् ।

(१) संपूज्य विधिना ।

अतस्तु राजशार्दूल नैव खण्डव्रतं भवेत् ॥

अङ्गिराः,— प्रारब्धदीर्घतपसां नारीणां यद्रजो भवेत् ।
न तेन तद्व्रतं तासामुपहन्यात्कदाचन ॥
स्वभाव एव नारीणां ज्ञेयो मूत्रपुरीषवत् ।
ततोऽर्थाच्च प्रदुष्यन्ति चरेयुरेव तद्व्रतम् ॥

तथा,— नियमस्था यदा नारी प्रपश्येदन्तरा रजः ।
उपोष्यैव च ता रात्रीः शेषं स्नात्वा व्रतञ्चरेत् ॥

गारुड़पुराणे तु पद्यान्तरम्,—
अन्यैर्दानादिकं कार्यं कायिकं स्वयमेव तु । इति ।

अतएवैकादशीप्रस्तावे, माधवाचार्याः,—स्त्रीणां रजोदर्शनेऽपि न व्रतत्यागः । किन्तु देवार्चनादिरहितं सूतकादाविव उपवासमात्रं कार्यमित्यादि ।

देवार्चान्यशौचैर्हरिगिरिशशिवाब्रह्मपूजा तु नित्या,
मानश्चैकादशी श्रीमधुरिपुयजनं मानसं वाप्यघान्ते ।
आरब्धे पूर्वरिक्थैर्व्रतसुरयजनं स्याद्यथारब्धजाप्यं,
स्त्रोचार्चं तीर्थयात्राद्यनुदिवसमिह स्यादघान्ते समाप्यम् ॥

देवार्चा देवप्रतिमायाः पूजेत्यर्थः । व्रतरूपं सुरयजनं शरत्कालीनदुर्गोत्सवादि । पूर्वरिक्थैरशौचात् पूर्वमर्जितद्रव्यैः । जप एव जाप्यम् । तीर्थं गङ्गागयादि । यात्रा श्रीगुण्डिचादिदेवोत्सवः । अशौचे सर्वकर्मनिषेधेऽपि "नार्चयित्वा तु यो भुङ्क्ते" इत्यादिविशेषवाक्ये विष्णुमहेश्वरदुर्गाणां पूजायाः कार्यत्वश्रद्धायां नैमित्तिकत्वात् स्नानजपवत् निषिद्धत्वेऽपि,

अथ सूतकिनः पूजां वदाम्यागमचोदिताम् ।

स्नात्वा नित्यं च निर्वर्त्य मानस्या क्रियया तु वै ॥
बाह्यक्रियाक्रमेणैव ध्यानयोगेन पूजयेत् ।

इति यमोक्तिवलान्मानसी पूजैव कार्या। पुष्पाञ्जलिचयदानं अष्टपुष्पिकापूजा कार्येति केचिद्यल्लिखितं तन्न चारु। अशक्ति-विषये तयोर्विधानादशौचे प्रसराभावात् ।

यत्तु राघवभट्टेन,—जपोदेवार्चनविधिः कार्यो दीक्षान्वितैर्नरैः।
नास्ति पापं यतस्तेषां सूतकं वा यतात्मनाम् ॥

इति लिखितं तदशौचाभावकत्वात् यतिब्रह्मचार्यादिविषयम् । तथा च,— असपिण्डगृहे भीत्वा पूजनीयः सदाशिवः ।

इति वाक्यादसगोत्रगृहे पूजा कारयितव्या। सदाशिव इत्युप-लक्षणाद्विष्ण्वादिदेवानामपि। एवं च सति "प्रतिष्ठितार्चा न त्याज्या यावज्जीवं तदर्चनम्" इति हयशीर्षवाक्यस्य ब्राह्मणान्तर-द्वारा करणान्न विरोधः ।

स्कान्दे, चन्द्रशर्मणो वैष्णवार्चाप्रतिज्ञायां,—"मया भक्त्या प्रकर्त्तव्यं प्रत्यहं पूजनं तव" इति वाक्यं भगवत्प्रीतिरूपफलकामनया यावज्जीवकृतसङ्कल्पस्यैवादेयमिति केचित्, वस्तुतस्तु नित्यारब्धायाः विष्णुपूजायाः सन्ध्यादिनित्यकर्मवत् अशौचेतरदिनविषयत्वमेवेति सर्वं समञ्जसम्। एकादश्यां तु मानस्येव पूजा,

सूतकेऽपि नरः स्नात्वा प्रणम्य मनसा हरिम् ।
एकादश्यां न भुञ्जीत व्रतमेतन्न लुप्यते ॥
मृतकेऽपि न भुञ्जीत एकादश्यां सदा नरः ।

इति वाराहोक्तेः ।

कृच्छ्राद्यन्तङ्गहोमदिजभुजिकरणे दातृभोक्त्रोर्न दोषो
नित्यासक्तस्य कृच्छ्रादिकविधिषु समारम्भणे नापि दोषः ।
आरम्भो नाम यज्ञे वरणमुपयमादौ तु नान्दीमुखं स्यात्
श्राद्धादौ पाकसिद्धिर्व्रतविधिषु च सङ्कल्प उक्तोऽपि सत्रे ॥

अशौचं नो भवेदित्यनुवृत्तौ,

नाग्ने,— नित्यं व्रतपरस्यापि कृच्छ्रचान्द्रायणादिषु ।
निवृत्ते कृच्छ्रहोमादौ ब्राह्मणादिषु भोजने ॥

तथाच सन्ततकृच्छ्रचान्द्रायणाद्याचरणशीलस्य कृच्छ्राद्यारम्भेऽप्यशौचं नास्ति । कृच्छ्रहोमादिसमाप्तौ ब्राह्मणभोजनकर्मणि दातृभोक्त्रोश्च नाशौचम् ।

विष्णुः,— आरम्भो वरणं यागे सङ्कल्पो व्रतसत्रयोः ।
नान्दीमुखं विवाहादौ श्राद्धे पाकपरिस्क्रिया ॥
निमन्त्रणं तु श्राद्धेऽपि आरम्भः स्यादिति स्मृतिः ।

व्रतजापयोरिति पाठान्तरम् । निमन्त्रणपक्षस्याश्राद्धेऽप्यनादर एव । "श्राद्धादौ तु पचिक्रिया" इत्यादि स्मृत्यन्तरे केवलपाकसिद्धेरेवोक्तत्वात् ।

आशौचान्तं भविष्यज्ञातं इतरजना दातुरन्नदयोर्वा-
ज्ञानेऽश्नीयुर्न कामादसवहिततयाशुर्यदा वा समाधाः ।
भुक्तपर्वद्धे तु दातुः पतति सति तदन्नाम्बुनी भक्ष्यजेषु-
र्गोदोहादिमध्ये सति तु यदपरे द्युरन्नं तदग्रः ॥

मनुः,— उभयत्र दशाहानि कुलस्यान्नं न भुज्यते ।
यदाशमन्ति तेषान्तु दशाहेन विशुध्यति ॥

उभयच सूतके मृतके चेत्यर्थः। अपि दातृयदीचोश्चेत्यादि पुराणवाक्याद्दातुरज्ञानेऽसम्यादुष्टत्वेऽपि,

उभाभ्यामपरिज्ञाने सूतकं नैव दोषकृत्।
एकेनापि परिज्ञाते भोक्तुर्दोषमुपावहेत्॥

इति षट्त्रिंशन्मतवाक्याद्दोषः।

या तु,— सूतकेऽपि कुलस्यान्नमदोषं मनुरब्रवीत्।

इति यमोक्तिः। सा ज्ञातीनां स्वकुलान्नभुक्तिपरा,

अशौचमध्ये यत्नेन भोजयेत् सगोचजान्।

इति शाट्योक्तेः।

आदित्यपुराणे,—

विज्ञाते भोक्तुरेव स्यात्प्रायश्चित्तादिकं क्रमात्।

विष्णुः,—ब्राह्मणानामशौचे यः सकृदेवान्नमश्नाति तस्य तावदेवाशौचं यावत्तेषामशौचं, अशौचव्यपगमे प्रायश्चित्तं कुर्यात्। इति।

एवं च सकामाशौचान्नभोजने प्रायश्चित्तोक्तेस्तन्निषिद्धमेव। अकामभोजने तु अशौचिसमाशौचाचरणम्।

आदित्यपुराणे,— भोजनार्द्धं तु सम्प्राप्ते विप्रे दातुर्विपद्यते।
यदा कश्चित्तदोच्छिष्टशेषं त्यक्त्वा समाहितः॥
आचम्य परकीयेन जलेन शुचयो द्विजाः।

विपद्यत इति जायत इत्यस्याप्युपलक्षणम्।

तथा च षट्त्रिंशन्मते,—

भुञ्जानेषु च विप्रेषु त्वन्तरा मृतसूतके।
अन्यगेहोदकाचान्ताः सर्वे ते शुचयः स्मृताः॥

कृच्छ्राद्यन्तङ्गहोमद्विजभुजिकरणे दातृभोक्त्रोर्न दोषो
नित्यायत्तस्य कृच्छ्रादिकविधिषु समारम्भणे नापि दोषः ।
आरम्भो नाम यज्ञे वरणमुपयमादौ तु नान्दीमुखं स्यात्
श्राद्धादौ पाकसिद्धिर्व्रतविधिषु च सङ्कल्प उक्तोऽपि सद्भे ॥

अशौचं नो भवेदित्यनुवृत्तौ,

ब्राह्मे,— नित्यं व्रतपरस्यापि कृच्छ्रचान्द्रायणादिषु ।
निवृत्ते कृच्छ्रहोमादौ ब्राह्मणादिषु भोजने ॥

तथाच सन्ततकृच्छ्रचान्द्रायणाद्याचरणशीलस्य कृच्छ्राद्यारम्भेऽप्यशौचं नास्ति । कृच्छ्रहोमादिसमाप्तौ ब्राह्मणभोजनकर्मणि दातृभोक्त्रोश्च नाशौचम् ।

विष्णुः,— आरम्भो वरणं यागे सङ्कल्पो व्रतसत्रयोः ।
नान्दीमुखं विवाहादौ श्राद्धे पाकपरिक्रिया ॥
निमन्त्रणं तु श्राद्धेऽपि आरम्भः स्यादिति स्मृतिः ।

व्रतजापयोरिति पाठान्तरम् । निमन्त्रणपदस्यास्मद्देशे नादर एव । "श्राद्धादौ तु पचिक्रिया" इत्यादि स्मृत्यन्तरे केवलपाकसिद्धेरेवोक्तत्वात् ।

आशौच्यन्नं सपिण्डानृत इतरजना दातुरत्तुर्द्वयोर्वा-
ज्ञानेऽश्नीयुर्न कामादनवहिततयाशुर्यदा वा समाधाः ।
भुक्त्वैद्घे तु दातुः पतति सति तदन्नाम्बुभी सन्त्यजेयु-
र्यागोद्वाहादिमध्ये सति तु यदपरे दद्युरन्नं तदद्युः ॥

मनुः,— उभयत्र दशाहानि कुलस्यान्नं न भुज्यते ।
यदावमत्ति तेषान्तु दशाहेन विशुध्यति ॥

उभयत्र सूतके मृतके चेत्यर्थः । अपि दातृगृहीत्रोश्चेत्यादि पुराणवाक्याद्दातुरज्ञानेऽन्नस्यादुष्टत्वेऽपि,

उभाभ्यामपरिज्ञाने सूतकं नैव दोषकृत् ।

एकेनापि परिज्ञाते भोक्तुर्दोषमुपावहेत् ॥

इति षट्त्रिंशन्मतवाक्याद्दोषः ।

या तु,— सूतकेऽपि कुलस्यान्नमदोषं मनुरब्रवीत् ।

इति यमोक्तिः । सा ज्ञातीनां स्ववंश्यान्नभुक्तिपरा,

अशौचमध्ये यत्नेन भोजयेत्तु सगोत्रजान् ।

इति ब्राह्मोक्तेः ।

आदित्यपुराणे,—

विज्ञाते भोक्तुरेव स्यात्प्रायश्चित्तादिकं क्रमात् ।

विष्णुः,—ब्राह्मणानामशौचे यः सकृदेवान्नमश्नाति तस्य तावदेवाशौचं यावत्तेषामशौचं, अशौचव्यपगमे प्रायश्चित्तं कुर्यात् । इति ।

एवं च सकामाशौचान्नभोजने प्रायश्चित्तोक्तेस्तन्निषिद्धमेव । अकामभोजने तु अशौचिसमाशौचाचरणम् ।

आदित्यपुराणे,— भोजनार्द्धे तु सम्प्राप्ते विप्रे दातर्विपद्यते ।

यदा कश्चित्तदोच्छिष्टशेषं त्यक्त्वा समाहितः ॥

आचम्य परकीयेन जलेन शुचयो द्विजाः ।

विपद्यत इति जायत इत्यस्याप्युपलक्षणम् ।

तथा च षट्त्रिंशन्मते,—

भुञ्जानेषु च विप्रेषु त्वन्तरा मृतसूतके ।

अन्यगेहोदकाचान्ताः सर्वे ते शुचयः स्मृताः ॥

पुनः आदित्यपुराणे,—

विवाहयज्ञयोर्मध्ये सूतके सति चान्तरा ।

शेषमन्नं परैर्दद्यात् दाता भोक्तृंश्च न स्पृशेत् ॥

दद्यात् दापयेत् इत्यर्थः। न स्पृशेत् अशौचप्रयुक्तदोष इति शेषः।
विवाहयज्ञयोरिति सर्वोत्सवोपलक्षणम् ।

तथा षट्त्रिंशन्मते,—

विवाहोत्सवयज्ञेषु त्वन्तरा मृतसूतके ।

परैरन्नं प्रदातव्यं भोक्तव्यञ्च द्विजोत्तमैः ॥

प्रेतान्नं सूतिकान्नं यदि परसदने क्वापि सूते तदास्या-

प्योत्थानं नाम्नमाद्यं परशवपतनेऽप्याशमानिर्हृतेर्न ।

उत्थान्नं जन्मतः स्याद्दशनि तु दशमेऽथाग्निमत्सन्निदाचो-

रामान्नं मृत्यशौचेऽस्थिचयनपरतः सूतके त्वादितोऽद्यात् ॥

न भुञ्जीतेत्यनुवृत्तौ, .

मनुः,— उग्रान्नं सूतिकान्नञ्च पर्य्याचान्तमनिर्दशम् । इति

पर्य्याचान्तं आचमनस्थानस्थम् ।

यमः,— प्रेतान्नं सूतिकान्नञ्च द्वादशाहं यवान् पिबेत् ।

इति यमोक्तौ प्रायश्चित्तोक्तेः तदन्नयोरभक्ष्यता ।

प्रेतान्नं प्रेतमुद्दिश्य शुचिनापि दत्तम् ।

सूतिकान्नं सूतिकामुद्दिश्य पक्वम् ।

आपस्तम्बः,—

अनुत्थितायां सूतिकायामन्तःशवेन च ।

अस्यार्थः, अशौचानधिकारिणोऽपि यस्य गृहे सूतिका,

तदुत्थानपर्यन्तं तद्गृहे न भोक्तव्यमिति। एवं परगोत्रे शवे गृहे स्थिते तावत्कालं न भोक्तव्यं इति। "उत्थानं जन्मतोद्दशमदिने" इति नामकरणप्रस्तावे पारस्करसूत्रं लिखितम्। ननु अन्तःसूतके चेदोत्थानादाशौचं सूतकवदिति पारस्करसूत्रान्तरे एकादशदिने उत्थानपदं प्रयुक्तमिति चेत्? उच्यते। आउत्थानादित्यत्र आङो ऽभिविध्यर्थता। तथा च उत्थानदिनमभिव्याप्याशौचमिति। एकादशदिने अशौचापगम इति न कश्चिद्विरोधः।

अङ्गिराः,— न दोषश्चाग्निहोत्रिणाम्।

सूतके शाव आशौचे त्वविभक्तयनात्परम्।

अग्रसचसद्वृत्तानामाममन्नं विगर्हितम्॥

भुक्त्वा पक्वान्नमेतेषां त्रिरात्रं तु व्रती भवेत्।

अग्निहोत्रिणां सदाचदानशीलानाञ्च मृतकाशौचे पञ्चदिनप्रभृत्यामान्नग्रहणे सूतके आद्यदिनतोऽपि आमान्नग्रहणे च न दोषः। पक्वान्नभक्षणे प्रायश्चित्तम्।

अग्नीषोमीयपर्यन्तमपि न हि मतं दीक्षितस्यान्नमाद्यम्,

किन्त्वापद्येव सोमक्रयण इह कृते भोज्यमेवं विपत्तौ।

यज्ञेऽप्येष्ये हि यद्यद्द्रविणमिदमवक्षाय वाद्यं तदन्यत्,

चातुःप्राश्ये तु भक्ष्यं न हि निगदितमाधानकर्माङ्गभूते॥

धौम्यः,— ब्रह्मौदने च सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा।

जातश्राद्धे नवश्राद्धे भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्॥

ब्रह्मौदनं आधानाङ्गभूतं चातुःप्राश्यं, अत्र चत्वारः ऋत्विजः प्राश्नन्तीति विधिः। सोमोऽग्नीषोमीयपशुपर्यन्तम्। "अग्नीषोमीय-

संस्थायां यजमानस्य गृहे न भोक्तव्यम्" इति श्रुतेः। "क्रीतराजको भोज्यान्नः" इति आथर्वणश्रुतिरापद्विषया। क्रीतो राजा सोमो येन स तथोक्तः। आपस्तम्बः,—"यज्ञार्थे वा विनिर्दिष्टे भोक्तव्यम्"। अस्यार्थः, यज्ञार्थम् यावद्द्रव्यमपेक्षितं तावति द्रव्ये पृथक्कृते अवशिष्टाद्दीक्षितस्यान्नं भोक्तव्यमिति एतदप्यापद्विषयमेव।

दुग्धेदध्याज्यतैलाञ्जनफललवणक्षौद्रमांसेषु मूल-
काद्ये काष्ठे च मूलौषधतृणसुमनःशस्यशाकेषु पण्ये।
पक्वे भक्ष्ये यवाद्ये पचनविरहिते तण्डुलादौ न दोषः,
किन्त्वाशौची न दद्यात् पर उत विलसेदाददीत स्वयं वा॥

मरीचिः,— लवणे मधुमांसे च पुष्पमूलफलेषु च।
शाककाष्ठतृणेष्वेवं दधिसर्पिःपयोऽप्सु च॥
तैलौषधाञ्जने चैव पक्वापक्वे स्वयङ्गृहे।
पण्येषु चैवं सर्वेषु नाशौचं मृतसूतके॥

अत्र पयःपदं दधिसाहचर्यात् दुग्धपरं। पक्वं भक्ष्यमोदकगुडादि अपक्वं तण्डुलादि।

स्मृत्यन्तरे,— लवणं सर्पिर्मांसञ्च पुष्पमूलफलानि च।
काष्ठं शाकं तृणं तोयं दधिक्षीरं घृतं तथा॥
औषधं तैलमन्नं शुष्कमन्नञ्च नित्यशः।
अशौचिनां गृहाद्ग्राह्यं स्वयं शस्यञ्च मूलकम्॥

एतत् सर्वमशौचिगृहगतमपि स्वयं गृह्यमाणं न दोषावहम्। अशौचिना चेद्दीयेत तर्हि दुष्टमेव। तथा च अशौचीतरदीयमान-

मपि न दोषावहम्। अत्र वाक्ये शुष्कान्नपदेन तण्डुलादेर्ग्रहणम्(१)।
ननु वाक्यद्वयेऽपि अशौचिगृहस्थितजलस्यापि ग्राह्यत्वमिति चेत्, न।
तस्य लब्धन्नासम्भवे लयाचितविषयत्वात्।

अन्यथा,— सूतके तु यदा विप्रो ब्रह्मचारी विशेषतः।
पिबेत्पानीयमज्ञानात् भुञ्ज्यक् स्नायात् स्पृशेत वा॥
पानीयपाने कुर्वीत पञ्चगव्यस्य भक्षणम्।

इत्याद्यङ्गिरःप्रभृतिवाक्यमनर्थकं स्यात्। "भोजनकाले अशौचपाते तु अन्यस्य गृहाज्जलमानीय आचमनीयं" इत्याद्यपि व्यर्थं स्यात्।

विप्रादाशौचयुक्ताद्दलनप्रभृतिभिः संस्क्रियाभिर्विशोध्यम्,
धान्याद्यं ग्राह्यमामं गदितमपि विपत्तौ तु पक्वान्नवर्ज्जम्।
विप्रैः सत्शूद्रजातेः परमिह तु पणाः कर्षिकाख्याधिकाख्या,
ग्राह्या उक्ता अतोऽस्मिन् रजतमपि हिरण्यादिकं ग्राह्यमाहुः।

अङ्गिराः,— संस्कारैः शुध्यति ह्यामं धान्यं तेन शुचि स्मृतम्।
तस्माद्धान्यं ग्रहीतव्यं मृतिसूतान्तरेष्वपि॥
पक्वान्नवर्जं विप्रेभ्यो गौधान्यं क्षत्रियात्तथा।
वैश्येभ्यः सर्वधान्यानि शूद्रात् ग्राह्याः पणास्तथा॥

संस्कारैः दलनादिभिः। "एतच्चापद्गतस्य" इति कल्पतरुकाराः। ताम्रिकाः कर्षिकाः पणाः, पणानां ग्राह्यत्वोक्तेः। रजतादीनामपि ग्राह्यत्वमित्यभियुक्ताः।

पूर्वाशौचेऽपि तातः सुतजनुषि विलोक्यास्यमस्याप्यदृष्टा,

(१) तण्डुलसक्त्वादेर्ग्रहणम्।

वा नाडीच्छेदनात् प्राक् शुचिरभिषवणात् गोसुवर्णादि दद्यात्।
न स्नानं षण्डपुत्र्योर्जनुषि भवति संसर्गजाशौचपाते,
पित्रोस्तद्गृह्यवित्तैरपि सुतप्रमुखा वैश्वदेवादि कुर्युः॥

अभिषवणात् स्नानात्।

प्रजापतिः,—अशौचे तु समुत्पन्ने पुत्रजन्म यदा भवेत्।
कर्त्तुस्तात्कालिकी शुद्धिः पूर्वाशौचं न बाधकम्॥

अतएवैतदनापद्विषयम्। पारस्करः,—"जातस्य कुमारस्याच्छिन्नायां नाड्यां मेधाजननायुष्ये करोति" इति जातकर्म उक्तवान्। शङ्खलिखितौ,—"कुमारप्रसवे नाड्यामच्छिन्नायां गुड़तिलहिरण्यवस्त्रप्रावरणगोधान्यप्रतिग्रहेऽप्यदोषः" अपि शब्दात् कुमारप्रसवनिमित्तद्रव्यान्तरपरिग्रहेऽप्यदोषः।

सुमन्तुः,—सूतके तु मुखं दृष्ट्वा जातस्य जनकस्ततः।
कृत्वा सचेलं स्नानं तु शुद्धो भवति तत्क्षणात्॥

संवर्त्तः,—जाते पुत्रे पितुः स्नानं सचेलन्तु विधीयते।

एतद्वाक्यात् पुत्रमुखदर्शनाभावेऽपि पितुः स्नानम्। कन्योत्पत्तौ तु पितुः स्नानाभावः।

तथाचाङ्गिराः,—नाशौचं विद्यते पुंसः संसर्गञ्चेन्न गच्छति।
रजः स्रवति च स्त्रीणां तच्च पुंसि न विद्यते॥

पुंसः पितुः रजःप्रावच्ये स्त्रीजननात्, यस्या रजः, तस्या एवाङ्गाशौचम्, न पितुः। जननीस्पर्शने तु पितुरपि स्नानं वक्ष्यति। तथा च, अङ्गाशौचापगमार्थं दुहितृजनुषि स्नानाभावः। एवं च "स्नानोपस्पर्शनादेव पिता शुद्धः" इति वाक्यस्य, पुंजननविषय-

लम्। नपुंसकोत्पत्तावपि भूयसः स्त्रीधर्मस्य दर्शनात् स्नानाभावः। तथा च जैमिनिसूत्रं "विरोधिधर्मसमवाये भूयसां स्यात् सधर्मत्वं" इति। अतएव एतत् सर्वं विविच्य कालिदासचयिनिभिरप्युक्तं "पुत्रीमज्जननतोऽथ सर्वजननीसर्गे दशाहात् शुचिः" इति। पुत्री (पुत्रवान्) न तु तातादिशब्दः प्रयुक्तः गृहपतेर्वक्ष्यमाणत्वाद्गृहस्थितद्वृत्तिप्रसवनिमित्तादिसंसर्गाशौचे पुत्रादिद्वारैव वैश्वदेवादिकरणम्। सर्वार्थत्वादेश्वदेवक्रियादीनामलोपः।

तथाचाङ्गिराः,—अशौचं यस्य संसर्गाज्जायते गृहमेधिनः।

क्रियास्तत्र न लुप्यन्ते गृह्याणां न च तद्भवेत्॥

गृह्याणां गृहभवपुत्रादीनां, गृहद्रव्याणां च इत्यर्थः।

स्मार्त्ताग्नौ कर्म किञ्चिन्न भवति तु हृतः पौर्णमासस्वरूपे,-

दारभ्यत्वात् समाप्तौ भवति किल तदाशौचपातेऽपि दर्शे।

श्रौताग्नावग्निहोत्राद्यहुतिसुखमखिलं नित्यकर्माप्यशौचे,

स्नानात्तत्कर्मशुद्धेः स्वयमपि कुलजैरन्यगोत्रैश्च कार्य्यम्॥

यद्यपि,— अक्षतं हावयेत् स्मार्त्तं तदभावे क्षताक्षतम्।

तथा,— क्षतमोदनसक्त्वादि तण्डुलादि क्षताक्षतम्।

ब्रीह्यादि चाक्षतं प्रोक्तमिति हव्यं त्रिधा बुधैः॥

इति छन्दोगपरिशिष्टे उक्तम्।

जावालिनापि,—जन्महानौ वितानस्य कर्मत्यागो न विद्यते।

शालाग्नौ केवलो होमः कार्य्य एवान्यगोत्रजैः॥

इत्युक्तम्। शालाग्निः स्मार्त्ताग्निः केवलशब्दात् पञ्चादिपिण्डपितृयज्ञनिषेधः।

पितृयज्ञं चरुं होममसगोत्रेण कारयेत् ।

इति जातुकर्णवाक्यात् चरुपिण्डयज्ञयोर्विकल्प इति । तथापि,—

सूतके मन्त्रवत् कर्म स्मार्त्तं नैव समाचरेत् ।

इति स्मृतेर्न किञ्चित् स्मार्त्ताग्नौ कुर्वन्ति । किन्तु स्मार्त्ताग्नावपि पौर्णमास्यचरौ कृते ऽमावास्यायामशौचपाते ऽऽरब्धत्वात् समापनमेव ।

पौर्णमास्यादिदर्शान्तमेकं कर्म प्रचक्षते ।

इत्युक्तेः । श्रौताग्नौ तु पारस्करः,— नित्यानि विनिवर्त्तेरन् वैतानवर्ज्जम् । वैतानिकानि नित्यान्यत्र दर्शपौर्णमास्याग्रयणाग्निहोत्रचातुर्मास्यादीनि ।

व्याघ्रपादः,— "श्रौते कर्मणि तत्कालं स्नातः शुद्धिमवाप्नुयात्" ।

अशौचमध्येऽपि ऋत्विक् यजमानस्येत्यर्थः ।

मनुः,— "न च तत्कर्म कुर्वाणः सनाभ्योऽप्यशुचिर्भवेत्" । सनाभ्यः सपिण्डः । तत्कर्म श्रौतेष्यार्त्विज्यं असगोत्रालाभे कर्म कुर्वाणो नाशुचिर्भवेदित्यपि शब्दार्थः ।

नित्यः सोमोऽपि तद्वत् पशुरपरि तयोः पर्वमत्वाच्च कार्या,-
वत्ते पर्वण्यशौचं यदि पतति नवाग्रेष्टिरचागते स्यात् ।
नाशौचे स्यात्प्रवासो न च भवति निजस्यार्त्तवेष्यादिपत्नौ,
सोऽप्यत्राथ प्रवेशो न च भवति भवेत् पर्वपाते तु सोऽपि ॥

निरूढपशुबन्धसोमयोर्नित्ययोरपि पर्वान्तरमावकाशत्वात् नाशौचेऽनुष्ठानम् । आग्रयणमथान्तिमपर्वगतमनन्यगतिकत्वात् अशौचे कार्य्यम् ।

सूतके मृतके चैव यस्य भार्य्या रजस्वला ।

प्रवासे गमने तस्य पुनराधानमिष्यते ॥

इत्यशौचे पत्न्या रजस्यपि प्रवासः निषिद्ध एव। तथात्यायिके कार्य्ये शुद्धिविधानादेव विपत्तौ तु प्रवासे कार्य्ये अभ्युपस्थापनं कार्य्यम्। तथा प्रवेशोपस्थापनञ्च पर्व्वसन्निधावावश्यकत्वात् कार्य्यमेव।

पित्रोर्मध्ये दशाहं यदि भवति सुतः साग्निको दर्शपाते,

स्यक्ताग्निन् पैत्रयज्ञं सकलमनुचरेच्छ्रौतदर्शोऽिष्टव्यम् ।

अग्निंश्चावत्सपिण्डीकरणमृषिगिरा यन्निषिद्धं विना तत्,-

नो युक्तः पिण्डयज्ञस्तदितरविहितश्रौतलोपः कुतः स्यात् ॥

स्मृतिसंग्रहे,— दशाहाभ्यन्तरे यस्य सपिण्डीकरणं भवेत् ।

प्रेतत्वं सर्व्वदा तस्य यावदाभूतसंप्लवम् ॥

कार्ष्णाजिनिः,—

सपिण्डीकरणं कुर्यात् पूर्व्ववच्चाग्निमान् सुतः ।

परतो दशराचाचेत् कुर्य्यादोपरीतरः ॥

इतरोऽनग्निः ।

जाबालिः,— नासपिण्ड्याग्निमान् पुत्रः पितृयज्ञं समाचरेत् ।

पापी भवत्यकुर्व्वन् हि पितृहा चोपजायते ॥

"असपिण्डी सपिण्डनमहत्ता" इति कल्पतरुकाराः ।

एवं च दशाहमध्ये दर्शपाते सपिण्डीकरणमात्रस्य निषिद्धत्वात् सपिण्डीकरणं विना च पिण्डपितृयज्ञानुष्ठानस्य निषिद्धत्वात् तमेव विना श्रौतमन्यद्दर्शकर्म कार्य्यमित्यभियुक्ताः । मातुः पिण्डपितृयज्ञे प्रवेशाभावेऽपि,

एकादशाहं निर्वर्त्त्य अर्वाग्दर्शाद्यथाविधि ।
प्रकुर्वीताग्निमान् पुत्रो मातापित्रोः सपिण्डनम् ॥

इति वाक्यान्मातुरपि सपिण्डीकरणं कृत्वैव पिण्डपितृयज्ञकरणमिति । मातृदशाहमध्येऽप्येवम् । विमातुस्तु स्वकाल एव सपिण्डनमिति वक्ष्यते ।

साग्निस्त्वेकादशाहे यदि पतति कुहूर्दादशाहेऽथवान्या-
शौचे कृत्वा सपिण्डीकृतिमपि तनुयात् श्रौतदर्शादिकृत्यम् ।
यागोऽशौचे समाप्तौ यदि भवति रजो योषितो यागमध्ये,
तच्छुद्धौ तत्समाप्तिस्त्वघविगमभवे पर्वके जातकेष्टिः ॥

वृहस्पतिः,— द्वादशैकादशे वाह्नि साग्निः कुर्यात्सपिण्डनम् ।
शावाशौचस्य मध्येऽपि कुर्यादेवाविशङ्कयन् ॥

इति पुत्रस्य साग्निकत्वे द्वादशाहे दर्शपातेऽशौचेऽपि द्वादशाहे सपिण्डीकरणम् । एकादशाहदिने दर्शपाते तु एकादशाह एव । अशौचानन्तरं दर्शपाते तु अशौचापगमदिने सपिण्डनम् । द्वैयं पितॄणामित्युक्तेः ।

ब्राह्मे,— गृहीते मधुपर्कास्तु यजमानस्य चर्त्विजः ।
पश्चादशौचे पतिते न भवेदिति निश्चयः ॥
तद्वद्गृहीतदीक्षस्य त्रैविद्यस्य महामखे ।
स्नानं त्ववभृथे यावत्तावत्तस्य न विद्यते ॥

ऋत्विजां मधुपर्कग्रहणानन्तरं यजमानस्य दीक्षायाः पश्चात् पतितमशौचं तत्कर्मसमाप्तिपर्य्यन्तं न भवतीत्यर्थः । तथाचाशौचेऽपि यागसमाप्तौ न दोषः । यागस्य मध्ये पत्नीरजोदर्शने तत् शुद्धावेव

यागसमाप्तिः । 'यस्य पत्नी अनालम्भुका स्यात् तामवरुध्य यजेत'' इति श्रुतेः ।

अनालम्भुका (रजोवती) श्रौतमपि जातेष्ट्यादिकं अशौचापगमपतिते आद्ये पर्वणि कार्य्यं, नाशौचमध्ये। तथाच पूर्वमीमांसायां चतुर्थाध्यायतृतीयपादोनविंशाधिकरणस्य संग्रहकारिका माधवीये,—

जातकर्मानन्तरं स्यादशौचापगतेऽथवा ।
निमित्तमविधेराद्यः कर्तृशुद्ध्यर्थमुत्तरः ॥

इति। अशौचानन्तरकार्या जातेष्टिरशौचानन्तरपतिते पर्वण्येव। "य इष्ट्या पशुना सोमेन वा यजेत सोऽमावास्यायाम् पौर्णमास्याम् वा यजेत" इति श्रुतेः। सामान्यतः सर्वासामिष्टीनां पर्वण्येव विधानात् ।

अङ्गाशौचं समये भवति हि मृतके व्याप्य तुर्याहमस्मिन्,
सण्डे भागं तृतीयं न तु जनुषि कुले स्नानमस्मिंस्तु वप्तुः ।
मातुः सूत्यन्तमेव स्पृशति यदि पिता तां तदन्तः सशय्या-
शौचोऽङ्गाशौचयुक्ता अपि कुलजनना[१) ह्यादिवर्णाधयोगे ॥

सम्वर्त्तः,— ततः सञ्चयनादूर्द्ध्वमङ्गस्पर्शो विधीयते ।

ततः पूर्वमङ्गाशौचमित्यर्थः ।

अङ्गिराः,— चतुर्थेऽहनि कर्त्तव्यः संस्पर्शो ब्राह्मणस्य तु ।
क्षत्रियस्य पञ्चमे ज्ञेयः सप्तमे च तथा विशः ॥
शूद्रस्य दशमेऽप्येवं खण्डाशौचं विभागतः ।

(१) कुलजनना ।

चवस्य पञ्चम इत्यादि तु चत्रियादीनां द्वादशाद्याशौचपक्षे, अस्मद्देशे तु सर्ववर्णानां दशाहाशौचपक्षाश्रयणात् चतुर्थेऽहन्येवास्थिचयनमङ्गाशौचं च तावत् ।

देवलः,—अशौचकालात् विज्ञेयं स्पर्शनन्तु त्रिभागतः ।

सूतके तु सूतिकां विना कुलेऽङ्गाशौचाभावः ।

तथाचाङ्गिराः,—सूतके सूतिकावर्जं संसर्गो नैव दुष्यति ।

भाष्ये तु विशेषः,—

अन्यास्तु मातरं स्पृशत् तद्गृहं न मजन्ति चेत् ।

सपिण्डाश्चैव संस्पृश्याः सन्ति सर्वेऽपि नित्यशः ॥

शङ्खलिखितौ,—"स्नानोपस्पर्शनादेव पिताशुद्धः, नाड़ीच्छेदनात् परं दशराचपर्यन्तं मातुरप्यङ्गाशौचम्" ।

तथा च हारीतसूत्रं,—"अत ऊर्द्धमसमालम्भनमादशराचादिति" ।

देवलोऽपि,—"माता शुध्येद्दशाहेन" । इति ।

यदि पत्न्यां प्रसूतायां नरः सम्पर्कमृच्छति ।

सूतकन्तु भवेत्तस्य यदि विप्रः षड्ङ्गवित् ॥

पारस्करः,—"स्पर्शतश्च पितुर्नेतरेषाम्" । इत्यनेन षड्ङ्गविदपि ब्राह्मणः पिता सूतिकास्पर्शे दशराचपर्यन्तमङ्गाशौचीत्यर्थः । अन्येषां तु तत्स्पर्शे स्नानमात्रम् ।

तथाचाङ्गिराः,—संस्पर्शे सूतिकायाश्च स्नानमात्रं विधीयते ।

ज्ञातीनामपि द्विचिचतुरादियत्किञ्चिदशौचसन्निपाते तदशौचापगमान्तमङ्गाशौचम् ।

तथा च ब्राह्मे,— सर्वमङ्गलसंस्पृष्टं तत्र स्यात्सूतके सति ।
सूतकमध्ये सूतके मितरां मृतकमध्ये मृतके ।

पित्रोर्मृत्यां शरीरं गृहमशुचि भवेद्वर्षमेकं न दैवम्,
पित्र्यं कर्मापि काम्यं परगृहपचनक्षौद्रमांसाशनं च ।
स्वाध्यायान्याह्निकास्तवशुभकरणं चैत्ततीर्थादि न स्यात्,
किन्तु स्युर्नित्यनैमित्तिककरणपरमेतह्नत्यान्यपौत्र ॥
षण्मासान् स्याद्विमातुर्मरण इदमघं स्याच भार्याविनाशे,
त्रीन् मासान् स्यादशौचं कुदिनमपि सुतभ्रातृनाशे त्रिपक्षान् ।
तन्मध्ये चैत्यपिण्डीकरणमपि हतं काम्यकत्येऽपि इत्ते,
द्रव्यादानादिरूपेऽधिकृतिरपि मता पूर्त्ते इष्टेऽपि तत्र ॥
दानं नित्यमताङ्गं ग्रहणमिह्रिरसङ्क्रान्तिदाने च वैधो,
पञ्चयारामनीराश्रयसुररदनान्यत्रदानञ्च पूर्त्तम् ।
इष्टं त्वातिथ्यमुक्तं श्रुतिपठनतपःश्रौतशालाग्निकार्या,—
न्नवैदीदानमुक्तं स्मृतिषु निगदितं वैश्वदेवोऽपि सत्यम् ॥
नोद्वाहे दारमले त्वधिकृतिरितराश्वादिभुक्तौ मखे नो,
दर्शादौ दीपदाने निपवन इह न प्रेतपक्षे गयायाम् ।
नान्दीयां तर्पणेनाह्निक इव जननीवार्षिके नाधिकार,—
न्नातान्येऽयाप्ति नाताह्निक इह जननीवर्षमध्येऽधिकारः ॥

इति चतुर्भिः कुलकम् । अन्याह्निकादि इत्यनेन पित्र्यादि-तर्पणस्यापि संग्रहः । इतराश्वादि इत्यनेन मांसमाषिकयोः संग्रहः । मखे उत्सवे । दर्शादित्यनेन अष्टकान्वष्टकायुगाद्यादीनां संग्रहः । निवपने, निवापः श्राद्धमिति यावत् । दीपदाने प्रदीपामावा-

स्यायां दीपदाने । गयायामित्यत्रापि निवपन इत्यन्वयः । अन्येषां पितृव्यादीनां इत्यशब्देन यथा पित्रोर्वर्षमध्ये पितृव्यादितर्पणश्राद्धं न कार्यं, तथा जनकवर्षे जननीवार्षिकमपि न कार्यमित्यर्थः । जननीवर्षे तु जनकसांवत्सरिकं कार्यमितीयान् मातृतः पितुर्भेदः इति सूचनार्थं अथशब्द उपात्तः ।

विश्वामित्रः,— पिता चोपरतो यस्य गृहं तस्याशुचिर्भवेत् ।

पितेति मातापुपलक्ष्यते । गृहमिति देहोऽपि ।

तथा च देवीपुराणे,—

प्रमृतौ पितरौ यस्य देहस्तस्याशुचिर्भवेत् ।
न दैवं नापि पित्र्यं स्याद्यावत्पूर्णो न वत्सरः ॥
महागुरुनिपाते च सर्वकर्माणि वर्जयेत् ॥

महागुरुः मातापितरौ ।

पुनर्विश्वामित्रः,—

स्नानं चैव महादानं स्वाध्यायश्चान्यतर्पणम् ।
प्रथमेऽब्दे न कुर्वीत महागुरुनिपातने ॥

स्नानमिति तीर्थस्नानम् । "तीर्थस्नानं महादानं" इत्येतत् समानम्, यमोक्तेः । स्वाध्यायो वेदपाठः । अन्यतर्पणमिति पितृव्यादिश्राद्धमुपलक्ष्यते ।

शातातपः,— अन्यश्राद्धं पराम्नञ्च मधु मांसञ्च मैथुनम् ।
वर्जयेदब्दमेकञ्च महागुरुनिपातने ॥

मधु क्षौद्रं । मैथुनं विवाहः । यमः,— "माङ्गल्यमुत्सवं काम्यम्" इति निषेधं प्रकृत्योवाच । इति सामान्यतोऽशौचप्रकरणेऽपि "तथैव

काम्यम् यत्कर्म वत्सरात् प्रथमादृते" इति व्याघ्रोक्तेः काम्येष्वनधिकारो न नित्यनैमित्तिकयोः ।

तथा,— अन्येषां प्रेतकार्याणि महागुरुनिपातने ।

कुर्युः संवत्सरात् पूर्वं नैकोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥

इति वृद्धमनूक्तेः ।

पितृव्यादीनां प्रेतकार्याणि "नैकोद्दिष्टं न पार्वणं" इति कुलभेदेन द्विविधमप्याब्दिकं न कार्यम् ।

विमात्रादिविषये वृद्धमनुः,—

पित्रोरब्दमशौचं स्यात् षण्मासान् मातुरेव च ।

मासमग्यन्तु भार्यायास्तदर्द्धं भ्रातृपुत्रयोः ॥

म्रुताविति शेषः । मातुरिति विमातुः पित्रोरिति पूर्वमुक्तत्वात् ।

कनिष्ठमातुः षण्मासान् मातापित्रोश्च वत्सरम् ।

इति वाक्यान्तरात् अपुत्रस्य सपिण्डीकरणे कृते काम्येष्वप्यधिकारः । तथा प्रतिपद्यादिष्वपि । तथा च मात्स्ये,—

सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं प्रेतः पार्वणभाक् भवेत् ।

इष्टपूर्त्तेष्टियोग्यश्च गृहस्थश्च ततो भवेत् ॥

इष्टं प्रतिग्रहादि इष्टं यागादि गृहस्थो भवेदित्यनेन पुनः स्वविवाहं कुर्यात् । गृहस्थपदस्य संगृहीतदार एव मुख्यार्थत्वात् । ननु गृहस्थाश्रमविहितकर्मानुष्ठानयोग्यतापरत्वमस्तु ? इति चेत् न । लक्षणाप्रसक्तेः मुख्यार्थसम्भवे लक्षणाया अनङ्गीकारात् । अत्र पूर्त्तेष्टयोः परिगणनं पूर्वाचार्य्यैः कृतम् ।

तथाचाग्नेयपुराणे,— वापीकूपतडागादिदेवतायतनानि च ।

अन्नप्रदानमारामाः पूर्त्तधर्मं च मुक्तिदम् ॥

तथा,— ग्रहोपरागे यद्दानं सूर्यसङ्क्रमणेषु च ।

द्वादश्यादौ च यद्दानं पूर्त्तं तदपि नाकदम् ॥

कात्यायनः । आहिताग्नेः पित्रर्चनं पिण्डैरेव, तथा ब्राह्मणानपि भोजयेत् पूर्त्तैरिति ।

इष्टलक्षणं महाभारते,—

एकाग्निहोत्रहवनं त्रेतायां यच्च हूयते ।

अन्तर्वेद्याञ्च यद्दानमिष्टं तदभिधीयते ॥

जातुकर्णः,— अग्निहोत्रं तपः शौचं वेदानाञ्चानुपालनम् ।

आतिथ्यं वैश्वदेवश्च इष्टमित्यभिधीयते ॥

द्वादश्यादीत्यादिपदेन जन्माष्टम्यादिमताम्भदानसंग्रहः । एतेन चेत्रतीर्थादियानादीनां अचानुक्तेन सत्करणं समाचारयैवमेव ।

तथा वचनवलात् भार्य्यायां विद्यमानायां विवाहान्तरकरणाभावः । एवं मातापित्रोर्वर्षं सपिण्डीकरणे कृते पितृव्यादितर्पणश्राद्धादिकं न कार्य्यम् ।

यमः,— माङ्गल्यमृतत्वं चैव परपाके च भोजनम् ।

प्रथमेऽब्दे न कुर्वीत योजनेऽपि कृते सति ॥

मधु मांसं पराम्नञ्च मैथुनं चान्यतर्पणम् ।

प्रथमेऽब्दे न कुर्वीत सपिण्डीकरणे कृते ॥

वृद्धमनुः,— दीपदानं गयाश्राद्धं श्राद्धञ्चापरपाक्षिकम् ।

प्रथमेऽब्दे न कुर्वीत योजनेऽपि कृते सति ॥

मैथुनमत्र विवाहः, विवाहं विना मिथुनत्वासम्भवात् । ननु

"रहस्यश्च ततो भवेत्" इत्युक्तौ विवाहः कार्य इत्युक्तम्। अत्र च निषेध इत्युभयोः कथं सङ्गतिरिति चेदुच्यते । विद्यमानपत्नीकेन पत्न्यन्तरखीकारो न कार्य्य इत्युभयोर्न विरोधः। तथा च पूर्वमविवाहितो मृतपत्नीकश्च विवहेदिति निष्कर्षः। तदेतत् विविच्य "नोदाहेदारमले" इत्यस्मत्कारिकायां निविद्धम्। इद्धमनूक्तौ अपरपाक्षिकमिति अपरपक्षे विहितामावास्याश्राद्धम्। एतदष्टकान्वष्टकायुगाद्यादीनामुपलक्षणम्। अतएव प्रेतपक्षश्राद्धमपि न कार्यम् तस्य नित्यकाम्यत्वात्। "पितर्युपरते" इति वक्ष्यमाणोक्तेः। मातापितृविषये छन्दोगपरिशिष्टमतुः,—

पितर्युपरते पुत्रो मातुः श्राद्धान्निवर्त्तते ।

मातर्यपि च वृत्तायां पितुः श्राद्धादृते समाः ॥

समाः सांवत्सरिकं वर्जयित्वा इत्यर्थः। इदं सन्निहितवाक्येन सम्बध्यते, न पूर्ववाक्येनापि ।

मातर्यपि च वृत्तायां श्राद्धं कुर्वीत पैतृकम् ।

तस्या न वत्सरं कुर्यात् प्रेते पितरि च क्वचित् ॥

इति शङ्खोक्तेः, इति सत्यकौमुदीकारादयः। कुर्यादिति पुनरुपादानात् नञः पूर्ववाक्ये सम्बन्धशङ्का नास्त्येवेति तन्मतं समीचीनम्। तस्मात् जनकमरणाब्दे मातृवार्षिकमपि न कार्यम्। मातृमरणाब्दे तु पितृवार्षिकश्राद्धमात्रं कार्यमितीयानेव भेदः। अमावास्यादिनित्यश्राद्धानि उभयोरप्यब्दे न कार्याणीति सिद्धान्तः। अत्र विप्रमिश्रैः "ऋते समाः" इत्युभयत्रापि योजयित्वा असद्देशे निर्विरोधं मातृसांवत्सरिकानुष्ठानाद्यसमञ्जस्यबाधाभावादनुसन्धि-

करणन्यायप्रभावादुभयोः संवत्सरे उभयोः सांवत्सरिकं कार्यमिति यल्लिखितं तत्र विचारसहम् इत्यस्मत्पितृचरणाः ।

तथाहि,—

अनुषङ्गाधिकरणेषु असम्बद्धव्यवायाभावो नानुषङ्गनिमित्तम् । किन्तु आकाङ्क्षादिमद्भाव एव तन्निमित्तमिति विचारितं "पितर्युपरते" इति वाक्ये आकाङ्क्षादिविरहान्नानुषङ्गप्रसङ्गोऽपि । अनेनैवाशयेन "मातर्यपि च" इति वाक्यस्य प्रामाण्ये मातृसांवत्सरिके विकल्प इति तैरप्युक्तम् । शङ्खस्मृतौ तद्वाक्यस्योपलम्भादप्रामाण्यशङ्का दूरापास्तैव । यच्चोक्तं विकल्प इति तत्रापि प्रष्टव्यम् । किं वाक्ययोर्विरोधाद्विकल्प इति कल्पनीयम्? अथवा स्मृत्याचारयोरिति? तत्र न प्रथमः, उभयोर्वाक्ययोरपि संवत्सरे मातृसांवत्सरिकानुष्ठानाभावस्य स्पष्टमभिहितत्वेन विरोधाभावात् तस्माद् द्वितीयः पक्ष आश्रयणीयः । सोऽप्ययुक्तः । तथाचारस्य कृत्यकौमुद्यादिषु अलिखितत्वेन अनादृतत्वात् । स्मृत्यपेक्षयाप्यन्तरितप्रामाण्येनाचारस्य दुर्बलत्वमिति सिद्धान्तश्चेत्यलमतिविस्तरेण । विस्तरस्तु अस्मत्कृते शुद्धिसारे द्रष्टव्यः इति चतुष्कस्य ।

अथ वाह्यशौचशुद्धिः ।

सर्वे वर्णा अहोभिर्दशभिरिह गतैः शङ्कराद्यानुलोम्योत्पन्नाः शुध्यन्त्ययो तेऽभिपवपणशुचयः प्रातिलोम्योद्भवाश्चेत् ।
त्रिंशत्या स्त्री शुचिः स्यात् सुतजनुषि दिनैस्त्रिंशता स्त्रीप्रसूतौ,
योषित्पुंसोर्यमलाख्यजनुषि शुकसदृग्भागतस्त्रिंशतैव ॥

यद्यपि,— शुध्येद्विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः ।

वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुध्यति ॥

इति मनुनोक्तम्।

तथापि,— सर्वेषामेव वर्णानां सूतके मृतके तथा।

दशाहाच्छुद्धिरथ वा इति शातातपोऽब्रवीत् ॥

इत्यङ्गिरोवाक्यात् असद्देशे सर्वेषां वर्णानां दशाहाशौचसमाचारः। दशाहेन इत्यादौ गतेनेति शेषः। अनुलोमसङ्कराणामपि दशाहाशौचम्।

तथा च ब्राह्मे,—शौचाशौचं प्रकुर्वीरन् शूद्रवद्वर्णसङ्कराः।

इति। प्रतिलोमसङ्कराणान्तु मूत्रपुरीषोत्सर्गवत् मलापकर्षस्नानमात्रम्। "प्रतिलोमा धर्महीनाः" इति गौतमोक्तेस्तेषां विध्यनधिकारात्। यत्तु,—

एकाहाच्छुध्यते विप्रो योऽग्निवेदसमन्वितः।

त्र्यहात्केवलवेदज्ञो निर्गुणो दशभिर्दिनैः॥

तथा,— सम्पर्कविनिवृत्तानां न प्रेतं नैव सूतकम्।

इति पराशरवाक्यं तत्कलीतरयुगविषयम्।

'दशाह एव विप्रस्य सपिण्डमरणे सति।

कल्पान्तराणि कुर्वाणः कलौ स्यान्मोहकिल्विषी॥

इति हारीतोक्तेः। तेन गुणतारतम्यादिनाशौचसङ्कोचो न कलौ। मरणग्रहणं जननोऽप्युपलक्षणं, विप्रग्रहणं क्षत्रादेरपि। पैठीनसिः,— "सूतिकां पुत्रवतीं स्नातां विंशतिरात्रेण कारयेत् मासेन स्त्रीजननीम्" इति पुत्रवतीं, पुरुषजननीमित्यर्थः। मासोऽत्र सावनः, अशौचि तस्मात्स्तेषामाकालात्।

तथा च शङ्खव्यासौ,—

सूतकादिपरिच्छेदो दिनमासाब्दपास्तथा ।

मध्यमपदभुक्तिश्च भावनेन प्रकीर्त्तिताः ॥ इति ।

ननु पुत्रकन्ययोर्यमलतया जनने तु मातुः केन शुद्धिरिति चेत्? अत्र केचित् यमलतया पुत्रकन्ययोर्जनने प्रथमतो यज्जन्म स्त्रियाः पुंसो वा, तज्जननेनैव मातुरशौचम् प्रथमतस्तस्यैव प्रवृत्तत्वात्, द्वितीयस्य तदान्तरीयकत्वात् तदननुबन्धत्वेन पृथगशौचप्रयोजकत्वाभावात् द्वयोरप्येकसंप्रयोगजन्यशुक्रशोणितजन्यत्वेन एकत्वाच्च । तन्मन्दमेवेति अस्मत्पितृचरणाः । तथा,—

गुरुणा लघु बाध्येत लघुना नैव तद्गुरुः ।

इति वक्ष्यमाणवृद्धमनुवचनेन लघुनः पुत्रजननाशौचस्य गुरुणा स्त्रीजननाशौचेन बाधात् मासेनैव मातुः शुद्धिः ।

अथोच्यते,—

न वर्द्धयेदघाहानि निमित्तादागतान्यपि ।

इति वचनात् पुत्रजननाशौचस्य बलवत्त्वमिति । तदपि मन्दम् । लघुगुरुविचारस्य उच्छेदापत्तेः । "न वर्द्धयेत्" इत्येतस्य तु अशौचस्य दशाहप्रभातश्रवणे चिदिनशुद्धिनिषेधपरत्वमिति वक्ष्यते । तथाच कन्यापुत्रयोर्यमलतया जनने स्त्रीजननेनैव मातुरशौचमिति सिद्धान्तः ।

योषित् मासाष्टतौ स्यात्शुचिरभिपवनात् स्पर्शने शौचकृत्ये,
तुर्याहे पञ्चमाहे स्ववरिहवती चेद्रतौ स्मार्त्तकृत्ये ।
पण्मासान् मासषड्भिरपि गतदिवसैः सर्वथोर्द्धं प्रसूत्या-

शौचोऽथो सर्वसूतौ दशदिवसपरं श्रौतशस्तकर्मयोग्या ॥

वशिष्ठः,—"चिरात्रे रजस्वला शुचिर्भवति" चिरात्रे गते इति शेषः।

शङ्खः,— शुद्धा भर्त्तुश्चतुर्थेऽह्नि न शुद्धा दैवपित्र्ययोः।

दैवे कर्मणि पित्र्ये च पञ्चमेऽहनि शुध्यति ॥

भर्त्तुरपि पादसम्वाहनादिव्यापार एव शुद्धा, न स्मार्त्तकर्मणि। किन्तु श्रौतकर्मसु शुद्धा। तथाच कात्यायनसूत्रम्,— "पत्न्या उदक्याया दीर्घाक्षपाणि विहाय इत्युपक्रम्य चिरात्रान्ते गोमयमिश्रेण उदकेन स्नापयित्वा परिधानादि करोति" इति। पञ्चमेऽहनि तु स्मार्त्तकर्मसु अभिगमने चाधिकारवतीति सिद्धम्। चतुर्थदिनरात्रौ अभिगमने चाधिकारोऽल्पायुर्गुणरहितपुत्रोत्पत्तिरूपदोषसद्भिरि-रिति पूर्वं लिखितम्।

अत्र यद्यपि केचित्,—

एकाकिन्यो विवाहादौ देशभङ्गेऽथवापदि।

उपोषणेन शुध्यन्ति सद्यो नार्यो रजस्वलाः॥

अत्रिः,— रजस्वला यदा जाता पुनरेव रजस्वला।

अष्टादशदिनादर्वागशुचित्वं न विद्यते ॥

एकोनविंशतेरर्वागेकाहं विंशतेर्ह्यहम्।

यस्यास्तु नियमेनाष्टादशदिनमध्ये भूयो रजोदर्शनम्, तस्याः स्यादेव चिरात्राशौचमिति विज्ञानेश्वरा व्यवस्थापयामासुः। तथापि एकाकिन्यादीनामपि तथाचारो न दृश्यत इत्यस्माभिः तत्किञ्चिन्न निबद्धम्। यद्यपि स्मृत्यन्तरे वर्णविशेषे लघ्वशौचविधिरुक्तम्।

स्तौ तु न पृथक् शौचं सर्ववर्णेष्वयं विधिः।

इति मनूक्तेः, सर्ववर्णस्त्रीसाधारणोऽयं विधिः।

तृतीयमासमारभ्य षण्मासान्तं तु व्यवस्था ब्राह्मे,—

षण्मासाभ्यन्तरे यावत् गर्भस्रावो भवेद्यदि।
तदामाससमैस्तासां दिवसैः शुद्धिरिष्यते॥
अत ऊर्द्धं स्वजात्युक्तमशौचं तासु विद्यते।

तासामिति बहुवचनात् स्वजात्युक्तमिति लिङ्गाच्च सर्ववर्णस्त्रीसाधारणमिदम्। अत ऊर्द्धमित्युक्तेः सप्तमादिषमस्तमासेषु जातमृतौ मृतजनेन च सर्वथा मातुः सूतकाशौचमेव। "प्रजातायाश्च दशराचाशौचम्" इति कात्यायनसूत्रात् सूतिकाया दशराचादूर्द्धं श्रौतेऽधिकारः।

यत्तु,— ब्राह्मणी क्षत्रिया वैश्या प्रसूता दशभिर्दिनैः।
गतैः शूद्रा च संस्पृश्या चयोदशभिरेव च॥

इति ब्राह्मवचनम्। तदनूढापरम्। यद्वा शूद्राणाम् मासाशौचपक्षाभिप्रायम्।

दशाहमेवाशौचन्तु सर्वेषामपरे विदुः।

इति दशराचाशौचपक्षस्य अस्मद्देशे सर्ववर्णासामादृतत्वात्।

सूतिका सर्ववर्णानां दशाहेन विशुध्यति।

इति वचनान्तरेण च सर्वस्त्रीणामपि दशराचात्परं स्पर्शयोग्यत्वमेव।

स्रावः स्यात्तुर्यमासावधिरथ कथितः पात आषष्ठमासम्,
सद्यःशौचं कुले स्यात् प्रवनमिह पितुः स्याद्यापप्रसूतिः।
षष्ठोर्द्धे मासयुग्मे स पितृकुलभुवां जातमृत्यां मृतस्योम्-

पक्षौ तिस्रो निशाः स्युः श्वमिति यदि शिशुः पूर्णमत्राप्यशौचम् ॥

स्मृतिः,— आचतुर्थाद्भवेत्स्रावः पातः पञ्चमषष्ठयोः ।

अपप्रसवसंज्ञा स्यात्सप्तमाष्टममासयोः ॥

स्रावपातयोः सपिण्डानां सद्यःशौचम् । मण्डमासाभ्यन्तरमिति माह्लोक्तौ वाक्यशेषे,—

सद्यःशौचं सपिण्डानां गर्भस्य पतने सति ।

इत्युक्तेः । गर्भस्रावे पितुः स्नानमात्रम् । "सप्तमाष्टममासयोस्तु जाते मृते मृते जाते कुलस्य त्रिरात्रम्" इति हारीतोक्तौ जातशब्द-लिङ्गात् सपिण्डानां त्रिरात्राशौचमेव । पितुरप्यनयोर्मासयोस्त्र्य-हाशौचम् ।

जीवन् जातो यदि प्रेयात् मृतो वा यदि जायते ।

सूतकं मातुरेव स्यात् पित्रादीनां त्रिरात्रकम् ॥

इति वृहन्मनुवचनात् हारीतोक्तकुलशब्दस्य पित्रादिपरत्वेन व्याख्यानाच । मातुरशौचं तु पूर्वश्लोके लिखितम् । सप्तमाष्टममास-योरपि बालजीवने सपिण्डानां समानोदकानां यथायोग्यं सम्पूर्णा-शौचं उत्सर्गसिद्धमेव ।

सर्वेषां प्रेतजाते भवति हि नवमाद्येषु मासेषु पूर्णं,

जातप्रेते तु वप्तुर्जनुरवधि दशाहाघमङ्गाशुचित्वं ।

ज्ञातीनां नाघमात्रं यदि तु शिशुमृतिः सूतिमध्येऽपि नाडी-

छेदोर्द्धं तत्र ताते जनुरवधि दशाहाघमन्येषु नाघम् ॥

नवमादिमासे मृतजाते, पारस्करः,—

गर्भे यदि विपत्तिः स्याद्दशाहं सूतकं भवेत् ।

नवमादिमासजातमृतौ तु कौर्मे,—

जातमात्रस्य बालस्य यदि स्यान्मरणं पितुः ।

मातुश्च सूतकं तत् स्यात् पिता त्वस्पृश्य एव च ॥

सद्यः शौचं सपिण्डानां कर्त्तव्यं सोदरस्य च ।

तत् सूतकं जननाशौचमित्यर्थः । तथाचात्र पित्रोर्जननावधि-दशरात्रम् । सपिण्डानां सद्य इति वचनात् पितुरप्यङ्गाशौचं दशाहान्तं इत्यस्मद्देशे व्यवस्था सुस्थिरा । अन्यप्रकारा व्यवस्था यथा वृद्धप्रचेताः,—

मुहूर्त्तं जीवितो बालो यदि पञ्चत्वमृच्छति ।

मातुः शुद्धिर्दशाहेन सद्यःशौचास्तु गोत्रिणः ॥

मुहूर्त्तमपि नाडीच्छेदोपलक्षणम् । या चान्या व्यवस्था, नाडी-च्छेदात् पूर्वं बालमरणे पुनर्हारीतः,— "जाते मृते मृते जाते पुनर्वा दशाहं सपिण्डानां"। इदं नवमदशमादिमासविषयम् । पुन-र्हारीतवचनस्य सप्तमाष्टममासयोः त्र्यहाशौचविषयत्वेन व्याख्यानात् ।

दशाहाभ्यन्तरे बाले प्रस्थिते तस्य बान्धवैः ।

शावाशौचं न कर्त्तव्यं सूत्यशौचं विधीयते ॥

इति वृद्धमनुवचनाच सपिण्डानां दशाहमेव । जातमात्रस्येति कौर्मवचनात् नाडीच्छेदात् पूर्वमपि सद्यःशौचम् । इति व्यवस्था अस्मद्देशे नाद्रियते । धर्मसन्देहे "स्वस्य च प्रियमात्मनः" इति याज्ञवल्क्येन आत्मतुष्टेर्धर्मे प्रामाण्यस्य सिद्धान्तितत्वात् । "यस्मिन् देशे य आचारः" इति मनूक्तेश्च । यच्च विज्ञानेश्वरैः पञ्चमषष्ठ-मासयोर्गर्भपाते कुलस्य त्रिरात्रं, सप्तमादिषु जातमृते मृतजाते वा

विशेषाद्दशरात्रं, दशरात्रान्तर्बालमरणेऽपि कुलस्य सूतिकाशौचं स्मृत्यन्तरसम्मादेन व्यवस्थापितम् तदपि नास्मद्देशे आद्रियते। अथ "प्रसूतं जातमात्रस्य" इत्यादिवचनात् सर्वत्र जातशब्दानां जातमात्र परत्वम् तथाच नाड़ीच्छेदोत्तरं दशाहमध्ये बालमरणे मातापित्रो-रित्यनुवृत्तौ पारस्करः "अन्तः सूतके चेदोत्थानादाशौचं सूतक-वत्" इति। अस्यार्थः। आ उत्थानादिति पदद्वयम्। तथा पित्रो-र्जननावधिदशरात्रावसानपर्यन्तमेव अशौचं इत्यर्थः।

ज्ञातिविषये तु शङ्खः,—

वालस्त्वन्तर्दशाहे तु प्रेतत्वं यदि गच्छति।

सद्यःशौचं सपिण्डानां न प्रेतं नैव सूतकम्॥

एकः प्रेतः परस्त्वेच्छुसिति यमजयोस्तद्वदेकोऽथ जात-

प्रेतोऽन्यः प्रेतजातस्तदिह जनिमनादृत्य मृत्योर्बलित्वात्।

सद्यःशौचाः सपिण्डा जनुरवधिदशाहं पिताङ्गाप्यशुचिः स्यात्

सद्यः शौचे तु शिष्टाविदधति सकले स्नानमात्रं न चान्यत्॥

यमलजननेऽप्येकस्य जीवने अन्यस्य मृतौ, तथैकस्य मृतजननेऽन्यस्य जातमृतौ जातमात्रस्य "वालस्त्वन्तर्दशाहे तु" इत्यादिवाक्येभ्यो जननापेक्षया मृतेर्बलियस्त्वस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च ज्ञातीनां सद्यः शौचम्। पित्रोर्दशरात्राशौचं अङ्गाशौचं च। मातुः सम्पूर्णाशौच-मुक्तमेव। अस्मद्देशे "दिसन्ध्यं सद्य इत्याहुः" इत्युक्तिमनादृत्य सद्यःशौचे स्नानसमाचारः। "सद्यःशौचे स्नानमात्रं पाकत्यागो न विद्यते" इत्यपि शिष्टाः।

पुत्रे पित्रो रदात्प्राङ् मृत उदितमहस्त्र्यहं तु व्रतात् प्राक्,

ज्ञाते: सद्योऽहरेकं त्र्यहमुदितमधोदन्तचूड़ाव्रतेभ्य: ।
सर्वेषां पूर्णमूर्द्धं लघमपि रदनचौरकर्म व्रतोक्तं,
काले तेषामभावेऽप्यथ उत भवने तत्तदुक्तं ह्यशौचम् ॥
एकादशाब्दादुत्तराशौचविचार: कौर्मे,—
अजातदन्तमरणे पित्रोरेकाऽहमिष्यते ।
जातदन्ते त्रिरात्रं स्यादिति शास्त्रविनिश्चय: ॥
सपिण्डानां तु याज्ञवल्क्यः,—
आदन्तजन्मन: सद्य आचूड़ान्नैशिकी मता ।
त्रिरात्रमाव्रतादेशाद्दशरात्रमत: परम् ॥
अत्र दन्तजननादय: कालोपलक्षका इति कल्पतरुकारादय: ।
तथाच दन्तजन्मकाले दन्तानुत्पत्तावपि बालमृतावहरशौचम् ।
एवं चूड़ाकाले चूड़ाया अभावेऽपित्र्यहाशौचम् ।
अत एव तृतीयाब्दे चूड़ाकरणाभावे अङ्गिरा: ।
यद्यप्यकृतचूड़ोऽपि, जातदन्तश्चसंस्थित: ।
दाहयित्वा तथाप्येन मशौचं त्र्यहमाचरेत् ॥ इति ।
एवं उपनयनकाले उपनयनाभावेऽपि सम्पूर्णाशौचमेव ।
तथाच ब्राह्मे,—
अनुपनीतो विप्रस्तु राजा चैवाधनुर्द्धर: ।
अगृहीतप्रतोदस्तु वैश्य: शूद्रस्त्ववस्त्रधृक् ॥
म्रियते यत्र तत्र स्यादशौचं त्र्यहमेव च ।
द्विजन्मनामयं कालस्त्रयाणां च षडाब्दिक: ॥
षडाब्दिकस्तु शूद्राणां स्त्रयात्युक्रमत: परम् ।

अत्र हि गर्भाष्टमवर्षे ब्राह्मणादिवर्णानां उपनयनधनुर्ग्रहण-प्रतोदग्रहणकालः। शूद्रस्य षष्ठेऽब्दे वस्त्रग्रहणकालः। ततः पूर्वं बालमृतौ त्रिरात्रम्। तदूर्द्ध्वं बालमृतौ सम्पूर्णाशौचं इत्युक्तं भवति। एवं चोपनयनस्य कालोपलक्षकत्वमुक्तम्। एवं दन्तजन्मादिषु बोध्यम्। यत्तु,— चतुर्थे पञ्चमे मासे दन्तजन्म प्रदृश्यते।

एवं ब्रह्मवर्च्चसकामस्य पञ्चमेऽब्दे उपनयनम्। प्रथमेऽब्दे चूडा-करणं तत्र दन्तजन्माद्युक्ताशौचमेव। तथाच जावालिः,—

व्रतचूडाद्विजानान्तु प्रतीतिषु यथाक्रमम्।

दशाहस्त्र्यह एकाहः शुध्यन्त्यपि हि निर्गुणाः॥

द्विजानां (दन्तानां) अत्र प्रतीतिपदोपादानादकालेऽपि तद्दर्शने यथोक्ताशौचम्। अन्यथा व्रतचूडादिकेष्वित्युक्तं स्यात्।

पित्रोः पुत्रीमृतावारदनमहरतः षर्ड्दोर्द्ध्वं त्र्यहं स्यात्,

भ्रातुः स्नानं तथाहस्त्र्यहमपि रदनात् चौरतः प्राक्विवाहात्।

ज्ञातेः सद्यः चुरात् प्रागहरपरि च वाग्दानकाले त्र्यहं स्यात्,

वाग्दानेऽनुष्ठिते तु त्र्यहमुभयकुले चेत् विवाहो न पित्र्ये॥

कन्याशौचे कौर्म्मे,—

अजातदन्तमरणे पित्रोरेकाहमुच्यते।

दन्तजन्मोर्द्ध्वं स्मृत्यन्तरे,—

अप्रत्तासु च प्रत्तासु संस्कृतासंस्कृतासु च।

मातापित्रोस्त्रिरात्रं स्यादितरेषां यथाविधि॥

कन्यामरणाधिकारे पुनः कौर्म्मे,—

आदन्तात्सोदरे सद्य आचूडादेकरात्रकम्।

आप्रदानात्त्रिरात्रं स्यादिति शास्त्रविनिश्चयः ॥

सपिण्डानां तु ब्राह्मे,—

आजन्मनस्तु चूडान्तं सद्यःशौचं विधीयते ।
ततो वाग्दानपर्यन्तं यावदेकाहमेव च ॥
अतःपरं प्रवृद्धानां त्रिरात्रमिति निश्चयः ।
वाग्दाने तु कृते तत्र ज्ञेयं चोभयतस्त्र्यहम् ॥
पितुर्वरस्य च ततो दत्तानां भर्तुरेव च ।
स्वजात्युक्तमशौचं स्यात् सूतके मृतके तथा ॥

अस्यार्थः । चूडानन्तरं वाग्दानपर्यन्तं सपिण्डानामेकाहम् । वाग्दानकालानन्तरं वाग्दानकर्मानुष्ठानपर्यन्तं त्र्यहम् । तथाच मनुः,— स्त्रीणामसंस्कृतानां तु त्र्यहाच्छुध्यन्ति बान्धवाः ।

असंस्कृतानां अविवाहितानां ।

तथाच विष्णुः,— "स्त्रीणां विवाहः संस्कारः" । इति ।

"त्र्यहात् शुध्यन्तिबान्धवाः" इत्यनुवृत्तौ, शङ्खोऽपि,— "अनूढानां तु कन्यानां" इति । वाग्दानकर्मण्यनुष्ठिते तु विवाहपर्यन्तं पितृकुले भाविभर्तृकुले त्र्यहम् । पितुर्वरस्य चेति पूर्वेणान्वयः । उभयत इत्युक्तावपि पितुर्वरस्य चेत्युक्तिः स्पष्टार्था । विवाहानन्तरं भर्तृकुल एवाशौचं, न पितृकुले । बृहस्पतिः,—

पाणिग्रहणिका मन्त्राः पितृगोत्रापहारकाः ।
भर्तृगोत्रेण नारीणां देयं पिण्डोदकं ततः ॥

एवं सप्तपदीकरणानन्तरम्,—

नोदकेन न वाचा वा कन्यायाः पतिरुच्यते ।

पाणिग्रहणसंस्कारात् पतिलं सप्तमे पदे ॥

इति यमोक्तेः। तत्पूर्वं त्रिरात्रमुभयत्र। यद्यप्यादिपुराणे,—

सापिण्ड्यं स्यात्तु कन्यानामदत्तानां त्रिपूरुषम्।

इत्युक्तम्,

तथापि मन्वर्थविरोधात् तत्रानादरणमाचारः। ततो दत्ताना-मिति ब्रह्मवाक्यात् पितृकुले सप्तपदनन्तरं नाशौचमित्यर्थः। केवलं तदुत्तरमपि पित्रोः त्र्यहं वक्ष्यते च।

षष्ठो मासो रदेषु चुरकरण इहाब्दस्तृतीयोऽब्दषट्कात्-
माससन्द्याधिकात्स्यात्परं उपनयने वाक्प्रदाने च कालः।
अब्देऽतीते द्वितीये दहनमथ पुनः शूद्रजातेरशौचे,
भेदोऽयं षष्ठवर्षः परिणयसमयस्तत्तमारभ्य पूर्णम् ॥

ब्राह्मे,— अजातदन्तो वा मासे स्मृतः षड्भिर्गतो वहिः।

इति षण्मासस्य दन्तजन्मकालत्वं। "दन्तजन्म सप्तमे मासि" इति हरधरलिखनं तु बहुनिबन्धविरोधात् सर्वथा नादेयम्। मनुः,— चूडाकर्म द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः।

प्रथमेऽब्दे तृतीये वा कर्त्तव्यं श्रुतिचोदनात् ॥ इति ॥

तत्र "चूड़ा कार्या यथाकुलं" इति याज्ञवल्क्योक्तेरस्मद्देशे तृतीयवर्ष एव चूड़ाकाल इति सिद्धान्तितम्। यद्यपि,—

गर्भाष्टमेऽष्टमे वाब्दे ब्राह्मणस्योपनायनम्।

राज्ञामेकादशे सैके विशामेके यथा कुलम् ॥

इति याज्ञवल्क्यविश्वामित्रौ। तथापि अशौचाधिकारे,

द्विजन्मनामयं कालः स्त्रीणां चैव षडाब्दिकम्।

पश्चाब्दिकस्तु शूद्राणां स्वशास्त्युक्तमतः परम् ॥

इति प्राग्गोक्तौ त्रैवर्णिकद्गाहार्गौणपक्षाश्रयणेन श्वहार्गौणस्य षष्ठवर्षाधिकालस्य उक्तत्वात्, गर्भाष्टमपक्षाश्रयणेन द्विमासाधिकवर्ष-षट्कानन्तरं उपनयनकाल इति सिद्धम्। वाग्दानकालविषये शुद्धितत्त्वकारैः,—

'अष्टवर्षा भवेत् गौरी'।

गौरीं वा वरयेत्कन्यां नीलं वा वृषमुत्सृजेत्।

अष्टवर्षोऽष्टवर्षां वा" इत्यादिवाक्यैः वाग्दानं प्रत्यष्टवर्षस्य मुख्य-कालत्वावगमादित्युक्तम्। पञ्चाननस्तु वाग्दानकालस्य मुनिभि-रनुक्तत्वात् उपनयनकालस्य वाक्प्रदानकालत्वेन प्रमाणसम्भव इत्याह। वस्तुतस्तु द्विमासाधिकषड्वर्षानन्तरं विवाहकाल इति विवाहप्रस्तावे *प्रमाणान्युक्तानि। यत्तु शुद्धितत्त्वकृता उक्तं, तन्न* रुचिरम्। "अष्टवर्षोऽष्टवर्षां वा" इत्यस्य गर्भाष्टमपरत्वम्। "अ-ष्टवर्षा भवेद्गौरी" इति वाक्यं तु कन्याया गौरीत्वप्रतिपादकम्, न तु विवाहकालप्रतिपादकम्। गौरीं वेतिवाक्ये फलातिशय उक्तः, न तु विवाहकाल इति व्याख्यानात्।

स्त्रीपुंसयोस्तु सम्बन्धादरणं प्राग्विधीयते।

इति नारदोक्तेः वाग्दानस्य विवाहप्राक्कालीनत्वसिद्धेः। सुतरां मासद्वयाधिकवर्षषट्कानन्तरं वाक्प्रदानस्य काल इति सिद्धम्।

अथ बालमरणे दाहकालविचारः।

द्विवर्षमध्ये बालमरणे निखननम्, याज्ञवल्क्यः,—

ऊनद्विवर्षं निखनेन्न कुर्यादुदकं ततः।

मानवीये तु,— ऊनद्विवर्षकं प्रेतं निदध्युर्बान्धवा बहिः।
नास्य कार्योऽग्निसंस्कारो नास्य कार्योदकक्रिया॥
अरण्ये काष्ठवत् त्यक्त्वा क्षिपेयुस्त्र्यहमेव हि।। इति।

"अरण्ये काष्ठवत् त्यक्त्वा" इत्यनेन दृष्टान्तेनापूर्णद्विवर्षं भूमौ निधाय[1] और्द्ध्वदेहिकेषु उदासीनैर्भवितव्यमिति विज्ञानेश्वरादयः। अहाशौचोक्तिस्तु संवत्सरचूड़ाभिप्राया इति।

यद्यप्यकृतचूड़ोऽपि जातदन्तश्च संस्थितः।
दाहयित्वा तथाप्येनमशौचं त्र्यहमाचरेत्॥

इत्यङ्गिरोवाक्यं वर्षत्रयोर्द्ध्वं चौलोत्कर्षे ज्ञेयं इति च। एवं "ऊनद्विवर्षस्य दाहदेपौ पाक्षिकौ" इति केषाञ्चिल्लिखनं न सत्यमित्यवधेयम्। "अद्विवर्षं मातापित्रोरेकरात्रं त्रिरात्रं वा शरीरमदग्ध्वा निखनन्ति" इति पारस्करसूत्रे त्वजातदन्ते एकरात्रं, जातदन्ते त्रिरात्रमिति वाशब्दो व्यवस्थावाची। तथाच तृतीयाद्विवर्षे मरणे चूड़ायां कृतायामकृतायामपि दाह एवेति सिद्धम्। शूद्राणां सर्वत्राशौचे ब्राह्मणसाम्येऽपि षष्ठवर्षस्य विवाहकालत्वं, तदवधि पूर्णाशौचं च इत्येव भेदः। तच्च प्रमाणवाक्यं प्राग्लिखितम्।

सूतौ सूतिः समा चेत् मृतिरपि मृतके पूर्वजाशौचशेषा-
द्दैः शुद्धिर्दीर्घमाद्यं परमपि लघुनो बाधकं स्यात् सदृक् चेत्।
दीर्घं चाद्यं पुरोजं परमपि मृतकं शोधकं सूतकस्य
त्यक्त्वोदक्यां क्रियाकृन्मृतपतिवनितासूतिकाः पुत्रवध्वौ॥

समानजातीयाशौचसन्निपाते विष्णुः,— "जननाशौचमध्ये यद्य-

(१) निखाय।

परं जननं स्यात्, पूर्वाशौचव्यपगमे शुद्धिः" । रात्रिमध्ये द्वाभ्यां, प्रभाते दिनत्रयेण अशौचमध्ये ज्ञातिमरणेऽप्येवमेव। तथाच ज्ञाति मरणमध्ये मृतकान्तरेऽपि पूर्वशेषेण शुद्धिः । "रात्रिशेषो अवशिष्टो यत्रेति व्युत्पत्त्या रात्रिशेषपदमन्याहोरात्रपरं" इति पञ्चाननः । तस्मिन् द्वाभ्यां प्रभाते दशाहकल्पे दिनत्रयेण इत्यर्थः । तथाच शङ्खः,— "अथ चेदन्तरा प्रमीयेत जायेत वा अवशिष्टैरेव दिवसैः शुध्येदहःशेषे द्वाभ्यां प्रभाते त्रिभिः" इति । तथाच दशमे ऽहनि तदुपरि च सजातीयनिमित्ताशौचश्रवणे द्वित्रिदिनवृद्ध्या शुद्धिर्यद्यपि स्मृतिषु विहिता, तथापि "नवर्द्धयेदघाहानि" इति मनुनानिषिद्धा । तथाच विहितप्रतिषेधाद् विकल्पः । तदुक्तं भट्टैः,—

अथवान्तर्दशाशौचनिमित्तं किञ्चिदापतेत् ।
तच्छेषेण विशुद्धिः स्यात्तच्छेषोऽयं भविष्यति ॥
न वर्द्धयेदघाहानि निमित्तादागतान्यपि ।

विकल्पे सति यथादेशाचारं व्यवस्था, इत्यस्मद्देशे दशमाहप्रभातप्रयुक्तद्वित्रिदिनवृद्धिर्नाद्रियते । तथा देवलः,—

परतः परतः शुद्धिरघवृद्धौ विधीयते ।
स्यात्चेत् पञ्चतमादह्नः पूर्वेणाप्यनुशिष्यते ॥

अस्यार्थः । पञ्चतमादह्नः परतः पञ्चमदिवसानन्तरं सजातीयाशौचवृद्धौ सत्यां परतः परेणाशौचेन शुद्धिः । पञ्चदिवसात् पूर्वं सजातीयाशौचवृद्धौ पूर्वेणाशौचेन शुद्धिर्विधीयत इति । तथाच 'पूर्वेण' इत्येतत्पदमावृत्त्या व्याख्येयमिति । इत्यादीन्यपि

"न वर्द्धयेदघाहानि" इत्येतेन निषिद्धत्वात् वैकल्पिकानि यथा-देशाचारं व्यवस्थितानीति नास्मद्देशे विचार्यन्ते।

अतिक्रान्ते दशाहे तु त्रिरात्रमशुचिर्भवेत्।

इत्यादिमन्वाद्युक्तमपि अस्मद्देशे समाचाराभावात् न व्यवस्थाप्यते। अतएव विज्ञानेश्वरैर्नानादिवसशोधकवाक्यान्युदाहृत्य" "समाचाराभावाच्च व्यवस्थाप्यते" इत्युक्तम्। अन्तरङ्गत्वबहुत्वाविन शुद्धिविचारो न कलावस्तीत्यपाहुः। अथ सजातीयविषये उशनाः,—

स्वल्पाशौचस्य मध्ये तु दीर्घाशौचं भवेद्यदि।

न च पूर्वेण शुद्धिः स्यात् स्वकालेनैव शुध्यति॥

हदमनुरपि,— गुरुणा लघु बाध्येत लघुना नैव तद्गुरुः।

अतएव अल्पकालीनमरणाशौचस्य दीर्घकालीनसूतकं बाधकम्। इति हारलताकृता यदुक्तं तन्नादेयमिति। तयोर्विजातीयत्वात् स्मृतेर्वैलीयस्त्वाच्च।

अङ्गिराः,— अनिर्दशाहे मरणे पश्चात् स्यान्मरणं यदि।

प्रेतमुद्दिश्य कर्त्तव्यं तत्राशौचं स्वबन्धुभिः॥

देवलः,— मरणोत्पत्तियोगे तु गरीयो मरणं भवेत्।

षट्त्रिंशन्मते,—

शावेन शुध्यते सूतिर्न सूतिः शावशोधिनी।

वृद्धार्चिः,— सूतकात् द्विगुणं शावं शावात् द्विगुणमार्त्तवम्॥

आर्त्तवात् द्विगुणा सूतिस्ततोऽधिशवदाहकः॥

शवदाहको दाहादिप्रेतकर्मकर्त्ता पुत्रादन्योऽपीत्यर्थः। पूर्वस्मादुत्तरोत्तरमशौचं बलवदित्यर्थः। ततोऽपीति पाठे सूतितोऽपीत्यर्थः।

वृद्धमनुः,—

शावस्योपरि शावे तु सूतकोपरि सूतके ।
शेषाहोभिर्भवेत् शुद्धिरुदक्यां सूतिकां विना ॥

श्रीरामायणे सीतां प्रति, अनुसूयावाक्यम्,—

नातोविशिष्टं पश्यामि बान्धवं वै कुलस्त्रियाः ।
पतिर्बन्धुर्गतिर्भर्त्ता दैवतं गुरुरेवमः ॥

तथाच क्रियाकर्त्तारं सूतिकां म्रियमाणपतिकां रजस्वलां च स्त्रियं त्यक्ता अन्येषां पूर्वाशौचेन शुद्धिः । पुत्रं प्रति पितृशौचस्य बलवत्त्वेन वक्ष्यमाणत्वात् तस्य क्रियाकर्त्तृत्वेऽपि अकर्त्तृत्वेऽपि पितृमरणेनैव शुद्धिः । तत्समानधर्मत्वात् तद्भार्य्याया अपि । तथाच पुत्रवध्वोरपि पूर्वाशौचशेषेण न शुद्धिरितिष्टृणानिखननन्यायेन उक्तम् । चतुर्भिः कुलकम्,—

पित्रोर्मृत्यु दशाहात्परमपि शृणुयाद्दूरगोऽप्यात्मजश्चेत्
स्नात्वोपोष्यार्द्रवासास्तदवधि च दशाहान्यशौची नियम्य ।
नित्यं स्नात्वाम्बु दद्यादथ न यदि हतं प्रेतपिण्डाद्यतीते
ऽप्यब्दे कुर्यादशौचे स्थितवति विदिते शेषधर्मैर्विशुध्येत् ॥
पित्रोराशौचमाद्यं परमपि सकलाशौचसंशोधकं स्यात्
तत्रादौ मातृमृत्यौ पितुरुपरितने नान्यशौचेन शुद्धिः ।
तातस्यैकादशाहे भवति तदुभयोः सर्वमेकादशाहो-
क्तं कर्मायो तयोः स्वस्वमृतितिथिदिनाद्येव कर्मापरं स्यात् ॥
माता तातांघमध्ये यदि भवति मृता तत्समाप्याद्दशाहा-
न्तं सर्वं कर्म वश्चुर्दशदिनपरतः पक्षिणीं वर्द्धयित्वा ।

तत्राद्यन्तौ द्वितीयेऽहनि च वितनुयात् सर्पपिण्डानयाद्याः,
पित्रोरेकादशाद्योदितविधिमपराह्णे परं स्वस्वमृत्योः ॥
मध्येऽब्दं चेद्दिमातुः मरणनियमनं मज्जनं चोपवासः
पुत्रस्य स्याद्दशौचं दशदिवसमतीते तु वर्षे त्रिरात्रम् ।
पक्षिण्यन्तर्निशैकाभित उभयदिने चाहकं त्रिसन्ध्यं,
यावत् सूर्योदयं यन्निशि मृतकरजःसूतयोऽहस्तदेकम् ॥

पित्राद्यशौचे विशेषः ।

पैठीनसिः,—पितरौ चेन्मृतौ स्यातां दूरस्थोऽपि हि पुत्रकः ।
श्रुत्वा तद्दिनमारभ्य दशाहं सूतकी भवेत् ॥

आग्नेये,—

पितृमात्रुपघाते तु आर्द्रवासा ह्युपोषितः ।
अतीतेऽब्दे प्रकुर्वीत प्रेतकार्यं यथाविधि ॥

अतः पुत्रः पित्रोर्दशाहोत्तरमरणश्रवणे स्नानोदकं कृत्वार्द्रवासाः तदवधि दशाहोक्तनियमान् कृत्वा नित्यं स्नानोदके च कृत्वा दशाहमशौचमाचरेत् । वर्षोत्तरमपि मरणश्रवणे तथैव सर्वं कुर्यात् । केनचित् क्रियायामकृतायां तु सर्वं पिण्डादिकं कर्मापि कुर्यात् । दशाहमध्ये श्रवणे तु "प्रोषितश्चेत् प्रेयात् श्रवणप्रभृति कृतोदकाः कालविशेषमासीरन्" इति सर्वसाधारण्येन पारस्करोक्तेः। केनचित् क्रियायामारब्धायामपि सर्वनियमवान् शेषदिनैः शुध्येत् । एवं पित्रोर्देशान्तरमरणे वर्षेऽतीतेऽपि दशाहाद्यशौचविधानाद्वक्ष्यमाण-नानानियमविधेश्च सर्वाशौचापेक्षया पितृशौचं गुरुतरमेव। तस्मात् तदशौचं पूर्वं परमपि सर्वाशौचसंशोधकमेव ।

अत्रापि विशेषः स्मृत्यन्तरे,—

मातर्य्यग्रे प्रमीतायामशुद्धौ म्रियते पिता ।

पितुः शेषेण शुद्धिः स्यात् मातुः कुर्य्यात्तु पक्षिणीम् ॥

इति मातरि मृतायां पश्चात् पितृमरणे उत्तरभाविनापि पितृमरणेन एव शुद्धिः। द्वयोरेकादशाहकृत्यं पितुरेकादशाहदिने कार्य्यम् । "पितृमरणाशौचमध्ये पश्चान्मातृमरणे तु पितुराशौचं समाप्य पश्चात् पक्षिणीं प्रक्षिप्य शुद्धिः, न पूर्व्वशेषमात्रेण, दशाहानन्तरं पक्षिणीं समाप्य द्वयोरेकादशाहकृत्यं कार्य्यं" इति विज्ञानेश्वराः। एतदन्येऽप्यस्मद्देशीया निबन्धकृतः संमेनिरे। अत्र यत् केचित् "पूर्व्वां वा परतोऽप्येवमनयोर्मातुः पिताशोधकः" । इति कारिकां निबध्य पितृवियोगमध्ये यत्र कुत्रापि दिने मातृवियोगे मातृवियोगमध्ये यत्र कुत्रापि दिने पितृवियोगे चोभयथापि पितृवियोगदिनमारभ्य दशाहोरात्रैः शुद्धिः ।

तथाच महाभारते,—

माता भस्त्रा पितुः पुत्रो येन जातः स एव सः ।

भस्त्रा चर्मपुटिका, एतेन पितृपुत्रयोरेकात्मत्वप्रदर्शनेन मातृरपेक्षया पितुरेव परमान्तरङ्गत्वं सूचितं इति युक्तिमूचुः । तन्न रुचिरम् । "मातुः कुर्य्यात्तु पक्षिणीं" इति वाचनिकेऽर्थे न्यायावतारस्यानुचितत्वात् युक्तिविरुद्धत्वाच्च । तथाच माता, भस्त्रा, इति नाशौचप्रकरणेऽभिहितम् । तथापि पितुराधिक्योक्तिर्यद्यशौचप्रयोजिका च स्यात् । श्रीरामायणे, स्मृतौ, च, "उपाध्यायाद्दश पिता" इत्याद्युक्ता,

गर्भधारणपोषाभ्यामेभ्यो माता गरीयसी ।

इत्यादिना,

उपाध्यायाद्दशाचार्या आचार्याणां शतं पिता ।

सहस्रं तु पितुर्माता गौरवेणातिरिच्यते ।

इति मानवभविष्यपुराणवाक्येन च वन्दनादौ मातुराधिक्यदर्शनेन च मातृशौचं किमिति बलवत्तरं न स्यात् ।

किञ्च "अनरङ्गभावेन शुद्धिविचारो न कलौ" इत्युक्तं किञ्च पितृदशमेऽहनि पितृकर्मसमाप्तौ स्वल्पावशिष्टायां एव मातृमरणे मातुर्दशदिनविहितकर्मणां स्वल्पकालेन कर्त्तुमशक्यत्वेन पक्षिणीमध्येपं विनाऽनिर्वाहात् पितृवियोगमध्ये मातृमरणे पक्षिणीप्रक्षेपो युक्ततमः । सर्वथाप्यशौचपाते एकादशाहकर्मानुष्ठानस्य अशौचान्तदिने सिद्धान्तितत्वात् पक्षिण्यनन्तरदिने द्वयोरप्येकादशाहकृत्यं कार्यमिति विज्ञानेश्वराभिप्रायः । मासिकादीनि तु स्वस्वमरणतिथ्यवध्येव कार्याणि । त्रैपक्षिकं स्वमरणदिनावध्येव ।

अथ विमातुर्विशेषो दक्षेणोक्तः,—

पितृपत्न्यामतीतायां मातृवर्जं द्विजोत्तमः ।

संवत्सरे व्यतीते तु त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥

इति संवत्सरात् पूर्वं दशरात्रमित्यर्थः । विमातुर्मातृत्वसत्वात् श्रवणदिने स्नानोपवासावुत्सर्गसिद्धौ ।

अङ्गिराः,— द्विसन्ध्यं यत्र इत्याद्यखिलसन्ध्यमहदृष्यते ।

एका रात्रिर्दिने द्वे च पक्षिणीत्यभिधीयते ॥

पक्षिण्यां यथा पिण्डव्यवस्था, सा पूर्वपक्षे निबद्धा ।

तत्र स्मृतिः त्र्यहाशौचे,—

प्रथमेऽह्नि त्रयः पिण्डा द्वितीयेऽह्नि चतुष्टयम् ।
तृतीयेऽह्नि त्रयः पिण्डाः पश्चिमां प्रथमे त्रयम् ॥
द्वितीयेऽह्नि च सप्तयुरिति खण्डाशुद्धौ विधिः ।

सद्यःशौचे स्नानमात्रसमाचारात् पदेऽस्माभिर्न निबद्धम्, त्रिसन्ध्यमहरित्युक्तम्। तत्र रात्रौ सूतकादिपाते गणनं कथं स्यात्? इत्यपेक्षायां जाबालिः,—

रात्रावेव समुत्पन्ने मृते रजसि सूतके ।
पूर्वमेव दिनं ग्राह्यं यावन्नाभ्युदितो रविः ॥

चतुर्णां प्रमाणानि ।

पत्नी पत्या सहाग्निं प्रविशति यदि वाशौचमध्येऽनुगच्छेत्,
भेदेऽप्यत्रोभयत्रोभयमृतदिनयोः पत्यशौचेन शुद्धिः ।
आशौचे चेदतीतेऽप्यनुगमनमिहाशौचमेव त्रिरात्रम्
विप्रानेवानुगच्छेत्तदितरवनिता अन्वयुः क्षत्रियाद्याः ॥

व्याघ्रपादः,— मृतं पतिमनुव्रज्य पत्नी चेत् ज्वलनं गता ।
तत्रापि दाहस्तन्त्रेण पृथगन्यक्रिया भवेत् ॥
नवश्राद्धं सपिण्डान्तं समाप्यं स्यात् सहद्वयोः ।
अत्र मृत्यहभेदेऽपि नवश्राद्धानि यद्दिने ॥
भर्तुर्यत् क्रियते पत्न्या अपि तत्रैव तत्क्रिया ।

चतुर्थ्यादिश्राद्धं, नवश्राद्धमिति पूर्वमुक्तम् ।

वैशम्पायनः,— एकचितां समारूढौ दम्पती निधनं गतौ ।
पृथक् पिण्डं च श्राद्धं च ओदनं न पृथक् पृथक् ॥

एकपाके अन्नं पक्त्वा द्विधा विभिज्य दद्यात् इत्यर्थः ।

एकचित्यां समारूढौ म्रियेते दम्पती यदि ।

तन्त्रेण श्रपणं कृत्वा पृथक् पिण्डं समापयेत् ॥

इति वाक्यान्तरात् । अत्रापि पिण्डपदं पूर्ववाक्यात् श्राद्धोपसूचकम् ।

एका चितिं समासाद्य भर्त्तारं यानुगच्छति ।

तद्भर्त्तुर्यः क्रियाकर्त्ता स तस्याश्च क्रियां चरेत् ॥

इत्यादिवाक्यैर्मरणदिनभेदेऽपि सपिण्डान्तकृत्यस्य पत्न्या सहोक्तौ पत्यशौचेन शुद्धिः कैमुतिकन्यायसिद्धा । पूर्वेद्युः स्वल्पावशिष्टायां रात्रौ भर्त्तृमृतौ परेद्युर्दाहारम्भे सहगमनेऽपि दिनभेदः सम्भवति । एवमग्निप्रवेशं विना पत्न्या दाहाद्यापन्मरणेऽप्यन्नमेकभाण्डे सम्पाद्य पृथक् दद्यात् ।

एकाहे तिथिभेदे तु नवश्राद्धेषु तन्त्रता ।

श्राद्धानि मासिकादीनि मृततिथ्योर्द्वयोः पृथक् ॥

इति वाक्यात् । सहगमनानुगमनयोरेकविधित्वात् दशाहमध्येऽनुगमने पत्यशौचेन शुद्धिः । दशाहोत्तरमनुगमने तु पुत्रादीनां त्रिरात्रमशौचम् ।

अन्विताया: प्रदातव्या दशपिण्डास्त्र्यहेन तु ।

स्वाम्यशौचे व्यतीते तु तस्याः श्राद्धं विधीयते ॥

इति पैठीनस्युक्तेः । अन्विताया अनुगमनकर्त्त्याः ।

पुनः पैठीनसिः,—

मृतानुगमनं नास्ति ब्राह्मण्या ब्रह्मशासनात् ।

इतरेषां तु वर्णानां स्त्रीधर्मोऽयं परः स्मृतः ॥
पृथक् चितिं समारुह्य न विप्रा गन्तुमर्हति ।
अन्यासां चैव नारीणां स्त्रीधर्मोऽयं व्यवस्थितः ॥
श्रौताग्नेः पर्णदाहो यदि भवति दशाहान्तरे वा तदूर्द्धं,
ज्ञातीनां चात्मजानां तदवधि तदघं सर्वथैव त्रिरात्रम् ।
पर्णो दाहो निरग्नेर्यदि भवति दशाहान्तरे शेषघस्रैः,
शुद्धिः स्यान्न त्र्यहैः स्यात् यदि भवति तदूर्द्धं तदैव त्र्यहैः स्यात् ॥

छन्दोगपरिशिष्टे "अस्थामलाभे" इति वाक्ये "ततः प्रभृति सूतकं" इति यदुक्तं, तत् आहिताग्निविषयम् ।

एतत् तु,— यस्य तु त्रयमग्नीनां तस्योर्द्धं दाहकर्मणः ।

इत्यस्यैवानुवादः । यद्यपि ब्राह्मे आहिताग्नेरित्युपक्रम्य,

"अनाहिताग्नेर्देहस्तु" इत्युक्त्वा,

एवं पर्णनरं दग्ध्वा त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ।

इति साग्निनिरग्निसाधारण्येन दाहावधि त्रिरात्राशौचमुक्तम् । तथापि श्रौताग्नेर्दशाहावध्येवाशौचमित्युक्तत्वात् दशाहमध्येऽपि पर्णदाहे तदुत्तराशौचस्य समानविषयत्वेन बाधकत्वम् । निरग्नेस्तु दशाहमध्ये पर्णदाहे मरणज्ञानावधिकस्य अशौचस्य भिन्नविषयतया पर्णदाहनिमित्ताशौचेन न बाधः । प्रत्युत दीर्घकालीनेन दशरात्राशौचेन अल्पकालीनस्य पर्णदाहनिमित्तत्रिरात्राशौचस्य बाधः । ननु निरग्नेरपि पर्णदाहनिमित्तत्रिरात्राशौचं दशरात्राशौचस्य बाधकमस्त्विति चेन्न । तस्य दशाहोर्द्ध्वपतितपर्णदाहमात्रकालत्वेन भिन्नविषयतया बाधकत्वासम्भवात् ।

सप्तरेवास्थिदाहो भवति चयिनिनः कास्थिदाहस्य प्रवोचन्
तथाशौचं त्र्यहं स्यादिति निगमविदोऽन्ये दशाहं ब्रुवन्ति।
ऊढ़ा पुत्री प्रसूते यदि पितृसदने तत्त्रिरात्रं तु पित्रोः,
तस्या मृत्यां तयोर्वा चिदिनमपि मृतौ यत्र कुत्रापि वासे ॥

विदेशस्थेत्यादि पूर्वोदाहृतकात्यायनोक्तौ "पाचन्याशादिपूर्ववत्" इत्युक्तत्वात् पाचन्याशार्थमेव पुनर्दाहप्रवृत्तेः। सप्तरेवास्थिदाहः त्रिरात्राशौचानुवृत्तौ कास्थिदाहमचयिनिनः "दग्धेऽस्थिपर्णे मरे" इति। तच टीकायाम् "एवं पर्णनरं दग्ध्वेति," पर्णनरदाहे त्र्यहाशौचविधानात् तत्सन्नियोगशिष्टास्थिदाहे त्र्यहाशौचमेव इति व्याख्यातं तदन्ये न सहन्ते। पर्णदाहापेक्षया मुख्येऽस्थिदाहे पर्णदाहोक्तस्य त्रिरात्राशौचस्य कथमतिदेशः स्यादिति। तस्मादस्थिदाहे दशाहमेवाशौचं। तथाच वशिष्ठः, "आहिताग्निश्चेत् प्रवसन् म्रियेत, पुनः संस्कारं कृत्वा शव इवाशौचं" इति। तच पुनः संस्कारपदोपादानादस्थिदाह एव न पर्णदाह इति। पर्णदाहविचारः पूर्वोक्तः।

कौर्मे,— दत्ता नारी पितृगृहे प्रधाने सूयतेऽथवा।
म्रियेत वा तदा तस्याः पिता शुध्येत्त्रिभिर्दिनैः॥

प्रधाने संसर्गे, पितेति मातुरुपलक्षणम्। वशिष्ठः "प्रत्तानां तु स्त्रीणां त्रिरात्रमशौचं विज्ञायते" इति पित्रोरिति शेषः। बृहस्पतिः,—

ग्रावाशौचं त्रिरात्रं स्यान्महागुरुनिपातने।
दुहितॄणां तु विप्राणां सर्ववर्णेष्वयं विधिः॥

दुहितृपदसमभिव्याहारात् महागुरू पितरौ विन्नानां विवाहितानां, तच स्पष्टम् इत्युपादानाभावात् यत्र कुत्रापि स्थितौ दुहितॄणां पित्रोश्च मृतावन्योऽन्यं त्र्यहं, रजोत्पत्त्यनन्तरं यदाकदाचिद्दुहितृमरणे पित्रोः त्रिरात्राशौचस्य उत्कर्षेऽपि पुनरुपादानं स्फुटत्वार्थं "यत्र कुत्रापि" इत्यस्य प्राप्त्यर्थं च ।

सन्यासी प्रैति चेत्तस्मिन्नमयति सुतस्तद्दिने स्नानपूर्वं,
नीरं दत्त्वैव सद्यः शुचिरथ यतिनोऽप्यातुरस्याभियुक्ताः ।
मृत्यौ केचित्तथैति ब्रुवत इह परे तस्य रस्यैव पूर्णा-
शौचं दाहादिकृत्यं परमितरजटस्याविशेषं वदन्ति ॥

"अग्निजलसंग्रामदेशान्तरस्थसन्न्यासमरणमहाध्वनिकानामुदकदानं कार्यम्" इति सुमन्तुवाक्यात् । "सन्न्यस्ते सद्यःशौचं विधीयते" इति ब्रह्मवाक्याच्च सन्न्यासिमृतौ पुत्रस्यापि तद्दिने उदकदानमाचमं । श्रवणे सद्यःशौचमेव ।' अशक्तोऽप्युपवासः कार्यः । यत्तु वक्ष्यमाणप्रचेतोवाक्ये जलदानस्य निषिद्धत्वं तत्प्रथमदिनव्यतिरिक्तविषयम् । एवं आतुरसन्न्यासिमरणेऽपि सद्यःशौचमिति केचित् । वस्तुतस्तु सुमन्तूक्तौ सन्न्यासिपदोपादानेऽपि "सन्न्यस्ते सद्यः शौचं विधीयते" इति वाक्ये सन्न्यस्तपदे च निष्ठाक्ते साङ्गप्रधानक्रियोपरमप्रतीतेर्दीक्षितनियमे(१) साङ्गदीक्षाव्यापारोपरमप्रतीतिवत्सर्वैतिकर्त्तव्यतायुक्तस्य सन्न्यासस्य अपवर्गे सन्न्यस्तत्वं दीक्षितत्ववदिति । तदुक्तं पूर्वमीमांसापञ्चमाध्यायतृतीयपादे । "परेणावेदनात् दीक्षितः स्यात् सर्वैर्दीक्षाभिसम्बन्धादिति" । प्रैषोच्चारणमात्रेण सन्न्यस्तत्वा-

(१) प्रतीतेर्दीक्षोपरमे ।

भावात् सन्न्यस्ते सद्यःशौचमित्यस्यापवादस्याभावात् दशाहाशौचमेव। एवं च सुमन्तूक्तौ सन्न्यासिपदं सन्न्यस्तपरं। किञ्च आतुरसन्न्यासिनो दैवाज्जीवने,

अग्नीन् परिचरेत् सम्यक् न त्यजेद्दाहकारणात्।

इति श्रीधरस्वामिवाक्यात् सर्व एव मरणोत्तरसंस्कारा गृहस्थाविशेषाः।

सद्यःशौचे हि वर्णी बहुभिरभिमतश्चोपकुर्वाणको यः,
कैश्चित् सोऽपि व्रतेऽस्मिन् गतवति गदितोऽशौचवान् वा त्रिरात्रम्।
पित्रोर्मृत्यां तु दाहादिकमखिलविधिं सोऽपि कुर्वीत किन्तु,
प्रेतान्नं नैव खादेन्निजनियमयुतो ज्ञातिसम्पर्कहीनः॥

छन्दोगपरिशिष्टे,—

न त्यजेत् सूतके कर्म ब्रह्मचारी स्वकं क्वचित्।
न दीक्षणात्परं यज्ञे न कृच्छ्रादितपश्चरन्॥
पितर्यपि मृते नैषां दोषो भवति कर्हिचित्।
अशौचं कर्मणोऽन्ते स्यात् त्र्यहं तु ब्रह्मचारिणाम्॥

सूतकेऽशौचे स्वकं ब्रह्मचर्याश्रमविहितम्।

मनुरपि,—

आदिष्टी नोदकं कुर्यादाव्रतस्य समापनात्।
समाप्ते तूदकं कुर्यात् त्रिरात्रमशुचिर्भवेत्॥

आदिष्टं व्रतं अस्यास्तीति आदिष्टी ब्रह्मचारी।

याज्ञवल्क्यः,—

आचार्यपित्रुपाध्यायान्निर्हृत्यापि व्रती व्रती।

मकटाशं च नाश्नीयान्न च तैः सह संवसेत् ॥

अत्र विज्ञानेश्वराः, माता च पिता च पितरौ, एतन्निर्हृत्यापि व्रती ब्रह्मचारी भवत्येव, न पुनरस्य व्रतभङ्गः । कटशब्देन अशौचं लक्ष्यते । कटसहितमन्नं मकटान्नं ब्रह्मचारी नाश्नीयात् नचाशौचिभिः सह संवसेत् एवं वदता याज्ञवल्क्येन आचार्यादिव्यतिरिक्तप्रेतनिर्हरणे ब्रह्मचारिणो व्रतभङ्ग इत्युक्तं ।

अतएव वशिष्ठः, "ब्रह्मचारिणः शवकर्मणो व्रतान्निवृत्तिरन्यत्र मातापित्रोः", इति विज्ञानेश्वराणामयमभिप्रायः । पिता माचेत्येकशेषः । कटशब्दः शववाची, तचाशौचे लक्षणेति । अस्मद्गुरुचरणास्तु आचार्योपाध्यायाशौचस्थानादृतत्वात्तद्विषये न किञ्चिन्निबद्धं "पितर्यपि मृते नैषां" इति वाक्यं हि ब्रह्मचारिणः पितृमातृमृतावपि तदाश्रमविहितकर्मप्रतिपादकम् । न तु पितृमातृप्रेतकर्मनिवारकम्, अन्यथा याज्ञवल्क्यवशिष्ठवाक्यविरोधः स्यात् ।

ब्रह्मचारी द्विविधः,—

द्विविधो ब्रह्मचारी स्यादाद्यो ह्युपकुर्वाणकः ।
द्वितीयो नैष्ठिकश्चैव तस्मिन्नेव व्रते स्थितः ॥

इति दक्षोक्तेः ॥

एकाहं स्यात् प्रयाते मरणमनुपनीतासपिण्डेऽस्य सद्यः-
शौचान्तवादिशिल्पिद्विजनिचयमतौ सूपकारादिकारः ।
अन्यानिर्वाह्यकार्येष्वपतिषु च निजेष्वेकभूमीपतौष्टो,
वैद्यः मन्त्री च भूपानुचरनृपतयो दासदाश्यावमात्यः ।

हारीतः "एकाहमसपिण्डतः" इदमनुपनीतासपिण्डपरम् ।

सद्यःशौचे विष्णुः,— नाशौचं राज्ञां राजकर्मणि, न व्रतीनां व्रते, न सत्रिणां सत्रे, स्वकर्मणि च राजाज्ञाकारिणां, न कारूणां कारुकर्मणि।

प्रचेताः,— कारवः शिल्पिनो वैद्या दासदास्यस्तथैव च।

राजानो राजभृत्याश्च सद्यःशौचाः प्रकीर्त्तिताः॥

कारवः सूपकारादयः। शिल्पिनो वर्द्धकिचित्रकारशौचिकचेलनिर्णेजकतन्तुवायादयः।

दासस्तु,—अधिकारी तु यो यस्य स दासस्तस्य कीर्त्तितः।

इति लघुहारीतोक्तलक्षणः।

व्यासः,— चिकित्सको यत् कुरुते तदन्येन न शक्यते।

तस्मात् चिकित्सकः स्पर्शे शुद्धो भवति नित्यशः॥

पराशरः, "यस्य चेच्छन्ति ब्राह्मणाः। बहवो ब्राह्मणाः सम्भूय यस्य शुद्धिमिच्छन्ति तस्य सद्यःशौचमित्यर्थः।

याज्ञवल्क्यः,—"यस्य चेच्छन्ति भूमिपः" अतएव "यस्य चेच्छन्ति नरेन्द्राः" इति शातातपोक्तौ बहुत्वमविवक्षितम्। तस्मादेकेनापि मूर्द्धाभिषिक्तेन यस्य इष्यते, तस्य सद्यःशौचम्। पराशरः, "वैद्यामात्यास्तथैव च"। अशौचेऽपि शिल्पादिकर्मणामन्यानिर्वाहे तैरेव शिल्पिप्रभृतिभिर्यज्ञपात्रादितक्षणादिकं कारयित्वा तत् कर्म्म कार्य्यं, इति तेषां तत्कर्म्मसु तात्कालिकी शुद्धिरित्यर्थः। एवं सति श्रीपुरुषोत्तमक्षेत्रे श्रीजगन्नाथादिमूर्त्तिनिर्माणादौ तच्छिल्पिनां अशौचाभावसमाचारः तन्मूल एव॥

कौपादेः स्वेच्छयाशौविषस्तुपतनोद्बन्धनैर्वैद्युताग्नि-

स्नान्यायैर्दौ पिष्टछिपवभुजगगोग्रङ्गिदंष्ट्रादिहिंस्रैः ।
राज्ञा विप्रेण नष्टेऽनशनमृतमहापापिनोश्चाभिशस्ते,
सद्यःशौचं तु पूर्णं लनवहितनया दुर्मृतौ स्याच वैध्याम् ॥

कोपादेरिति अपमानादेः संग्रहः । वैध्यां दुर्गतावपि विधिविहिते दुर्मरणेऽपीत्यर्थः ।

पराशरः,—

अपमानादथ क्रोधात् स्नेहात् परिभवात् भयात् ।
उद्बध्य म्रियते नारी पुरुषो वा कथञ्चन ॥
पूयशोणितसंपूर्णे अन्धेतमसि दारुणे ।
षष्टिसहस्रवर्षाणि[1] हत्वात्मानं वसेन्नरः ॥

गौतमः,—

प्रायोऽनशनशस्त्राग्निविषोदकोद्बन्धनपतनैश्चेच्छताम् ।

शङ्खः,— भृग्वग्न्यनशनाम्भोभिर्मृतानामात्मघातिनाम् ।
पतितानाञ्च नाशौचं शस्त्रविद्युद्धताश्चये ॥

तथा,— व्यापादयेद्यथात्मानं स्वयं योऽग्न्युदकादिषु ।
विहितं तस्य नाशौचं नाग्निनाप्युदकक्रिया ॥

विष्णुपुराणे,—

बाले देशान्तरस्थे च पतिते च मुनौ मृते ।
सद्यः शौचं तथेच्छातो जलाग्न्युद्बन्धनादिषु ॥

स्मृत्यन्तरे,— स्वेच्छया मरणे विप्राच्छृङ्गिदंष्ट्रिसरीसृपैः ।
अन्याम्यज[1]विषोदस्मैरात्मना चैव ताडनैः ॥

---

(१) अन्त्यान्त्यज । (२) षष्टिवर्षसहस्राणि ।

संपूर्णं सर्वगाचाणां विषाद्याकर्षणेऽपि वा।
विषाग्निगर्भपातैश्च रोहारोहादिभिस्तथा॥
येषामेव भवेत्ते वै कथिताः पापकर्मिणः।
पाषण्डमाश्रिताश्चैव महापातकिनस्तथा॥
स्त्रियश्च व्यभिचारिण्य आरूढपतितास्तथा।
न तेषां स्नानसंस्कारौ न श्राद्धं न सपिण्डता॥

सद्यःशौचे मनुः,—

डिम्भाहवहतानाञ्च विद्युता पार्थिवेन च।

आहवे हतस्येति पराङ्मुखहतस्येति बोध्यम्।

अन्यथा, महाभारते, महता प्रबन्धेन उक्ता उदकादिक्रिया व्यर्था स्यात्। इदं सद्यःशौचं क्रोधादिना बुद्धिपूर्वतया यत्र मरणशङ्का, तत्रावस्थितं भवति। प्रमादेन यदा विधिवाक्येन विहितभृगुपातादिना दुर्मरणेऽपि सम्पूर्णाशौचमेव।

तथाच मङ्गाङ्गिरसौ,—

अथ कश्चित् प्रमादेन म्रियतेऽग्न्युदकादिषु।
तस्याशौचं विधातव्यं कार्या चाप्युदकक्रिया॥
दुश्चिकित्स्यैर्महारोगैः पीड़ितश्च पुमानपि।
प्रविशेत् ज्वलनं दीप्तं करोत्यनशनं तथा॥

तथा,— स्वयं देहविनाशे तु काले प्राप्ते महामतिः।
उत्तमानाप्नुयाल्लोकान् नात्मघाती भवेन्नरः॥

यत्तु,— वृद्धश्चैव क्रियाशुप्रत्याख्यातभिषक्क्रियः।
आत्मानं घातयेत् यस्तु भृग्वग्न्यनशनाम्बुभिः॥

तस्य चिरात्रमाशौचं द्वितीये त्वस्थिसञ्चयः ।
तृतीये तूदकं दत्त्वा चतुर्थे श्राद्धमाचरेत् ॥

इति शातातपवाक्यं, तस्य सगुणनिर्गुणत्वविचारस्य कलीतरविषयत्वात् कलियुगेतरविषयत्वम् । एवं कालिदासवचयिनिभिर्युद्धे पराङ्मुखहतस्यापि कालान्तरे मृतौ यत्त्र्यहाशौचं लिखितं, अन्यत्रापि यद्व्यवस्थापितं, तत्सर्वं कलीतरविषयमेवेति ज्ञेयम् ॥

नष्टे मातामहे तु श्वशुरगुरुषु वा मातुलेऽशौचमुक्तं,
त्यक्त्वा स्नानोपवासौ विदधति सुधियस्तत्प्रियाणां च मार्गे ।
नाशौची ब्रह्मवित्स्यात् सकल इह यतिर्नैष्ठिकब्रह्मचारी,
वानप्रस्थोऽप्यवृत्तिर्हरिभजनपरः त्यक्तसद्मापि शूद्रः ॥

यद्यपि स्मृतिषु मातामहश्वशुरगुरुमातुलानां मातामहीश्वश्रूगुरुपत्नीमातुलानीनां त्र्यहपक्षिण्याद्यशौचमुक्तम् । तथापि तदनादृत्य स्वगृहे तन्मरणेऽपि वार्ताश्रवणेऽपि वा स्नानोपवासावेव समाचरन्तीति शिष्टाः । एवं तत्तत्कर्मणां तत्तत्कर्मिसु अशौचाभावमुक्त्वा इदानीं यतिप्रभृतीनां नैवाशौचमित्याह नाशौचीत्यादिना ।

यद्यपि,— सतीव्रतिब्रह्मचारिदातृब्रह्मविदां तथा ।
आपद्यपि च कष्टायां सद्यःशौचं विधीयते ॥

इति याज्ञवल्क्याद्युक्तिषु व्रतिप्रभृतीनामपि सद्यःशौचं साधारण्येनोक्तम् । तथापि,—

नैष्ठिकानां वनस्थानां यतीनां ब्रह्मचारिणाम् ।
नाशौचं कीर्त्यते सद्भिः—

इत्यादिवाक्यादेकदण्डादिसकलसन्न्यासिनां नैष्ठिकब्रह्मचारि-

दात्रमङ्गविदां प्रतिग्रहनिवृत्तवानप्रस्थानां च सर्वथा नाशौचम्।
नाशौचं विद्यते कश्चिदित्यनुवृत्तौ, वानप्रस्थस्य सर्वदा,—

प्रतिग्रहाधिकाराच्च निवृत्तस्य न विद्यत इति

छन्दोगपरिशिष्टोक्तेः। प्रतिग्रहनिवृत्तत्वं वनस्थानामिति वाक्ये-ऽप्यन्वेति। तथाच सद्वृत्तिवानप्रस्थो नाशौचं कुर्यात्। उपकुर्वाण-कब्रह्मचारिणोऽशौचाभावेऽपि पितृविषयेऽशौचश्लोकत्वात् नैष्ठिक-ब्रह्मचारिण एवाशौचाभाव उक्तः। यदि शूद्रोऽपि पुत्रकलत्रादिकं त्यक्त्वा वैष्णवो भवति तदा तस्यापि यतिवदशौचाभावः।

सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज।

इति सर्ववर्णाश्रमसाधारण्येन श्रीभगवदुक्तेरिति वदन्ति। हरि-पदस्य उपलक्षणत्वात्, हरादिसर्वदेवैकभक्तानां त्यक्तगृहाणां नाशौचम्।

यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति।
तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम्॥

इत्यादिभगवदुक्तेः।

सर्वदेवनमस्कारः केशवं प्रति गच्छति।

इति पुराणान्तरोक्तेश्च॥

दाहे वाहे शवस्यानुगमनकरणे स्नानमाणायमाद्या
ऊर्ध्वं स्पर्शे सजातेरिदमपि रुदिते यावदाश्वस्थितिः स्यात्।
ऊर्ध्वं चाशाममाचाद्भवति हि शुचिताऽयो न शूद्रस्य विप्रा
दाहं वाहं शवस्यानुगममपि तथा रोदनं जातु कुर्युः॥

सजातीयशवस्य दहनवहनानुगमने च केवलस्पर्शे च सजाती-

यात्रास्थिस्पर्शं च अस्थिसञ्चयावधि[१] रोदने च ज्ञातिभिन्नानां निर्हरणाद्यशौचापगमार्थं स्नानं प्राणायामाश्च ।

तथाच याज्ञवल्क्यः,—

प्रवेशनादिकं कर्म प्रेतसंस्पर्शिनामपि ।
इच्छतां तत्क्षणाच्छुद्धिः परेषां स्नानसंयमात् ॥

संयमात् प्राणायामात्, परेषां ज्ञातीनां ।

अङ्गिराः,—प्रेतसंस्पर्शसंस्कारे ब्राह्मणो नैव दुष्यति ।
अथ वाप्यग्निदाता च सद्यः स्नात्वा शुचिर्भवेत् ॥

तत्राग्निदातुः स्नानेन सद्यःशौचं तत्कर्मण्येव नान्यतः ।

बौधायनः,— शवोपस्पर्शनेऽनभिसन्धिपूर्वं सचेलोऽपः स्पृष्ट्वा सद्यः शुचिर्भवति, अभिसन्धिपूर्वं त्रिरात्रमृतुमत्याश्च । अभिसन्धिः धानादिकेच्छा, सचेलोऽपः स्पृष्ट्वा स्नात्वेत्यर्थः ।

असपिण्डं द्विजं प्रेतं विप्रो निर्हृत्य बन्धुवत् ।
विशुध्यति त्रिरात्रेण मातुराप्तांश्च बान्धवान् ॥
यद्यन्नमत्ति तेषान्तु दशाहेनैव शुध्यति ।
अनदन्नन्नमह्नैव न चेत्तस्मिन् गृहे वसेत् ॥

इति मनूक्तिस्तु कलौतरविषया ।

अनुकम्पेच्छया प्रेतं ज्ञातिमज्ञातिमेव वा ।
स्नात्वा सचेलं स्पृष्ट्वाग्निं घृतं प्राश्य विशुध्यति ॥

इतिवाक्यान्तराच नाशौचाधिकारादर इत्यस्मद्देशीयाः ।

(१) अस्थिसंचयनावधि ।

याज्ञवल्क्यः,—

नारं स्पृष्ट्वास्थि सस्नेहं स्नात्वा विप्रो विशुध्यति ।
आचम्यैव तु निःस्नेहं गामालभ्यार्कमीक्षते ॥

एतत् सजातीयास्थिविषयम् ।

ब्राह्मे,— मृतस्य यावदस्थीनि ब्राह्मणस्याहृतान्यपि ।
तावत्तद्बान्धवस्तत्र रौति चेद्बान्धवैः सह ॥
ततः स्नात्वा भवेच्छुद्धिस्तत्स्पृष्टाचमनं चरेत् ॥

ऊर्द्ध्वमाचमनमिति । यावदस्थिसञ्चयनं न क्रियते, तावद्बान्धवः उदासीनोऽपि रौति चेदित्यर्थः । सजातीयविषयश्चैतत् । क्षत्रिय-वैश्ययोः कलियुगेऽभावात्तच्छवस्य विचारो न कृतः । शूद्राणां वहनदहनादिकं ब्राह्मणैः सर्वथा न कार्य्यम् ।

ब्राह्मणो न दहेत् शूद्रं मित्रं बान्धवमेव वा ।
मोहाद्गत्वा ततः स्नातः स्पृष्ट्वाग्निं प्राशयेद्घृतम् ॥
उपवासरतः पश्चात्त्रिरात्रेण विशुध्यति ।

इति प्रायश्चित्तोक्तेः,

ब्राह्मणो नानुगन्तव्यो न तु शूद्रो कथञ्चन ।

इति याज्ञवल्क्योक्तेः ।

विप्रैर्दग्धाश्च ये शूद्रा गतिं तेषां शृणाम्यहम् ।

इति जैमिनीयरामायणे भरतवाक्ये दोषोक्तेश्चेत्यलमति विस्तरेण ॥

प्रेतस्पर्शी दिवा चेन्निशि निशि तु दिवा याम उक्तः प्रवेशो
यद्वादस्य त्रियामामतिविपदि पुनः सोऽवधिर्न प्रतीक्ष्यः ।

पुत्राणामाङ्करेके वपनमिति परे सर्वथापिण्डभाजां
केचित् प्रेतावराणां मृतिदशमदिनेऽथ स्त्रियस्तन्निषिद्धम् ॥

पारस्करः,— "प्रेतस्पर्शिनो ग्रामं न प्रविशेयुरानक्षत्रदर्शनात्, रात्रौ चेदादित्यस्य"। प्रेतस्पर्शानुवृत्तौ हारीतः,— "ब्राह्मणानामनुमत्या वा" तथाच यदा ग्रामप्रवेशं विना आत्यन्तिकः कार्यनाश आपद्यते(१), स्पर्शिनोऽशक्तिर्वा, तदा ब्राह्मणाज्ञां गृहीत्वा पूर्वोक्तावधिमुल्लंघ्य ग्रामप्रवेशेऽप्यदोषः।

स्मृत्यन्तरे,—

गङ्गायां भास्करे क्षेत्रे मातापित्रोर्गुरोर्मृते ।
मुण्डनं चोपवासश्च सर्वतीर्थेष्वयं विधिः ॥
वर्जयित्वा कुरुक्षेत्रं विशालां विरजां गयां ।

मृते मरणे नैमिषं पुष्करं गयां इति पाठान्तरम्। अत्र यन्मुण्डनमुक्तं तन्मातापित्रोर्मरणावधिदशमाह एव। उपवासो मृताह एवेत्यस्मद्देशाचारः। पितृमात्रुपघात इति आग्नेयोक्तेः। देशविशेषे तु गङ्गायामिति वाक्ये मातापित्रोर्मृतेऽहनि इति पठित्वा मातृपितृमरणदिनेऽपि चौरं कुर्वन्ति।

अपरदेशे तु,—

आर्द्रवासाश्च मलिनः माश्रुको दशभिर्दिनैः।
मातापित्रोः क्रियां कुर्यात् ज्ञातिबन्धुसमन्वितः ॥

इति दशाहश्मश्रुकौ मश्रुतः क्रियां कुर्यादित्यभिधानात् क्रियाकर्तुर्दशमदिनात् पूर्वं चौराभावमाचार इति। क्रियाकर्त्तृवपनम्।

(१) आपद्येत।

पारस्करः,—"वपनञ्चानुभाविनां" अनु पश्चाद्भावयन्तीति अनुभाविनः, प्रेतकनीयांसस्तेषां तथाच प्रेतज्येष्ठानां न वपनमित्यस्याभिप्रायः। केचित्तु,— नच त्याज्यानि वासांसि केशश्मश्रुनखानि च।

इति याज्ञवल्क्योक्तेः सर्वसपिण्डानां क्षौरमिति। पक्षत्रयेऽपि स्त्रीणां नैव क्षौरम्।

प्रायश्चित्ते समुत्पन्ने प्रेतकृत्ये तु योषिताम्।
निषिद्धं वपनं केचित् तीर्थेष्वपि यथेच्छया॥

इति स्मृतेः।

न स्यादाचार्यमातापितृमरणदिनात् द्वादशाहानधीति,
मे स्यात् शिष्ये गुरौ ऋत्विजि च स्मृतिमति त्रीणि न स्युर्दिनानि।
ग्रामान्तस्थे शवे नाध्ययनमभिहितं नीयमाने च दृष्टे,
स्वग्रामीणे मृते नाश्रममतिनिकटग्रामगेऽपि प्रमीते॥

अनध्यायानुवृत्तौ आपस्तम्बः,— "वैरमरणं गुरुष्वष्टाख्ये त्र्यहम् तथा मातरि पितर्याचार्ये च द्वादशाहं" इति। वीरमरणमेव वैरमरणमिति अध्ययननिवृत्तिरित्यर्थः। गुरुषु प्रेतेष्वित्यनुषङ्गः। अष्टाख्ये (अष्टकायां)।

उपनीय ददेद्वेदं आचार्यः स उदाहृतः।

इत्युक्तलक्षणे आचार्ये। "ऋत्विक् यज्ञकृदुच्यते" इत्युक्तलक्षणे ऋत्विजि।

याज्ञवल्क्यः,— त्र्यहं प्रेतेष्वनध्यायः शिष्यर्त्विग्गुरुबन्धुषु।
तथा,— असेध्यशवशूद्रान्त्यश्मशानपतितान्तिके॥

अनध्ययनानुवृत्तौ नारसिंहे,— "नीयमानं शवं दृष्ट्वेति"।

मनुः,— स्वग्रामे ग्रामतो वापि सन्निकृष्टे मृतेऽपि वा ।
न भुञ्जीताशनं धीमाना धर्मशोककारणात् ॥
स्वग्रामे (स्वग्रामीणे)। ग्रामतः सन्निकृष्टे सन्निकृष्टग्रामीणे इत्यर्थः।
वर्षान् पञ्चोत्तरांश्चेत् पितरि दश गते नागतिर्नापि वार्त्ता,
तन्वेषु द्वादशाब्दान् तदुपरि निखिलं प्रेतकर्मादि कार्य्यम् ।
जीवंश्चेत् कश्चिदायात्तमपि घृतघटे स्नाप्य चोद्धास्य कार्य्यम्,
जाताद्यं कर्म नेहाजिनघृतिवपने मेखलादण्डभिक्षाः ॥
इत्येवं संस्कृतः सोऽप्यवस उपवसेत् द्वादशाहं त्र्यहं वा,
तस्मादागत्य पूर्वां स्त्रियमपि विवहेत्तदिनाग्ने तथान्याम् ।
साग्नेरायुष्मतीष्टिस्त्विह भवति पुरोडाशकोऽष्टाकपाल,
श्चैन्द्राग्नेयो निरग्नेश्चरुरिह तु मतः सोऽयमायुष्मताख्यः ॥
स्नाप्य घृतकुम्भे विप्रा, श्रचले (पर्वते) जाताद्यं कर्म, जातकर्मादि-पुनःसंस्कार इत्यर्थः ।

मार्कण्डेयः,—

गतस्य न भवेद्वार्त्ता यस्य द्वादशवार्षिकी ।
प्रेतावधारणं तस्य कर्त्तव्यं सुतबान्धवैः ॥
पिता प्रवसितो यस्य न च वार्त्ता न चागमः ।
ऊर्द्ध्वं पञ्चदशादर्षात् कार्या पिण्डोदकक्रिया ॥

सुततुल्या बान्धवाः सुतबान्धवाः इति मध्यपदलोपिसमासः । अन्यथा पितेत्यादितदनन्तरवाक्यस्यासंलग्नता स्यात् ।

तथाच जातुकर्णः,—

पितरि प्रोषिते यस्य न वार्त्ता नैव चागतिः ।

ऊर्द्धं पञ्चदशाद्वर्षात् कृत्वा तत् प्रतिरूपकम् ॥
कुर्य्यात्तस्य च संस्कारं यथोक्तविधिना ततः ।
तदानीमेव सर्वाणि प्रेतकार्य्याणि सञ्चरेत् ॥
हारीतेन तु,— प्रोषितस्तु पिता पुत्रैः प्रतीच्यो विंशतिः समाः ।
तीर्णः पञ्चदशाद्वापि पश्चान्मृतवदाचरेत् ॥

इति विंशतिवर्षपक्ष उक्तः । स पक्षो नाद्रियते इति । विहितक्रियस्य जीवतः तस्य दैवादागमने, इत्यन्मनुः,—

जीवन् यदि समागच्छेद् घृतकुम्भे निमोज्य तम् ।
उद्धृत्य स्नापयित्वास्य जातकर्मादि कारयेत् ॥
द्वादशाहं व्रतं कुर्य्यात्त्रिरात्रमथवास्य तु ।
स्नात्वोद्वहेत्ततो भार्य्यामन्यां वा तदभावतः ॥
अग्नीनाधाय विधिवद्व्रात्यस्तोमेन वा यजेत् ।
तथैवेन्द्राग्निपशुना गिरिं गत्वा च तत्र तु ॥
इष्टिमायुष्मतीं कुर्य्यादीप्सितांश्च क्रतूंस्तथा ।

इदं साग्नेः। निरग्नेस्तु चरुरेव स चैन्द्राग्नेयः। तदुक्तं गृह्यप्रायश्चित्ते,—"आहिताग्नेः पुरोडाश एव अनाहिताग्नेश्चरुर्भवति, इति"। पुनरुपनयने वर्ज्यान्याह मनुः,—

वपनं मेखलादण्डौ भैक्ष्यचर्य्या व्रतानि च ।
न वर्त्तन्ते द्विजातीनां पुनःसंस्कारकर्म्मणि ॥

तत्र इत्यन्मनूक्तवचनस्यार्थक्रमः कालदर्शकारिकायां स्फुटमुक्तः ।

यदा गच्छेत् पुमान् जीवन् स पैत्र्येऽधिकसंस्कृतः ।
घृतकुम्भे स्नापयित्वा तमुद्धृत्य शुभे क्षणे ॥

संस्कृतं जातकर्माद्यैरुपनीतं विधानतः ।
द्वादशाहं त्रिरात्रं वा विहितोपोषणं व्रतम् ॥
गिरावागत्य पूर्वां वा तदभावे परां स्त्रियम् ।
उद्वहन्तं च संस्कुर्यात् चरुणायुष्मतेन च ॥

इति कारिकयोः । इत्यशौचकारिका ।

अथ कृतानशनादिप्रतिज्ञापूर्वकान्तर्जलस्य दैवाज्जीवने गृहाश्रमं कर्तुकामस्य प्रायश्चित्तं अनशनमधिकृत्य आग्नेयवाराहयोः,—

कारयेत् त्रीणि कृच्छ्राणि त्रीणि चान्द्रायणानि वा ।
जातकर्मादिसंस्कारैः संस्कुर्यात् तं तथा पुनः ॥

अनुगमनेऽशौचस्य उक्तत्वात् तत्प्रसङ्गादनुगमनं विचार्यते । अग्निप्रवेशं प्रकृत्य व्यासः,—

यदि प्रविष्टो नरकं यदा पाशैः सुदारुणैः ।
संप्राप्तो यातनास्थानं गृहीतो यमकिङ्करैः ॥
तिष्ठते विवशो दीनो वेष्ट्यमानः स्वकर्मभिः ।
व्यालग्राही यथा व्यालं बलादुद्धरते बिलात् ॥
तद्वद्भर्तारमानीय दिवं याति च सा बलात् ।

अङ्गिराः,— मृते भर्तरि या नारी समारोहेत् हुताशनम् ।
सारुन्धतिसमाचारा स्वर्गलोके महीयते ॥
तिस्रकोट्योऽर्द्धकोटी च यानि लोमानि मानुषे ।
तावन्त्यब्दानि सा स्वर्गे रमते रोमया सह ॥

व्यालग्राहीत्यादि ।

तथा,— मातृकं पैतृकं चैव यत्र कन्या प्रदीयते ।

पुनाति त्रिकुलं नारी भर्त्तारं यानुगच्छति ॥
तत्र सा भर्तृपरमा परा परमलालसा ।
क्रीड़ते पतिना सार्द्धं यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥
ब्रह्मघ्नो वा पितृघ्नो वा कृतघ्नो वापि मानवः ।
तं वै पुनाति सा नारी इत्याङ्गिरसभाषितम् ॥
साध्वीनामेव नारीणामग्नौ प्रतपनादृते ।
नान्यो धर्मो हि विज्ञेयो मृते भर्त्तरि कर्हिचित् ॥
यावच्चाग्नौ दहेद्देहं मृते पत्यौ पतिव्रता ।
तावन्न मुच्यते नारी स्त्रीशरीरात् कथञ्चन ॥

साध्वीनामिति सर्ववर्णसाध्वीनामित्यर्थः ।

महाभारते,—

आर्त्तार्त्ते मुदिते हृष्टा प्रोषिते मलिना कृशा ।
मृते म्रियेत या पत्यौ सा स्त्री ज्ञेया पतिव्रता ॥

इति सर्ववर्णसाधारण्येन तल्लक्षणोक्तेः । तत्र बालापत्यादिस्त्रीणां नाधिकारः ।

तथाच व्याघ्रपादः,—

न म्रियेत समं भर्त्रा ब्राह्मणी शोकमोहिता ।
प्रव्रज्यागतिमाप्नोति मरणादात्मघातिनी ॥

अन्यच,— उपकारं चरेद्भर्त्तुर्जीवन्ती न तथा मृता ।
करोति ब्राह्मणी श्रेयो भर्त्तुः शोकवती सती ॥

तथा,— स्वैरिणीनाञ्च नारीणां पतितानाञ्च योषिताम् ।
नास्ति पत्याग्निसंवेशः पतितौ हि तथा हि तौ ॥

पतिद्विट् स्वैरिणी नारी नानुगच्छेत् कदाचन ।
बालापत्याश्च गर्भिण्यो ह्यदृष्टरजसस्तथा ॥
रजस्वला राजसुते नारोहन्ति चितां शुभे ।

पारस्करः,— बालसंवर्द्धनं त्यक्त्वा बालापत्या न गच्छति ।
रजस्वला सूतिका च रक्षेद्गर्भञ्च गर्भिणी ॥

अन्यच,— तृतीयेऽह्नि उदक्याया मृते भर्त्तरि वै द्विजाः ।
तस्यानुमरणार्थाय स्नापयेदेकरात्रकम् ॥

तथाच,— "रजश्चतुर्थदिने सहगमनेऽधिकारः" ब्राह्मणस्त्रीणां पतिदेहदाहकाले एकचितावेव सहगमनं नान्यचितौ। तत्र "मृतानुगमनं नास्ति" इति पैठीनसिवाक्यं लिखितम् ।

पुनस्तद्वाक्यमपि,—

या स्त्री ब्राह्मणजातीया मृतं पतिमनुव्रजेत् ।
सा स्वर्गमात्मघातेन नात्मानं न पतिं नयेत् ॥

पृथक् चितिमिति उशनोवाक्यमपि लिखितम् । तथाच क्षत्रियादिस्त्रीणामेव पतिदाहानन्तरं यदा कदाचिदपि चिह्नानि गृहीत्वानुगमनमिति सिद्धं ।

तद्विधिश्च ब्राह्मे,—

देशान्तरगते तस्मिन् साध्वी तत्पादुकाद्वयम् ।
निधायोरसि तच्चित्ता प्रविशेत् जातवेदसम् ॥

यत्तु केचिदुक्तम्,— "स्वःकामा प्रेयादिति श्रुतेः", अतिमहद्दुस्वर्गाभिकामाया(१) एव अयमनुगमनोपदेश इति

(१) स्वर्गादिकामाया एव ।

पुरुषाणामिव स्त्रीणामप्यात्महननस्य प्रतिषेधादात्महत्याप्रायश्चित्तं कार्य्यमित्याशङ्कितं, तन्न, स्त्रीणामनुगमनस्य प्रायश्चित्तत्वात् । तथाच प्रायश्चित्तप्रकरणे, गारुडे,—

ब्रह्मघ्नं वा कृतघ्नं वा महापातकदूषितम् ।
भर्त्तारमुद्धरेन्नारी प्रविष्टा सहपावकम् ॥
एतदेव परं स्त्रीणां प्रायश्चित्तं विदुर्बुधा ।

प्रचेताः— चितौ परिष्वज्य विचेतनं पतिम्,
प्रयाति या मुञ्चति देहमात्मनः ।
कृत्वा हि पापं शतलक्षमप्यसौ,
पतिं गृहीत्वा परलोकमाप्नुयात् ॥

सत्यनुगमने आत्महत्यादोषाभावः स्फुटमुक्तो ब्राह्मे,—
ऋग्वेदवादात् साध्वी स्त्री न भवेदात्मघातिनी

सहगमननियुक्तमन्त्रलिङ्गादित्यर्थः ।

तथाच मन्त्रः,—

"इमा नारीरविधवाः सपत्नीराञ्जनेन सर्पिषा संविशन्तु, अनश्रवो(१) अनमीवाः सुरत्ना आरोहन्तु जनयो योनिमग्रे" इति। इमाः नारीः नार्य्यः अविधवाः भर्तृवियोगरहिताः संविशन्तु संगिरतां किंविशिष्टाः सपत्नीः पतिव्रताः। आञ्जनेन अञ्जनसंश्लिष्टा सर्पिषा विशिष्टा इति शेषः कृताञ्जनादिप्रसाधना इत्यर्थः। अनश्रवो अकृतरोदनाः शोकमोहरहिताः संहृष्टा इति यावत् । अनमीवाः अरोगाः, सुरत्नाः शोभनाभरणाः । किमर्थमारोहन्तु इत्याशङ्क्याह

(१) अनश्रवो ।

अयोनिमुत्तमयोनिं जनयो जनयन्त्यः आरोहन्तु, आरोहण-मन्त्रानुयानम्। एवं रजस्वलादिव्यतिरिक्तानां सर्वासां सहमरणेऽधिकारः।

ननु कार्यकारणयोः सामानाधिकरण्यस्य शास्त्रसिद्धत्वात् कथं पत्नीगतानुगमनेन पतिगतदुरितापूर्वस्य चय इति चेन्न। पति-पत्न्योः सहकर्तृत्वेन अग्निहोत्रादिसाध्यस्वर्गादिवदुपपत्तेः। आर्त्त्यादिवाक्ये पत्यनुकूलायाः पतिव्रतात्वात् सहमरणे तस्या एवाधिकारे सिद्धेऽपि,—

अवमन्ति च याः पूर्वं पतिं दुष्टेन चेतसा।
वर्त्तन्ते याश्च सततं भर्त्तृणां प्रतिकूलतः॥
भर्त्तानुमरणे काले याः कुर्वन्ति तथाविधाः।
कामात् क्रोधात् भयान्मोहात् सर्वाः पूता भवन्त्युत॥
आदिप्रभृति या साध्वी भर्त्तुः प्रियपरायणा।
ऊर्द्ध्वं गच्छति सा नारी भर्त्तानुमरणे गते[१]॥

इति उतशब्दश्रवणात् पत्यवमाननकर्त्र्यादीनामपि परलोक-प्राप्तिः पापचयश्चेति तत्साधकत्वेन चारितार्थ्यमिति। पत्यौ मृते या म्रियते सा पतिव्रतेत्यनेन सहगमनस्य नित्यत्वाद्रोगगर्भादिना पतिव्रताया अपि सहगमनाभावेऽपि ब्रह्मचर्य्याचरणाच्च व्रतक्षतिः।

तथाच विष्णुः,— "मृते भर्त्तरि ब्रह्मचर्य्यं तदन्वारोहणं वेति" स्मृत्यन्तरे, सर्वविधवाधर्मानुक्त्वा,—

एवं धर्मसमायुक्ता विधवापि पतिव्रता।

---

(१) मते।

पतिलोकमवाप्नोति न भवेत् क्वापि दुःखिता ॥

तथा,— प्रेतकृत्यं समाप्यैव ब्रह्मचर्यं व्यवस्थिता ।

प्रव्रज्यागतिमाप्नोति हरिं स्वामिवदाचरेत् ॥

इत्यग्निप्रवेशविचारः ।

अथैतत् प्रासङ्गिकतया सर्वे दाहभेदा लिख्यन्ते । तत्रादौ सन्निहितत्वादग्निप्रवेशदाहविधिः ।

नारदः,—

अग्निप्रवेशे नारीणां किं कर्त्तव्यं महामुने ।
स्नानमङ्गलसंस्कारभूषणाञ्जनधारणम् ॥
मङ्गलञ्च तथा सूत्रं पादालक्तकमेव च ।
शक्त्या दानं प्रियोक्तिश्च प्रशंसासत्वमेव च ॥
नानामङ्गलवाद्यानां श्रवणं गीतकस्य च ।

मङ्गलसंस्कारो नूतनवस्त्रालंकारादिः । दानं ब्राह्मणदीनानाथार्थिभ्यः, प्रियोक्तिः सर्वेच प्रियभाषणम् । प्रशंसासत्वं गुणैककीर्त्तनपरम् ।

मृतं पतिं समालिङ्ग्य या वह्निं प्रविविक्ष्यते ।
सा स्नात्वा पूर्ववत् कृत्वा प्रायश्चित्तादिकं क्रमात् ॥
वैतरण्यादिदानानि दत्वा पाथेयकान्यपि ।
नववस्त्रयुगच्छन्ना गन्धमाल्यादिभूषिता ॥
सिन्दूरकज्जलोपेता हस्ताक्षालक्तभूषिता ।
शोकमोहादिरहिता नानावाद्यरवान्विता ॥
विपन्ति पथि लाजादीन् चितायाः सन्निधिङ्गता ।
तत्र प्रेते चितारूढ़े पावन्याथे तु साग्निके ॥

इन्द्रः पुनाति सहसा पुनातु
सोमः स्वस्त्या वरुणः समीच्या।
यमो राजा प्रमृणाभिः पुनातु
मा जातवेदा मोर्जयन्त्या पुनातु॥

ऋषयस्तु समस्तो[1]से सर्वे सर्वजिगीषसाः।
तपसस्तपसे यीवं पावमानी ऋचोऽब्रवीत्॥

यन्मे गर्भे वसतः पापमुग्रं
यज्जायमानस्य च किञ्चिदन्यत्।
जातस्य यच्चापि च वर्द्धतो मे
तत् पावमानीभिरहं पुनामि॥

यदन्तिकाच्च[2] दूरच्चा भयं विदन्ति मामिह।
पवमानस्तु सोऽद्य नः पवित्रेण विचर्षणिः॥

यः पोता स पुनातु नः। यत्ते पवित्रमर्चिष्यग्ने विततमन्तरा। ब्रह्म तेन पुनीहि नः। यत्ते पवित्रमर्चिवदग्ने तेन पुनीहि। ब्रह्म सवैः पुनीहि नः। उभाभ्यां देवसवितः पवित्रेण सवेन च[3]। मा पुनीहि विश्वतः। त्रिभिष्ट्वं देव सवितो वर्षिष्ठैः–सोमधामभिः। अग्ने? दक्षैः पुनीहि नः। पुनन्तु मा देवजनाः पुनन्तु मनसा धिया।

विश्वेदेवा पुनीत मा जातवेदः पुनीहि माम्।
हिरण्यवर्णाः शुचयः पावकाः प्रचक्रमुर्हित्वा वद्यमापः॥

---

(१) तपसस्तापे। (२) यदन्ति यच्च दूरके।
(३) सवेन।

व्रतं पवित्रं वितता ह्या[१] सुनाभिः त्वा देव सविता पुनातु। हिरण्यवर्णाः शुचयः पावका यासु जातः कश्यपो या स्वग्निः। या अग्निं गर्भं दधिरे सुवर्णास्तास्त आपः शंᳪ स्योना भवन्तु। यासां राजा वरुणो जातिमध्ये सत्यानृते अवपश्यं जनानाम्। यासां देवादि विह्लयन्ति भिचया अन्तरीचे बहुधा निविष्टाः। या अग्निं गर्भं दधिरे सुवर्णास्तास्त आपः शंᳪ स्योना भवन्तु। शिवेन वा चक्षुषा पश्यन्त्या शिवया तन्वोपस्पृशन्तु त्वचन्ते। घृतश्चुतः शुचयो याः पावकाः तास्त आपः शंᳪ स्योना भवन्तु। आपोहिष्ठेति ऋक्त्रयम्,—

वस्त्रान्तरवृतं कृत्वा दाहयेद्विधिपूर्वकम्।
उदक्यां वा प्रसूतां वा यवगौचां दहेन्मृताम्॥
कृच्छ्रमेकं प्रकुर्वीत पञ्चगव्येन शुध्यति।

दाहकर्त्ता कृच्छ्रैकं प्रायश्चित्तं कुर्यात्।

इति सूतकोदक्यादाहविधिः॥

अथ गर्भिणीदाहविधिः।

गर्भिण्याश्च मृतायाश्च गर्भजीवनशङ्कया।
विमोच्य गर्भं दग्धव्या निक्षिप्य स्रोतसां परे॥
मृतगर्भभित्कर्त्ता पतिः कृच्छ्रं समाचरेत्।
अन्यस्तु कृच्छ्रद्वयं कृच्छ्रैकं दाहवाहकाः॥
निक्षिप्य गर्भं स्रोतस्यां परे नद्यां परे जनाः॥

(१) ह्या।

आसीना प्राङ्मुखी तोयपात्रमादाय साक्षतम् ।
अद्येत्यादिदेशान्तं वाक्यमुच्चार्य पूर्ववत् ॥

मम सभर्तृकाया अष्टाष्टत्यादिनानाविधपापक्षयपूर्वकचतुर्दशेन्द्रकालावच्छिन्नविशिष्टस्वर्गप्राप्तये पतिशरीरेण सह अग्निप्रवेशमहं करिष्ये ।

इति सङ्कल्प्य मन्त्रेण प्रार्थयेज्जातवेदसम् ।
त्वमग्निः सर्वभावज्ञ अन्तश्चारी जगद्गुरुः ॥
कर्मसाक्षी हुतवहः पावकोऽसि प्रधानतः ।
यथाहं स्वं निजं कान्तं मनसा कर्मणा गिरा ॥
अनुरक्ता तथा देव देहि जन्मान्तरे पतिम् ।

"त्वमग्ने रुद्रो असुरो महोदिवस्त्वं शर्द्धोमारुतं पृक्ष ईशिषे। त्वं वातैररुणैर्यासि शङ्गयस्त्वं पूषा विधतः पासि नुत्मना"[१] ।

इति प्रार्थ्य चिताग्निं त्रिः परिक्रम्य प्रदक्षिणम् ।

"इमा नारीरविधवाः सुपत्नीराञ्जनेन सर्पिषा संविशन्तु अनश्रवोऽनमीवाः सुरत्ना आरोहन्तु जनयो योनिमग्रे" ।

इन्द्रादयोऽष्टदिक्पालाः साक्षिणः सन्तु कर्मणि ।
इन्द्रियाणि च भूतानि मनो भूतानि पञ्च च ॥
प्रत्यागन्तुमना नाकं प्रविशामि हुताशनम् ।
सर्वेन्द्रियाणि दग्धानि प्रविशाम्यग्निमध्यगम् ॥
पत्या सहैव यास्यामि स्वर्लोकं पतिदेवता ।
पतिपावककल्पाय स्वाहेमं मम विग्रहम् ॥

(१) प्रासि नुत्मना ।

इमं मन्त्रं समुच्चार्य्य पावकं प्रविशेत् सती।
पतिद्विट् स्वैरिणी नारी नानुगच्छेत् कदाचन॥
अथ तस्यां मृतायान्तु पुत्रो मन्त्रमनूदितम्।
सकृत् पठित्वा मन्त्रेण(१) जुहुयादाहुतिं द्वयोः॥
तौ पृथक्कृत्य दग्धव्यौ पृथगस्थिचिते कृते।
अन्यान्यवैवाक्यानि लिखितानि। इति सहगमनविधिः(२)॥

अथ सूतिरजस्वलयोर्दाहे विशेषः।

स्नापयित्वा चतुर्थेऽह्नि मृताम्दृतुमतीं दहेत्।
अतिक्रान्ते तु दशमे स्नापयित्वा प्रसूतिकाम्॥
दाहेच्छा चेत्तयोर्जाता मध्ये च्यहदशाहयोः।
तदा तामस्पृशन्नद्भिः स्नापयित्वा घटे जलम्॥
प्रपूर्य्य पञ्चगव्येन पुण्यर्भिरभिमन्त्र्य तत्।
स्नापयित्वा दहेत् कृच्छ्रं ततः कुर्य्युः शवस्पृशः॥
पुण्यर्चस्तु,— "पावमानीः स्वस्त्ययनीः सुदुघाश्च पयस्युतः।
ऋषिभिः संभृतरसो ब्राह्मणेष्वमृतं हितम्॥
पावमानी दिशन्तु न इमं लोकमथोऽप्यमुम्।
कामात् सम्बर्द्धयन्तु नो देवीर्दैवैः समाहिताः॥
येन देवाः पवित्राणा आत्मानं पुनते सदा।
तेन सहस्रधारेण पावमान्यः पुनन्तु माम्॥
प्राजापत्यं पवित्रञ्च शतोद्यामहिरण्मयम्।
तेन ब्रह्मविदो वयं पूतं ब्रह्म पुनीमहे॥

(१) तन्त्रेण। (२) इति अग्निप्रवेशविधिः।

पत्यादिना सगोत्रिणा अशौचानन्तरं प्रायश्चित्तं कर्त्तव्यम्। यथाह विष्णुधर्मोत्तरे,—

चतुर्णामिव वर्णानां गर्भिणीं प्रेततां गताम्।
दहेत् वहेच्च यस्तस्य कथं शुद्धिर्विधीयते॥
भर्त्ता तस्याः पृथक् कृत्वा गर्भस्योल्लेखनं स्वयम्।
हुतेन मधुनाभ्यक्तं शवधर्मेण दाहयेत्॥
शावाशौचेन भूतेन प्राणायामशतेन च।
उपोष्य पञ्चगव्यञ्च सगर्भाञ्चैव दक्षिणाम्॥
दत्वा ब्राह्मणमुख्याय शुध्यते नात्र संशयः।

गर्भभेदकर्त्ता पतिः कृच्छ्रैकं कृत्वा अन्यश्चेत् कृच्छ्रद्वयं कृत्वा तद्दिनं उपोष्य अपरदिनप्रभाते प्राणायामशतेन पूतः पञ्चगव्यपानानन्तरं तदङ्गदक्षिणां सगर्भां गां दत्वा शुद्धो भवति।

इति गर्भिणीदाहविधिः।

अथ अनुपनीताविवाहितकन्ययोर्दाहविचारः।

भूमिसंस्कारवञ्च स्यात् हिरण्यशकलैर्विना।
असंस्कृतप्रमीतस्य दाहः कार्य्यो निरग्निवत्॥
अस्योदकक्रिया कार्य्या दशपिण्डाश्च पूरकाः।
विना दर्भैर्दशदिनैस्त्रिभिर्वा नास्तिमन्त्रयः॥
सद्यःशौचे सद्य एव दशपिण्डास्त्र्यहाशुचौ।
प्रथमेऽह्नि त्रयः पिण्डा द्वितीयेऽह्नि चतुष्टयम्॥
तृतीयेऽह्नि त्रयः पिण्डाः पक्षिण्यां प्रथमे त्रयम्।
द्वितीयेऽहनि सप्त स्युरिति पिण्डाशुचौ विधिः॥

पूर्ववत् कन्यकां दग्ध्वा पिता कुर्य्यादकक्रियाम् ।
विनास्थि सञ्चितं दद्यात् दशपिण्डान् त्रिभिर्दिनैः ॥
अद्विवर्षमृतं ग्रामात् वहिः प्रवाह्य वारिणा ।
यमगाथां ततो गायन् यमसूक्तमपि स्मरन् ॥
गन्धमाल्यैरलङ्कृत्य पुत्राङ्गं निखनेद्भुवि ।
वने हि काष्ठवत्[१] क्षिप्ता न कुर्वीतोदकक्रियाम् ॥
अपि वा दहनं कार्य्यं पक्षेऽस्मिन्नुदकक्रियां ।

इत्यसंस्कृतप्रमीतदाहः ।

अत्र पुत्रस्य उपनयनकाले प्राप्तेऽप्युपनयनाभावे एवं प्रेतकृत्य-माचर्य्यते संपूर्णाशौचस्य त्रिभिर्वेति यो विकल्प उक्तः, स चूड़ा-कालानन्तरं व्रतकालपर्य्यन्ताभिप्रायकः; इदानीन्तु शिष्टैरपि चूड़ाकालप्रवेशानन्तरं दाहमात्रं क्रियते न पिण्डादिकम् । एवं दुहितुर्विवाहकाले प्राप्ताशौचस्य त्रिदिनत्वादेव त्रिभिर्दिनैः पिण्डा-दिकं कार्य्यम् । इत्यसंस्कृतप्रमीतकृत्यम् ॥

अथ पतितप्रेतकृत्यम्

लिप्सा मध्येन मरणमुद्दिश्य स्वात्मघातिनम् ।
नीलान्त्यजा वहिर्ग्रामात् क्षिपेयुरशुचिस्थले ॥
अनुद्दिश्यात्महन्तारं पतितं ब्राह्मकीर्त्तितम् ।
गङ्गादितीर्थे प्रक्षिप्य तप्तकृच्छ्रं समाचरेत् ॥
कर्त्ता दार्वीं समाहूय कुशटादत्तवेतनाम् ।
अशुद्धघटहस्तां त्रिः प्रब्रूयात् प्रेततृप्तये ॥

(१) काष्ठवज्जह्यात् ।

हे दासि! गच्छ मूल्येन तिलान्यादाय सत्वरम् ।
प्रपूर्य्य तिलतोयेन तं घटं दक्षिणामुखीम् ॥
संकीर्त्त्य पापिनो नाम विनयस्व जलं पदा ।
इति संप्रेषिता दासी अङ्गुष्ठमुकाभिधा ॥
तिलोदकं पिबेति दिरभिधाय घटीजलम् ।
सतिलं वामपादेन विनयेदशुचिस्थले ॥
समाप्तेऽब्दे क्रियाकर्त्ता मृताहे ज्ञातिभिः सह ।
दग्ध्वा पर्णनरं कुर्याद्द्वाहविहितां क्रियाम् ॥
दशाहादक्तरं यावत् स्वे स्वे काले तु षोड़श ।
श्राद्धानि कृत्वा कुर्यात्तु नारायणबलिं ततः ॥
अब्दमध्ये यदा चैषामौर्द्ध्वदैहिकमिच्छति ।
तदा मृताहात्तत् कुर्यात् प्रायश्चित्तपुरःसरः ।
इह चान्द्रायणं तप्तकृच्छ्रद्वयसमन्वितम् ॥
प्रत्याम्नायविधावष्टधेनुदानं प्रकीर्त्तितम् ।
दाहेऽस्थ्नां द्विगुणं कार्यं तदा पर्युषिते शवे ॥
अभावेऽस्थ्नां (१)पर्णनरदाहयेत्तच्चतुर्गुणम् ।
अन्यजातिहतं तूष्णीं दग्ध्वा कुलोकनिष्कृतिम् ॥
मन्त्रवद्दहनं कुर्यात्तदस्थिषु यथाविधि ।
साग्निश्चेत् पतितः प्रेतस्तदग्निमप्सु निक्षिपेत् ।
पात्राणि दग्ध्वा कुर्वीत प्रागुक्तपतितक्रियाम् ॥

इति पतितप्रेतकृत्यम् ।

---

(१) पलाशे ।

अथ पर्णनरदाहविधिः।

छन्दोगपरिशिष्टे,—

अस्थ्नामलाभे पर्णानि (१)सकलान्यूर्णयावृता।
दाहयेदस्थिसंख्यानि ततःप्रभृति सूतकम्॥

आवृता परिपाट्या। अस्थिसंख्या तु षष्ट्याधिकं शतत्रयम्।

तथाचादित्यपुराणे,—

तदभावे पलाशोत्थैः पत्रैः कार्य्यः पुमानपि।
शतैस्त्रिभिस्तथाषष्ट्या शरपत्रैर्विधानतः॥
वेष्टितव्यस्तथा यत्नात् कृष्णसारस्य चर्मणा।
ऊर्णासूत्रेण बध्वा तु प्रलेप्तव्यस्तथा यवैः॥
सपिष्टैर्जलसंमिश्रैर्दग्धव्यश्च तथाग्निना।

[(२)तदभावे अस्थ्नामलाभे सवृन्तपलाशपत्राणां षष्ठ्युत्तरत्रिशतैः पुरुषप्रतिनिधिं कुर्यात्।

तथाच पराशरः,—

आहिताग्निर्द्विजः कश्चित् प्रवासे कालचोदिते।
देहनाशमनुप्राप्ते तस्याग्निर्वर्त्तते गृहे॥
प्रेताग्निहोत्रसंस्कारं श्रूयतां मुनिपुङ्गवाः।
कृष्णाजिनं समास्तीर्य्य कुशैस्तु पुरुषाकृतिम्॥
पलाशानां सवृन्तानां विभागं ब्रूहि याज्ञिक।

---

(१) सकलानि।

(२) [ ] चन्हनिमध्यगताः पङ्क्तयः कियति पुस्तके न सन्ति।

चत्वारिंशद्भवेन्मूर्द्ध्नि ग्रीवायाञ्च दशैव च ॥
उरसि त्रिंशतं दद्यादुदरे विंशतिस्तथा ।
बाह्वोश्चैव शतं दद्यादङ्गुलिषु दशैव तु ॥
षड्वै वृषणयोर्दद्यादष्टाष्टौ मेढ्र एव च ।
उर्वोश्चैव शतं दद्यात्त्रिंशतं जानुजङ्घयोः ॥
पादाङ्गुलिषु दश च यज्ञपात्रं ततोन्यसेत् ।
ऊर्णासूत्रेण बध्वा तु प्रलिप्य च तथा यवैः ॥
प्रपिष्टैर्जलसंमिश्रैर्दग्धव्यश्च तथाग्निना ।]
असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहेत्युक्त्वा स्वबान्धवैः ॥
एवं पर्णनरं दग्ध्वा त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥"

अयं दाहः साग्निनिरग्निसाधारणः । "गतस्य न भवेद्वार्त्ता" इत्यादिवचनमध्ये तथा निर्णीतत्वात् । एवं पर्णनरं संपाद्य पूर्ववद्गृह्योदरे(१) चन्दनादिवस्त्रयज्ञोपवीतमाल्यघृतादि दत्वा आज्येन तृणमादाय प्रदक्षिणं कृत्वा मुखाग्निमन्त्रेण अपसव्यस्तमग्निं शिरःस्थाने निरग्नेर्दद्यात् । त्रिभिरश्वत्थपत्रैर्दर्भत्रयेण घृताक्तेन अग्निं प्रज्वाल्य शिरःस्थाने दद्यात् । एवं दाहे कृते तूष्णीमुदकधारां परितो दद्यात् । साग्निकानामन्यत् पात्रासादनादिकं सर्वं वक्ष्यमाणाहिताग्निविधिना कुर्यात् । एतस्मिन्नशौचे त्रिदिनाशौचवत् पिण्डव्यवस्था,

प्रथमे दिवसे देयास्त्रयः पिण्डाः समाहितैः ।
द्वितीये चतुरो दद्यादस्थिसञ्चयनं तथा ॥

(१) कुक्षदये ।

चौन् प्रदद्यात् तृतीयेऽह्नि वस्त्रादिक्षालनं तथा।

इति पर्णनरदाहविधिः।

अथ निरग्निदाहः।

तत्रादौ गृहाभ्यन्तरमृतस्य विशेषः। यदि गृहाभ्यन्तरे दुर्बलस्य प्राणा गतास्तदा बान्धवैर्गृहात् शीघ्रं ब्राह्मणानग्निञ्च पुरस्कृत्य धान्यपिधानमन्नपिधानं नवकपर्दांश्च गृहीत्वा शवो बहिर्नेयः। समाचारादूर्द्धमार्गे शनैः शनैर्गत्वा अन्नपिधानादिकं प्रक्षेप्तव्यं ततो जलाशये कर्त्तव्यम्,

यत्र देशे जलं नास्ति सरसी वा न विद्यते।

नदीनाञ्च कथा कार्य्या वक्तव्यं वा हिमं हिमम्॥

तद्गृहस्थितभुक्ताभुक्तसर्वमृन्मयभाण्डानि त्यजेत्। इति विशेषः। दाहार्थं तृणकाष्ठादीनि सर्वथा शूद्रद्वारा न नेतव्यानि, प्रमादात् शूद्रद्वारा नयने तत्कालं ब्राह्मणैर्नेयम्। "श्लेष्माश्रुबान्धवैर्मुक्तं" इत्यादिस्मृतेः, सर्वथा रोदनं कार्य्यम्। पुत्रादिब्राह्मणद्वारा निर्यासप्रधानवनस्पतिवटखदिरोदुम्बराणामन्यतमस्य निर्यासमानीय चन्दनागुरुकर्पूरमृगमदजातिफलानि पिष्ट्वा मिश्रीकृत्य शवस्य समीपे कृत्वा मृज्जलेन संशोधयेत्। ततः स्नात्वा घृततैलाभ्यां स्नापितनिर्यासगन्धसहिताभ्यां शवमभ्यज्य जलसमीपं नयेत्।

तत्र कुशानास्तीर्य्य दक्षिणशिरसं समाचारादुत्तरशिरसं वा उत्तानदेहं स्थापयित्वा,

ॐ गयादीनि च तीर्थानि ये च पुण्याः शिलोच्चयाः।

कुरुक्षेत्रञ्च गङ्गा च यमुना च सरिद्वरा॥

कौशिकी चन्द्रभागा च सर्वपापप्रणाशिनी ।
भद्रा च काशी सरजूर्गण्डकी पन्नगा तथा ॥
भैरवश्च वराहश्च तीर्थं पिण्डारकं तथा ।
पृथिव्यां यानि तीर्थानि चत्वारः सागरास्तथा ॥

इति पठित्वा मनसा तानि तीर्थानि ध्यात्वा गन्धमाल्यैरलङ्कृत्य नासिकाद्वयचक्षुर्द्वयकर्णद्वयेषु सप्तच्छिद्रेषु सप्तहिरण्यशलाका(१)नि क्षिप्त्वा वस्त्रेणाच्छाद्य कोलाहलत्राद्यं(२) सम्पाद्य आमपात्रेणाग्निमादाय अग्निपुरःसरं प्रेतमनुगम्यार्द्धपथेऽर्द्धमुत्सृज्य श्मशानं गत्वा पुत्रादिः श्मशाने आसीनो दक्षिणामुखः सव्यं जान्वाकुञ्च्य रेखाकरणावनेजनकुशास्तरणपिण्डदानप्रत्यवनेजनजलाञ्जलीन् नामगोत्राभ्यां कुर्यात् । ततः क्रियाकर्त्ता स्नात्वा ब्राह्मणद्वारा दारुसञ्चयं सम्पाद्य समे भूमिप्रदेशे वह्निस्थाने दुर्वादिकमुत्पाट्य गोमयेनोपलिप्ते प्राचीनावीती दक्षिणामुखः सव्यं जान्वाच्य कुशगोमयकुशोदकपात्र-(३)न्यासादिपरिसमूहनादीन् पञ्चभूसंस्कारान् सहृत् कृत्वा अग्निमुपसमाधायाग्नेर्दक्षिणभागे चन्दनादिसुगन्धिकाष्ठैस चितां रचयित्वा समाचाराद्युतैर्भिः सह शवं गृहीत्वा वारत्रयमग्निं प्रदक्षिणीकृत्य नामोच्चार्य वारत्रयमाहूय चितायां कुशास्तीर्य उत्तानं दक्षिणशिरसमुत्तरशिरसं वा निपात्य ज्वलमानमग्निं कृत्वा,

ॐ कृत्वा तु दुष्कृतं कर्म जानता वाप्यजानता ।
मृत्युकालवशं प्राप्य नरं पञ्चत्वमागतम् ॥

(१) हिरण्यशकलम् । (२) कोलाहलवाद्यम् ।
(३) ॰पात्रासादनाय ।

धर्माधर्मसमायुक्तं लोभमोहसमायुतम्।

दहेयं सर्वगात्राणि दिव्यान् लोकान् स गच्छतु स्वाहा॥

इत्युक्त्वा शीघ्रमग्निं प्रदक्षिणीकृत्य ज्वलमानमग्निं शिरःस्थाने आसीनो दद्यात्। शवमवस्त्रपरिधानोत्तरीयव्यतिरिक्तं वस्त्रं खट्वादिस्थितं एकदेशं वा श्मशानवासिभ्यश्चाण्डालेभ्यो दद्यात्। साधु दग्ध्वा ज्वलत्काष्ठचयदग्धश्च शवस्य किञ्चिदवशिष्टमवस्थाप्य दाहकैः सह प्रादेशप्रमाणानि सप्तकाष्ठानि गृहीत्वा चितायां सप्तप्रदक्षिणानि कृत्वा प्रत्येकं तानि प्रक्षिप्य कुठारेणोल्मुकोपरि सप्तप्रहारान् कृत्वा "क्रव्यादाय तुभ्यं नमः" इति सप्तकृत्वः पठित्वा सव्यमावृत्य पुत्रादिर्दाहकाश्च सर्वे चितां पश्यन्तः पङ्क्तिक्रमेण,—

अहरहर्नीयमानोऽपि गामश्वं पुरुषं पशून्।

वैवस्वतो न तृप्यति सुराया इव दुर्मतिः॥

इति यमगाथां यमसूक्तञ्च पठन्तो वालानयतः कृत्वा जलाशयान्तं गच्छेयुः।

इति निरग्निदाहः।

अथ केवलस्मार्त्ताग्निमद्दाहः।

शालाग्नौ चरुमसगोत्रेण श्रपयित्वा शालाग्निं स्मार्त्तपात्राणि चरुं च पृथक् शवं च शकटे संस्थाप्य "अपेत" इत्यध्यायं जपन् दक्षिणां दिशं गच्छन्[१] अर्द्धपथे चरोरर्द्धं दत्वा श्मशाने शेषं पिण्डं दद्यात्। परिसमूहनादिसंस्कृतभूमौ वह्निं निधाय चितां विरचय्य पूर्ववत् शवं स्नानादिभिः संस्कृत्य,

(१) गच्छेत्।

चितौ प्राग्ग्रीवमजिनमास्तीर्य्योत्तरलोमकं ।
तत्र प्राक्शिरसं प्रेतं निधायोत्तानशायिनं ॥
हिरण्यशकलान्यस्य मुखे नासिकयोर्दृशोः ।
कर्णयोश्च विनिक्षिप्य घृताक्तामुरसि स्रुचं ॥
स्रुवं नासिकयोः प्राच्य' चमसं शिरसोऽन्तिकं ।
पार्श्वयोः सूर्पशकले[1] मुष्कयोररणिद्वयं ॥
दक्षिणे च करे वज्रमूर्वोर्मध्ये उलूखलं ।
ऊर्वन्तौ मुषलं चाच मन्तं चापि विनिक्षिपेत् ॥
मृन्मयान्यप्सु निक्षिप्य अग्निं दद्याद्द्विजातये ।

चितिमध्ये सादयित्वा दक्षिणामुखः सव्यं जान्वाच्य घृताक्तां कुशमुष्टिं,

अस्मात् त्वमधिजातोऽसि त्वदयं जायते पुनः ।

"असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहा" इत्युक्त्वा जुहुयात् । शेषं च पूर्ववत् स्मार्त्ताग्निछन्दोगपत्न्यास्तु निरग्नेरिव "कृत्वा तु दुष्कृतं कर्म" इत्यनेन वराहपुराणोक्तमन्त्रेण दाहः ॥

इति स्मार्त्ताग्निमद्दाहः ।

अथ साग्निकदाहः ।

तत्र विशेषः । सायमाहुत्यां कृतायां प्रातराहुतेः प्राक् यजमानमृतिशङ्कायां तदैव प्रातराहुतिर्देया । तस्य होमस्य सायमादिप्रातरपवर्गत्वेन एककर्मणोऽविशिष्टत्वात् । जीवेत चेद्यज-मानः पुनः सायमादिकं कुर्यात् । अग्निहोत्रमध्ये हविर्ग्रहणादि

(१) सूर्पशकले ।

प्रागमादानाचेन्मरणशङ्का, तदा हविषो गार्हपत्ये दाहः। आसना-दूर्द्धं चेदाहवनीये दाहः। आरब्धपदार्थे चेन्मृतिस्तदा स पदार्थः समाप्यः। एवं कृते पौर्णमास्यां दर्शात् पूर्वं मरणशङ्का तदैव पिण्ड-पितृयज्ञरहितां दर्शेष्टिं कुर्यात्। पौर्णमास्यादिदर्शान्तत्वादिष्टेः। इयमन्त्येष्टिरित्युच्यते, एवं प्रारब्धचातुर्मास्यस्य सुनासिरीयान्तं समापनं, यदि साङ्गप्रधानं कर्त्तुमसमर्थस्तदा चतुर्गृहीतेनाज्येन पुरोऽनुवाक्यायाज्याभ्यां प्रधानयागाः कार्याः, नायनयोः करण-पक्षस्यानादृतत्वात्, तदेककरणविचारो न लिख्यते, एकस्यैव समाचारात्। दुर्बलस्य यजमानस्य गार्हपत्यपुरस्तात् स्थापनमुचित-मपि नानाशङ्कया न क्रियते तथा कल्प्यते। मरणानन्तरं पुत्रः स्नात्वा प्राचीनावीती दक्षिणामुखः सकृत् सकृत् परिसमूहनादि-पञ्चभूसंस्कारान् कृत्वा आहवनीयदक्षिणाग्नी उद्धृत्य संस्थनर्या-धाय्येषु करीषचूर्णशाल्मलीतृणपर्णादिगर्भास्तिस्रो उखा अधि-श्रित्य तावत् संतापयेत्, यावत्तास्वग्निरुत्पद्येत।

आवसथ्ये अन्यगोत्रेण चरुमधिश्रयेत्। ततो मृतदेहं पूर्ववत् संस्नाप्य नववस्त्रं परिधाप्य यज्ञोपवीतं दत्वा अलङ्कारैरलङ्कृत्य सुगन्धिद्रव्यैरुपलिप्य शकटे निवेश्य सन्तापजानग्नीन् उखास्थान् पृथक् असन्तापजौ पाचकौ सभ्योपासनाग्नी पृषदाज्यमाज्यं कुशांस्तिलान् सर्वाणि च श्रौतस्मार्त्तयज्ञपात्राणि सप्त हिरण्यशकलानि नापि क्षुरकाष्ठादिसर्वमुपयुक्तं शकटे तस्मिन्नादाय चरुं तु असगोत्रेण वाहयित्वा तं शकटं दक्षिणां नयन्तः।

सपिण्डाः,— अहरहर्नीयमानोऽपि गामश्वं पुरुषं पशुं।

वैवस्वतो न तृप्यति सुराप इव दुर्मतिः ॥

यमाय त्वाङ्गिरस्वते[1] पितृमते स्वाहा ।

इति च । अपेताध्यायं ऋग्वेदप्रसिद्धं यमसूक्तं च पठन्तोऽनुगच्छेयुः । अग्नीनां यथा निर्वापो न भवेत्तथा रक्षेयुः । यदि नद्यादौ स्मृतिः, तदा प्रागुक्तेन विधिना प्रकटेन दाहदेशं प्रति नयेयुः । तत्र आवसथ्याग्निं चरोरर्द्धमार्गे अग्रं दद्यात् ततो नद्यादिसमीपे शुचौ तृणवल्कले उद्धृतचौरिणि लतौषधिकदुर्वामुञ्जाश्वगन्धापृश्निपर्णीमाषपर्णीविशाखाङ्गुलिकाद्यपङ्गातके देशे पञ्चभूसंस्कारं कृत्वा गार्हपत्यं संस्थाप्य ततः ऋप्रक्रमे पञ्चभूसंस्कारपूर्वकं आहवनीयं दक्षिणाग्निं तृतीये दक्षिणाग्निं स्थापयेत् । सभ्यावसथ्ययोरैशान्यां निधानं । तथा च कात्यायनः[2]-"सभ्यावसथ्यावाहिताग्नेर्दहनकर्म न प्रयुज्येते" ।

इति, चितादेशात् प्रागुदिच्यां दिशि पञ्च प्रक्रमानातिक्रम्योत्सृजतीति । ततो नर्यशांशान्तरा काष्ठानुचितिं कृत्वा प्रेतस्य केशश्मश्रुनखच्छेदनं कृत्वा रज्ज्वयातोद्धरणेन तं विपूरिषं कृत्वा प्रक्षाल्य सर्पिषान्तरभ्यज्य पुरीषकेशादीनि निखनेत् । ततस्तं पूर्ववस्त्रवस्त्रादिभिरलङ्कृत्य प्राग्ग्रीवं कृष्णाजिनमास्तीर्यास्मिन् प्रेतं प्राक्शिरसमुत्तानं निवेशयेत् । ततः सप्त हिरण्यशकलानि[3] मुखनासिकाद्यदृग्द्वयकर्णद्वयेषु निक्षिप्य मृतदेहे श्रौतानि यज्ञपात्राणि उत्तानानि कृत्वा सादयेत् ।

---

(१) त्वाङ्गिरस्वते । (२) कात्यायनः ।

(३) शलाकाः ।

तद्यथा,—

घृतपूर्णां जुहूं दक्षिणकरे, करस्थपुष्करामनुवाङ्कद्दण्डां रिक्तां सुप[1]दृतं वामकरे। उरसि प्रत्यक्दण्डां ध्रुवां। वामनासिकाया[2] प्रत्यक्दण्डं वैकङ्कतं स्रुवं। कर्णयोः प्रत्यक्दण्डे प्राशित्र[3]हरणे। शिरसि प्रणीतां। स्फ्यं[4] द्विधा कृत्वा पार्श्वयोः। उदरे पृषदाज्यपूर्णां प्रत्यग्दण्डामिलापात्रीं। शिश्ने शम्यां वृषणयोररणी। वक्षाग्निहोत्रहवणीखादिरस्रुवाणां आकृत्यर्थं स्थापनं।

अवशिष्टानां दारवपात्राणां उर्वोर्मध्ये सादनं मृन्मयाश्ममयपात्राणां कपालानां च अप्सु निक्षेपः। अयोमयानां ब्राह्मणाय दानं, आर्त्तपात्राणामपि स्मार्त्ताग्निमत इवाशादनं, दाहश्च तेनाग्निनैव। ततो दक्षिणतोऽग्निभिरादीपनं चितायाः। तत आज्यस्थाली कुशाः स्रुवं स्रुक् आज्यमिति एतानुपकल्प्य आज्यस्थाल्यामाज्यं निरूप्य गार्हपत्ये अधिश्रित्य खादिरस्रुवाग्निहोत्रहवणौ संमृज्याज्यमुद्वास्य कुशैरुत्पूयावेक्ष्य[5]स्रुवेण सकृद्गृहीत्वाऽग्निहोत्रहवण्युपरि समिधं दत्त्वा वक्षोपग्रह आहवनीये समिधं दत्त्वा दक्षिणामुखः प्राचीनावीती सव्यं जान्वाच्य प्रेतमुखसंलग्ने वक्षावाङ्कतिं जुहुयात्।

तद्यथा,—

अस्मात्त्वमित्यस्य मन्त्रस्य। आदित्य ऋषिः। गायत्री निवृत्तिश्छन्दः। अग्निर्देवता। अस्मात्त्वमधिजातोऽसि इति मन्त्रेण होम इति। इदमग्नये इति त्यागः।

(१) उपभृतं। (२) वामनासिकायां।
(३) प्राशित्र। (४) स्फ्यं। (५) च।

संस्कारपूर्वकं स्मार्त्ताग्निं मथिलाऽग्निं संपाद्य स्थापयित्वा तेनाग्निना श्रसगोत्रेण चरुं संपादयेत्। ततो मृतदेहं संस्नाप्य गन्धादिना संस्कृत्य नववस्त्रं परिधाप्य शकटे निवेश्य तान् मन्त्रापशानग्नीन्, सर्वयज्ञपात्राणि कुशतिलादिसप्तस्वर्णशकलानि(१) च स्थापयित्वा दाहदेशं नयेत्। असगोत्रः स्मार्त्ताग्निं पक्वचरुं गृहीत्वा पुरतो गच्छेत् गमनात् प्राक्।

अहरहर्नीयमानोऽपि गामश्वं पुरुषं पशुम्।

वैवस्वतो न तृप्यति सुराप इव दुर्मतिः॥

"यमाय त्वाङ्गिरस्वते पितृमते स्वाहा" इत्यादि पूर्ववत् पठित्वा,— सर्वे अनुगच्छेयुः। तस्मात्तरोः यथार्द्धयथाखदाने प्रकृतवत्। भूसंस्कारपूर्वकं चितिं कृत्वा प्राकूशिरसं दक्षिणादिपूर्वकं प्रकृतवत् स्थापयित्वा मुखनासाद्यचक्षुर्द्वयकर्णद्वयेषु स्वर्णशकलानि दत्वा अरण्यादिस्थापनपूर्वकं पात्रदानं प्रकृतवत् कुर्यात्। दक्षिणतोऽग्निभिरादीपनं चितायां अग्नीनां तत्र स्थापनम्। आज्यं पूर्णाहुतिवत् संस्कृत्य चतुर्गृहीतं कृत्वा अपसव्यो दक्षिणामुखो वाग्यतः सव्यं जान्वाच्य। अस्मात्त्वमित्यस्य मन्त्रस्य, आदित्य ऋषिः, गायत्री निरुक्तिश्छन्दः, अग्निर्देवता, होमे विनियोगः।

अस्मात्त्वमधिजातोऽसि यदयं जायतां पुनः।

असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहा। इति मन्त्रेण दक्षिणदेशे जुहुयात् "इदमग्नये" इति त्यागः। अन्यत् सर्वं प्रकृतवत्।

---

(१) शलाकाः।

अरण्यादिरहितलपक्षे तु नवीनारणिद्वयं सुवस्नुचौ च संपाद्य तेनाऽग्निना पूर्ववत् सर्वं कुर्यात्। इति विशेषः।

इत्युक्तनाग्निदाहः।

अथ पुष्करेषु दाहः,—

भद्रातिथौ पापवारे त्रिपादर्क्षे यदा मृतिः।
तदा चितौ शवारोपे कृते कुर्यादिमं विधिम्॥
कुशैः प्रतिकृतिं कृत्वा मृतौ क्षत्रियविप्रयोः।
वैश्यस्य पिष्टैः शूद्रस्य गोमयेनाकृतिं तथा॥
संयोज्य मधुदध्याज्यैः शवेन सह दाहयेत्।
त्रिपुष्करे द्वे संयुक्ते द्वद्वेदेकादिपुष्करे॥

इति पुष्करदाहः।

एतत्प्रान्तिरेकादशाहे वक्ष्यते।

अथ क्रियाकर्तृविचारः।

मनु मरीची,—

मृते पितरि पुत्रेण क्रिया कार्या विधानतः।
बहवः स्युर्यदा पुत्राः पितुरेकत्रवासिनः॥
सर्वेषान्तु मतिं कृत्वा ज्येष्ठेनैव तु यत्कृतम्।
द्रव्येण चाविभक्तेन सर्वैरेव कृतं भवेत्॥

लघुहारीतः,— असपिण्डीकरणं यावत् प्रेतश्राद्धानि षोडश।
पृथक् नैव सुताः कुर्युः पृथक्द्रव्या अपि क्वचित्॥

मरीचिः,— नवश्राद्धं सपिण्डञ्च श्राद्धान्यपि च षोडश।
एकेनैव च कर्त्तव्यं संविभक्तधनेष्वपि॥

संस्कारपूर्वकं स्मार्त्ताग्निं मथिलाऽग्निं संपाद्य स्थापयित्वा तेनाग्निना श्रपणीचेण चरुं संपादयेत्। ततो मृतदेहं संस्नाप्य गन्धादिना संस्कृत्य नववस्त्रं परिधाप्य शकटे निवेश्य तान् मन्त्रापजानग्नीन्, सर्वयज्ञपात्राणि कुशतिलादिमसङ्खर्णशकलानि(१) च स्थापयित्वा दाहदेशं नयेत्। अग्रगोपः स्मार्त्ताग्निं पक्वचरुं गृहीत्वा पुरतो गच्छेत् ग्रमनात् प्राक्।

अहरहर्नीयमानोऽपि गामश्वं पुरुषं पशुम्।

वैवस्वतो न तृप्यति सुराप इव दुर्मतिः॥

"यमाय त्वाङ्गिरस्वते पितृमते स्वाहा" इत्यादि पूर्ववत् पठित्वा,— सर्वे अनुगच्छेयुः। तस्याचरोः यथार्द्धपथादानं प्रकृतवत्। भूसंस्कारपूर्वकं चितिं कृत्वा प्राक्शिरसं दक्षिणादिपूर्वकं प्रकृतवत् स्थापयित्वा मुखनासादयचक्षुर्हृदयकर्णद्वयेषु स्वर्णशकलानि दत्त्वा अरण्यादिस्थापनपूर्वकं पात्रदानं प्रकृतवत् कुर्यात्। दक्षिणतोऽग्नि-भिरादीपनं चितायां अग्नीनां तत्र स्थापनम्। आज्यं पूर्णा-हुतिवत् संस्कृत्य चतुर्गृहीतं कृत्वा अपसव्यो दक्षिणामुखो वाग्यतः सर्वं आज्याद्य। अस्मात्वमित्यस्य मन्त्रस्य, आदित्य ऋषिः, गायत्री निचृत्त्रिष्टुप्छन्दः, अग्निर्देवता, होमे विनियोगः।

अस्मात्वमधिजातोऽसि त्वदयं जायतां पुनः।

असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहा। इति मन्त्रेण दक्षिणदेशे जुहुयात् "इदमग्नये" इति त्यागः। अन्यत् सर्वं प्रकृतवत्।

---

(१) स्वर्णशकलाः।

अरण्यादिरहितलपक्षे तु नवीनारणिद्वयं स्रुवस्रुचौ च संपाद्य तेनाऽग्निना पूर्ववत् सर्वं कुर्यात्। इति विशेषः।

इत्युत्सनाग्निदाहः।

अथ पुष्करेषु दाहः,—

भद्रातिथौ पापवारे त्रिपादर्क्षे यदा मृतिः।
तदा चितौ शवारोपे कृते कुर्यादिमं विधिम्॥
कुशैः प्रतिकृतिं कृत्वा मृतौ क्षत्रियविप्रयोः।
वैश्यस्य पिष्टैः शूद्रस्य गोमयेनाकृतिं तथा॥
संयोज्य मधुदध्याज्यैः शवेन सह दाहयेत्।
त्रिपुष्करे द्वे संयुक्ते दहेदेकादिपुष्करे॥

इति पुष्करदाहः।

एतच्छान्तिरेकादशाहे वक्ष्यते।

अथ क्रियाकर्त्तृविचारः।

तत्र मरीचौ,—

मृते पितरि पुत्रेण क्रिया कार्या विधानतः।
बहवः स्युर्यदा पुत्राः पितुरेकत्रवासिनः॥
सर्वेषान्तु मतिं कृत्वा ज्येष्ठेनैव तु यत्कृतम्।
द्रव्येण चाविभक्तेन सर्वैरेव कृतं भवेत्॥

लघुहारीतः,— सपिण्डीकरणं यावत् प्रेतश्राद्धानि षोडश।
पृथक् नैव सुताः कुर्युः पृथक्द्रव्या अपि क्वचित्॥

मरीचिः,— नवश्राद्धं सपिण्डञ्च श्राद्धान्यपि च षोडश।
एकेनैव च कर्त्तव्यं संविभक्तधनेष्वपि॥

अग्न्यालम्

अग्न्यालम्भमन्त्रेणायाविति प्रथमाया पत्न्या अपि स्त्रीशौद्रानुद्देनैव होमः। शवं दग्ध्वा हत्वा साग्यं वामदक्षिणहस्ते। प्रत्यग्दण्डामग्निहोत्रहवणीं मुखे प्रत्यग्दण्डं खादिरस्रुवं दक्षिणनासायां।

एवमेषोऽग्निमान् यज्ञपात्रा[1]युधसमन्वितः।
लोकानन्दानतिक्रम्य परं ब्रह्म स विन्दति॥

एवं आहिताग्निभर्तृका पत्नी यदि म्रियेत, तदा चौर-रहितः सर्वो विधिः कार्यः। आहिताग्न्योर्दम्पत्योरेकस्यादौ मरणे अपरस्यारण्यन्तरं निर्माय पार्श्वदाहः कार्यः।

किन्तु पत्न्या आदौ मरणे पुमान् पत्न्यन्तरं उद्वाह्याग्निहोत्रं यदि कुर्यात्तस्य सपात्रकदाहः पूर्ववत् स्यात्[2]।

अथ दाहकाले अग्न्युपनाशे दाहविधिः।

यदि वह्निर्विनश्येत दह्यमानेऽग्निहोत्रिणि।
दग्धावशिष्टारणिकवह्निना तं पुनर्दहेत्॥
सकलारणिनाशे तु शवशेषं जले क्षिपेत्॥[3]

अथ विदेशमृतस्याग्निशवस्या[4]नयनाशक्तौ तत्रैव सद्य[5] हत्वा अस्थि आनीय पुनः सपात्रकतयाऽस्थिदाहः कार्यः।

तथा च पराशरः,—

शवस्यानयनाशक्तौ तदस्थीनि समाहरेत्।

---

(१) धा। (२) इत्याहिताग्निदाहः।
(३) इत्यग्न्युपनाशविधिः। (४) अथ विदेशमृतस्याग्निकदाहः।
(५) दाहं।

श्मशानभूमौ चेताग्नीन् विहृत्य रचयेच्चिताम्॥
श्मश्रीर्थ्य कृष्णमजिनं तदश्मौनि पुमाकृतिम्।
निर्माय्यान्येन चाभ्यज्य स्नादयेद्स्नपयेत् पुनः॥
यज्ञपात्राणि विन्यस्य दहेदाकृतिपूर्वकम्।
शेषं सर्वं साग्निकदाहे उक्तम्।

इत्यग्निदाहः॥

स च साग्निकस्यैवेति पूर्वमुक्तम्।

अथोत्सन्नाग्निदाहः। उत्सन्नाग्निर्द्विविधः। सारणिपाचको-ऽरण्यादिरहितश्चेति. तत्र सपावकस्तो मरणानन्तरं पुत्रः प्राचीना-वीती दक्षिणामुखो पञ्चभूसंस्कारान् पूर्ववत्कृत्वा तत्र पूर्वारणी स्थापयित्वा अग्निं मन्थीयात्।

तत्र मन्त्रः—

"येऽस्माग्ने जुह्वतो मा‌ऽऽ सकामाः संकल्पयन्ते यजमान मा‌ऽऽ संशायन्तु ते हविषे मादनाय स्वर्गलोकं प्रेतमिमं नयन्तु" इति।

मथित्वा तूष्णीं गार्हपत्यं संस्थाप्य आहवनीयदक्षिणाग्न्योः पञ्चभूसंस्कारपूर्वकं तूष्णीं विहरणम्। तत आज्यस्थाली, कुशाः, स्रुवः, स्रुक्, एका समित्, आज्यं चेत्यासाद्य स्थाल्यां तदभावे शरा-वादिपात्रे आज्यं निरूप्य गार्हपत्ये अधिश्रित्य कुशैः स्रुवस्रुक्-संमार्जनं आज्यस्योत्पवनावेक्षणं च कृत्वा स्रुचि द्विधा दत्त्वाकृतिं कृत्वा आहवनीये प्रजापतिं ध्यात्वा स्वाहेति स्रुचा जुहुयात्। ततो गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्निषु शुष्ककरीषचूर्णतूलयवादिग्रथांसिश्च कृत्वा अधिश्रित्य यावत्सार्द्धप्रहरपर्यन्तं तावत् स्थापयेत्। ततः

एतेन सर्वपुत्राणां विभक्तानामविभक्तानाञ्च मध्ये ज्येष्ठेनैव कार्यम्। दैवात्तदभावेऽन्यपुत्रस्याधिकारः।

तत्रापि विशेषः,—

द्वादशविधेषु पुत्रेषु विद्यमानेषु औरसः कनिष्ठोऽपि कुर्यात्। औरसपुत्रिकापुत्रक्षेत्रजगूढ़जकानीनपौनर्भवदत्तक्रीतकृतकस्वयंदत्तसहोढ़ापविद्धान् द्वादश पुत्रानुक्त्वा "पिण्डदोऽंशहरश्चैषां पूर्वाभावे परः परः" इति याज्ञवल्क्योक्तेः।

दैवात् पुत्राभावे, आग्नेयहारीत स्मृत्योः,—

असगोत्रोऽप्यसंबद्धः प्रेताग्निं प्रददाति यः।
उदकं पिण्डदानञ्च स दशाहं समापयेत्॥

ब्राह्मे,— असगोत्रः सगोत्रो वा स्त्री दद्याद्यदि वा पुमान्।
प्रथमेऽहनि यो दद्यात् स दशाहं समापयेत्॥

विष्णुपुराणेऽधिकारिणः,—

पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रो वा तद्वद्वा भ्रातृसन्ततिः।
सपिण्डसन्ततिर्वापि क्रियार्हो नृप जायते॥
तेषामभावे सर्वेषां समानोदकसन्ततिः।
मातृपक्षस्य पिण्डेन संबद्धो योजनेन च॥
कुलद्वयेऽपि चोत्सन्ने स्त्रीभिः कार्या क्रिया नृप।
संघातान्तर्गतैर्वापि कार्या प्रेतस्य सत्क्रिया॥
उत्सन्नबन्धुरिक्थाद्वा कारयेदवनीपतिः।
पूर्वाः क्रिया मध्यमाश्च तथा चैवोत्तरक्रियाः॥
त्रिप्रकाराः क्रिया ह्येतास्तेषां भेदान् शृणुष्व मे।

आद्याद्यान्द्वार्याद्युधादिसर्गाद्यन्ताश्च याः क्रियाः ॥
ताः पूर्वा मध्यमा मासि मासेकोद्दिष्टसंज्ञिताः।
प्रेते पितृत्वमापन्ने सपिण्डीकरणादनु ॥
क्रियन्ते याः क्रियाः पित्र्याः प्रोच्यन्ते ताः नृपोत्तराः।
पितृमातृसपिण्डैस्तु समानसलिलैस्तथा ॥
तत्सङ्घान्तर्गतैर्वापि राज्ञा वा धनहारिणा।
पूर्वा क्रियास्तु कर्त्तव्याः पुत्राद्यैरेव चोत्तराः ॥
दौहित्रैर्वा नृपश्रेष्ठ कार्य्यास्तत्तनयैस्तथा।

अत्र कल्पतरुकाराः, मातृपक्षस्य पिण्डेन संबद्धो मातृसपिण्डः। मातृपक्षस्य जलेन संबद्धो मातृसमानोदकः। सङ्घाः बन्धवो यस्य स तथा, तस्य रिक्थाद्दगात् तस्य क्रिया, अन्तो मरणं तत्र भवाः। मासि मासीति एकादशाहादिसपिण्डीकरणान्तपूर्वक्रियोपलक्षणम्। तत्र च पितृमातृसपिण्डाः पूर्वक्रियासेव कुर्युर्नोत्तराः। मध्यमक्रियायां त्वेतेषामनियमः। उत्तरक्रियायान्तु पुत्रा वा भ्रातृसन्ततिपर्य्यन्ताः। दौहित्रैस्तत्तनयैरिति पुत्रिकापुत्रविषयम्। तत्र अपुत्रविमातृविविधक्रियायां स्वमातृकर्मणि इव सपत्नीपुत्रस्याधिकारः।

बह्वीनामेकपत्नीनां यद्येका पुत्रिणी भवेत्।
सर्वास्तेनैव पुत्रेण प्राह पुत्रवती मनुः ॥

इति मनूक्तिः। सर्वाभावे संघातान्तर्गतानां राजनियुक्तानां येषां केषाञ्चिदप्यधिकारः।

गुरुः करोति शिष्याणां पिण्डनिर्वपणं सदा।

कृत्वा तु पैतृकं शौचं स्वजातिविहितं च यत् ॥
भ्रातुर्भ्राता स्वयं चक्रे तद्भार्य्या चेन्न विद्यते ।
तस्य भ्रातुः सुतश्चक्रे यस्य नास्ति सहोदरः ॥
दत्तानामप्यदत्तानां कन्यानां कुरुतेऽपि वा[१] ।
चतुर्थेऽहनि तास्तेषां कुर्वीरन् सुसमाहिताः ॥
मातामहानां दौहित्राः कुर्वन्त्यहनि चापरे ।
तेऽपि तेषां प्रकुर्वन्ति द्वितीयेऽहनि सर्वदा ॥
जामातुः श्वशुराश्चक्रुस्तेषां तेऽपि च संयताः ।
मित्राणां तदपत्यानां श्रोत्रियाणां गुरोस्तथा ॥
भागिनेयसुतानाञ्च सर्वेषां त्वपरेऽहनि ।
श्राद्धं कार्य्यन्तु प्रथमं स्नात्वा कृत्वा जलक्रियाम् ॥
राज्ञि मृते सपिण्डे तु निरपत्ये पुरोहितः ।
मन्त्रं वा तदशौचन्तु चित्वा[२] पश्चात् करोति सः ॥
ब्राह्मणस्त्वन्यवर्णानां न करोति कदाचन ।
कामाल्लोभाद्भयान्मोहात्कृत्वा तज्जातितां व्रजेत् ॥
पुत्राः कुर्वन्ति विप्राय क्षत्रविट्शूद्रयोनयः ।
स तादृशेभ्यः पुत्रेभ्यो न करोति कदाचन ॥
स्वमाता कुरुते तेषां तेऽपि तस्याश्च कुर्वते ।
मात्स्ये,— भ्राता वा भ्रातृपुत्रश्च भागिनेयोऽथ विट्पतिः ।
दौहित्रश्चैव शिष्यश्च षडेते पिण्डदाः स्मृताः ॥
ऋष्यशृङ्गः,— पुत्रो भ्राता पिता वापि मातुलो गुरुरेव च ।

(१) पिता । (२) चौ ।

एते पिण्डप्रदा ज्ञेयाः सगोत्राश्चैव बान्धवाः ॥

एतदृत्यन्तासम्भवविषयम्।

सम्भवे तु छन्दोगपरिशिष्टे,—

तथा,— कुर्यादनुपनीतोऽपि श्राद्धमेकोऽपि यः सुतः।

पितृयज्ञाहुतिं पाणौ जुहुयान्मन्त्रपूर्वकम् ॥

न पुत्रस्य पिता दद्यान्नानुजस्य तथाग्रजः।

न जायायाः पतिः कुर्यादपुत्राया अपि क्वचित् ॥

मार्कण्डेये,— सर्वाभावे स्त्रियः कुर्युः स्वभर्तॄणाममन्त्रकम्।

तदभावे च नृपतिः कारयेत् स्वकुटुम्बवत् ॥

सजातीयैर्नरैः सम्यक् दाहाद्याः सकलाः क्रियाः।

तथा स्त्रीणामप्येवमेवेतदिति। सर्वाभावे स्त्रिय इति पत्नीव्यतिरिक्तावरुद्धादिस्त्रीविषयम्। भ्रातुर्भार्येति वाक्ये अर्वागेव पत्न्यधिकारदर्शनात्। स्त्रीणामप्येवमिति यादृशेन सम्बन्धेन पितृव्यादीनां पुरुषाणां एकादशाहादि, तादृशेन सम्बन्धेन स्त्रीणामपि कार्य्यमिति। आचारस्तु सगोत्रादिसद्भावे पत्नी नैव करोति, "सर्वाभावे" इति मार्कण्डेयोक्तेः। स्त्रीणामपि यचमन्त्रवत्कुर्य्यादिति विधिस्तत्र मन्त्रपाठे दोषाभाव इति और्द्ध्वदैहिके मन्त्रवत् पाठोऽप्यविरुद्ध इति पूर्वं नीर्णीतम्। परन्तु केषाञ्चिच्छूद्राणां गृहे विवाहितस्त्रीणां श्राद्धादिकर्त्तृत्वसमाचारो दृश्यते, सोऽपि युक्तः।

पितुः पुत्रेण कर्त्तव्याः पिण्डदानोदकक्रियाः।

तदभावे तु पत्नी स्यात्तदभावे तु सोदरः ॥

इति ब्राह्मोक्तेः। स्वयंगृहीतौ बान्धवा इति बहुवचनोक्ते-स्त्रिविधा अप्यधिकारिणः।

ते च छन्दोगपरिशिष्टे,—

आत्ममातुः स्वसुः पुत्रा आत्मपितुः स्वसुः सुताः।
आत्ममातुलपुत्राश्च विज्ञेया आत्मबान्धवाः॥
पितुः पितुः स्वसुः पुत्रा पितृमातृस्वसुः सुताः।
पितृमातुलपुत्राश्च विज्ञेया पितृबान्धवाः॥
मातुर्मातुः स्वसुः पुत्रा मातुः पितुः स्वसुः सुताः।
मातुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेया मातृबान्धवाः॥

शुनः पुच्छः,— प्रथमेऽहनि यद्द्रव्यं तदेव स्यात् दशाहिकम्।

पुत्रान्तराभावेऽनुपनीतस्यापि पुत्रस्य तृतीयाब्दकृतचूडस्य दशाहान्तकर्मसु मन्त्रपाठपूर्वकमधिकारः।

तथा च मनुः,— न ह्यस्मिन् युज्यते कर्म यावन्मौञ्जीनिबन्धनात्।
नाभिव्याहारयेद्ब्रह्म स्वधानिनयनादृते॥

ब्रह्म वेदः स्वधानिनयनं प्रेतकर्म।

सुमन्तुः,— अनुपनीतोऽपि कुर्वीत मन्त्रवत् पैतृमेधिकम्।
यद्यसौ कृतचूडः स्याद्यदि स्याच्च त्रिवत्सरः॥

तथा,— कुर्यादनुपनीतोऽपि श्राद्धमेकोऽपि यः सुतः।
पितृयज्ञाहुतिं पाणौ जुहुयात् मन्त्रपूर्वकम्॥

एवं तृतीयाब्दकृतचूडस्य मन्त्रवदौर्द्ध्वदैहिककरणे सिद्धे कृत-पञ्चमाब्दचूडस्य कैमुतिकन्यायेन सिद्धोऽधिकारः।

यत्तु,— कृतचूडस्तु कुर्वीत उदकं पिण्डमेव च।

स्वधाकारं प्रयुञ्जीत वेदोच्चारं न कारयेत् ॥

इति व्याघ्रवाक्यम्। तत्प्रथमाब्दकृतचूड़विषयमिति कालादर्शकाराः।

अथ दशाहाभ्यन्तरकार्य्यविचारः।

वशिष्ठः,— गृहाण् .. प्रजिलापप्रस्तरे अहमनश्नन्तः आसीरन्। क्रीतोत्पन्नेन वा वर्त्तेरन्। अपप्रस्तरः अशौचिनां शयनासनार्थ-स्तृणमयः प्रस्तरः।

अतः चितिशयनविधिः खट्वादिनिषेधपरः।

वृहस्पतिः,— अधःशय्यासना दीना मलिना भोगवर्जिताः।

अक्षारलवणान्नाः स्युर्लक्ष्मक्रीड़ासनास्तथा ॥

प्रथमेऽह्नि तुरीये च पञ्चमे सप्तमेऽपि च।

नवमे वाससां त्यागो नखलोम्नां तथाऽन्तिमे ॥

गौतमः,— "ब्रह्मचारिणः सर्वे"।

विष्णुपुराणे,— शय्यासनोपभोगश्च सपिण्डानामपीष्यते।

तस्यास्थिसञ्चयादूर्द्धं संयोगो न तु योषिताम् ॥

मार्कण्डेय पुराणे,—

तैलाभ्यङ्गो बान्धवानामङ्गसंवाहनञ्च यत्।

तेन चाप्यायते जन्तुर्यच्चाश्नन्ति स्वबान्धवाः ॥

पुनर्गौतमः,—

"मांसं न भक्षयेयुरामदानात्" अन्यत्र सर्वेण मार्जयेयुर्न मांसं भक्षयेयुरामदानात्।

आग्नेये,— सङ्कल्प्य बान्धवः प्रेतमपसव्येन तां चितिम्।

परिक्रम्य ततः स्नानं कुर्युः सर्व्वे सवाससः ॥
प्रेताय च ततो दद्युर्म्मीरौन् चैवोदकाञ्जलीन् ।
द्वार्य्यश्मनि पदं दत्वा प्रविशेयुस्ततो गृहम् ॥
अक्षतांश्चिक्षिपेदग्नौ निम्बपत्रं विदश्य वा ।

इत्युक्का पुत्रस्याधिककार्य्यमुक्तम् ।

पृथक् शयीत भूमौ च क्रीतलब्धाशनो भवेत् ।

याज्ञवल्क्येनापि,— क्रीतलब्धाशनायुक्का,—

पिण्डयज्ञकृता देयं प्रेतायान्नं दिनत्रयम् ।

इति पुत्रेणेति शेषः । मङ्गल्य दाहं कृत्वा तथा च पुत्राणां तद्भिन्नक्रियाकर्तॄणां वा सर्व्वे नियमाः । स्नानोदकदानमांसानशन-पराञ्चानशनान्येव सपिण्डानामिति समाचारः ।

विष्णुः,— सर्वपापविशुद्ध्यर्थमध्वश्रमविनाशनम् ।
तस्मान्निधेयमाकाशे दशरात्रं पयस्तथा ॥

दशमदिनपर्य्यन्तम् । अन्यच,—

प्रथमेऽहनि यद्द्रव्यं तदेव स्याद्दशाहिकम् ।

ब्राह्मे,— अशौचमध्ये यत्नेन भोजयेच्च स्वगोत्रजान् ।

अशक्तौ मरीचिः,— प्रथमेऽह्नि तुरीये तु पञ्चमे नवमेऽपि वा ।
ज्ञातिभिः सह भोक्तव्यमेतत् प्रेतेषु दुर्लभम् ॥

ब्राह्मे,— समाप्य दशमं पिण्डं यथाशास्त्रमुदाहृतम् ।
ग्रामाद्बहिस्ततो गत्वा प्रेतस्पृष्टे च वाससी ॥
अन्त्यनामाश्रितानाञ्च त्यक्त्वा स्नानं करोति च ।
केशश्मश्रुनखानान्तु यत्त्याज्यं तज्जहात्यपि ॥

इत्यादिविधिः। प्रेतक्रियाकालस्पृष्टे प्रेतस्पृष्टे। यस्याज्यमित्यनेन वचःकथञ्चिद्धोपसरोमां न वपनम्। नखानामग्रभागकर्त्तनं एव। प्रथमदिने क्रियाया अनारम्भे चतुर्थादिदिनेषु अस्थिसञ्चयनयोक्तलात्तदन्यतमदिने क्रियारम्भः।

प्रथमेऽह्नि तुरीये वा सप्तमे नवमे तथा।

अस्थिसञ्चयनं कार्य्यं दिनैस्तद्गोत्रजैर्गृहे॥

संवत्सरे वा कर्त्तव्यं यावत्तन्न प्रदीयते।

इति संवर्त्तोक्तेः। अत एव वर्षमध्ये यदा कदापि प्राप्ते दशमाहे सुतरां क्रियाकरणमाचारः।

सन्यासिनां दाहाद्यभावः।

ब्राह्मे,— त्रयाणामाश्रमाणाञ्च कुर्य्याद्दाहादिकां क्रियाम्।

यतेः किञ्चिन्न कर्त्तव्यं न चान्येषां करोति सः॥

महाभारते,— न दग्धव्यो न दग्धव्यो विदुरोऽयं कदाचन।

ज्ञानदग्धशरीरस्य पुनर्दाहो न विद्यते॥

किञ्चिदिति दाहादिसपिण्डान्तविषयमिति कल्पतरुकाराः।

प्रचेताः,— एकोद्दिष्टं जलं पिण्डमाशौचं प्रेतसत्क्रियाम्।

न कुर्य्यात् पार्वणादन्यत् प्रेतभूताय भिक्षवे॥

कुर्य्यादेकादशाहेऽस्य पार्वणं न सपिण्डनम्।

एकोद्दिष्टं यतेर्नास्ति त्रिदण्डग्रहणादिह॥

सपिण्डीकरणाभावात्पार्वणं तस्य सर्वदा।

एकदण्डिसन्यासिनां न श्राद्धम्।

ब्राह्मणादिहते ताते पतिते सङ्गवर्जिते।

युक्तमाह ततो देयं येभ्य एव ददात्यसौ ॥

इत्युक्तेः,— एवमुक्तासु पूर्वमध्यमोत्तररूपासु तिसृषु क्रियासु एकेन क्रियमाणास्वपि ये केचित् पुत्रनियमा उक्तास्ते सर्वे सर्वैर्वा कार्य्या एव। फलसंस्काराणां फलसामानाधिकरण्यनियमात्। एकेनापि कृतया क्रियया सर्वेषां पृथक् पृथक् फलप्राप्तेः। अन्यथा तेषां प्रत्यवायपरिहाराभावात्। सर्वेषां अधिकारित्वेन सम्बन्धात्। यत्तु "सर्वेषान्तु मतं कृत्वा" इत्यादि। ज्येष्ठस्य कर्त्तृत्वे नियमः। अतएव तस्य यावदुक्तमाप्ति[१] ब्रह्मचर्य्यमतुल्यत्वादिति न्याये फलिसंस्कारावचनेन व्यवस्थापिताः[२] ते सर्वेषामपि फलित्वादा-वर्त्तन्त इत्युक्तम्। तथा च फलिसंस्कारजनकानां नियमानामकृतौ अन्येषां किञ्चित्संस्कारहानौ फलतारतम्यमेव स्यादिति। एवं यजमानस्याशक्तौ यत्नेन केनचिच्छ्राद्धादिकं क्रियेत, तदा यज-मानस्यैव पूर्वदिनोक्तदिनविहितसर्वनियमकरणं, न तु कर्त्तुः, अन्यस्य कर्त्तुः फलित्वाभावात्। ननु यजमानस्याशक्तौ अन्याङ्गव-दन्योऽपि नियमान् कुर्य्यादिति चेत् न। फलिसंस्काराणामन्य-कृतानां यजमानयो[३]ग्यतापादकत्वात्। तथा चोक्तं षष्ठाध्याये, फलिसंस्कारास्त्वन्येन क्रियमाणा[४] यजमानस्य योग्यतां जनयन्ति इति"। ननु सत्रे कथं ऋत्विजां फलिसंस्कारा इति चेत्, उच्यते। तत्र फलिसंस्कारा न तेषां योग्यतासम्पादनाय, किन्तु संस्काराणां कर्त्तृत्वदग्रतासम्पादनायेति दिक्।

---

(१) यावदुक्त याप्तीः। (२) व्यवस्थापिताः।

(३) योग्यतानापादकत्वात्। (४) न।

अथ गङ्गायामस्थिप्रक्षेपविचारः।

विष्णुः,—"चतुर्थे दिवसेऽस्थिसञ्चयनं कुर्य्यात्तेषाञ्च गङ्गाम्भसि प्रक्षेपः।"

यावदस्थिमनुष्यस्य गङ्गाम्भसि च तिष्ठति।

तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोकेऽधितिष्ठति॥

दशाहाभ्यन्तरे यस्य गङ्गातोयेऽस्थि मज्जति।

गङ्गायां मरणे यादृक् तादृक्फलमवाप्नुयात्॥

यमः,— गङ्गातोयेषु यस्यास्थि वर्त्तते शुभकर्मणः।

न तस्य पुनरावृत्तिर्ब्रह्मलोकात्कथञ्चन॥

आदित्यपुराणे[१], तन्नयनाधिकारिणः,—

अस्थीनि मातापितृपूर्वजानां

नयन्ति गङ्गाम्भसि ये कदाचित्।

सद्बान्धवस्यापि दयाभिभूता-

स्तेषां तु तीर्थानि फलप्रदानि॥

कुलद्वयं वाप्यथ वर्जयित्वा

मातापित्रोर्जन्मभूम्याश्रयश्च।

अस्थीनि चान्यस्य नरो वहंश्च

भाग्यवयं लभते दुष्कृतं च॥

सद्बान्धवस्य शुद्धभावस्य अतिसुहृद इति यावत्।

जन्मभूम्याश्रयं चेत्यनेनापि प्रायिकत्वात् सुहृदेवोच्यत इति नारायणभाष्ये।

तथा,— मातुः कुलं पितृकुलं वर्जयित्वा नराधमः।

(१) आदिपुराणे।

अशीत्यन्यकुलोत्पन्न नीला चान्द्रायणाच्छुचिः ॥
तत्स्नानात् सकलैर्नीला कदाचिज्जाह्नवीजले ।
कश्चित् क्षिपति तत्पुत्रो दौहित्रो वा सहोदरः ॥

तत्स्नानात् अस्थिमज्जनात् ।

तत्प्रक्षेपविधिरादिपुराणे,—

स्नात्वा ततः पञ्चगव्येन सिक्त्वा
हिरण्यमध्वाज्यतिलैश्च योज्य[१] ।
ततस्तु मृत्पिण्डपुटे निधाय
पश्यन् दिशं प्रेतगणोपगूढ़ाम् ॥
नमोऽस्तु धर्माय वदन् प्रविश्य
जलं सम्मे प्रीत इति क्षिपेच्च ।
उत्थाय भास्वन्तमवेक्ष्य सूर्यं
स दक्षिणां विप्रमुख्याय दद्यात् ।
एवं कृते प्रेतपुरे स्थितस्य
स्वर्गे गतिः स्याच्च महेन्द्रतुल्या ॥

अस्यार्थः,— गङ्गायां स्नात्वा ततोऽस्थीनि पञ्चगव्येन सिक्त्वा काञ्चन-मध्वाज्यतिलैः संयोज्य मृत्पिण्डे निधाय दक्षिणामुखो"नमोऽस्तु धर्मायेति" वदन् जलं प्रविश्य "सम्मे प्रीतो भवतु" इति जले क्षिपेत् । ततः उत्थाय सूर्यं दृष्ट्वा वृत्ताध्ययनसम्पन्नाय ब्राह्मणाय दक्षिणां किञ्चिद्दद्यात्, इति ।

अथ श्राद्धकालो निरूप्यते ।

तत्रादौ श्राद्धस्तुतिः ।

---

(१) योज्यं ।

यमः,— ये यजन्ति पितॄन् देवान् ब्राह्मणान् सहुताशनान्।
सर्वभूतान्तरात्मानं विष्णुमेव यजन्ति ते॥
दत्तानेन विधानेन लभन्ते चतुरो वरान्।
धनमन्नं सुतानायुर्ददते पितरो भुवि॥
आयुः पुत्रान् यशः स्वर्गं कान्तिं पुष्टिं बलं तथा।
पशून् सुखं धनं धान्यं प्राप्नुयात् पितृपूजनात्॥

अन्यत्र,— रतिशक्तिर्वरा कान्ता भोज्यं भोजनशक्तिता।
दानशक्तिः सविभवा रूपमारोग्यमेव च॥
श्राद्धपुष्पमिदं प्रोक्तं फलं ब्रह्मसमागमः।

हारीतः,— स सर्वकामसंयुक्तो ह्यमृतत्वं च विन्दति।
य एवं वेत्ति मतिमान् तस्य श्राद्धफलं भवेत्॥
उपदेष्टानुमन्ता च लोके तुल्यफलौ स्मृतौ।

अकरणे दोषं तु स एवाह,—
न च श्रेयोऽधिगच्छन्ति यत्र श्राद्धं विवर्जितम्।
अपि मूलैः फलैर्वापि तथा ह्युदकतर्पणैः॥
अविद्यमाने कुर्वीत नैव श्राद्धं विवर्जयेत्।

श्राद्धस्वरूपं मनुः,—
विप्रस्वीकारपर्यन्तस्त्यागो द्रव्यस्य यः पितॄन्।
उद्दिश्य मुख्यं श्राद्धं तत्तदङ्गमितरं स्मृतम्॥

अतएवापस्तम्बः,— तदेतन्मनुः(१), श्राद्धशब्दं कर्म प्रोवाच प्रजापतिः निःश्रेयसार्थं, तत्र पितरो देवताः ब्राह्मणास्त्वाहवनीयार्थे

(१) यदेतन्मनुः।

मासि मासि कार्य्योऽपरपक्षः। स्यादपराह्णः श्रेयानिति। श्राद्धमिति शब्दो वाचको यस्य तत् तथा। ब्राह्मणस्याहवनीयार्थ इति त्यक्तस्य[1]द्रव्यप्रतिपत्तिस्थानत्वेनेत्यर्थः। तथा च पितृनुद्दिश्य द्रव्यत्यागो विप्रस्वीकारपर्यन्तः श्राद्धमिति लक्षणं। विष्टरब्राह्मणकश्राद्धेऽपि पश्चात् ब्राह्मणस्वीकाराल्लक्षणसमन्वयः।

दैविकश्राद्धेऽपि,—

वसुरुद्रादितिसुताः पितरः श्राद्धदेवताः। इति श्रुतेः,

एते वै पितरो देवा देवाश्च पितरः पुनः।

इति मन्त्रलिङ्गाच्च, देवानां पितृलोकसम्बन्धेन पितृत्वात् यमायमादीनां पितृत्वाल्लक्षणसङ्गतिः। श्राद्धानुकल्पहिरण्यदाने तु यथोक्तलक्षणत्वात् सम्यगेव लक्षणसङ्गतिः।

एतेन श्राद्धस्य दानत्वं सिद्धमिति। गङ्गातीरेऽन्यपुण्यस्थानेषु च प्रतिग्रहस्य निषिद्धत्वाच्छ्राद्धनिमन्त्रणम् तेषु न स्वीकार्य्यम्। ननु गयाश्राद्धादौ केवलपिण्डदाने स्वस्वत्वध्वंसपरस्वत्वापत्तिफलकत्याग-रूपस्य दानस्याभावात् कथं दानतेति चेत्, उच्यते। परस्वत्वापत्तिर्न दानपदार्थान्तर्गता, प्रतिग्रहस्य दृष्टार्थत्वात् प्राप्तत्वेन विधेयत्वाभावात्। न चैवं मौतिदत्तादिस्वीकार इव मन्त्रादिनियमो न स्यादिति वाच्यं। भोजनादौ दिङ्मुखादिनियमस्येवादृष्टार्थत्वात्। किंच, यदि परस्वत्वापत्तेर्दानपदार्थान्तर्गतत्वं स्यात्तर्हि विवाहप्रकरणे "पिता प्रत्तामादाय" इति पारस्करसूत्रे प्रत्तामित्यनेन प्रतिग्रहसिद्धेरादायेति व्यर्थं स्यात्। किञ्च,—

---

(१) त्यक्तद्रव्य।

मनसा पात्रमुद्दिश्य ततो भूमौ जलं क्षिपेत्।
विद्यते सागरस्यान्तस्तस्यान्तो न हि विद्यते ॥

इत्युक्तत्यागमात्रस्य दानत्वं न स्यात्, इति प्राञ्चः। वस्तुतः प्रतिग्रहस्याङ्गत्वादङ्गानां प्रधानदेशकालान्वयित्वात् दानकाले प्रतिग्रहे समग्रफलं प्रतिग्रहाकरणे तु अङ्गवैगुण्यं। वचनात्तु परोक्षदानस्थले काम्यकर्मण्यङ्गवैगुण्ये फलमिति निष्कर्षः। मैथिलास्तु यागदानहोमविलक्षणं उत्सर्गाभिधमपि त्यागमाहुः। पुष्करिण्युत्सर्गादौ आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तानां स्वीकाराभावेन दानत्वाभावात्। अयमेव न्यायः परोक्षदानस्थल इति। तत्सिद्धं श्राद्धस्य दानत्वम्। तथा,—

श्राद्धं नामादनीयस्य द्रव्यस्य प्रेतोद्देशेन श्रद्धया त्याग इति वदद्भिर्विज्ञानेश्वरैरपि दानत्वमुक्तम्। तथा,—

पितृभ्यो ददातीति प्रत्यक्षश्रुतावपि दानत्वम्। नन्वत्र पितृणां प्रतिग्रहीतृत्वाभावात् ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहीतृत्वेऽपि दानविधौ उद्देश्यत्वाभावादुद्देश्यत्वे सति प्रतिग्रहीतुरेव सम्प्रदानत्वात् सम्प्रदानरहिते ददात्यर्थः, कथं सङ्गच्छते इति चेत् उच्यते। उद्देश्यत्वं च तस्येदमिति ज्ञानविषयत्वं तच्च ब्राह्मणस्यास्ति।

अपसव्यं ततः कृत्वा पितॄणामप्रदक्षिणम्।
द्विगुणांस्तु कुशान् कृत्वा उशन्तस्त्वेत्यृचा पितॄन् ॥
आवाह्य तदनुज्ञातो जपेदायन्तुनस्ततः।

इति याज्ञवल्क्योक्तादावाहनेन प्रतिमाया(१) देवतात्ववत् ब्राह्मणस्यापि पितृत्वादुद्देश्यत्वोपपत्तेः(२); अन्यथा प्रोक्षेत्यादिब्राह्मण-

(१) प्रतिमायां। (२) उद्देश्यत्वोपपत्तिः।

तुद्यादिकमसंगतं स्यात्। "पितृभ्यो रोचतां, यथासुखं वाग्यता-जुषध्व"मित्याद्यप्यसङ्गतं स्यात्। अतएव "[1]अमुकसगोत्रैतत्तुभ्यमन्नं स्वधा नमः" इति ब्रह्मपुराणोक्तौ पितृगोत्रोच्चारणमेव, न तु निमन्त्रितब्राह्मणस्य। ननु "पितॄन् यजते"[2] इति श्रुतेः श्राद्धस्य यागत्वमिति चेत्, न। तत्र यजतेर्दानार्थत्वपक्षाश्रयणात्। दानार्थत्वे तु पितॄनिति द्वितीयाविभक्तिरनुपपन्नेति चेन्न। पितॄनुद्दिश्य यजते[3] इति व्याख्यानस्याङ्गीकरणात्। "त्यागो द्रव्यस्य यः पितॄन्" उद्दिश्येति मनूक्तिरेवात्र प्रमाणं। एतेन यजत इति वचनमवलम्ब्य श्राद्धस्य त्यागत्वं यागदानोभयरूपत्वं चेति युक्तिजालं वितत्य वदन्तो निरस्ता एव। तत्र ब्राह्मणभोजनं प्रधानं, उत पिण्डदानं आहोस्वित् उभयम्।

यद्वा पितॄनुद्दिश्य द्रव्यत्याग एव, इति सन्देहे। "विप्रस्वीकारपर्यन्तः" इत्युक्तेर्ब्राह्मणभोजनमेव प्रधानं, पिण्डदानमिति च केचित्। अन्ये तु पङ्क्तिपावननिमन्त्रणापाङ्क्तभोजनदोषामद्रव्यकश्राद्धदर्शनश्राद्धिकप्रतिग्रहानध्यायादिदर्शनात् ब्राह्मणभोजनं प्रधानमिति। कर्काचार्यास्तु,— गयाश्राद्धभीष्मपिण्डदाने शान्तनुहस्तोत्थानदर्शनकेवलपिण्डदानविधिभ्यः पिण्डदानं प्रधानमिति।

नारायणभट्टप्रभृतयस्तु "उभयं प्रधानं" इति।

तथा च,— अग्नौ हुतेन देवस्ताः पितृस्था द्विजतर्पणैः।
नरकस्थाश्च तृप्यन्ति पिण्डैर्दत्तैस्त्रिभिर्भुवि ॥

(१) अमुकामुकगोत्रैतत्तुभ्यमन्न०। (२) यजेत।
(३) यजेतेति।

इति ब्राह्मणभोजनपिण्डदानयोः समकक्षतया फलश्रवणं । नन्वेवं सति अग्नौकरणस्यापि प्राधान्यमिति चेत्, अस्तु नाम, नैतावताऽनयोः प्राधान्यहानिरिति । ननु मघादौ पिण्डाभावात् कथं श्राद्धफलसिद्धिरिति चेत्, उच्यते, असोमयाजिनः सान्नाय्य-विरहेऽपि प्रधानसिद्धिवत् फलसिद्धिः । वस्तुतस्तु पितृनुद्दिश्य द्रव्यत्याग एव प्रधानं, स च गयाश्राद्धादिविहितकेवलपिण्डदानेऽप्यस्ति "विप्रस्वीकारपर्य्यन्तः" इति मनूक्तिस्तु दानरूपे श्राद्धे प्रतिग्रहस्याङ्गत्वेनार्थप्राप्तत्वादेव विप्रस्वीकारांशेऽनुवाद एव । अन्यथा "त्यागोद्रव्यस्य यः पितॄन्" उद्देशेति व्यर्थं स्यात् । नच अमुक[1]म-गोत्रैतदित्यादिब्राह्मोक्तिः प्रमाणम् ।

ननु पिण्डदानसहितश्राद्धे कृतान्नस्य पाकस्य आदावेव पितुद्देशेन त्यक्तत्वात् कथं पिण्डदानमिति चेत्, उच्यते । वपाप्रचारहृद-याद्यङ्गप्रचारविप्रकर्षवत्तावत्कालव्यापी प्रधानपदार्थः पिण्डदानं । उत्पत्तिविधावेकत्वश्रवणात् सोमवत् वा एक एवाभ्यस्यते । यद्वा-पशुपुरोडाशवत् देवतास्मारकत्वेन तत्सन्निपातिसंस्कारविशेषोऽङ्गं पिण्डदानम् । ब्राह्मणभोजनकाल एव कृतान्नपाकस्य पितुद्देशेन त्यक्त-त्वेऽपि पिण्डदानकाले पुनः स्वीकरणं स्विष्टकृद्दवद्विरुद्धमिति सर्वं समञ्जसम् ।

अथ श्राद्धकालाः ।

याज्ञवल्क्यः,— अमावस्याष्टकावृद्धिः कृष्णपक्षोऽयनद्वयम् ।
द्रव्यं ब्राह्मणसम्पत्तिर्विषुवत्सूर्य्यसंक्रमः ॥

(१) अमुकामुकगोत्रैतत्तुभ्यमन्न० ।

व्यतिपातो गजच्छाया ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः ।
श्राद्धं प्रतिरुचिश्चैव श्राद्धकाला प्रकीर्त्तिताः ।

सूर्य्याचन्द्रमसोः संक्रान्तिसाम्यं व्यतीपात इति लक्ष्मीधरः । योगविशेष इत्यर्थः । अस्य पारिभाषिकं लक्षणम् अलभ्ययोगप्रकरणे लेख्यम् । गजच्छायालक्षणं तु महालयश्राद्धप्रकरणे लेख्यम् । श्राद्धं प्रतिरुचिरित्यस्यार्थः श्राद्धं कार्य्यमिति यदा रुचिर्जायते तदैव श्राद्धकाल इत्यर्थः ।

अथ श्राद्धशब्दार्थः ।

मरीचिः,— प्रेतं पितॄंश्च निर्द्दिश्य त्याज्यं यत्प्रियमात्मनः ।
श्रद्धया दीयते यद्यत्तत्श्राद्धं परिकीर्त्तितम् ॥

वृहस्पतिरपि,— संस्कृतं भोजनार्हञ्च पयोदधिघृतान्वितम् ।
श्रद्धया दीयते यस्माच्छ्राद्धं तेन निगद्यते ॥

तच्च श्राद्धं नित्यनैमित्तिककाम्यभेदेन त्रिविधम् । तत्र प्रतिदिनश्राद्धामावस्याष्टकान्वष्टकायुगादिश्राद्धानि नित्यानि । तत्र प्रमाणं वक्ष्यते ।

नैमित्तिकानि काम्यान्यप्याह गालवः —
प्रेतश्राद्धं सपिण्डान्तं संक्रान्तिग्रहणेषु च ।
संवत्सरोदकुम्भश्च वृद्धिश्राद्धं निमित्ततः ॥

तथा,— तिथ्यादिषु च यच्छ्राद्धं मन्वादिषु युगादिषु ।
चन्द्राद्येषु च योगेषु तत्काम्यं समुदाहृतम् ॥

युगादीनां नित्यकाम्यत्वादत्रापि ग्रहणमविरुद्धम् । तिथ्यादिष्विति तिथिवारनक्षत्रयोगकरणेष्वित्यर्थः । तानि च वक्ष्यन्ते ।

विश्वामित्रः, श्राद्धानि द्वादशेत्याह—

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं वृद्धिश्राद्धं सपिण्डनम्।
पार्वणं चेति विज्ञेयं गोष्ठ्यं[१] शुद्ध्यर्थमष्टमं॥
कर्माङ्गं नवमं प्रोक्तं दैविकं दशमं स्मृतम्।
यात्रास्वेकादशं प्रोक्तं पुष्ट्यर्थं द्वादशं पुनः॥

विवृतञ्चैतत् भविष्ये,—

अहन्यहनि यच्छ्राद्धं तन्नित्यमिति कीर्त्तितम्।
वैश्वदेवविहीनन्तदशक्तावुदकेन तु॥
एकोद्दिष्टं तु यच्छ्राद्धं तन्नैमित्तिकमुच्यते।
तदप्यदैवं कर्त्तव्यं अयुग्मानाशयेद्द्विजान्॥
कामाय विहितं काम्यमभिप्रेतार्थसिद्धये।
पार्वणेन विधानेन तदप्युक्तं खगाधिप॥
वृद्धौ यत् क्रियते श्राद्धं वृद्धिश्राद्धं तदुच्यते।
सर्वं प्रदक्षिणं कार्य्यं पूर्वाह्णे तूपवीतिना॥
गन्धोदकतिलैर्युक्तं कुर्य्यात्पात्रचतुष्टयम्।
अर्घार्थं पितृपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रसेचयेत्॥
ये समाना इति द्वाभ्यामेतज्ज्ञेयं सपिण्डनम्।
नित्येन तुल्यं शेषं स्यादेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपि॥
अमावास्यां यत्क्रियते तत्पार्वणमुदाहृतम्।
क्रियते पर्वणि यत्तु तत्पार्वणमिति स्थितिः॥

(१) ग्र. १.

गोष्ठ्यां यत्क्रियते श्राद्धं गोष्ठीश्राद्धं तदुच्यते ।
बहूनां विदुषां सम्पत्सुखार्थं पितृतृप्तये ॥
क्रियते शुद्धये यत्तु ब्राह्मणानाञ्च भोजनम् ।
शुद्ध्यर्थमिति तत्प्रोक्तं वैनतेय मनीषिभिः ॥
निषेककाले सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा ।
ज्ञेयं पुंसवने चैव श्राद्धं कर्माङ्गमेव च ॥
देवानुद्दिश्य तु श्राद्धं यत्तद्दैविकमुच्यते ।
हविष्येण विशिष्टेन सप्तम्यादिषु यत्पुनः ॥
गच्छन् देशान्तरं यत्तु श्राद्धं कुर्यात्तु सर्पिषा ।
यात्रार्थमिति तत्प्रोक्तं प्रवेशे च न संशयः ॥
शरीरोपचये श्राद्धमर्थोपचय एव च ।
पुष्ट्यर्थमेतत् विज्ञेयमौपचायिकमुच्यते ॥

उपवीतिनेत्यन्तं वृद्धिश्राद्धे योज्यम् । वृद्धिः पुत्रजन्मादि । शेषं स्यादित्यन्तं सपिण्डने योज्यम् । अधिकारेण स्त्रियाः सपिण्डनं कार्य्यं, एकोद्दिष्टपदेन वार्षिकं स्त्रियाः कार्यमित्यर्थः ।

तथा च याज्ञवल्क्यः,—

एतत् सपिण्डीकरणमेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपि ।

अमावास्यामत्यन्तसंयोगे द्वितीया । स तेनामावास्यां प्राप्नोति व्याख्या । क्रियते वेत्यत्र पर्वपदेन संक्रान्त्याद्यष्टकान्वष्टकादिपरिग्रहः । गोष्ठीश्राद्धं कर्तृसमुदायः, सम्पत्सुखार्थं श्राद्धसामग्रीसम्पदा यत्सुखं तदर्थं बहूनां विदुषां केनापि निमित्तेन युगपत्तीर्थश्राद्धे कर्त्तव्ये देशकालादिवशात् पृथक्पाकाद्यसम्भवे सम्भूय श्राद्धसामग्री-

सम्पादनेन यत् श्राद्धं तद्गोष्ठीश्राद्धमित्यर्थः। निषेककाल इत्यादि श्रौतस्मार्त्तकर्मोपलक्षणम्। एतच्च कर्माङ्गश्राद्धं वृद्धिश्राद्धवत्कार्यम्। "कर्माङ्गं वृद्धिवत्" इति पारस्करसूत्रात्। कर्माङ्गपृथक्करणं प्रकरणे कर्मवैगुण्यद्योतनार्थम्। दैविकं तु नित्यश्राद्धवत्। तदनुवृत्तौ "नित्यश्राद्धवत् कुर्यादिति" पारस्करोक्तेः। गच्छन्नित्यादि-तीर्थयात्रार्थं देशान्तरगमनसमये, यात्रा समायागमनानन्तरं गृहप्रवेशे चेत्यर्थः। सर्पिषा सर्पिःप्राधान्येन यात्राङ्गश्राद्धमित्यर्थः। शरीरेत्यत्र शरीरोपचयहेतौ रसायनादौ कर्त्तव्ये इत्यर्थः। एतत्-वचनक्रमेण श्राद्धकाला विचार्य्यन्ते। तत्राष्टधाविभक्तस्य दिवसस्य पञ्चमो भागो नित्यश्राद्धकालः।

तथा च दक्षः,—

पञ्चमे च तथाभागे संविभागो यथार्हतः।
देवपितृमनुष्याणां कीटानां चोपदिश्यते॥
संविभागं ततः कृत्वा गृहस्थः शेषभुक् भवेत्।

यथार्हतो यथायोग्यम्,

संविभागो विभज्यान्नस्य प्रतिपादनम्। यद्यपि नित्यश्राद्धे "अखिलैः पाणिनैवार्घः" इत्यादिविधिरस्ति, तथापि अशुद्धत्वेत्याद्युक्तप्रकारमेवाश्रित्य अन्नादिकं स्थापयित्वा कुशसहितजलेन वा उत्सर्गमाचरतु नान्यत् किञ्चित्।

तथा च छन्दोगपरिशिष्टे,—

अप्येकमाशयेत् विप्रं पितृयज्ञार्थसिद्धये।
अदैवं नास्ति चेदन्यो भोक्ता भोज्यमथापि वा॥

अप्युद्धृत्य यथाशक्ति किञ्चिदन्नं[१] यथाविधि ।
पितृभ्यश्च मनुष्येभ्यो दद्यादहरहर्द्विज ॥
पितृभ्य इदमित्युक्ता स्वधाकारमुदाहरेत् ।
हन्तकारं मनुष्येभ्यस्तदन्ते निर्वपेदप[२] ॥

अत्रोत्सर्गार्थमन्ते जलं क्षिपेदित्यर्थः । तथा च सनकाद्यन्नदानमपि नित्यश्राद्धाङ्गं ।

तच्च व्यक्तं स्मृत्यन्तरे,—

नित्यश्राद्धमदैवं स्यान्मनुष्यैः सह गीयते ।

कुलविशेषे एतन्नित्यश्राद्धं एकस्मिन्नेव पक्षे षट्पुरुषात्मकतया कुर्वन्ति । केचित् पित्रादीनां एकपक्षं मातामहादीनां एकपक्षं कुर्वन्ति । अस्मदादिकुलेषु पृथक् पृथक् पक्षद्वयं, षाट्पुरुषिकं चान्यदिति पक्षत्रयं[३] कुर्वन्ति । अत्र कर्त्तुर्मांसाशित्वे मत्स्यमांसादिकं देयम् ।

देवान् पितॄन् समभ्यर्च्य खादन् मांसं न दोषभाक् ।

इति नित्यश्राद्धाभिप्रायेण मनुनाभ्यनुज्ञातत्वात् । एवं च,—

दद्यादहरहः श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन वा ।
पयोमूलफलैर्वापि मांसवर्जमदैवतम् ॥

इति वाक्यं वानप्रस्थविषयम् । काम्यमांसवर्जनसङ्कल्पकर्तृविषयं वेति ज्ञेयम् । अस्मदादिकुलेषु तु एतदुभयवाक्यानुरोधेन त्रैपुरु-

(१) अन्न० । (२) निर्वपेत् ।
(३) पक्षत्रयात्मक० ।

पिकपचयोर्नैव मांसदानम् । मातृपुरुषिकपचे एव मांसदानमिति समाचारः समीचीनः ।

मांसमन्नं तथा श्राद्धं गृहे यत्नोपसाधितम् ।

इत्युक्तेश्च । एतन्नित्यश्राद्धं अपुत्रभ्रातृपितृव्यादीनां एकपुरुषात्मकं कार्य्यम् । भ्रात्रादीनामुत्तरक्रियास्वपि कर्त्तृत्वोक्तेः ।

केचित्तु जीवत्पितृकस्यापि साग्निकत्वे,—

न जीवत्पितृकः श्राद्धं कुर्यादग्निमृते द्विजः ।

येभ्यो वापि पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यात्तु साग्निकः ।

इति सुमन्तूक्तेर्वैकल्पिकमिति तन्न ।

"न जीवन्तमतिदद्यात्"

इति प्रत्यचश्रुतेः ।

अपितुः पितृकृत्येषु अधिकारो न विद्यते ।

इति विष्णुस्मृतिविरोधात् । तथा च जीवत्पितृकस्य साग्निकत्वेऽपि पचान्तमेव वैश्वदेवं नित्यश्राद्धाभावश्चेति समाचारः समीचीनः नित्यश्राद्धवैश्वदेवादिकं तु पितृपुत्रभ्रात्रादीनामविभक्तानामेकेन करणे सर्वेषां प्रत्यवायपरिहारात् सर्वैः पृथक् पृथक् न कार्य्यम् ।

एकपाके निवसतां पितृदेवद्विजार्चनम् ।

एकं भवेत् विभक्तानां तदेव स्याद् गृहे गृहे ॥ इत्युक्तेः ।

यद्यपि,—

एवं सह वसेयुर्वा पृथक् वा धर्मकाङ्क्षया ।

पृथक् हि वर्द्धते धर्मस्तस्मात् धर्म्याः पृथक् क्रियाः ॥

इति ब्रह्मलोकप्राप्त्यादिफलार्थं पुनः काम्यतया पृथक् पृथक्

करणं अविभक्तानां मनुनोक्तं। तथापि तथाचारः कदापि न दृश्यते। तथापि,—

पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा अपि।

इति गौतमोक्ते मातामहादिश्राद्धस्य पितृश्राद्धाधीनत्वेन अविभक्तसपत्नीभ्रातॄणामपि एकेन नित्यश्राद्धे कृते अन्येन स्वमातामहाद्यर्थं पुनः पचान्तरं न क्रियते। एवममावास्यादिश्राद्धेष्वपि पृथक्करणसमाचाराभावः।

ब्रह्मचारी भवेच्छ्राद्धे मुक्ता श्राद्धं तु नैमित्तकम्।

इत्युक्तेर्नित्यश्राद्धे श्राद्धदिनविहितश्राद्धनियमाभावः। गृहस्वामिनोऽनुपनीतत्वे तु नित्यश्राद्धस्यास्य पञ्चयज्ञान्तर्गतत्वात् करणाभावः। पारस्करसूत्रे समावर्त्तनमुक्ता,— "अथातः पञ्चयज्ञा इति" समावर्त्तनानन्तरमेव पञ्चयज्ञेष्वधिकारोक्तेः।

अपि वा वेदतुल्यत्वादुपायेन निवर्त्तेरन्।

इति षष्ठे च जैमिनीयसूत्राच्च,—

स्मृतीनां वेदतुल्यत्वादुपायेन उपनयनादूर्द्धं स्मार्त्तधर्माः प्रवर्त्तेरन्निति तदर्थः। अविभक्तानां प्रवासे गृहान्तरावस्थाने पृथक्पाके सत्यपि न पृथक्वैश्वदेवकरणम्।

लौकिके वैदिके वापि हुतोच्छिष्टे जले क्षितौ।

वैश्वदेवस्तु कर्त्तव्यः पञ्चसूनापनुत्तये॥

इति शातातपाद्युक्तौ पञ्चसूनादोषस्यैव वैश्वदेवनिमित्तत्वमिति एकेन यत्र कुत्रापि तत्करणे(१) दोषनिवृत्तेरुत्पन्नत्वात्। एतेन

(१) करणे।

पाकस्य वैश्वदेवनिमित्तत्वमाशङ्क्य पृथक्पाके यद्वैश्वदेवान्तरकरणं तन्निरस्तम् । पाकस्य वैश्वदेवनिमित्तत्वात् श्रुतेः ।

अथ क्रमप्राप्तनैमित्तिकश्राद्धस्य कालविचारः ।

श्राद्धकालनिगमोक्तकारिका याः स्वदेशबुधतोषकारिकाः ।

अन्यदेशमततापकालिकास्तास्तनोम्युदितयुक्तिकालिकाः ।

तथा च,—

मुहूर्त्तात् सप्तमादूर्द्धं मुहूर्त्तात् दशमादधः ।
एकोद्दिष्टस्य कालोऽयं मुहूर्त्तात् दशमात् परम् ॥
मुहूर्त्तत्रितयं काल अमावास्यस्य सप्तमात् ।
परतः पञ्च मुहूर्त्ताः पार्वणस्येतरस्य तु ॥
पूर्वाह्णे प्रथमादूर्द्धं यन्मुहूर्त्तचतुष्टयम् ।
तदाभ्युदयिकश्राद्धकालत्वेनावधारितम् ॥
एकोद्दिष्टस्य कालश्चेन्न लभ्येत दिनद्वये ।
मुहूर्त्ते दशमादावप्येकोद्दिष्टं तदा भवेत् ॥
पार्वणस्य तु मुहूर्त्ताः पञ्च ये परिकीर्त्तिताः ।
तेषां परेऽष्टमाच्छस्ता अष्टमस्तदसम्भवे ॥
दिनद्वयेऽपि लभ्येत कालश्चेत् प्रथमादरः ।
पूर्वं वा मुख्यचोदना लोकवत् प्राह जैमिनिः ॥

तत्रादौ नैमित्तिकस्य वार्षिकश्राद्धस्यावश्यकत्वं भविष्ये,—

मृतेऽहनि पितुर्यस्तु न कुर्य्याच्छ्राद्धमादरात् ।
मातुश्चैव वरारोहे वत्सरान्ते मृतेऽहनि ॥
नाहं तस्य महादेवि पूजां गृह्णामि नो हरिः ।

तथा,— पण्डिता ज्ञानिनो वापि मूर्खा योषित एव वा ॥

मृताह समतिक्रम्य चण्डालाः सप्तजन्मसु ।

शतानन्दसङ्ग्रहे,—

श्राद्धानां चैव सर्वेषां श्रेष्ठ साम्वत्सर स्मृतम ।

तत् प्रयत्नेन कुर्वीत अकुर्वन्नरक व्रजेत् ॥

फल चाह हरिहरसमुच्चये,—

ग्रहणाना सहस्रेषु अमावास्याशतेषु च ।

ततोऽक्षयतर याति यस्तु कुर्यान्मृतेऽहनि ।

तच्च द्विविधम्,—

एकोद्दिष्ट पार्वण चेति ।

यम,— सपिण्डीकरणादूर्द्ध प्रतिसवत्सर सुतै ।

मातापित्रो पृथक् कार्यमेकोद्दिष्ट मृतेऽहनि ॥

अत्र भविष्योक्तिरणुक्ता । यमदग्नि,—

आपाद्य सहपिण्डलमौरसो विधिवत्सुतः ।

कुर्वीत दर्शवच्छ्राद्ध मातापित्रो क्षयेऽहनि ।

पार्वणविधिनेत्यर्थ । एव याज्ञवल्क्येन एकोद्दिष्टमुक्तं । मनुना पार्वणमुक्तम् । एव च उभयोर्यवव्रीहिवत् विकल्प । ननु यवव्रीहि-विकल्पे निन्दोक्तिर्नास्ति ।

इह तु,— तत प्रभृति सक्रान्तावुपरागादिपर्वसु ।

त्रिपिण्डमाचरेच्छ्राद्धमेकोद्दिष्ट मृतेऽहनि ॥

एकोद्दिष्ट परित्यज्य पार्वण य समाचरेत् ।

स देवपितृहा स स्यान्मातृभ्रातृविनाशक ॥

मृताहे पार्वणं कुर्वन्नधोऽधो याति मानवः।
संपृक्तेष्वाकुलीभावः प्रेतेषु तु ततो भवेत् ॥

इति मात्स्योक्तौ निन्दोक्तेः, कथं विकल्प इति चेत्, उच्यते। न हि निन्दाऽनिन्द्यं निन्दितुं प्रवर्त्तते। अपि तर्हि स्तुत्यं स्तोतुमिति न्यायेन उदितानुदितहोमवद्विकल्पोऽस्तु। अतएव कल्पतरुकारैरुज्ज्वलतादिकल्प इत्येवोक्तम्। कर्काचार्यैरपि देशकुलाचारव्यवस्थयेत्युक्तम्।

कल्पतरौ औरसक्षेत्रजपुत्रसाग्न्यनग्नीनां याऽत्र व्यवस्था उक्ता, साऽस्मद्देशे नैवाद्रियते, विज्ञानेश्वरैरपि नादृता। एवं देशकुलाचारव्यवस्थया उभयोर्विकल्प इति।

यत्र यत्र प्रदातव्यं सपिण्डीकरणात्परम्।
पार्वणेन विधानेन देयमग्निमता सदा ॥

इति मात्स्येऽपि प्रतिप्रसवोक्तेरेकोद्दिष्टकुलेऽपि साग्निपुत्रेण मृताहश्राद्धं पार्वणविधिनैव कार्य्यम्। तथा त्रिदण्डिसन्यासिनो-मृताहश्राद्धं पार्वणमेव।

आपस्तम्बः,—

एकोद्दिष्टं न कुर्वीत सन्यासिनां च सर्वदा।
अहन्येकादशे प्राप्ते पार्वणन्तु विधीयते ॥
सपिण्डीकरणश्राद्धं न कर्त्तव्यं सुतेन वै।
त्रिदण्डग्रहणादेव प्रेतत्वं नैवगच्छति ॥

तत्पत्नीनामपि मृताहश्राद्धम्। तथा प्रेतपक्षामावास्ययोर्मृताहश्राद्धपाते पार्वणमेवेति वक्ष्यते। अथ पार्वणि कुलेऽप्येकोद्दिष्टविधिः।

आपस्तम्बः,—अपुत्रा ये मृता केचित् स्त्रियो वा पुरुषाश्च ये ।
तेषामपि च देयं स्यादेकोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥ इति ।

तथा च आद्धाहाणामपि पुत्रपितृव्यादीनां तत्पत्नीनामपि मृताहश्राद्धम् सर्वकुलेष्वपि एकोद्दिष्टेनैव । तथा साग्निकानग्निकैः सर्वैरपि आमावास्याप्रेतपक्षयोरपि तन्मृताहे एकोद्दिष्टमेव कार्य्यम् ।

अनयोर्लक्षणम् ।

कण्वः,— एकमुद्दिश्य यच्छ्राद्धमेकोद्दिष्टं प्रकीर्त्तितम् ।
त्रीनुद्दिश्य तु यत्तद्धि पार्वणं मुनयो विदुः ॥ इति ।

अतएव पर्वण्यमावास्यायां भवं पार्वणमिति, यौगिकार्थस्य मृताहादौ अभावेऽपि पारिभाषिकपार्वणत्वं त्रिपुरुषोद्देशेन विहितत्वादमावास्यामात्रेन प्रवृत्तम् । एवं काम्यश्राद्धेष्वपि ज्ञेयम् ।

अथ मृताहस्वरूपम् ।

व्यासः,— मासपक्षतिथिस्पृष्टे यो यस्मिन् म्रियतेऽहनि ।
प्रत्यब्दन्तु तथाभूतं क्षयाहं तस्य तद्विदुः ॥ इति ।

अथैकोद्दिष्टश्राद्धकालः ।

व्यासः,— एकमुद्दिश्य यच्छ्राद्धं दैवहीनं विधीयते ।
एकोद्दिष्टन्तु तत्प्रोक्तं मध्याह्ने तत्प्रकीर्त्तितम् ॥
कुतपप्रथमे भागे एकोद्दिष्टमुपक्रमेत् ।
आवर्त्तनसमीपे वा तत्रैव नियतात्मवान् ॥ इति ।

तथा च पूर्वोक्तपञ्चदशधा विभक्तस्य दिवसस्य गन्धर्वकुतपरौहिणसंज्ञकानां सप्तमाष्टमनवमंमुहूर्त्तानामेकोद्दिष्टकालत्वेन प्रतीतावपि,—

आरभ्य कुतपे श्राद्धं कुर्यादारौहिणं बुधः ।
विधिज्ञो विधिमास्थाय रौहिणं तु न लङ्घयेत् ॥
रौहिणं लङ्घयेद्यस्तु ज्ञानादज्ञानतोऽपि वा ।
आसुरं तद्भवेच्छ्राद्धं पितॄणां नोपतिष्ठति ॥

इति श्लोकगौतमोक्तेः कुतपरौहिणावेव कर्मकालत्वेन व्यवस्थितौ। अत एव,— मुहूर्त्तात् सप्तमादूर्द्धं मुहूर्त्ताद्नवमादधः ।

इति शिष्टाः ।

कुतपलक्षणं वायवीये,—

दिवसस्याष्टमे भागे मन्दीभवति भास्करः ।
स कालः कुतपो ज्ञेयः पितॄणां दत्तमक्षयम् ॥

इति। तथा च तन्मुहूर्त्तद्वयव्यापिनी तिथिरेकोद्दिष्टे ग्राह्यैव। तत्र षोढ़ाभेदे सति पूर्व्वेद्युरेव तद्व्याप्तौ न सन्देहः। परेद्युरेव तद्व्याप्तौ परेद्युरेव। उभयत्र तद्व्याप्तौ उभयत्र तद्व्याप्त्यभावे वा पूर्व्वेद्युरेव।

तत्र हारीतः,—

अपराह्णः पितॄणान्तु यापराह्णानुयायिनी ।
सा ग्राह्या पितृकार्य्ये च न पूर्व्वाह्णानुयायिनी ॥

वृद्धमनुः,—यस्यामस्तं रविर्याति पितरस्तामुपासते ।
तिथिस्तेभ्यो यतो दत्ता ह्यपराह्णः स्वयंभुवा ॥

बौधायनः,—उदिते दैवतं भानौ पित्र्यञ्चास्तमिते रवौ ।
द्विमुहूर्त्तं त्रिरह्नश्च सा तिथिर्हव्यकव्ययोः ॥

इत्याद्यपराह्णसायाह्णास्तमयव्याप्तिविषयसामान्यवचनबलात् ।

तथा उभयव्याप्तिपक्षे मनुरपि,—

दयाह्नव्यापिनी चेत् स्यान्मृताहे तु (१)यथा तिथिः।

पूर्वविद्धैव कर्त्तव्या त्रिमुहूर्त्ता भवेद्यदि॥

उभयदिने साम्येनैकदेशव्याप्तौ तिथेः साम्ये च वृद्धौ च परदिने श्राद्धम्। तिथेः क्षये तु पूर्वेद्युः श्राद्धं, पूर्वोदाहृतखर्वादिवचनात्। तद्वचनस्य दैवपित्र्यसाधारण्येन निर्णीतत्वात्। उभयदिने वैषम्येणैकदेशव्याप्तौ यद्दिने महती व्याप्तिः, तद्दिने एव श्राद्धम्। महत्वेन निर्णयः पार्वणश्राद्धे वक्तव्यः॥

इति एकोद्दिष्टश्राद्धकालनिर्णयः।

अथ पार्वणश्राद्धकालः।

तत्र यथाकालप्राप्तश्राद्धविषये"अपराह्णः पितृणान्तु" इति हारीतोक्तिः, "यस्यामस्तं रविर्याति" इति वृद्धमनूक्तिः "उदिते दैवतं भानाविति" बोधायनोक्तयः साधारण्येन पूर्वमुक्ताः "अपराह्णः पितृणां" इति श्रुतिश्च(२)।

वृद्धगौतमः,—मध्याह्नव्यापिनी या स्यात्सैकोद्दिष्टे तिथिर्भवेत्। इति,

अपराह्णव्यापिनी या पार्वणे सा तिथिर्भवेत्॥ इति।

तथा चापराह्ण एव पार्वणश्राद्धकालः। अपराह्णस्तु पञ्चदशधाविभक्तस्य दिवसस्य दशमैकादशद्वादशात्मकः चतुर्थो भागः। ननु मनुना तु,—

तथा श्राद्धस्य पूर्वाह्णादपराह्णो विशिष्यते।

इति दिवसापरार्द्धमेवापराह्णत्वेनोक्तम् इति चेत्, उच्यते।

(१) यदा। (२) श्रुतिरपि।

कदाचित् कार्य्यवशात् पार्वणश्राद्धस्य सहसा कार्य्यत्वे सति दिवसा-परभाग एव कार्य्यत्वं न पूर्वभाग इत्यचेव तात्पर्य्यम्, तद्वचनस्येति बोध्यम्। यच,—

अह्नो मुहूर्त्ता विख्याता दश पञ्च च सर्वदा।
तचाष्टमो मुहूर्त्तो यः स कालः कुतपः स्मृतः॥
अष्टमे भास्करो यस्मान्मन्दीभवति सर्वदा।
तस्मादनन्तफलदस्तचारम्भो विशिष्यते॥
ऊर्द्धं मुहूर्त्तात् कुतपात् यन्मुहूर्त्तचतुष्टयम्।
मुहूर्त्तपञ्चकं वापि स्वधाभवनमिष्यते॥

इति मात्स्योक्तौ यथाकालप्राप्तश्राद्धविषये कुतपस्य प्रारम्भकालत-मुक्ता नवमादिमुहूर्त्तानां श्राद्धकालत्वमुक्तम्। तेन मध्याह्नसम्बन्धि-नमपि नवममुहूर्त्तमादायैवामावास्येतरपार्वणश्राद्धकालो निर्णयः।

अत एव श्रमद्देशीयशिष्टाः,—

पार्वणस्य(१) तु मुहूर्त्ताः पञ्च ये परिकीर्त्तिताः।
तेषां परेऽष्टमाच्छ्स्ता अष्टमस्तदसम्भवे॥ इति।

तथा च सति अमावास्येतरपार्वणेऽधिकं नवममुहूर्त्तस्य प्रवेशो न प्रकृतापराह्णस्य हानिः। किञ्च, अष्टमात् परतः इति यदस्म-द्देशीयशिष्टैः प्रागुक्तं तदप्यष्टममुहूर्त्तस्यारम्भाभिप्रायमित्यवधेयम्। तच षोढा भेदा ज्ञेयाः। तच पूर्वेद्युरेव तादृशापराह्णव्याप्तौ पूर्वेद्युरेव। परेद्युरेव तद्व्याप्तौ परेद्युरेव श्राद्धम्। दिनद्वयेऽप्यपराह्ण-व्याप्तौ पूर्वेद्युरेव। "मुख्यं वा पूर्वचोदनेति" जैमिनीयन्यायात्,

(१) पार्वणस्य मुहूर्त्तास्तु पञ्च ये परिकीर्त्तिताः।

दयाद्व्यापिनीत्यादि मनूक्तेश्च । दिनद्वयेऽपीति संग्रहकौ स्फुटत्वाच्च ।
यदा दिनद्वयेऽप्यपराह्ने व्याप्त्यभावस्तदा पूर्वेद्युरेव ।

तत्र मनुः,— "यस्यामस्तं रविर्यातीत्यादिना" ।

शिवरहस्यसौरपुराणयोरपि,—

प्रायः प्रातरुपोष्या हि तिथिर्दैवफलेप्सुभिः ।
मूलं हि पितृकृत्यार्थे पैत्र[१]श्चोक्तं महर्षिभिः ॥

मूलं तिथिमूलम् । "पैत्रं मूलं तिथेः प्रोक्तं शास्त्रज्ञैः कालकोविदैः" । इति नारदीयोक्तेः ।

व्यासः,— अस्तमनवेलायां कलामात्रापि या तिथिः ।
सैव प्रत्याब्दिके श्राद्धे नेतरा पुण्यदायिनी ॥

नारदीये,— पारणे मरणे नृणां तिथिस्तात्कालिकी स्मृता ।
पित्र्येऽस्तमनवेलायां स्पृष्टा पूर्णा निगद्यते ॥

इति साकल्यमपि प्रतिपादितम् ।

गोभिलः,— मायाह्नव्यापिनी या तु पार्वणे सा उदाहृता ।

शिवरहस्यब्रह्मवैवर्त्तनारदीयसौरपुराणेषु,—

दर्शञ्च पूर्णमासञ्च[२] पितुः साम्वत्सरं दिनम् ।
पूर्वविद्धमकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥

ननु अपराह्नव्याप्त्यभावे परेद्युः कुतपकाले सत्त्वात्तद्दिन एवास्तु इति चेन्न, पूर्वेद्युस्तिथिमूलत्वास्तमयव्याप्तिरूपगुणद्वयसद्भावात्, कुतपस्यारम्भकालत्वेनोपादानात् व्यवस्थापकत्वाभावाच्च । यदा दिनद्वये वैषम्येणैकदेशव्याप्तिस्तदा यद्दिने महती व्याप्तिस्तद्दिन एव श्राद्धम् ।

(१) पैत्र्यं । (२) पौर्णमासं ।

द्विपराह्नव्यापिनी चेदाब्दिकस्य यदा तिथिः ।
महती यत्र तद्दिष्टं प्रशंसन्ति महर्षयः ॥

इति मरीच्युक्तेः ।

दिनद्वयेऽप्यपराह्णैकदेशव्याप्तौ साम्येन एकदेशव्याप्तिश्चेत् तत्र तिथेः साम्ये वृद्धौ च परेद्युः श्राद्धं । तस्मिन्नेव पक्षे तिथेः क्षये पूर्व्वेद्युः श्राद्धं खर्व्वदर्पादिवाक्यात् ।

एतेन,— अपराह्णद्वयव्यापिन्यतीतस्य तु या तिथिः ।
क्षये पूर्वा तु कर्त्तव्या वृद्धौ कार्य्या तथोत्तरा ॥

इति, बौधायनोक्तिरेतत्समानार्थिकैव । अतीतस्य मृतस्येत्यर्थः । अत्र यत्साम्ये किञ्चिन्नोक्तम्, तद्वृद्धिपक्षोल्लेखेनैव चारितार्थ्यादिति बोध्यम् ।

ननु,— तिथ्यादौ तु भवेद्यावान् ह्रासो वृद्धिः परेऽहनि ।
तावान् ग्राह्यः स पूर्व्वेद्युरदृष्टोऽपि स्वकर्म्मणि ॥

इति स्मृतिमुपजीव्य उत्तरतिथिगतवृद्धिक्षयप्रक्षेपेण कृतस्य प्रेक्षावच्छिखामणिमाधवाचार्य्यनिर्णयस्य किमित्यनादरः कृत इति चेत्, उच्यते ।

अस्याः स्मृतेर्मूलाभावेऽपि स्वदेशाचारोपष्टम्भेनैव माधवाचार्य्यैस्तादृशो निर्णयः कृतः । कल्पतरुप्रभृतिभिस्तथाऽस्मद्देशीयैः प्राचीनैरन्यशिष्टैरपि स्वदेशाचारविरुद्धः स निर्णयो न कृत इति अस्माभिरपि नादृतः । ननु अस्मद्देशेऽपि कैश्चिन्नवीनैर्महतां माधवाचार्य्याणां निर्णयः कथं न स्वीकार्य्य इत्याग्रहः क्रियत इति चेत् । न किञ्चिदेतत् । यदि माधवाचार्य्यव्यवस्था सर्व्वैवादरणीया,

तर्हि वक्ष्यमाणामावास्याश्राद्धेऽपराह्णकालीनो . दर्शे श्राब्दिकवन्मत इति पञ्चधाविभागपक्षमादृत्य तत्कृतां व्यवस्थामनादृत्य त्रिधा-विभागपक्षः किमिति तैरयाद्रियेत ।

अथ तैर्वक्तव्यम्,—

येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।

तेन गच्छेत् सतां मार्गं तेन गच्छंस्तरिष्यति ॥

इति मनूक्तेरमावास्यायां स्वदेशाचार एव ग्राह्यत इति । तर्हि स्वदेशाचारोपष्टम्भेनैव तद्व्यवस्था नादरणीयेव । तस्मादस्मद्देशसमाचारविरुद्धा माधवाचार्य्यव्यवस्थास्मद्देशीयैः श्राद्धविषये नाद्रियत एव । इत्यमावास्येतरपार्वणश्राद्धकालनिर्णयः पार्वणिभिः साम्वत्सरिके योज्यः । विघ्नवशादपराह्णासम्भवे सायाह्नेऽपि सर्वपार्वणश्राद्धकरणेऽप्यदोषः ।

तथा च व्यासः,— स्वकालातिक्रमे कुर्य्याद्रात्रेः पूर्वं यथाविधि ।

व्याघ्रपादोऽपि,—

विधिज्ञः श्रद्धयोपेतः सम्यक्पात्रनियोजकः ।

रात्रेरन्यच कुर्वाणः श्रेयः प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥

श्रेयः श्राद्धकरणोक्तफलम् ।

अतएव सायाह्नस्य गौणकालत्वमिति न कश्चिद्विरोधः । तथा दिवारब्धस्य तस्य रात्रौ समापनेऽप्यदोषः । "न च नक्तन्तु श्राद्धं कुर्वीत आरब्धे चाह्नि वा भोजनमासमापनादिति आपस्तम्बोक्तेः ।" यत्तु स्कान्दे,— उपमन्ध्यं न कुर्वीत पितृपूजां कथञ्चन ।

स काल आसुरः प्रोक्तः श्राद्धं तत्र विवर्जयेत् ॥

इति। तत् सति सम्भवे तत्र नादरणीयमित्येव परम्।
किन्तु,—

राचौ श्राद्धं न कुर्व्वीत राचसी कीर्त्तिता हि सा।
सन्ध्ययोरुभयोश्चैव सूर्य्ये चैवाचिरोदिते॥

इति मनूक्त्या रात्र्यादिषु श्राद्धारम्भः सर्व्वथा न[1]कार्य्यः। अचासम्भवपचा ये उक्तास्ते काम्यश्राद्धेषु नादेयाः। आवश्यककर्म्मणामेव गौणकालाभ्यनुज्ञानात्।

तथा च मण्डनाचार्य्याः,—

मुख्यकाले यदावश्यं कर्म्म कर्त्तुं न शक्यते।
गौणकालेऽपि तत्कार्य्यं गौणोऽप्येतादृशो मतः॥

इति। एतादृशो मुख्यसदृशः। तथा यत्र यत्र दिनद्वयापराह्नव्याप्तौ पूर्व्वेद्युः श्राद्धं निर्णीतम्। तत्र केनचिन्निमित्तेन पूर्व्वेद्युरकरणे परेद्युरप्यनुष्ठेयम्। अङ्गलोपादरमङ्गवैगुण्यसहनमिति तिथिशेषकरणपचोऽयं काम्यनित्योभयसाधारणः।

तथाच, काम्यव्रतप्रसङ्गे माधवाचार्य्याः,—

मुख्यनिष्पन्नरासे तु तिथिशेषोऽपि गृह्यते[2]।

इति। यत्तु माधवाचार्य्यैराह्निकपरित्यागे प्रत्यवायवाहुल्यादसम्भवे रात्रावपि तदारम्भः कार्य्यः इत्युक्तं तदस्मद्देशीयैः कदाचित्[3] नाचर्य्यते।

अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्म्ममप्याचरेन्न तु।

इति याज्ञवल्क्योक्तेः, "रात्रेः पूर्व्वं यथाविधि। रात्रेरप्यत्र

(१) स्त्रीकार्य्यः। (२) गृह्यता॰। (३) कदाचिदपि।

कुर्व्वाणः" इत्यादि मनूक्त्यादेश्च । ननु तर्हि श्राब्दिकलोपः प्रसज्येत इति चेत्, न । श्राद्धविघ्ने कालस्य विहितत्वात् ।

तथाच मरीचिः,—

श्राद्धविघ्ने समुत्पन्ने अविज्ञाते मृतेऽहनि ।
एकादश्यान्तु कर्त्तव्यं कृष्णपक्षे विशेषतः ॥

इति सर्व्वविघ्नोद्देशेनोक्त्वा पुनर्द्रव्याद्यसम्पत्तौ, स एव,—

श्राद्धविघ्ने समुत्पन्नेऽविज्ञाते च मृतेऽहनि ।
कुर्य्यादन्नेन कृष्णायामेकादश्यां विधुक्षये ॥

विधुक्षये दर्शे । एतत्कृष्णैकादश्यामसम्भवे "दर्शे वापि मनीषिणः", इति स्मृत्यन्तरात् ।

कार्ष्णाजिनिर्व्यक्तमाह,—

आपन्नोऽप्याब्दिकं नैव कुर्य्यादामेन कर्हिचित् ।
अन्नेन तदमायान्तु कृष्णे वा हरिवासरे ॥

हरिवासर एकादशी । तथा भार्य्यायां रजस्वलायामपि आब्दिकं पक्वान्नेनैव कार्य्यं, नामेन न हेम्ना वापि ।

तथा च लौगाक्षिः,—

पुष्पवत्स्वपि दारेषु विदेशस्थोऽप्यनग्निकः ।
अन्नेनैवाब्दिकं कुर्य्याद्धेम्ना वामेन न क्वचित् ॥

हारीतोऽपि,—श्राद्धविघ्ने द्विजातीनामामश्राद्धं प्रकीर्त्तितम् ।
अमावास्यादिनियतं माससम्वत्सरादृते ॥

मासं मासिकं सम्वत्सरमाब्दिकं इत्यर्थः । एवमन्यान्यपि हेमामश्राद्धविधायकवचनानि आब्दिकेतरपराण्येव ।

ननु,— आब्दिके समनुप्राप्ते यस्य भार्य्या रजस्वला।

पञ्चमेऽहनि तत्कार्य्यं न तत् कुर्य्यान्मृतेऽहनि॥

इत्युक्तेः का गतिरिति चेत्, उच्यते,

अपुत्रा तु यदा भार्य्या संप्राप्ते पत्युराब्दिके।

रजस्वला भवेत् सा तु कुर्य्यात्तत्पञ्चमेऽहनि॥

इति श्लोकगौतमोक्तिसमानार्थमेवेति बोध्यम्। केवलं चन्द्र-सूर्य्योपरागदिने आब्दिकपाते आमेन हेम्ना वा तच्छ्राद्धं कार्य्यम्।

तथाच गोभिलः,—

दर्शे रविग्रहे पित्रोः प्रत्याब्दिकमुपस्थितम्।

अन्नेनासम्भवे हेम्ना कुर्य्यादामेन वा सुतः॥

दर्शे रविग्रहणे तत्पूर्व्वयामचतुष्के पाकाभावादन्नासम्भवादामेन हेम्ना वा श्राद्धकरणं, मुक्त्यनन्तरं श्राद्धकालसम्भवे पक्वान्नेनैव तत्करणं स्वतःसिद्धमेव इत्यभिप्रायः। चन्द्रग्रहणे तु ग्रहणात् पूर्व्वं पौर्णमास्यां कदाचित् श्राद्धकालसम्भवे पक्वान्नेनैव, कदाचिदसम्भवे तु तत्रापि हेमामेन वाब्दिकश्राद्धम्।

तथा च बौधायनः,—

अन्नाभावे द्विजाभावे प्रवासे पुत्रजन्मनि।

हेमश्राद्धं संग्रहे च द्विजः शूद्रः सदाचरेत्॥ इति।

शातातपोऽपि,—

आपद्यनग्नौ तीर्थे च चन्द्रसूर्य्यग्रहे तथा।

आमश्राद्धं द्विजो दद्याच्छूद्रो दद्यात् सदैव हि॥

एवमादिवाक्यानि विद्यनाथमिश्रादिभिरेव लिखिता एवं

यस्तास्तमिते चन्द्रे यावत् स्यात्सोदयस्तत्र नाश्नीयादित्यशननिषेधाद्-
चापि ब्राह्मणामभावेन हेमामेन वा कुर्य्यादिति स्पष्टमुक्तम्। श्राद्धा-
नन्तरं प्रतिपत्तिकर्म्मण: स्वभोजनस्याप्यभावादित्यलमतिविस्तरेण।

आमादिलक्षणमाह वशिष्ठ:,—

अन्नं चेचगतं प्राहु: सतुषं धान्यमुच्यते।

आमं वितुषमित्युक्तं स्विन्नमन्नमुदाहृतम्॥

अशौचेन विघ्ने तु अशौचगतदिन एवाब्दिकम्।

तथा च ऋष्यशृङ्ग:,—

आब्दिके चैव संप्राप्ते अशौचं जायते यदि।

अशौचे तु व्यतिक्रान्ते तेभ्य: श्राद्धं प्रदीयते॥

तथा— शुचिभूतेन दातव्यं या तिथि: प्रतिपद्यते।

सा तिथिस्तस्य कर्त्तव्या न त्वन्या वै कदाचन॥

अशौचानन्तरदिनेऽपि विघ्ने तदुत्तरदर्शे आब्दिककरणम्।
तदाह गोभिल:,—

दैवे मत्याब्दिके श्राद्धे त्वन्तरा मृतसूतके।

अशौचानन्तरं कुर्य्यात् तन्मासेन्दुक्षयेऽपि वा॥

इन्दुक्षयेऽमावास्यायाम्। दैवेऽवश्यकर्त्तव्ये। अशौचान्तर्दिने
मलमासपाते तु मलमासानन्तरभाविदर्शे एवाब्दिकम्।

मलमासमृतानान्तु श्राद्धं यत्प्रतिवत्सरम्।

मलमासेऽपि कर्त्तव्यं नान्येषान्तु कदाचन॥

इति पैठीनसिवचनेर्यो यस्मिन्मलमासे मृत: कालान्तरे तस्मिन्नेव
मलमासे सति तत्रैव तत्र श्राद्धमिति। मलमासप्रकरणे सम्यग्वि-

चारित्वात्। शूद्रेण तु आब्दिकमपि आमेनैव हेम्नैव वा कार्य्यं, न सर्व्वथा पक्वान्नेन।

तथा च गालवः,—

तीर्थेऽन्नप्राप्यापदि च देशभङ्गे रजस्यपि।

हेमश्राद्धं द्विजः कुर्य्याच्छूद्रः कुर्य्यात् सदैव हि॥

शातातपादिवचनमप्युक्तम्। शूद्रः सदैव हीत्युक्तेः सुतरां शूद्रस्य दर्शादिश्राद्धं वक्ष्यमाणप्रेतश्राद्धानि च हेमामेन वा। हेमामयोर्विकल्पो व्रीहियववत् समबलः।

ननु,— आमश्राद्धन्तु पूर्व्वाह्णे एकोद्दिष्टन्तु मध्यमे।

पार्व्वणञ्चापराह्णे तु प्रातर्वृद्धिनिमित्तकम्॥

इति शातातपोक्तेरपराह्णं वाधित्वा पूर्व्वाह्ण एव आमश्राद्धं विहितमिति चेन्न। एवमादिवाक्यानां कल्पतरुप्रभृतिधृतनिबन्धानादृतत्वे-नानुष्ठानलक्षणाप्रामाण्यात्, इति बहवः। वस्तुतस्तु प्रायश्चित्त-दानादौ आमद्रव्यकवैष्णवश्राद्धविषयत्वेनास्य वाक्यस्योपपत्तिः। दानस्य दैवत्वेन पूर्व्वाह्ण एव कर्त्तव्यत्वे तदङ्गस्य श्राद्धस्य सुतरां तत्र विधा-नात्। अन्यथाप्येवमूह्यम्। एवञ्च सति कालादर्शे महता प्रयत्ने-नास्मिन् विषये यल्लिखितं तत्सर्व्वं निरस्तमेव। तथा च आमश्राद्धं यत्र यत्र प्रसक्तं स्यात् तत्र तत्रापराह्णादिकाल एव कार्य्यं न सर्व्वथा पूर्व्वाह्णे। शूद्रस्य तु सुतरामपराह्णादावेव। हेमश्राद्धन्तु प्रत्येकं पितॄनुद्दिश्य हिरण्योत्सर्गमात्रम्। तत्रेतिकर्त्तव्यतायाः कैरप्य-लिखनात्।

इत्यामश्राद्धनिरूपणम्।

अथाज्ञातमृताहादिनिर्णयः ।

प्रवासमृतस्य मासाद्यज्ञाने बृहस्पतिः,—

यदा मासो न विज्ञातो विज्ञातं दिनमेव तु ।
तदा ह्याषाढ़के मासि माघे वा तद्दिनं भवेत् ॥
न ज्ञायते मृताहश्चेत् प्रोषिते संस्थिते सति ।
मासश्चेदथ विज्ञातस्तद्दर्शे च तथाब्दिकम् ॥
दिनमासौ न विज्ञातौ मरणस्य यदा पुनः ।
प्रस्थानमासदिवसौ ग्राह्यौ पूर्व्वोक्तया दिशा ॥

भविष्ये,— दिनमेव तु जानाति मासं नैव तु यो नरः ।
मार्गशीर्षे तथा भाद्रे माघे वा तद्दिनं भवेत् ॥

पूर्व्वोक्तया दिशेति मृताहाद्यज्ञाने यथा व्यवस्था तथाचापीत्यर्थः । तेन प्रस्थानमासदिनज्ञाने तद्ग्रहणं । प्रस्थानमासमात्रज्ञाने तन्मासीयदर्शस्य ग्रहणम् । प्रस्थानतिथिमात्रज्ञाने आषाढाद्यन्यतममासेषु तस्यास्तिथेर्ग्रहणम् । मरणमासमरणदिनप्रस्थानमासप्रस्थानदिनानां सर्व्वेषामज्ञाने तु श्रवणदिने तदसम्भवे श्रवणमाससम्बन्धिदर्शे श्राद्धम् । तदाह प्रचेताः,-"अपरिज्ञाते मृतेऽमावास्यायां श्रवणदिवसे वेति" । मृते मृताहे ।

नैमित्तिकश्राद्धे मघायोगेऽपि [१]पिण्डदानम्,—

यते नैमित्तिकं काम्यं श्राद्धं यस्तु मघेऽहनि ।
दद्यात्तज्ज्येष्ठपुत्रस्य नाशः स्यादिति निश्चितम् ॥

इति कार्ष्णाजिन्युक्तेः, श्राद्धपदमत्र पिण्डदानपरम् ।

---

(१) मघायोगे पिण्डदानं ।

म्हते नैमित्तकं काम्यं श्राद्धं यस्तु मघेऽह्नि।
दद्यात् पिण्डञ्च तस्यैव ज्येष्ठपुत्रो विनश्यति॥

इति स्मृत्यन्तरात्। इति नैमित्तिकत्वेन सूचितस्याब्दिकस्य एकोद्दिष्टपार्वणभेदेन कालौ निरूपितौ। अयमापराह्णिकश्राद्धकालोऽमावास्याव्यतिरिक्तसर्वपार्वणश्राद्धेषु ज्ञेयः। सपिण्डीकरणान्तप्रेतश्राद्धानां वृद्धिश्राद्धस्य नैमित्तिकत्वेऽपि पृथगुपादानान्नात्र तन्निखितम्।

अथ काम्यश्राद्धकालाः।

विष्णुः,—आदित्यसंक्रमणं विषुवद्द्वयं विशेषेणायनद्वयं व्यतीपातो जन्मर्क्षमभ्युदयश्च,—

एतांस्तु श्राद्धकालान् वै काम्यानाह प्रजापतिः।
श्राद्धमेतेषु यद्दत्तं तदानन्त्याय कल्पते॥

विषुवती, मेषतुलासंक्रान्ती, अयनद्वयं, मकरकर्कटसंक्रान्ती, रविसंक्रान्तिपदेनैतासां[१] प्राप्तावपि पुनर्ग्रहणं फलातिशयार्थम्। इदं संक्रान्तिश्राद्धं यद्दिने दानं भवेत्तद्दिन एव, श्राद्धस्य दानत्वनिर्णयात्।

अथ रव्यादिवारेषु बृहस्पतिः,—

आरोग्यञ्चैव सौभाग्यं संग्रामे चापराजयः।
सर्वान् कामान् श्रियं विद्यां धनमायुर्यथाक्रमम्॥
सूर्य्यादिषु वारेष्वेतच्छ्राद्धकृल्लभते फलम्।
ववादिकरणेष्वेवं श्राद्धकृल्लभते धनम्[२]॥

(१) रविसंक्रान्तिपदेनैव तासां। (२) फलं।

तथा प्रतिपत्प्रभृतिषु याज्ञवल्क्यः,—

कन्याः कन्यावेदिनश्च पशून्द्रव्यं सुतानपि ।
द्यूतं कृषिञ्च वाणिज्यं द्विशफैकशफांस्तथा ॥
ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रान् स्वर्णरौप्ये सकुप्यके ।
ज्ञातिश्रैष्ठ्य सर्वकामानाप्नोति श्राद्धदः सदा ॥
प्रतिपत्प्रभृतिष्वेकां वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।
शस्त्रेण तु हता ये वै तेषां तत्र प्रदीयते ॥

कन्यावेदिनो, जामातॄन्, पशवोऽजादयस्तद्रूपं द्रव्यं, द्यूतं, द्यूतजयमित्यर्थः । कृषिवाणिज्ये तयोर्लाभौ । द्विशफाः, गवादयः । एकशफाः, अश्वादयः । ब्रह्मवर्चस्विनः ।

वृत्ताध्ययनसम्पत्तिरिष्यते ब्रह्मवर्चसम् ।

इत्युक्ततेजोयुक्तान् । सकुप्ये, ताम्रसीसकादिसहिते, स्वर्णरूप्ये । कामान् काम्यन्ते ये ते कामा इति व्युत्पत्त्या स्वर्गपुत्रपश्वादीन् एतानि चतुर्दशफलानि कृष्णपक्षप्रतिपदादिष्विति विज्ञानेश्वराः । "कृष्णः पित्र्ये विशिष्यते" इति स्मृतेरिति तेषामभिप्रायः । चतुर्दशीनिषेधविचारो महालये लेख्यः ।

अथ कृत्तिकादिनक्षत्रेषु याज्ञवल्क्यः,—

स्वर्गं ह्यपत्यमोजश्च शौर्यं क्षेत्रं बलं तथा ।
पुत्रान् श्रैष्ठ्यञ्च सौभाग्य समृद्धिं मुख्यतां शुभम् ॥
प्रवृत्तचक्रताञ्चैव वाणिज्यप्रभृतीनपि ।
अरोगित्वं यशो वीतशोकतां परमां गतिम् ॥
धनं वेदान् भिषक्सिद्धिं कूप्यङ्गामथजाविकम् ।

अश्वानायुश्च विधिवद्यो वा श्राद्धं प्रयच्छति ॥
कृत्तिकादिभरण्यन्तं स कामानाप्नुयादिमान्।
आस्तिकः श्रद्दधानश्च व्यपेतमदमत्सरः ॥

स्वर्गो निरतिशयसुखं, तेजः आत्मशक्त्यतिशयः, शौर्य्यं निर्भयत्वम्, चैत्रं मौह्यादिफलवत्, बलं शरीरदार्ढ्यं, श्रैष्ठ्यं ज्ञातिषु, ज्ञातिश्रैष्ठ्यमिति पूर्वोक्तेः। सौभाग्यं, जनप्रियत्वम्, मुख्यता अग्रणीत्वं, प्रवृत्तचक्रता प्रवृत्तं चक्रं मण्डलं येन स तथोक्तस्य भावस्तत्ता अप्रतिहताज्ञेत्यर्थः। परमागतिः ब्रह्मलोकप्राप्तिः।

अथ योगेषु मरीचिः,—

कृत्तिकादिषु ऋक्षेषु श्राद्धे यत्फलमीरितम्।
विष्कुम्भादिषु योगेषु तदेव फलमीरितम् ॥ इति।
बवादिकरणे श्राद्धफलं रव्यादिवारवत्, तत्रैवोक्तम्।

अथ मन्वादिश्राद्धान्यपि काम्यानि, भविष्यमात्स्ययोः,—

अश्वयुक्-शुक्लनवमी कार्त्तिकी द्वादशी शिता[१]।
तृतीया चैत्रमासस्य तथा भाद्रपदस्य च ॥
फाल्गुनस्याप्यमावास्या पौषस्यैकादशी सिता।
आषाढस्यापि दशमी माघमासस्य सप्तमी ॥
श्रावणस्याष्टमी कृष्णा आषाढस्यापि पूर्णिमा।
कार्त्तिकी फाल्गुनी ज्यैष्ठी चैत्री पञ्चदशीति च ॥
मन्वन्तरादयश्चैता दत्तस्याक्षयहेतवः।

---

(१) सिता।

अत्र द्वादशी सितेति शितशब्दस्तृतीयायामप्यन्वेति । द्वादशी सितेति दशम्यामिति । तथा चामावास्याष्टमीव्यतिरिक्तायाः तिथयः शुक्लाः, पुनः पुनस्तथाशब्दोपादानात् । यत्तु अश्वयुक्शुक्लनवमीत्यादिवृद्धगर्गोक्तौ तिथिभेद उक्तः, स मद्वन्यान्तरविषयः ।

मन्वादिषु फलं मात्स्ये,—

कृतं श्राद्धं विधानेन मन्वादिषु युगादिषु ।
हायनादिद्विसाहस्रं पितॄणां तृप्तिमादरात्[1] ॥

भारते,— या मन्वाद्या युगाद्याश्च तिथयस्तासु मानवः ।
स्नात्वा हुत्वा च दत्वा च जप्त्वानन्तफलं लभेत् ॥

काम्येषु युगादीनां यद्यप्यपि तत्र श्राद्धानां नित्यत्वमपीति उभयात्मकत्वात् विचारो नित्यप्रकरणे लेख्यः । तथा वक्ष्यमाणेषु अर्द्धोदयाद्युत्तम्ययोगेषु ।

तथा,— आकामावेषु यच्छ्राद्धं यच्चदानं यथाविधि ।
उपवासादिकं यच्च तदनन्तफलं स्मृतम् ॥

इत्यादीनि बहूनि काम्यश्राद्धानि तत्र तत्र द्रष्टव्यानि, विस्तरभयान्न लिख्यन्ते ।

अथ वृद्धिश्राद्धं, तच्च नैमित्तिकम् ।

नैमित्तिकमतो वक्ष्ये श्राद्धमभ्युदयात्मकम् ।

इति मार्कण्डेयपुराणोक्तेः । तच्चावश्यकम् ।

तथाच भरद्वाजः,—

वृद्धिश्राद्धमकृत्वा यो वृद्धिकर्म समाचरेत् ।

---

(१) मावहेत् ।

वृद्धिर्नो वर्द्धते तस्य क्षयश्च नरकं व्रजेत् ॥

भारतेऽपि,—

अष्टका ये चाभ्युदयास्तीर्थयात्रोपपत्तयः ।

पितृणामतिरेकोऽयं मासिकार्थाद् ध्रुवः स्मृतः ॥ इति ।

मासिकार्थादर्शश्राद्धादित्यर्थः । एतान्यावश्यकानीत्यर्थः । वृद्धिः पुत्रजन्मादिशुभं तत्र श्राद्धमिति छन्दोगपरिशिष्टविष्णुपुराणाद्युक्तश्रौतस्मार्त्तवृत्तिविषयम् ।

तथाच छन्दोगपरिशिष्टे,—

कर्मादिषु च सर्वेषु मातरः सगणाधिपाः ।

पूजनीयाः प्रयत्नेन पूजिताः पूजयन्ति ताः ॥

पूजयन्ति अभ्युदयसाधनेन प्रीणयन्तीति पूजाफलोक्तिः । पूजास्थानं तदुपकरणानि तत्रैवाह,—

प्रतिमासु च शुभ्रासु लिखिता वा पटादिषु ।

अपि वाक्षतपुञ्जेषु नैवेद्यैश्च पृथग्विधैः ॥

तत्र प्रतिमादिपक्षे स्फटिकादिनिर्मितत्वं, शुभ्रपदोक्तिः । समाचारस्तु अक्षतपुञ्जपक्ष एव । तथा,—

कुड्यलग्नां वसोर्द्धारां सप्तवारान् घृतेन तु ।

कारयेत् पञ्चवारान् वा नातिनीचां न चोच्छ्रिताम् ॥

आयुष्याणि च शान्त्यर्थं जप्त्वा तत्र समाहितः ।

षड्भ्यः पितृभ्यस्तदनु श्राद्धदानमुपक्रमेत् ॥

तथा,— अनकृत्वानि कर्माणि क्रियेरन् कर्मकारिणा ।

प्रतिप्रयोगं नैव स्युर्मातरः श्राद्धकर्म च ॥

एतदेव तत्र विवृणोति,—

आधानहोमयोश्चैव वैश्वदेवे तथैव च ।
बलिकर्मणि दर्शे च पौर्णमासे तथैव च ॥
नवयज्ञे च यज्ञज्ञा वदन्त्येवं मनीषिणः ।
एकमेव भवेत् श्राद्धमेतेषु न पृथक् पृथक् ॥

अतएव सोमयागे तु पुनः पुनः प्रयोगे मातृपूजादिकं भवत्येव । नवयज्ञोऽत्र आग्रहायणापरनामिका नवान्नेष्टिः ।

कर्मादिष्वित्यस्यापवादस्तत्रैव,—

नाष्टकासु भवेच्छ्राद्धं न श्राद्धे श्राद्धमिष्यते ।
न सोष्यन्तौ जातकर्म प्रोषिता गतकर्मसु ॥

सोष्यन्ती आसन्नप्रसवायाः सुखप्रसवार्थं विहितहोमः ।

विवाहादिः कर्मगणो य उक्तो
गर्भाधानं शुश्रुम यस्य चान्ते ।
विवाहादावेकमेवात्र कुर्यात्
श्राद्धं नादौ कर्मणः कर्मणा स्यात् ॥

प्रदोषे श्राद्धमेकं स्याद्गोनिष्कासप्रवेशयोः, ।
न श्राद्धं युज्यते कर्त्तुं प्रथमे पुष्टिकर्मणि ॥
हलाभियोगादिषु तु षट्सु कुर्यात् पृथक् पृथक् ॥
प्रतिप्रयोगमन्येषामादावेकन्तु कारयेत् ।
वृहत्यचद्रुपदादुस्स्यर्थं परिविघ्न[1]तोः ॥
सूर्येन्दोः कर्मणी ये तु तयोः श्राद्धं न विद्यते ।

---

(१) श्व ।

न दशायस्थिनैकेन विषमदृष्टकर्मणि ॥
हमिदष्टचिकित्सायां न वै शेषेषु विद्यते ।
मातृपूजायामपि[1] गणकर्मण्यपवादस्तत्रैव,—
गणशः क्रियमाणे तु मातॄणां पूजनं सकृत् ।
सकृदेव भवेच्छ्राद्धमादौ न पृथगादिषु ॥
यत्र यत्र भवेच्छ्राद्धं तत्र तत्र च मातरः ।
ब्राह्मे,— कर्मण्यथाभ्युदयिके माङ्गल्यवति शोभने ॥
जन्मन्यथोपनयने विवाहे पुत्रकस्य वा ।
पितॄन्नान्दीमुखान्नाम तर्पयेद्विधिपूर्वकम् ॥
विष्णुपुराणे,—
कन्यापुत्रविवाहेषु प्रवेशे नववेश्मनः ।
नामकर्मणि बालानां चूडाकर्मादिकं तथा ॥
सीमन्तोन्नयने चैव पुत्रादिमुखदर्शने ।
नान्दीमुखं पितृगणं पूजयेत् प्रयतो गृही ॥
चूडादिकं इत्यादिशब्दस्य संस्कारमात्रोपलक्षणत्वाद्दहिर्निष्क्रमणान्नप्राशनादिष्वपि वृद्धिश्राद्धं ।
तथा,—
यज्ञोद्वाहप्रतिष्ठासु मेखलाबन्धमोक्षयोः ।
पुत्रजन्मवृषोत्सर्गे वृद्धिश्राद्धं समाचरेत् ॥
इत्यत्र यज्ञशब्दोपादानात् महादानादावपि वृद्धिश्राद्धं कार्य्यं ।

---

(१) मातृपूजाया मपि ।

एवञ्च,— नाग्निष्ठा तु पितृन् श्राद्धे कर्म वैदिकमाचरेत् ।

इति शातातपोक्तौ वैदिककर्मपदेन सामान्यविधिः स्पष्टः, संक्षिप्येत विशेषत इति न्यायात्, ।

पुरोडाशं चतुर्द्धा करोति, आग्नेयं चतुर्द्धा करोति, इति उपसंहारवच्छन्दोगपरिशिष्टादिगणितवैदिककर्मपरं बोध्यम् । ननु छन्दोगपरिशिष्टादौ "तथातो गोभिलोक्तानां" मित्यभिधानात्,

गोभिलोक्तगृह्यमात्रे वृद्धिश्राद्धं विधीयते ।

इति श्राद्धादिष्वपि तदुक्तेः । अतश्चाग्निषेधो न गृह्यान्तरकर्मणीति चेन्न, शाखान्तराधिकरणन्यायेन गृह्यान्तरकर्मण्यपि श्राद्धविधिनिषेधप्रवृत्तेः ।

केवलं तु,—

यथाम्नातं स्वशाखायां पारक्यमविरोधि यत् ।
विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकर्मवत् ॥

इति तदुक्तेः । षड्भ्यः पितृभ्यः इत्यादीनां गृह्यान्तरकर्मणि न प्रवृत्तिः । तदुपरिष्टात् स्फुटं भविष्यति । एवं यथाश्रुतार्थावस्थितौ यानि कर्माणि विधिवशेनार्थवशेन वा एकस्मिन् दिने क्रियन्ते । आधानं होमश्च, यदोत्कृष्य क्रियमाणं जातकर्मादि, तत्र प्रतिकर्ममातृपूजादिनान्दीमुखश्राद्धान्तकर्मणामारभ्याचारः(१) संगच्छत एव । अत एवोत्कृष्यैकदिनक्रियमाणेषु कर्मसु तत्र न्यायेन सकृत्करणमिति यत्प्राचीनैरपि कैश्चिल्लिखितं तत् कैरपि नाद्रियते ।

तत्र कर्त्तृनिरूपणम्,—

(१) व्यावृत्याचारः ।

स्वपितृभ्यः पिता दद्यात् सुतसंस्कारकर्मसु ।

पिण्डानोद्वहनात्तेषां तस्याभावेऽपि तत्क्रमात् ॥ इति ।

आ उद्वहनादित्यत्राङोऽभिविध्यर्थता, कन्यापुत्रविवाहेष्विति विष्णुपुराणोक्तेः । तथाच विवाहमभिव्याप्येत्यर्थः ।

तत्र,–नान्दीश्राद्धविधिं कुर्य्यादाद्ये पाणिग्रहे बुधः ।

अत ऊर्द्धं सुतः कुर्यात् स्वयमेव तु नान्दिकम् ॥ इति स्मृतेः।

सुतसंस्कारकर्मस्वित्युक्तेश्च पुत्रस्य संस्काररूपप्रथमविवाह एव पिता कुर्यात् । द्वितीयादिविवाहेषु पुत्रः स्वयमेव, जीवत्पितृक-श्राद्धविशेषाधिकारप्रतिपादकवक्ष्यमाणहारीतोक्तेः । पितरि जीवत्यपि पितामहादीनां नान्दीश्राद्धं कुर्यादिति सिद्धं। एवं पुत्र-मातामहादीनां द्वितीयादिविवाहे नान्दीमुखश्राद्धमितिच सिद्धं। तत्र परिशिष्टं वाक्यं वक्ष्यते । एवं सति स्वपितृभ्य इत्यत्र स्वशब्देन सुतमातामहादिव्यावृत्तिः तस्य पितुरभावे तत्क्रमात् संस्कार्यपुत्र-दुहित्रादिक्रमात् संस्कार्यपित्रादिभ्यो मात्रादिभ्योऽपि दद्या-दित्यर्थः । अतएव,

भ्राता वा भ्रातृपुत्रो वा सपिण्डः शिष्य एव वा ।

सहपिण्डक्रियां कृत्वा कुर्यादभ्युदयं ततः ॥

इति लघुहारीतोक्तेर्भ्रात्रादेः कन्याप्रदत्ते उपनयनकर्त्तृत्वे वा विवाहोपनयनाद्यर्थं संस्कार्यकन्यापुत्रादिपितृमातृसपिण्डीकरणं कृत्वा संस्कार्यपित्रादिभ्यो दद्यादाभ्युदयिकश्राद्धमिति गम्यते । तस्मात् पितुरुपरमे संस्कार्यपित्रादिभ्य एवाभ्युदयिकं श्राद्धं दद्यादितिसिद्धं।

वायवीये,–

अष्टकासु वृद्धौ च गयायां च मृतेऽहनि ।
अत्र मातुः पृथक् श्राद्धमन्यत्र पतिना सह ॥

गौतमशातातपौ,—

मातृश्राद्धं तु पूर्वं स्यात् पितृणां तदनन्तरम् ।
ततो मातामहानां च वृद्धौ श्राद्धत्रयं स्मृतम् ॥
चिन्त्यमेतेषु युग्मांस्तु भोजयेत् ब्राह्मणान् शुचि ।

तथाच, नवपुरुषात्मकमाभ्युदयिकं श्राद्धम् । एवं सति षड्भ्यः पितृभ्य इत्युक्तिश्छान्दोग्यविषयैवेति ज्ञेयं ।

न योषिद्भ्यः पृथग् दद्यादवसानदिनादृते ।
स्वभर्तृपिण्डमात्राभ्यस्तृप्तिरासां यतः स्मृता ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टोक्तवचनान्तरेण तत्स्त्रीणां साम्वत्सरिकश्राद्धं विना श्राद्धान्तराभावात् । अत्र पितृपितामहप्रपितामहानां नान्दीमुखनामकता । तथाच, कात्यायनसूत्रम्,- "नान्दीमुखाः पितरः पितामहाः प्रपितामहाश्च प्रीयन्तां इति न स्वधां प्रयुञ्जीत युग्मानाशये"दिति । अत्र पितरः इत्यादीनामुपलक्षणत्वान्मातृवर्गस्य मातामहवर्गस्य च नान्दीमुखनामकत्वम् । "अथ नान्दीमुखेभ्यश्च मातृभ्यः श्राद्धमुक्तम् इति मात्रोक्तेः 'नान्दीमुखेभ्यः' पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यो मातामहेभ्यः प्रमातामहेभ्यो वृद्धप्रमातामहेभ्यश्च प्रीयन्तां" इति गोभिलसूत्रञ्च ।

यत्तु ब्राह्ममात्स्ययोः —

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।
त्रयोऽप्यश्रुमुखाश्चैते पितरः परिकीर्त्तिताः ॥

तेभ्यः पूर्व्वतरा ये च प्रजावन्तः सुखैधिताः।
ते तु नान्दीमुखा नान्दीसमृद्धिरिति भण्यते॥
ये स्युः पितामहादूर्द्ध्वं ये स्युर्नान्दीमुखास्त्विति।
प्रपन्नमुखसंज्ञास्तु माङ्गल्यीया यतस्तु ते।

इति यत् वृद्धपितामहादीनां नान्दीमुखत्वमुक्तम्। तत्पित्रादिषु त्रिषु जीवत्सु वृद्धप्रपितामहादिविषयाणां आभ्युदयिकश्राद्धं कार्यमित्येवं परं ज्ञेयमिति कल्पतरुकाराः। मातृपूजावसोर्द्धारायुष्यमन्त्रजपनान्दीमुखश्राद्धानां परस्परसमन्वयेन नान्दीमुखश्राद्धस्यावश्यकत्वात्, इति नान्दीमुखश्राद्धस्य मातृपूजापूर्व्वकत्वं छन्दोगपरिशिष्टादौ व्यक्तमेव। अतएवाच विप्रमिश्रैः पित्रादित्रिके जीवति न नान्दीमुखश्राद्धं केवलं मातृपूजामात्रं कार्यमिति यल्लिखितं तद्दूरापास्तं। त्रिषु जीवत्सु विष्णुना पार्व्वणनिषेधात् विकृतिलाच्च वृद्धिश्राद्धस्येति नारायणभाष्ये यल्लिखितं तदपि न रुचिरं ब्राह्मादिवाक्यस्य विशेषविधित्वेन कल्पतरुकारव्याख्यानादाचारविरोधाच्च। एवं माचादित्रये जीवति उपरितनपुरुषत्रयस्य श्राद्धं। एवं मातामहादित्रिकस्यापि। एवं च तत्र कस्यचिन्मरणे उपरितनपुरुषं प्रवेश्य श्राद्धं कार्य्यम्। तद्गविध्ये, "पूर्व्वाह्णः काल" इति यदुक्तं, तत्र प्रथममुहूर्त्तादूर्द्ध्वं मुहूर्त्तचतुष्टयात्मकमिति ज्ञेयम्। तच्छ्राद्धकालः शातातपीये,- "प्रातर्वृद्धिनिमित्तकं" इति पूर्व्वमुक्तः।

मात्स्ये,— उत्सवानन्दसन्ताने यज्ञोद्वाहादिमङ्गले।
मातरः प्रथमं पूज्याः पितरस्तदनन्तरम्॥
ततो मातामहानाञ्च विश्वेदेवांस्तथैव च।

अत्र यद्यपि शातातपाद्युक्तविधिरस्ति। तथापि अशक्तौ पिण्डदानहिरण्यदानब्राह्मणभोजनोत्सर्गाणां उक्तत्वात्, अष्टब्राह्मणभोजनोत्सर्गाणां उक्तत्वाच्च अष्टब्राह्मणभोजनोत्सर्गमाचरन्ति शिष्टाः। आभ्युदयिकश्राद्धस्य नैमित्तिकत्वेऽपि सत्यो नान्दीमुखे वसुरिति वक्ष्यमाणवाक्यात्सत्यवसुसंज्ञयोर्विश्वेदेवत्वं। अष्टब्राह्मणभोजनं कुत इति चेत्, उच्यते। चिय्यर्ये तेष्वित्युक्तेरेकैकमेकेकस्य द्वौ द्वौ त्रीँस्त्रीन् वा वृद्धौ फलभूयस्त्वमिति आश्वलायनसूत्रे द्वौ द्वाविति आभ्युदयिकश्राद्धविषयमिति कल्पतरुव्याख्यानाददृष्टपार्वणादावयुग्मब्राह्मणनियमादिति स्मृत्यन्तरात् पार्वणे श्राद्धे काम्ये आभ्युदयिके इत्यभिधानाच्च। मात्रादित्रिकस्य पित्रादित्रिकस्य मातामहादित्रिकस्य च श्राद्धस्थानेषु प्रत्येकं भोजनद्वयं भोजनद्वयं भोजनद्वयमिति भोजनषट्कं विश्वेदेवानां स्थाने भोजनद्वयमिति अष्टभोजनानि सिद्धानि। सम्भवे उक्तविधिना करणं समीचीनम्। नात्र तिथिद्वैधविचारावकाशः वृद्धिदिन एव तद्विधानात्।

> रात्रौ स्नानं न कुर्वीत दानञ्चैव विशेषतः।
> नैमित्तिकन्तु कुर्वीत स्नानं दानञ्च रात्रिषु॥
> यज्ञे विवाहे यात्रायां तथा पुस्तकवाचने।
> दानान्येतानि शस्तानि निशि देवालये तथा॥

इति भविष्योक्ते रात्रौ विवाहे वृद्धिश्राद्धं प्राप्तमपि दिवैव समाचरन्ति। भविष्यद्विवाहस्य दिवसस्य निमित्तत्वाद्रात्रिप्रसङ्गाभावात्, प्रातर्वृद्धिनिमित्तकमिति कालविधानात् रात्रौ श्राद्धस्य निषेधत्वाच्च। इदं वृद्धिश्राद्धं यत्कमार्थं क्रियते तत्र दैवादिप्रपाते

पुनर्यस्मिन् दिने विवाहादिकर्मकरणं, तद्दिने तदङ्गानां मातृ-पूजावसोर्धारायुष्यमन्त्रजपवृद्धिश्राद्धानां पुनः करणम्।

प्रधानस्याक्रिया यत्र साङ्गं तत् क्रियते पुनः।

इति छन्दोगपरिशिष्टोक्तेः।

अथ सपिण्डीकरणविचारप्राप्तौ तस्यैकादशाहादिश्राद्धपूर्व-कत्वात् एकादशाहादिश्राद्धान्युच्यन्ते।

याज्ञवल्क्यवृद्धशातातपौ,—

मृतेऽहनि तु कर्त्तव्यं प्रतिमासञ्च(१) वत्सरम्।

प्रतिसम्वत्सरञ्चैवमाद्यमेकादशेऽहनि॥

अत्राहःशब्दस्य तिथिपरत्वेनैव मृततिथौ मासिकान्याब्दिकं च। आद्यश्राद्धं तु एकादशाह एव, तच्च सावनमासोक्तेः(२)। अत-एव त्रैपक्षिके च न तिथिद्वैधविचारावकाशः।

छन्दोगपरिशिष्टे,—

द्वादश प्रतिमास्यानि आद्यं षाण्मासिके तथा।

सपिण्डीकरणञ्चैव श्राद्धान्येवन्तु षोड़श॥

अत्र षाण्मासिके ऊनषाण्मासिको न वार्षिके।

एकाहेन तु षण्मासा यदा स्युरपि वा त्रिभिः।

न्यूनाः सम्वत्सरश्चैव स्यातां षाण्मासिके तदा॥

इति तदुक्तेः। षण्मासद्वयान्तक्रियमाणतया षाण्मासिक इति नारायणभाष्ये। षाण्मासिकयोः त्रिदिनन्यूनत्वात् वाक्यान्तरोक्तद्वि-दिनत्वपक्षौ नाद्रियेते।

(१) प्रतिमासं तु। (२) सावनमासोक्तेः।

द्वादश प्रतिमास्यानि आद्यं षाण्मासिके तथा ।
त्रैपक्षिकाब्दिके चेति श्राद्धान्येतानि षोड़श ॥

इति जातुकर्ण्येन,—

अर्वाक् सपिण्डीकरणात् कुर्याच्छ्राद्धानि षोड़श ।

इति पैठीनसिना,—

श्राद्धानि षोड़श कृत्वा नैव कुर्यात् सपिण्डनम् ।

इति गोभिलेनापि त्रैपक्षिकं प्रवेश्य सपिण्डीकरणं त्यक्ता षोड़शश्राद्धानि उक्तानि । यत्तु,—

द्वादशाहे त्रिपक्षे वा षण्मासे मासिकाब्दिके ।
श्राद्धानि षोड़शैतानि संकृतानि[1] मनीषिभिः ॥

इति व्यासोक्तौ द्वादशाहोपादानं तदेकादशाहे दैवाद्यप्रेतैकोद्दिष्टश्राद्धकरणे बोध्यम् ।

एकादशेऽह्नि कुर्वीत प्रेतमुद्दिश्य भारत ।
द्वादशे वाह्नि कुर्वीत अनिन्द्ये त्वथवाहनि ॥

इति कौर्मोक्तेः । यच्च,—

ऊनषाण्मासिकं षष्ठे मास्याद्ये चोनमासिकम् ।
त्रैपक्षिकं त्रिपक्षे स्यादूनाब्दं द्वादशे तथा ॥

इति गालवोक्तौ ऊनमासिकोपादानं तदेकादशाहस्य द्वादशाहस्य वा नामान्तरम् ।

मरणात् द्वादशाहे स्यान्मास्यूने चोनमासिकम् ।

(१) संस्कृतानि ।

इति गोभिलोक्तेः । एतत् कालादर्शेऽनुसन्धेयम् । अनयैव दिशा अन्यान्यपि वाक्यानि समाधेयानि ।

सपिण्डीकरणादर्वाक् यानि श्राद्धानि षोड़श ।
एकोद्दिष्टविधानेन कुर्यात् सर्वाणि तानि च ॥
सपिण्डीकरणादूर्द्धं यदा कुर्यात्तदा पुनः ।
प्रत्यब्दं यो यथा कुर्यात् तथा कुर्यात् स तान्यपि ॥

इति पैठीनसुक्तेः सपिण्डीकरणश्राद्धपूर्वश्राद्धानां पूर्वोक्तैकोद्दिष्टकालवत् कालव्यवस्था । साग्नेस्तु तद्दाहावध्येव त्रिपक्षान्तं सर्वकर्म कार्य्यम् ।

तथा च जातुकर्ण्यः,—

ऊर्द्धं त्रिपक्षात् यच्छ्राद्धं मृताहन्येव तद्भवेत् ।
अधस्तात्कारयेद्धीमान्[१] आहिताग्नेर्द्विजन्मनः ॥

छन्दोगपरिशिष्टेऽपि,—

श्राद्धमग्निमतः कार्य्यं दाहादेकादशेऽहनि । इति ।

ऋषिः,— प्रेतार्थं सूतकान्ते तु ब्राह्मणान् भोजयेद्दश ।
आद्यश्राद्धनिमित्तेन चैकमेकादशेऽहनि ॥

सत्यव्रतः,— एकादशेऽह्नि प्रातरुत्थाय प्रेतार्थमेकादशब्राह्मणानामन्त्र्य मध्याह्ने नानाभक्ष्यरसपानाद्यैः भोजयित्वा विधिवत् पिण्डदानं। यथा अग्निहोत्रं जुहोति यवागूं पचतीत्यत्र 'पाठक्रमादर्थक्रमोबलवत्तर-इति न्यायात् यवागूपाकानन्तरमग्निहोत्रहोमः तद्वदत्रापि श्राद्धानन्तरं दानं दत्वा दशदानपात्राणां भोजनमित्यर्थः । श्रीरामायणे

(१) कारयेद्दाहादाहिताग्निं ।

श्राद्धानन्तरमेव नानादानानि प्रतिपादितानि। तत्रादौ शय्यादानम्।

प्रेतस्याच्छादनार्थन्तु प्रथमं वाससी शुभे।
दत्वान्यानि च देयानि प्रेतकामोचितानि च ॥

इति पैठीनसिस्मृतेः। शुभे नवे। ततो मृतशय्यादानं भविष्योत्तरविधिना। विस्तरभयात् स न लिखितः।

स्मृतिः,— गोभूहिरण्यवासांसि दीपमन्नं जलं तिलाः।
शय्या प्रपासनं चैव प्रेतदानानि वै दश ॥

भविष्योत्तरविष्णुधर्मोत्तरयोः,—
वस्त्रधान्यगोभूमीशय्याच्छत्रासनानि च।
प्रेतकाले प्रशस्तानि दानान्यष्टौ विशेषतः ॥

आग्नेये,— आसनं तैजसं पात्रं लवणं गन्धचन्दनम्।
धूपं दीपञ्च ताम्बूलं लौहं रूप्यञ्च रत्नकम् ॥
मौद्गादिनानाद्रव्याणि दत्वा स्यात् भुक्तिमुक्तिभाक्।

अन्यानि काष्ठपादुकादीनि स्कान्दादिप्रोक्तानि पद्धत्यनुसारेण देयानि। तानि विस्तरभयान्न लिखितानि। यदि दैवान्मरणदिने मृताद्यपञ्चकस्य दानाभावः तदा सर्वेषामादौ तत्पञ्चकदानं। एकादशाहश्राद्धमपि त्रिदण्डिसन्यासिनः पार्वणमेवेति प्राक्लिखितम्।

अथ वृषोत्सर्गः।

यमः,— एकादशाहे प्रेतस्य यस्य चोत्सृज्यते वृषः।
मुच्यते प्रेतलोकात् स स्वर्गलोकञ्च गच्छति ॥

वह्निपुराणे,— ये प्रतभावमापन्ना ये चान्ये श्राद्धवर्जिताः।
वृषोत्सर्गेण ते सर्वे गच्छन्ति परमां गतिम्॥
तदकरणे प्रत्यवायोऽप्यत्र,—
एकादशाहे प्रेतस्य यदि नोत्सृज्यते वृषः।
प्रेतत्वं सुस्थिरं तस्य दत्तैः श्राद्धशतैरपि॥
श्रुतिरपि,— न करोति वृषोत्सर्गं सुतीर्थे वा जलाञ्जलिम्।
न प्रयच्छति यः पुत्रः पितुरुच्चार एव सः॥
एकादशाहे दैवादकरणे, आग्नेये,—
एकादशाहे प्रेतस्य यदि नोत्सृज्यते वृषः।
मुच्यते प्रेतभावात्स षण्मासेऽप्याब्दिकादिषु॥
तत्राप्यसामर्थ्ये, भविष्योत्तरे,—
कार्त्तिक्यामथवा माघ्यामयने वा युधिष्ठिर।
चैत्र्यामथ तृतीयायां वैशाख्यां द्वादशेऽह्नि वा॥
अत्र द्वादशाहोक्तिः।
द्वादशाहे वृषोत्सर्गः कर्त्तव्यः क्षत्रियेण तु।
इति वाक्यात् क्षत्रियविषय एवेति चेत्, न। द्वादशाहे क्षत्रियाशौचस्य सत्त्वात्। तर्हि तद्वचनस्य का गतिरिति चेत्। तस्य प्रामाण्ये क्षत्रियस्य दशाहाशौचपक्षाश्रयणादिति समाधेयम्।
विष्णुस्मृतौ तु आश्वयुज्यां वा इत्युक्तम्।
पुनर्यमः,—
एष्टव्या बहवः पुत्रास्तेनैकोऽपि गयां व्रजेत्।
यजेत वाश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत्॥

लोहितो यस्तु वर्णेन शिरः पुच्छस्तु पाण्डरः ।
ताम्रः खुरविषाणाभ्यां स नीलो वृष उच्यते ॥

श्वेतः खुरविषाणाभ्यां इत्यधिकं बृहस्पतिराह ।

मात्स्यविष्णुधर्मोत्तरयोः,—

चरणाश्च मुखं पुच्छं श्वेतानि यस्य गोपतेः ।
लाक्षारससवर्णस्तु स नीलो वृष उच्यते ॥

नीलवृषाभावे अन्येऽपि वृषा देयाः । वह्निपुराणे,- "भाग्य-सौख्यप्रदः शुक्लः" इत्यादिना सर्ववर्णानामुक्तत्वात् । विधवायाः स्त्रियो मरणे वृषोत्सर्गः, न जीवत्पतिकायाः ।

यदि पुत्रवती नारी म्रियेत पत्युरग्रतः ।
वृषं नैवोत्सृजेत्तस्या यावत्तिष्ठति तत्पतिः ॥

इति गोभिलोक्तेः ।

अत्र पूर्वोक्तादिकालस्यानुक्तावपि सौकर्यार्थमादावुत्सृज्य श्राद्धं कुर्वन्ति । इति ।

अथ पुष्करविचारः ।

वराहसंहितायाम्,—

पुनर्वसूत्तराषाढाकृत्तिकोत्तरफाल्गुनी ।
पूर्वभाद्रविशाखे च षडेते स्वचपुष्कराः ॥
द्वितिया सप्तमी चैव द्वादशी तिथिरेव च ।
शनिर्भौमो रविर्यच तिथिवाराः प्रकीर्त्तिताः ॥
हानिर्वा यदि वा वृद्धिर्भयं रोगोऽथवा भवेत् ।
मृतोऽपि निर्गुणो वापि शवो येषु गृहेषु च ॥

त्रिपुष्करे त्रीन् हरति शवो द्वाभ्यां द्वयं तथा।
एकेन तु भवेद्रोगी[१] धर्महानिं च निर्दिशेत्॥
तस्मात् वारञ्च नक्षत्रं तिथिं यत्नेन लक्षयेत्।

राजमार्त्तण्डे,—

त्रिगुणा शान्तिभि र्योगो द्वाभ्याञ्च द्विगुणो भवेत्।
एकेनैव भवेद्धानी रोगश्चैव प्रजायते॥

तथा,— त्रिपुष्करन्तु यद्वृत्तं सर्वत्र त्रिगुणी भवेत्।
शोको वा जायते तत्र त्रिगुणश्च न संशयः॥

अत्र शान्तिर्वराहपुराणाद्युक्तविधिना कार्य्या इति। तद्दिनेऽसम्भवे शौचं शुभदिने कार्य्यां।

द्वादशाहे ब्राह्मणभोजनं कुर्वन्ति। एकादशाहीकभोजनस्य तद्दिने प्रेतश्राद्धशेषस्य रात्रिपर्यन्तं सत्त्वेन करणासम्भवात्।

शय्यां कृत्वा ततो विप्रान् भोजयेदपरेऽहनि।

इति पैठीनसिवचनेच। अपरेऽहनि द्वादशाहे इति निबन्धकृतः।

अथ मासिकनिर्णयः।

मासिकानां प्रतिमासकर्त्तव्यत्वं प्रागुक्तं।

तत्र करणाशक्तौ मरीचिः,—

मुख्यं श्राद्धं मासि मासि अपर्य्याप्तावृतुं प्रति।
द्वादशाहेन वा कुर्य्यादेकाहे द्वादशापि वा॥

मासि मासि इति मुख्यः पक्षः। अपर्य्याप्तावसम्भवे मासद्वयानन्तरं श्राद्धद्वयं। तत्राप्यशक्तौ द्वादशभिर्दिनैर्द्वादश श्राद्धानि। तद-

(१) भवेद्रोगी।

सम्भवे एकस्मिन्नपि दिने द्वादशश्राद्धानीत्यर्थः। एवं च मासिकापकर्षे तन्मध्ये तदन्तकालकर्त्तव्यत्वेन त्रैपक्षिकोनषाण्मासिकोनसाम्वत्सरिकसपिण्डीकरणापकर्षः सिध्यति।

अथ मासिकेषु साग्निकैकाग्निनिरग्नीनां व्यवस्था। प्रथममासिकं साग्नेर्दाहावध्येव। ऊर्द्ध्वं त्रिपचादिति पूर्वोक्तिः। निरग्निवदेकाग्नेरपि मरणावधि।

एकाग्नेर्मरणादूर्द्धमशौचं श्राद्धमेव च।
यस्य तु त्रयमग्नीनां तस्योर्द्ध्वं दाहकर्मणः॥

इति जातुकर्ण्योक्तेः। द्वितीयमासिकादिकं तु साग्नेरपि मृततिथिष्वेव। त्रैपक्षिके तु नैव मृततिथ्यादरः। पट्चत्वारिंशद्दिन एव तस्यानुष्ठानम्।

तथाच कार्ष्णाजिनिः,—

ऊनान्यूनेषु मासेषु वर्द्धमाने(१) समेऽपि वा।
त्रैपक्षिकं त्रिपक्षे स्यान्मृताहे त्वितराणि तु॥

भविष्ये,— त्रैपक्षिकं भवेद्वृत्ते त्रिपक्षे तदनन्तरम्।

वृत्ते प्रवृत्ते।

कात्यायनोऽपि,—

यत्र वा तत्र वा मासि षष्ठे षाण्मासिकं भवेत्।
त्रैपक्षिकं त्रिपक्षे च पूर्णे स्यात्तदनन्तरम्॥

यत्र वा तत्र वा इति शुद्धे मलिनेऽपि वा तदनन्तरं पट्चत्वारिंशदह्नीत्यर्थः।

(१) विषमाहे।

अथ षाण्मासिकम्। तत्पूर्वदिने ऊनषाण्मासिकम्।

तत्र पैठीनसिः,—

षाण्मासिकाब्दिके श्राद्धे स्यातां पूर्वेद्युरेव हि।

एकाहेन तु इति वचनमप्युक्तम्। अतएव प्रथमषण्मासाभ्यन्तरेऽधिमासपाते तु, अधिमासं गृहीत्वैव षष्ठमासपूर्वतिथावेव ऊनषाण्मासिकं कार्यम्, यत्र वा तत्र वा इति पूर्वोक्तेः।

अथ द्वितीयषाण्मासिकम्।

तस्य ऊनसाम्वत्सरिकमिति नामान्तरम्।

पूर्वेद्युराब्दिकं श्राद्धं परेद्युः पुनराब्दिकम्।

इति शङ्खोक्तेः। एतत्षण्मासाभ्यन्तरेऽधिमासपाते सति त्रयोदशमासिकपूर्वतिथावेव ऊनसाम्वत्सरिकम्। "द्वादशमासाः सम्वत्सरः क्वचित्त्रयोदशमासाः सम्वत्सरः" इति श्रुतेः।

ननु अब्दमध्ये अधिमासपाते तत्र सर्वकर्मनिषेधात् तत्र मासिकं श्राद्धं न कार्यं, किं वा कुत्र वा कार्यं, इति सन्देहे, गभस्तिः,— एकोद्दिष्टं तु यच्छ्राद्धं तन्नैमित्तिकमुच्यते।

तत् कार्यं पूर्वमासेऽपि कालाधिक्ये च धर्मतः॥

पूर्वमासे मलीम्लुचे।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

सम्वत्सरस्य मध्ये तु यदि स्यादधिमासिकम्।

तदा त्रयोदशे मासि क्रिया प्रेतस्य वार्षिकी॥

भरद्वाजः,— अधिमासे तु यच्छ्राद्धं कुर्यात्तदधिमासिकम्। इति

अधिमासविहितं श्राद्धं अधिमास एव कार्यम्।

मरीचिरपि,—

प्रतिमासं मृताहे च यच्छ्राद्धं प्रतिवत्सरम् ।
मासद्वयेऽपि कर्त्तव्यमन्यथा किल्बिषी भवेत् ॥

द्वादशमासे अधिमासपाते द्वादशमासमृताहपूर्वदिने ऊनषाण्मासिकं कार्य्यम्, तस्य सपिण्डनपूर्वदिने विधानात्, सपिण्डनस्य च मलमासेऽपि विधानात् । तद्वाक्यं सपिण्डीकरणप्रस्तावे वाच्यम् ।

मासिकादीनां दैवादकरणे ष्यश्यशृङ्गः,—

मासिकाब्दे तु सम्प्राप्ते यदि विघ्नः प्रजायते ।
मासेऽन्यस्मिन् तिथौ तस्मिन् कुर्यादन्तरितं तदा ॥

काण्वोऽपि,— नवश्राद्धं मासिकञ्च यद्यदन्तरितं भवेत् ।
तत्तदुत्तरसात्तन्त्र्यादनुष्ठेयं प्रयत्नतः ॥

अन्तरितं अकृतं सातन्त्र्यात् समानतन्त्रत्वात् अकृतमासिकं उत्तरमासिकञ्च उत्तरमासमृताहे कार्य्यमित्यर्थः ।

अन्यत्र,—एकादशे नवश्राद्धे षण्मासे मासिकेऽपि वा ।
आब्दिके च त्रिपक्षे च श्राद्धेऽतीते कथञ्चन ॥
कुर्यात्तत्क्रमशो दर्शे यदा कार्यवशाद्बुधः ।
एकदैव समस्तं तत् सपिण्डीकरणात्मकम् ॥
समारभ्य विधानेन पक्वान्नेन समापनम् ।

अशौचेन विघ्ने तु अशौचानन्तरदिन एव कार्यं, इत्यशौचप्रस्ताव उक्तम् । प्रेतश्राद्धानां मध्ये एकस्य भ्रमादकरणे पश्चात्करणमेव । ममकचाणां षोडशश्राद्धानां एकतमाकरणे षोडशानामपूर्वाणामनुदये प्रधानापूर्वस्य दर्शापूर्ववदसिद्धेः ।

न च, यथाक्रमेण पूर्वेण कार्या प्रेतक्रिया सदा।
पतितापतिता वापि एकोद्दिष्टविधानतः॥

इति जाबाल्युक्तेः।

तथा,— व्युत्क्रमात् प्रेतश्राद्धानि यो नरो धर्ममोहितः।
ददाति नरकं याति पितृभिः सह शाश्वतम्॥

इति देवलोक्तेश्च, क्रमरूपाङ्गसिद्धौ कथमपूर्वोत्पत्तिरिति वाच्यम्। सर्वशक्त्यधिकरणे नित्यकर्मण्यङ्गानां यथाशक्त्यनुष्ठानस्य सिद्धान्तत्वात्।

तथाच छन्दोगपरिशिष्टे, सर्वकर्मसु दैवादन्यथाक्रियायां तस्मिन् कर्मणि सत्येव सुकरत्वे यत्कार्यं तदाह,—

(१)प्रवृत्तिमन्यथा कुर्यात् यदि मोहात् कथञ्चन।
यतः तदन्यथा जातं(२) तत एव समापयेत्॥

अन्यथाकृतेः तत्प्रयोगमध्ये लङ्काने यत्कार्यं तत्तत्रैव,—

समाप्ते यदि जानीयान्मयैतदन्यथा कृतम्।
तावदेव पुनः कुर्यात् नावृत्तिः सर्वकर्मणः॥

नावृत्तिः न साङ्गप्रधानावृत्तिः। दैवात् प्रधानकर्मणो कृतौ, अङ्गस्याकृतौ च यत्कर्त्तव्यं, तत्तत्रैव,—

प्रधानस्याक्रिया यत्र साङ्गं तत् क्रियते पुनः।
तदङ्गस्याक्रियायान्तु नावृत्तिर्न च तत्क्रिया॥

तद्वैगुण्यसमाधानार्थं विष्णुस्मरणम्। तथाच योगी याज्ञवल्क्यः,—

---

(१) प्रवस्त। (२) भूतं।

अज्ञानात् यदि वा मोहात् प्रच्यवेदध्वरेषु यत् ।
स्मरणादेव तद्विष्णोः सम्पूर्णं स्यादिति स्मृतिः ॥

तथाच क्रमरूपाङ्गसिद्धये विष्णुस्मरणं कार्यम् ।

ननु,— सपिण्डीकरणे वृत्ते पृथक्त्वेनोपपद्यते ।
पृथक्त्वे तु कृते पश्चात् पुनः कुर्यात्[१] सपिण्डनम् ॥

इति हारीतोक्त्या सपिण्डनानन्तरं पतितमासिककरणे पुनः सपिण्डनप्रसङ्ग[२] इति चेत्, न । एतद्वाक्यस्य प्राप्तपितृलोकप्रेतशास्त्रोल्लंघनपूर्वकपृथक्करणपरत्वात् ।

तथाच,—प्रेतानामिह सर्वेषां ये च मन्त्रैर्नियोजिताः ।
कृतार्थास्ते हि सम्वृत्ताः सपिण्डीकरणे कृते ॥
प्रेतभावात् विनिस्तीर्णाः प्राप्ताः पितृगणन्तु ते ।
यः सपिण्डीकृतं प्रेतं पृथक्पिण्डे नियोजयेत् ॥
विधिघ्नस्तेन भवति पितृहा चोपजायते ।

इति शातातपोक्त्या पितृत्वप्राप्त्यनन्तरं सपिण्डीकरणं निषिद्धं, मासिके पतिते षोड़शश्राद्धासम्पत्त्या पितृलोकप्राप्त्यसिद्धौ पृथक्करणेऽपि न दोषः ।

नन्वेवं सति,— यस्य सम्वत्सरादर्वाक् सपिण्डीकरणं कृतम् ।
मासिकं चोदकुम्भं च देयं तस्यापि वत्सरम् ॥

इत्यङ्गिरोवाक्यस्य का गतिरिति चेदुच्यते । मासिकं मासि मासि ब्राह्मणभोजनं न तु श्राद्धमित्यर्थः ।

---

(१) कार्यं । (२) सपिण्डीकरणप्रसङ्गः ।

तथाच भरद्वाजः,—

अर्वाक् सपिण्डीकरणं यस्य सम्वत्सरात् भवेत् ।
ब्राह्मणान् भोजयेत्तो वा प्रतिमासन्तु वत्सरम् ॥ इति ।

नोवेति श्राद्धनिषेधः, इति निबन्धकृतः । अत्र वाशब्द एवकारार्थः। पितृमरणाब्दे कर्त्तव्याकर्त्तव्यविचारोऽशौचप्रस्तावे लिखितः।

अथ सपिण्डीकरणविचारः ।

पाद्मे,— असपिण्डीकृतः प्रेतः क्षुत्तृषापरिपीड़ितः ।
आर्त्तो दुःखान्यवाप्नोति यातनां निरयेष्वपि ॥
ततः पितृत्वमापन्नः सर्वभोगसमन्वितः ।
अग्निष्वात्तादिमध्यस्थः प्राप्नोत्यमृतमुत्तमम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे,—

कृते सपिण्डीकरणे नरः सम्वत्सरात् परम् ।
प्रेतदेहं समुत्सृज्य भोगदेहं प्रपद्यते ॥

अथ सपिण्डीकरणकालाः ।

शातातपः,—

सम्वत्सरे तु वेद्ध्येयं सपिण्डीकरणं तिह ।
सपिण्डीकरणान्ता च ज्ञेया प्रेतक्रिया बुधैः ॥
सपिण्डीकरणश्राद्धं दैवपूर्वं नियोजयेत् । इति ।

तथाच, सपिण्डीकरणश्राद्धस्य पार्वणत्वमिति अमावास्येतरपार्वणकालेनैव व्यवस्था ।

बौधायनः,—"अथ सम्वत्सरे पूर्णे सपिण्डीकरणं त्रिपक्षे वा तृतीये मासि षष्ठे वा एकादशे वा द्वादशाहे वा एकादशाहे वा" इति ।

आश्वलायनः,— "अथ सपिण्डीकरणं सम्पूर्णे सम्वत्सरे त्रिपक्षे वा यद्दूर्ध्वं वृद्धिरुत्पद्यते" इति ।

अत एव शातातपः,—

अर्वाक् सम्वत्सराद्वृद्धौ सम्पूर्णे वत्सरेऽपि वा ।

पैठीनसिः,— "मृतस्य मासि मासि श्राद्धं कुर्यात् सम्वत्सरान्ते विसर्जनं नवमास्यं" इत्येके । विसर्जनं सपिण्डीकरणं नवमास्यं नवभिर्मासैः निष्पाद्यमित्यर्थः । एवं सपिण्डीकरणस्य स्वातन्त्र्येणैव नव कालाः । यत्तु कल्पतरावुक्तं[1] उत्तरमासि वृद्धौ निश्चितायां पिण्डपितृयज्ञानुरोधेन च सपिण्डीकरणापकर्षं इति । तत् वर्षान्तपक्षप्राधान्यप्रदर्शनार्थं न तु स्वातन्त्र्यनिवृत्त्यर्थं । एवं गयायात्रार्थं सपिण्डनापकर्षं.[2] ।

वृद्धिश्राद्धी गयां गच्छन् सद्यः कुर्यात् सपिण्डनम् ।

इति हेमाद्रिधृतवचनात् । अत्र गच्छन्नित्युक्ता दीपदानं गयाश्राद्धमिति वर्षमध्ये गयाश्राद्धस्य निषेधाच्च गयाश्राद्धं न कार्य्यम् । गयायामेव कर्त्तव्या इत्यस्मद्देशसमाचारः । देशविशेषे तु गयाश्राद्धमपि कुर्वन्ति ।

यत्तु,— आनन्त्यात् कुलधर्माणां पुंसां चैवायुषः क्षयात् ।

इति उशनोवचनं तद्देशविप्लवज्यौतिषिकावधारितायुःसमाप्तिविषयम् । तेषु कालेषु कर्त्तृविशेषा भविष्ये,—

सपिण्डीकरणं कुर्यात् यजमानस्त्वनग्निमान् ।

(१) कल्पतरुकारादावुक्तं ।

(२) सपिण्डीकरणापकर्षं ।

अनाहिताग्नेः प्रेतस्य पूर्णेऽब्दे भरतर्षभ ॥

कर्त्तरि साग्निके तु कार्ष्णाजिनिः,—

सपिण्डीकरणं कुर्य्यात् पूर्ववत्साग्निमान् सुतः ।

परतो दशरात्राच्चेत् कुह्वरब्दोपरीतरः ॥

दशरात्रात्परतः कुह्वश्चेत् एकादशाहे कुह्वश्चेत् इत्यर्थः । इतरोऽनग्निः। अब्दोपरीत्यर्थः। "अमावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन चरन्ति" इति श्रुत्या साग्नेः पिण्डपितृयज्ञस्यावश्यकत्वात् ।

तथाच गालवः,—

सपिण्डीकरणात्प्रेते पैतृकं पदमास्थिते ।

आहिताग्नेः सिनीवाल्यां पितृयज्ञः प्रवर्त्तते ॥

अथ यत् सपिण्डीकरणमुक्तं, तदेकादशाहे दर्शपात एव बोध्यम्। तथाच भविष्ये,—

यजमानोऽग्निमान् राजन् प्रेतश्चानग्निमान् भवेत् ।

द्वादशाहे तदा कार्य्यं सपिण्डीकरणं सुतैः ॥

यजमानः, कर्त्ता ।

छन्दोगपरिशिष्टे,—

एकादशाहं निर्वर्त्य पूर्वं दर्शाद्यथाविधि ।

निर्वर्त्त्य श्राद्धं कृत्वा द्वादशाहे सपिण्डनं कार्य्यम् ।

गोभिलः— साग्निकश्च यदा कर्त्ता प्रेतश्चानग्निमान् भवेत् ।

द्वादशाहे तदा कार्य्यं सपिण्डीकरणं सुतैः ॥

तथाच द्वादशाहे दर्शपाते तु साग्निकेनापि एकादशाहे एकादशाहश्राद्धं कृत्वा द्वादशाहे सपिण्डनं कार्य्यं, अत एव द्वादशैका-

दग्धे वाह्नि इति वक्ष्यमाणहृत्युक्तौ एकादशाहस्य पश्चादुक्तिः। एकादशाह निर्वर्त्य इति स्फुटमुक्तं च।

अर्वाक् सपिण्डीकरणात् कुर्यात् श्राद्धानि षोड़श।

इत्युक्तेः, एकादशाहे द्वादशापि वा इत्युक्तेश्च एकदिने षोड़शश्राद्धानां करणमविरुद्धमिति शूलपाण्याद्यः।

द्वादशाहादिकालेषु सपिण्डीकरणेष्विमे।

साग्न्यनग्नित्वविधय कर्त्तुरेव नियामकाः॥

इति स्मृतिमञ्जर्य्युक्ते द्वादशैकादशाहयोरन्यतरस्मिन्नेव साग्निकः कर्त्ता कुर्य्यान्नान्यच। विस्तरस्तु कालादर्शे द्रष्टव्यः।

एव च सति निरग्नेरपि कार्य्यवशात् द्वादशाहादिषु सपिण्डीकरणावारोऽपि अविरुद्धः। एवं चिपक्षेऽपि बोध्यम्।

तथा च सुमन्तु,—

प्रेतश्चेदाहिताग्नि स्यात् कर्त्तानग्निर्यदा भवेत्।

सपिण्डीकरण तस्य कुर्य्यात्पक्षे तृतीयके॥

किन्तु निरग्निकेन साग्निकस्य पितुः सपिण्डीकरण चिपक्ष एव कार्य्य इत्यर्थ। यदा कदाचिदपि प्रमादात् साग्निको द्वादशाहे एकादशाहे वा सपिण्डन न कुर्य्यात्, निरग्निरपि साग्निकस्य पितुः चिपक्षे सपिण्डन न कुर्य्यात्। तत्सन्निहितोत्तरकाले कुर्य्यात्। तथा च गोभिल,—

द्वादशाहादिकालेषु प्रमादादननुष्ठितम्।

सपिण्डीकरण कुर्य्यात् कालेषूत्तरभाविषु॥

दशाहमध्ये तु दर्शपाते पिण्डपितृयज्ञव्यतिरिक्तदर्शीकमर्वश्रौत-

कर्मानुष्ठानम्। तथा माष्ठसपिण्डानन्तरमेव पिण्डपितृयज्ञकरणं, माष्ठद्वादशमध्येऽप्येवं दर्शानुरोधेन अशौचप्रकरणे लिखितमनुसन्धेयम्। आहिताग्नेर्जीवत्पितृकत्वे तु पिण्डपितृयज्ञानारम्भपक्षस्यैवादृतत्वात् माष्ठसपिण्डनं अनाहिताग्निपुत्रवत् पूर्णाब्दे त्रिपक्षादौ वा कुर्य्यात्, पिण्डपितृयज्ञाभावात्। एतेन प्रमीतपितृकस्यापि साग्निकस्य विमाचादेः स्वकाल एव सपिण्डनमिति सिद्धम्। पुत्रस्य साग्निकत्वे एकादशाहद्वादशाहयोर्दर्शपातेऽशौचेऽपि दर्शानुरोधेन सपिण्डनमित्यशौचप्रस्तावे लिखितं। अशौचानन्तरं दर्शपाते तु अशौचानन्तरमेव[1] सपिण्डनम् ज्येष्ठभ्रातुरत्वसाग्निले यदा भार्यामरणादिना आधानानधिकारित्वे साग्निकेन कनिष्ठभ्रात्रापि पिण्डपितृयज्ञानुरोधेन एकादशाहादौ सपिण्डनं कार्य्यम्।

ज्येष्ठो भ्रातानग्निमांश्चेत् कनिष्ठः साग्निको भवेत्।
कनिष्ठेनैव कर्त्तव्या सपिण्डीकरणक्रिया॥ इति स्मृतेः।

एतस्मिन् विषये कनिष्ठेनैव उत्तरषोड़शकं कार्य्यं इत्यर्थतो भवति, साग्निकस्य कर्त्तुर्दाविंशतिदिने दर्शपाते तु, द्वादशाहेन[2] वा कुर्य्यात्, इति वाक्यात् श्राद्धविवेककारा एकादशाहादिदादशसु दिनेषु व्यवस्थामाहुः। तथाच एकादशाहे एकादशाहश्राद्धं कृत्वा तद्दिन एव प्रथममासिकम्। द्वादशाहे त्रैपक्षिकं कृत्वा तत्रैव द्वितीयमासिकं। त्रयोदश-चतुर्दश-पञ्चदशाहेषु तृतीय-चतुर्थ-पञ्चमसमासिकानि। षोड़शाहे ऊनषाण्मासिकषष्ठमासिके। सप्तदशा-

(१) अशौचापगमदिने सपिण्डनमित्यपि पूर्व्वमुक्तं।

(२) द्वादशाहेऽपि।

द्वादशोनविंशविंशैकविंशाहेषु सप्तमाष्टम-नवम-दशमैकादशमासि-कानि। द्वाविंशाहे ऊनमास्वत्सरिकद्वादशमासिके कृत्वा तत्रैव सपिण्डनं, तिथिवृद्धौ तु द्वाविंशेऽह्नि ऊनसास्वत्सरिकं त्रयोविंशेऽह्नि द्वादशमासिकसपिण्डने कार्य्ये। यदा त्वेतदब्दमध्येऽन्तिममासं त्यक्त्वा मध्येऽधिमासपातः, तदा तत्संख्यकदिने आधिमासिकश्राद्धं। ततः परदिनेष्वपरमासिकश्राद्धानि। द्वादशमासे त्वधिमासपाते द्वाविंशेऽह्नि आधिमासिकोनसाम्वत्सरिकद्वादशमासिकसपिण्डनानि कार्य्याणि। अयमाचारः सर्वशिष्टसम्मतः। यत्तु कैश्चिदत्र लिखितं वृद्धिनिमित्ताभ्युदयिकश्राद्धेऽपि अनयैव रीत्या एकादशाहमारभ्य द्वादशदिने सपिण्डनं कार्य्यम्, इति। तद्भ्रान्तिमूलम्। तत्त्रयो-विंशेऽह्न्येव वृद्धौ द्वाविंशेऽह्न्येव सम्भवति, नान्यत्र। तथाहि, "यद-हर्वा वृद्धिरापद्यते" इति गोभिलसूत्रे, "अथ सपिण्डीकरणं" इति आश्वलायनसूत्रे च यो वृद्धिनिमित्तः सपिण्डनापकर्षः उक्तः, तत्र, "प्रागावर्त्तनात् अह्नः कालं विद्यात्", इति गोभिलसूत्रान्तरेण, "पूर्वाह्ने दैवतं कर्म" इति शातातपोक्त्या च वृद्धिश्राद्धस्य पूर्वाह्ने विधानात्, सपिण्डनस्य पार्वणत्वेन अपराह्ने विधानात्, तयोः समा-धानाय तत्सन्निहितपूर्वदिने एव सपिण्डनापकर्ष इति मन्त्रैर्निर्णीत-मिति, द्वादशाहेन वा कुर्य्यादित्यस्यान्यत्र प्रवृत्तिरेव।

अत एव तथाचारो न दृश्यते वृद्धौ[१]। वृद्धिं निश्चित्य सपिण्डने कृते तत्र विघ्नवशात् वृद्ध्यभावेऽपि पुनः सपिण्डनं कार्य्यम्।

---

(१) तथाचारो न दृश्यते।

"प्रेतानामिह सर्वेषां" इति पूर्वोक्तशातातपोक्त्या पिण्डप्राप्त्यनन्तरमेव सपिण्डनस्य निषिद्धत्वात्।

अथ द्वादशमासस्याधिमासत्वे सपिण्डनविचारः।

तत्र,— असंक्रान्ते हि कर्त्तव्यमाब्दिकं प्रथमं द्विजैः।

इति हारीतादिवृद्धवचनैः पूर्वोक्तमलमासलिखितव्यवस्थायां[1] द्वादशमासस्याधिमासत्वेऽपि तदधिमासिकद्वादशमासविहितश्राद्धसपिण्डनानि कार्य्याण्येव। ईदृशे विषये शुद्धे त्रयोदशे मासि वार्षिकश्राद्धं पुनः कार्य्यम्।

आब्दिकं प्रथमं यस्य प्रकुर्वीत मलीम्लुचे।
त्रयोदशे तु सम्प्राप्ते कुर्वीत पुनराब्दिकम्॥

इति व्यासोक्तेः। एवं अपकृष्याब्दमध्ये सपिण्डने कृतेऽपि पूर्णेऽब्दे पुनराब्दिकश्राद्धकरणम्।

अत्र यत्तु गौडैः तिथितत्त्वाकारैः,—

पूर्णे सम्वत्सरे श्राद्धं षोड़शं परिकीर्त्तितम्।
तेनैव च सपिण्डत्वं तेनैवाब्दिकमिष्यते॥

इति हेमाद्रिधृतवाक्यात् पूर्णेऽब्दे क्रियमाणात् श्राद्धात् यथोभयं निर्वहति, तथा अपकृष्टसपिण्डनादपि उभयोर्निर्वाहः, न पूर्णे वत्सरे आब्दिकान्तरं। गोभिलेन पूर्णेऽब्दे सपिण्डीकरणमभिधाय अत ऊर्द्धं सम्वत्सरे सम्वत्सरे प्रेतायान्नं दद्यात् यस्मिन्नहनि प्रेतः स्यात् इति सूत्रे आद्याब्दादूर्द्धं साम्वत्सरिकविधानाच्च, इति, तन्न युक्तिसहं।

---

(१) पूर्वोक्तमलमासलिखितव्यवस्थया।

पूर्णेऽब्दे सपिण्डने तद्दिने पुनराब्दिककरणशङ्कायां तेनैवाब्दिकं तन्त्रसिद्धमिति हेमाद्रिधृतवाक्यस्याभिप्रायः ।

अत एव पूर्णे इत्येवोक्तं न त्वपकर्ष इति यत्तु सूत्रे अत-ऊर्द्धमित्युक्तं तदार्षिकश्राद्धस्य प्रत्यब्दसवश्यकरणार्थमिति । यस्मिन् अहनि मृततिथेरपराह्णव्यापित्वं(१) तस्मिन्नहनि सपिण्डीकरणस्य(२) उक्तत्वात् तदनुरोधेन तद्दिने तत्पूर्वमासिकस्यापि अन्यतिथौ(३) करणम् ।

अपुत्रस्यापि सपिण्डीकरणं ।

तथा च लौगाक्षिः,—

सर्वाभावे स्वयं पत्न्यः स्वभर्त्तृणाममन्त्रकम् ।
सपिण्डीकरणं कुर्युस्ततः पार्वणमेव च । इति

एवं अपुत्रायाः स्त्रिया अपि,

तथा च पैठीनसिः,—

अपुत्रायाश्च पत्न्यास्तु पतिः कुर्य्यात् सपिण्डताम् ।
श्वश्र्वादिभिः सहैवास्याः सपिण्डीकरणं भवेत् ॥

एतदपि सर्व्वाभावेऽपि बोध्यम् ।

ननु,— अपुत्रस्य परे तस्य नैव कुर्य्यात् सपिण्डताम् ।
अशौचमुदकं पिण्डमेकोद्दिष्टं न पार्वणम् । इति ।
अपुत्रा ये मृताः केचित् पुरुषा वा स्त्रियोऽपि वा ।
तेषां सपिण्डनाभावादेकोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥

---

(१) अपराह्णव्यापिनि । (२) सपिण्डीकरणानुष्ठानस्य ।
(३) अन्यतिथावपि ।

इत्युक्तिद्वयेनापि सपिण्डीकरणाभावः प्रतीयते, इति चेन्न तदुक्तोः प्रशंसाः चोत्पादयितव्याः इत्यर्थवादकतया निर्णयात्।

अविवाहितस्य तु सपिण्डनाभावः।

द्वादशात् वत्सरादर्वाक् पौगण्डमरणे सति।
सपिण्डीकरणं न स्यादेकोद्दिष्टादि कारयेत्॥

इत्यन्यत्रोक्तेः। पौगण्डो बालकः। आदिपदेन एकादशाह[1]-श्राद्धाद्युपसङ्ग्रहः।

यस्यैतानि न कुर्वीत एकोद्दिष्टानि षोड़श।
पिशाचत्वं[2] भवेत्तस्य दत्तैः श्राद्धशतैरपि॥

इति जावाल्युक्त्या सपिण्डनं विनापि एकादशाहश्राद्धाभिधानात्।

पितामहादिभिः पितुः सपिण्डनम्।

तथाच भरद्वाजः,—

पितुः सपिण्डीकरणं तस्य पित्रादिभिः सह।
पुरुषाणां च सर्व्वेषां तद्वत्कुर्यात् सपिण्डताम्॥

पुरुषाणां पितृव्यादीनां। एतेन यः कश्चिदधिकारी प्रेतस्य पित्रादिभिः सह कुर्य्यात् इत्यर्थः।

स्त्रीणामपि सपिण्डनमावश्यकं।

तथा च विष्णुः,—

सपिण्डीकरणं स्त्रीणां कार्य्यमेव यथा भवेत्।
यावज्जीवं तथा कुर्य्यात् श्राद्धं तु प्रतिवत्सरम्॥
तासां सपिण्डीकरणं पितामह्यादिभिः सह।

---

(१) एकादशाहश्राद्धदानाद्युपसंग्रहः। (२) ध्रुवं।

तथाच शङ्खः,—

मातुः सपिण्डीकरणं कथं कार्य्यं भवेत् सुतैः ।
पितामह्यादिभिः सार्द्धं सपिण्डीकरणं स्मृतम् ॥ इति ।
पत्या चैकेन कर्त्तव्यं सपिण्डीकरणं स्त्रियाः ।
सा मृतापि हि तेनैक्यं गता मन्त्राहुतिव्रतैः ॥

इति यमवाक्यम् ।

यच्च,— मृतं यानुगता नार्यं सा तेन सहपण्डिताम् ।
अर्हति स्वर्गवासञ्च यावदाभूतविप्लवम् ॥ इति ।

अन्वारोहेऽपि शातातपवाक्यम् तत्फलश्रवणात् काम्यं, इति तन्नाद्रियते । एवमन्येऽपि ये स्त्रीविषये भेदाः स्मृतिषु उक्ताः, ते दैवादिविवाहोत्पन्नपुत्रविषया इति कैरपि नाद्रियन्ते ।

पितामहादिजीवने आश्वलच्छन्दोगपरिशिष्टयोः,—

मृते पितरि यस्याथ विद्यते च पितामहः ।
तेन देयास्त्रयः पिण्डाः प्रपितामहपूर्वकाः ॥

सुमन्तुरपि,— त्रयाणामपि पिण्डानामेकेनापि सपिण्डनम् ।
पितृत्वमश्नुते प्रेत इति धर्मो व्यवस्थितः ॥

एवं पुरुषत्रयस्य नियतत्वात् पितामहे जीवति प्रपितामहादित्रयेण पितामहप्रपितामहयोर्जीवतोर्वृद्धप्रपितामहादित्रयेण सह सपिण्डनम् ।

मातृविषयेऽपि शाट्यः,—

मातर्यथ मृतायां तु विद्यते चेत्पितामही ।
प्रपितामहीपूर्वन्तु कार्य्यस्तत्राप्ययं विधिः ॥